



पूज्यपादश्रीजिनभद्रगणिक्षमाक्षमणविरचिता

पूज्यपादश्रीमलयगिरिसूरि विरचितवृत्तिसहिता

# बृहत्संग्रहणी

संशोधकाः पूज्यपाद आचार्यदेवश्रीमद् विजय दानसूरीश्वराः

--: प्रकाशक :-

श्री जिनशासन आराधना ट्रस्ट

७, ३ जो भोईवाडो, भुलेश्वर, बम्बई-४०० ००२.

वीर संवत् २५१४

मूल्य रु. ५०/-

# પ્રાપ્તિ સ્થાન

- ૧ પ્રકાશક .  
૪ શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ  
C/o દીપક અરવિંદલાલ ગાંધી  
ઘીકાટા, વડકુંળી, વડોદરા.
- ૨ મૂળીએન અંબાલાલ સ્તનચંદ  
જેન ધર્મશાળા,  
સ્ટેશન રોડ, વીરમગામ.

- ૩ શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ  
C/o સુમતિલાલ ઉત્તમચંદ  
મારફતીયા મહેતાનો પાડો  
ગોળશેરી, પાટણ (ઉ ગુ.)

## સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર

૧૧૨, હાથીખાના સત્તરોળ,  
અમદાવાદ—૩૮૦૦૦૧.

—: લાલ લોનાર :-

શ્રી સુધર્મ ભક્તિ જૈન પાઠશાળા  
(અમદાવાદ)

## અનુભોદનીય લાભ

પ્રસ્ફુટ બૃહસ્પતિ-ગ્રહણી સદીક ગ્રંથના પ્રકાશનનો લાભ  
પ. પૂ. શાસનપ્રભાવક આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રૂચકવ્યંદ્રસૂરિ મહારાજ સાહેબના ઉપદેશથી.

# શ્રી સુધર્મભક્તિ જૈન ધાર્મિક પાઠશાળા શ્રી ભક્તિસૂરિ જ્ઞાન મંદિર

( મંગળ પારેખનો ખાંચો-શાહપુર )  
અમદાવાદના જ્ઞાન નીધિમાંથી લેવામાં આવેલ છે.

આની અમે ભૂરિ ભૂરિ અનુભોદના કરીએ છીએ.

લી.

શ્રી જિનશાસન આરોધના દ્રસ્ટ.

नमो तित्थस्स ।

## प्रकाशकीय

लैन वाङ्मयमा विशेषावश्यक लाभ्याहि अनेक अर्थोना रचयिता ब्रिनवचननिपुण पूण्यपाद श्री ब्रिनबद्रगण्डिभ्रमाश्रमर्षीना भूण अर्थ संश्लेषीवुं समर्थ टीकाकार पूण्य आचार्य बागवंतश्री भलयगिरि भक्षाराज रचित वृत्ति सखित प्रकाशन करता अमे अनेरे आनंद अनुवाचीमे छीजे.

“संश्लेषि” शब्दनेो अर्थ करतां टीकाकार श्री भलयगिरि भक्षाराज प्रारंभमा न् न्वाये छे के “प्रसापनाहि शास्त्रोमा विस्तारथी कहेला अर्थोने सक्षिप्तथी ने अर्थ द्वारा संश्ले कराय छे [प्रतिपादन कराय छे] ते संश्लेषि” आस आ अर्थमा पन्नवषा सूत्र आहि अनेक अर्थोना अर्थोनेो संश्ले करवामा आयेो छे. सुभ्यतया आ अर्थमां नवकारथी चारे गतिना जेवोनी विचारणा करवामा आवी छे. आ नव द्वार नीचे सुनथ छे.

(१) बावन [निवास स्थान] (२) स्थिति [आयुष्य] (३) अवगाहना [शरीरवुं भाप] (४) उपपात [ब्रह्म] विरहकाण (५) च्यवन [भृत्य] विरहकाण (६) ज्येक समये उपपाते संख्या (७) ज्येक समये च्यवन संख्या (८) गति (९) आगति.

આમાં દેવનારકીના ભવનો નિશ્ચિત છે તેથી ભવનદ્વાર દેવનારકીનું કહેલ છે પણ મનુષ્ય તિયંચોના ભવનો અનિશ્ચિત હોવાથી આ બે ગતિમાં ભવનદ્વારનું નિરુપણ કરેલ નથી. ભાકીના દ્વારનું ચારે ગતિમાં નિરુપણ કરેલ છે. આમ ચારે ગતિની ઘણી ઘણી વિશિષ્ટ વાતોનું આ અથમાં પ્રતિપાદન હોઇ આ અંથ જૈન ધર્મના પદાર્થજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે ખૂબ જ મહત્વનો છે. વર્તમાનકાળમા જૈન સંઘમાં આ અંથનું અધ્યયન પૂજ્ય સાધુ, સાધ્વીજી મહારાજોમાં તથા કેટલાક શ્રાવકો વિગેરેમા વ્યાપક બનેલ છે.

પ્રસ્તુત અથનું સંશોધન પ પૂજ્ય મકલાગમ રહેસ્યવેદી આચાર્ય ભગવંત શ્રી દાનસૂરીશ્વરજી મહારાજે (તે વખતે પન્યાસજીશ્રી દાનવિજયજી ગણિવચ) કરેલું છે અને તેને ભાવનગરની શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા તરફથી, આજથી ૭૧ વર્ષ પૂર્વે વિક્રમ સવત ૧૯૭૩ મા પ્રકાશિત થયેલ છે. પૂજ્યપાદશ્રીને તથા ઉક્ત સભાને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક યાદ કરીને અત્યંત ઉપયોગી એવા આ અથની એ જ પ્રત અત્યંત જીર્ણ થઈ હોવાથી તથા હાલમાં અદાલ્ય થઈ હોવાથી અમે પુનઃ પ્રકાશિત કરીએ છીએ.

પૂજ્યપાદ સંયમૈકલક્ષી સિદ્ધાતમહોદધિ સ્વ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્દ વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબની દિવ્યકૃપાથી તથા તેઓશ્રીના પદ્માલંકાર વર્ધમાનતપોનિધિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્દ વિજય ભુવનભાનુસૂરિ મહારાજ સાહેબના શિષ્યરત્ન સમતાસાગર સ્વ પન્યાસજી શ્રી પદ્મવિજયજી ગણિવચના શિષ્યરત્ન પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્દ વિજય હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજ સાહેબ ના માર્ગદર્શન હેઠળ શ્રી બિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ દ્વારા સાતક્ષેત્રની ભક્તિના કાર્યો યથાશક્તિ થઈ રહ્યા છે. તદન્તગતિ શ્રુતભક્તિ નિમિત્તે અનેક અંથોના પ્રકાશનો પણ ટ્રસ્ટ કરી રહ્યું છે.

પ્રસ્તુત અથના અભ્યાસ દ્વારા સમ્યજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી તે દ્વારા ચારિત્રને વિશુદ્ધ કરી સુસુક્ષ્મ આત્માઓ શીઘ્ર સુક્રિતને પામે એ જ એક માત્ર શુભાભિલાષા.

# श्री जिनशासन आराधना द्रष्ट प्रकाशित ग्रन्थो

नं'अर	नाम	कर्ता
१	लवविचार दंडक प्रकरणे सटीक	शातिसूरि म.
२	न्यायस अल स्वोपज्ञ टीका	हेमल स गण्ठि.
३	धर्मसंग्रह स्वोपज्ञ टीका भाग : १	उपाध्याय श्री मानविजयल गण्ठि.
४	धर्मसंग्रह स्वोपज्ञ भाग : २	उपाध्याय श्री मानविजयल गण्ठि.
५	धर्मसंग्रह स्वोपज्ञ भाग : ३	उपाध्याय श्री मानविजयल गण्ठि.
६	लवसमास टीकानुवाद	भूल मल्लधारि हेमचंद्रसूरि अणु : अभितयशविजयल
७	ज'अद्वीप संग्रहणी सटीक	भूल हरिभद्रसूरि टीका : प्रभानंदसूरि
८	स्थादवाद मंजरि सावुनाद	भूल कलिकाद सर्वस श्री हेमचंद्रसूरि टीका : भव्तीसेणुसूरि अणु. . अजितशेखर वि.
९	अलिधान व्युत्पत्ति प्रक्रिया कोश भाग :	भूल हेमचंद्रसूरि म. सा.
१०	नंदिसूत्र सटीक	भूल देववाचक गण्ठि टीका मलयजिरि म.

नांथर	नाम	कर्ता
११	समराडिव्य डेवणी यरित्र (संस्कृत)	प्रद्युम्नस्मूरि म.
१२	शुद्धक्षेत्र सभास सटीक	भूल श्री जिनगद्र गण्डि. क्षमाश्रमण टीका : मलयगिरि म.
१३	त्र्यम्बकं मन भल्लाबास्य	शातिस्मूरि म. सा.
१४	शुद्धसंशुद्धणी सटीक	भूल चन्द्रस्मूरि टीका : देवगद्रस्मूरि
१५	शुद्धसंशुद्धणी सटीक	भूल जिनगद्र गण्डि. क्षमाश्रमण टीका : मलयगिरि
१६	नयोपदेश	उपाध्याय श्री यशोविजयल
१७	पुष्पभाणा (साधुवाक)	भूल मल्लधारि हिमचन्द्रस्मूरि
१८	भल्लावीर यरिय	शुषु चंद्रगण्डि
१९	श्री मदिलनाथ यरित्र	विनयचन्द्रस्मूरि
२०	त्रिचण्डिशालाका पुरुष यरित्र पर्व ३-४	हिमचन्द्रस्मूरि म. सा.
२१	आशुशुषु विवरण	श्री जिनमंडन गण्डि.
२२	तत्त्वज्ञान तरंगिणी	सानल्लेषण
२३	श्री वासुपुण्य यरित्र	श्री वधमानस्मूरि
२४	शांतसुधारस	उपाध्याय श्री विनयविजय टीका : गंभीरविजय म.



नीचेना ग्रंथोभां साव लेवा छद्दिंउ विनंती  
नवा प्रकाशित यता ग्रंथो

नांअर	नाम	कर्ता
१	धर्मभिडु	इरिबद्रसूरि म. सा.
२	अलिधान न्युत्वती प्रक्रिया कोष	पू. छिमयन्द्रसूरि म. सा.
३	अण्टसलक्ष्मी	भडोपाध्याय यशोविजयल गणिवर
४	विशेषणवती वंदन प्रतिकमल अवसरि	जिनलद्रगणिवि क्षमाक्षमल पूर्व्याय' दीकाकार-रत्नशेअरसूरि
५	शुक्तिप्रयोध	डुपाध्याय मेधविजयल स्वोपम
६	निशण्डि शलाकापुरुष यरित्र	पू. छिमयन्द्रसूरि म. सा.
७	प्रवण्या विधान कुलिक	पूर्वतन आचार्य' दीका प्रद्युम्नसूरि म. सा.
८	भार्गवो द्वारा विवरण	आचार्य' त्रैमसूरि म. सा.
९	वियार रत्नाकर	भडोपाध्याय किर्तीविजय
१०	संधामार भाष्य	द्वेवेन्सूरि म. सा.
११	इरिबद्रिय आवश्यक टिप्पणिक	भदधारि छिमयन्द्रसूरि
१२	वर्धमान दशना पद्य भाङ्गत (छाया साथे)	शुलवर्धन गणिवि

## ॥ प्रस्तावना ॥

### श्रीमद्विजयकमलसूरी श्वरपादपद्मेच्यो नमः ॥

त्रिभुवनान्तर्वर्तिसकलसुधाशानादीनां स्थित्यादिप्रकाशिकेयं सद्ब्रह्मणि सन्दृग्धा सिद्धान्ततत्त्वामृतपानपीवैः पीवरजाग-  
धैर्नैव्यमानवमनोमथूरवारिदैः श्रीमज्जिनत्रजगणि कृमाश्रमणपूज्यप्रवरैः । संश्रिताश्रित्वैश्याथणान्वयवियत्प्रद्योतनगगनम-  
णिचिरासपौषधिप्रमुखयावह्वब्धिलब्धिमङ्गिरत्युग्रसंसारदावानलदन्दह्यमानत्रव्यसिद्धिकसत्त्वसन्दोक्षोपशमनपुष्करावर्तप-  
योमुचाजैः श्रीमतसुधर्मस्वामिगणचृद्भि रूपादव्ययध्रौव्यात्मकत्रिपदि त्रिदशेशान्तःकरणस्थिताप्रकाशितसंशयसङ्कर्षणा-  
थर्जुष्ठसंस्पर्शनरूपलीलया प्रकम्पितानन्ततीर्थकृत्स्नपनजीवनपनित्रितसकलोर्वीधवमौलिकावविभ्राणाण्युहामप्रचरुकदपा-  
न्तकालानिलनिष्प्रकम्पमन्दराचलैरपूर्वद्वान्तिनिर्जितगोपसङ्गमादिनसुरसमुत्पन्नानेकघोरोपसर्गसार्थैः शादमलिशाखिसमा-  
सश्रसमासादितसकललोकालोकावलोकनलम्पटकेवलालोकैरनेककुमतगजघटानिर्मदीकरणकण्ठीरवैरनिर्वचनीयजक्तित्र-  
निर्जरहृदयदेवदानवकिन्नरनायकातिनन्धमौलिसुकुटस्थामन्दामोदनिर्निजमन्दारमालापरागपाटलितपादपद्मैरपश्चिमशा-  
सनपतिश्रीमघर्ष्वमानविद्युजिः कृपापीथूपरिपूर्णहृद्या समर्पितां सम्प्राप्य सन्दृग्धा द्वादशाङ्गी । ततः प्रणैतैकान्तिकाल्य-  
न्तिकत्रक्तित्रनिर्जरहृदयनिर्जरकोटीकोटीकोटिरोत्तेजितपादारविन्दैः प्रासङ्गिकनानाविधफलप्रदानसमर्थोद्वितीयाव्ययपद-  
प्रापणावन्ध्यनिबन्धनचूताजिजैनीयवाग्लतानिरधरीकृतसुरलतानिश्चरमतीर्थपट्टविभ्रूषितसुधर्मगणचृत्त्रयोविंशतितमप-

दृपरिच्छर्षकैः श्रुताब्धिभिः श्रीमशार्यश्यामसूरिवैर्जीवाजीवपदार्थसार्थनिरूपणप्रवीणप्रज्ञापनायां सप्रपञ्चं स्थित्याद्यर्थः समु-  
 द्रुतः । तत् चतुर्थाङ्गोपाङ्गत्वेन गम्भीराथत्वेन चानद्वयप्रतिज्ञाशालिनां कृतयोगोद्भवानां श्रमणानां श्रमणीनां चैवो-  
 पयोगिजावं विचरितं नान्येषां, अतः तत्राविधायुर्वलमेधादिसामग्र्योविकलानां पञ्चभारतमस्विन्युत्पन्नाज्ञानतमस्तोमाञ्जा-  
 दितज्ञाननयनामसदादीनामप्युपकारयोक्तानियुक्तस्ततोऽपि समुद्भूत्य सद्ब्रह्मणीतया निवृत्तः । तत्राचोक्तं ब्रह्मसद्ब्रह्मणी-  
 वृत्तौ श्रीमद्देवचक्रसूरिभिः “आदौ जगवता वर्धमानस्वामिना द्वादशाश्यां सूत्रतया निवृत्तत आर्यश्यामाभिः, त्रिभिः प्रज्ञाप-  
 नादिषु उद्भूतः तेन्योऽपि जिनत्रयगणित्वाश्रमणेन सद्ब्रह्मण्यामवतारितः” तथा अस्यां अन्यागाथावृत्तौ “जं छद्मियं ।

इत्यादि, यद्बुद्धं श्रुतात् प्रज्ञापनादेः” अतः द्वादशाङ्गीनिवन्धनेयमिति सुप्रतीतमेव ।

देवनारकर्तिर्यज्जानामाशुःशरीरप्रमाणे, उपपातच्यवनयोर्विरहः, तयोरेकसमयज्ञाविसङ्ख्या, गमनागमने, नियत-  
 त्वेन देवनारकाणां श्रुवनानि, वर्णः, वेश्या, संहननः, संस्थानः योनिः, निरूपमात्यन्तिकैकान्तिकशिवशर्मजनकसम्यग्दर्श-  
 नज्ञानचारित्र्यलक्षणसमग्रसामग्रीसम्पन्नाः कुतः गतेरागल्य सिद्धिसौधमधिरोहन्ति, कियन्तः प्राप्नुवन्त्येकस्मिन् समयेऽव्यय-  
 पदं, जघन्योत्कृष्टनिर्वाणगमनविरहः, जिनसार्वभौमादिः कुतः निर्गल्य जघितुमर्हतीत्याद्यनेकविषयाणां सद्ब्रहितत्वेन  
 सान्त्वर्थ्य चक्रे सद्ब्रह्मणीत्यभिधानं ।

यद्यप्यत्र प्रबन्धप्रणेतृभिर्न कुत्राप्युल्लेखितं स्वकीयाभिधानं तथापि “यामकुरुत सद्ब्रह्मणीं, जिनत्रयगणित्वाश्रमण-  
 पूज्यः । तस्या गुरूपदेशागुलारतो वच्मि विवृत्तिसहस्रम्” इत्यनेन मङ्गलकाव्येन स्पष्टतया निष्टङ्कितं वृत्तिविवृणक्तिः ।

सकल तीर्थपात्रुयाधिचव्यसिद्धिकसत्त्वसन्दोहचेतसि चमत्कारकारिचारित्रा एते सूरिवराः कदा कतितमं भ्रूमण्डलं भ्रूयया-  
 मासुः केषां पूज्यतमानां पार्श्वे गृहीतसञ्चारित्रव्रताइत्यादिकं सकलं तथासामग्र्यचावाप्तं शक्यते किमपि निर्णेतुं तथापि “वाई-  
 यलमासमणे, दिवायरे वायगति एगछा । पुषगयम्मि अ सुत्ते, एए सद्दा पवइन्ति ॥ १ ॥” इति प्राकृतार्थया ह्यमाश्रम-  
 णादिशब्दाः पूर्वधरेण्वेव संयुज्यत इति निश्चयादेतेषां पूर्वधरत्वं तु ह्यमाश्रमणशब्दाङ्कितत्वेनास्या आगमोदधिपारङ्गत-  
 युगप्रधानवक्त्रहिमाचलश्रुतगङ्गायाः प्रथमविवृतिकारात् चतुश्चत्वारिंशदधिकचतुर्दशशतग्रन्थोत्सङ्गधामपरम्परानिर्मा-  
 पणैकसूत्रधारगाधत्रवाब्धिनिमज्जात्सत्त्वन्नतसुधरणप्रवीणप्रधानधर्मनौकाप्रवर्तनकर्णधारपश्चिमजिनपतिप्रवचनावितथ-  
 तत्त्वप्रबोधप्राङ्मूर्च्छतप्रतिज्ञाप्रकाशपराजितसमस्ततीर्थिकचक्रप्रवादश्रीमद्भरिभ्रजसुरैः प्राक्तनत्वेन च सुप्रतीतमेव । अज्ञा-  
 नतिमिरविध्वंसकजास्वज्ञानवः श्रीहरिभ्रजसूरयश्च पूर्वश्रुतव्यवहृदेनिकटसमयवर्तिन एव यदाह—“पूर्वश्रुतव्यवहृ-  
 देकालानन्तरपञ्चपञ्चाशीतिवर्षेदिवं गतैः श्रीहरिभ्रजसूरिभिः” इत्याद्यनेकोल्लेखावलोकनेन चैते पूज्याः प्राक्तनका-  
 लीना एवेति मन्तव्यम् । यत्तु श्रीसुधर्मा च जम्बुश्च, प्रत्नवः सूरिशेखरः । शय्यम्भ्रवो यशोचक्रः, सम्भ्रूतिविजयाह्वयः  
 ॥ १ ॥ जत्रवाहुस्थूलजसौ, महागिरिसुहस्तिनौ । पनसुन्दरश्यामार्यौ, स्कन्दिदाचार्य इत्यपि ॥ २ ॥ रेवतीमित्र धर्मोश्च,  
 जत्रगुप्ताजिधो गुरुः । श्रीगुप्तवज्रसंज्ञार्यरक्षिताः पुष्पमित्रकः ॥ ३ ॥ प्रथमस्योदयस्यैते, विंशतिः सूरिसत्तमाः । त्रयोविं-  
 शतिरुच्यन्ते, वितीयस्याथ नामतः ॥ ४ ॥ श्रीवज्रो नागहस्ती च, रेवतीमित्र इत्यपि । सिंहो नागार्जुनो ब्रह्मदिनः

कालकसंज्ञकः ॥ ५ ॥ सत्यमित्रो हारिद्विश्च, जिनचक्रो गणीश्वरः । उमास्वातिः पुष्पमित्रः, संच्रुतिः सुरिबुध्नरः ॥ ६ ॥

इत्यादिनोक्तजिनचक्रगणिनस्त्वन्ये एवेति प्रतिजाति, तदानीं पूर्वश्रुताच्चावात् ।

जितकल्प-क्षेत्रसमास-विशेषणवती-महात्राव्याद्यनेके प्रबन्धाः प्रणीताः एतद्व्यवधप्रणेतृभिः ।

अस्याः वृत्तिस्त्वगाधचवाणवनिमज्जान्तुजातावलम्बनचूतसम्यग्दर्शनमूलप्रबोधकन्दान्वितदीर्घतरविरतिशाखायुतात्मश्रीखरकसन्चारसमुद्भूतानाविधसूक्ष्मसूक्ष्मतरपदार्थसार्थनिरूपणद्वयपूर्वविज्ञानरूपबह्वपरिमलात्रिव्याप्तमलयगिरिसन्निधैः श्रीमन्मलयगिरिपादैर्विनिर्मिता ।

उक्तविशेषणविशिष्टश्रीमच्चरित्रचक्रसूरिचिरप्यस्याः वृत्तिर्विनिर्मितेति “चन्द्रांशुं सुरस्स य सुराचन्दस्स य अन्तरं दोइ” अस्यां गाथाया व्याख्यानप्रसङ्गे “अथेयं प्रदेशगाथेति कथमवसीयते ? उच्यते, मूलटीकाकारेण हरिभद्रसूरिणा लेशतोऽप्यस्या असूचनात्” इत्याद्युद्धेल्लोद्विखनचारा अनेकस्थाने परिस्फुटतया संसूचितं वृत्तिकृद्भिः ।

संशोधितेयं निगर्हणीयमहामोहकचवरनिपतितजन्तुजातोष्कराणैकवक्त्रकद्वारव्ययपदयियासुचिरत एव मिथ्यात्वादि-त्रिनिबद्धगाढतरकर्मग्रन्थिजेदनसमर्थसम्यक्दर्शनज्ञानचारित्ररूपचारुलत्रितयाराधनसावधानसैरनुयोगाचार्यैरस्मद्गुरुवर्यश्रीमद्दानविजयगणिभिः । कृपापीयूषपाथोधीनां तेषामेव पदकजच्चरित्रिकविनेयाणुना मुनिप्रेमविजयेनालेखीयं

लघ्वी प्रस्तावना ।

## ॥ विषयानुक्रमिका ॥

विषयः	पत्राङ्कः	विषयः	पत्राङ्कः
मंगलाचरणम्	१	वैमानिकेषु प्रतरसङ्ख्या	१५
ऋवनपतीनां व्यन्तराणां च जघन्या स्थितिः	५	सौधर्मेशाने प्रतिप्रतरमायुःपरिज्ञानाय कारणम्	१५
व्यन्तराणामुत्कृष्टा स्थितिः	६	सौधर्मेशाने प्रतिप्रस्तटमुत्कृष्टमायुः	१६
उच्चारपटयोपमस्य १ अञ्जापटयोपमस्य २ केत्रपटयोपमस्य ३ च स्वरूपम्	६	उत्तरकदपे प्रतिप्रतरमायुःपरिज्ञानाय कारणम्	१७
ऋवनपतिनामुत्कृष्टा स्थितिः	७	सनत्कुमारमाहेन्द्रे प्रतिप्रस्तटं स्थितिः	१
ऋवनपतिव्यन्तरदेवीनामुत्कृष्टमायुः	७	ब्रह्मलोके प्रतिप्रतरमायुः	१०
चन्द्रादिज्योतिष्कदेवदेवीनां जघज्योत्कृष्टा च स्थितिः	१०	खान्तककदपे प्रतिप्रतरं स्थितिः	१५
वैमानिकानामुत्कृष्टा स्थितिः	११	महाशुक्रे प्रतिप्रतरं स्थितिः	२०
वैमानिकानां जघन्या स्थितिः	१३	सहस्रारकदपे प्रतिप्रस्तटं स्थितिः	२०
वैमानिकदेवीनां जघन्योत्कृष्टा च स्थितिः	१४	आनतादिषु प्रतिप्रतरं स्थितिमानम्	२१

विषयः	पन्नाङ्कः	विषयः	पन्नाङ्कः
( जवनपतिदेवस्वरूपम् )	११	( व्यन्तरदेवस्वरूपम् )	१७
जवनपतीनां जवनरुद्रा	...	व्यन्तरनगरप्रमाणम्	...
जवनप्रमाणम्	...	व्यन्तरनगरस्थानम्	...
जवनस्थानम्	...	व्यन्तरनिकायनामानि	...
जवनवासिनिकायनामानि	...	व्यन्तरेन्द्रनामानि	...
जवनवासिनिकायानां चिह्नानि	...	व्यन्तरनिकायानां चिह्नानि	...
जवनशसिनां शरीरवर्णविभागः	१४	पिशाचादीनां शरीरवर्णः	१७
जवनपतीनां वस्त्रवर्णविभागः	...	( ज्योतिष्कदेवस्वरूपम् )	१७
जवपतीनामिन्द्रनामानि	...	जम्बूद्वीपे द्रवणसमुद्रे धातकीखण्डे च चन्द्रसूर्य- परिमाणम्	१७
जवनेशव्यन्तरज्योतिष्केन्द्राणां सामानिकात्मरश्क- देवप्रमाणम्	१६	कालोदसागरादिषु चन्द्रसूर्यप्रमाणनयनाय करणम्	३०
सामानिकेन्द्राणां सामानिकात्मरश्कदेवसङ्ख्यां	...	मनुष्यक्षेत्रे चन्द्रादिसङ्ख्या	३१
इन्द्राणामथमहिषीपरिमाणम्	...	मनुष्यक्षेत्रे चन्द्रसूर्यश्रेणिपरिमाणम्	३१

विषयः	पत्राङ्कः	विषयः	पत्राङ्कः
मनुष्यक्षेत्रे ग्रहनक्षत्रश्रेणिपरिमाणम्	३१	समुद्रेषु जलस्वरूपम्	३०
जम्बूद्वीपगतचन्द्रसूर्ययोः मण्डलक्षेत्रपरिमाणम्	३१	ग्रत्येकरसवतामुदकरसवतां च समुद्राणां नामानि	३०
जम्बूद्वीपगतचन्द्रसूर्ययोः जम्बूद्वीपे लवणसमुद्रे च	३३	समुद्रेषु मत्स्यशरीरप्रमाणम्	३०
मण्डलक्षेत्रपरिमाणम्	३३	मत्स्यानां सम्भवः	३०
चन्द्रादीनां त्रिमिस्वरूपम्	३३	सदृशविसदृशनामानि वीपसमुद्रयुगलानि	३ए
मनुष्यक्षेत्रवहिरवस्थितचन्द्रसूर्ययोर्मन्तातरेणान्तरम्	३३	अतिदेशेन वीपसमुद्रनामानि	३ए
मनुष्यक्षेत्रवहिरवस्थितचन्द्रसूर्ययोर्मन्तातरेण पङ्क्ति- स्वरूपम्	३३	चन्द्रस्य परिवारसङ्ख्या	४०
द्वीपसमुद्रपरिमाणम्	३६	चन्द्रादिविमानानां संस्थानं स्वरूपं सङ्ख्या च	४०
मनुष्यक्षेत्रपरिमाणम्	३६	चन्द्रादिविमानानां विष्कम्भादिप्रमाणम्	४१
कियद्द्वीपसमुद्राणां नामानि	३७	मनुष्यक्षेत्रवहिरवस्थितचन्द्रादिविमानानां विष्कम्भा- दिमानम्	४२
पञ्चत्वारिंशद्वहप्रमाणानि एकलक्षप्रमाणानि च	३७	ज्योतिष्कविमानानां स्थानम्	४२
कियद्वहस्तूनि	३७	नक्षत्रचारम्	४३



विषयः

वृद्धे चन्द्रादिसङ्ख्या .....  
ज्योतिश्चक्रं यावत्या भेरोरनाधया परति यावत्या-  
ऽल्लोकाकाशस्याबाधयाऽवतिष्ठते च तत्स्वरूपम्  
जम्बूद्वीपव्यतिरिक्तद्वीपसमुद्रेषु ग्रहनक्षत्रताराप्रमा-  
णपरिज्ञानोपायः .....  
ज्योतिष्कविमानवाहकान्त्रियोगिकानां सङ्ख्या .....  
किं रूपधारिणो देवाः कुत्र स्थिता वहन्ति .....  
चन्द्रादीनां गतितारतम्यविशेषः .....  
चन्द्रादीनामृद्धितारतम्यविशेषः .....  
तारकविमानानां परस्परमन्तरम् .....  
मनुष्यक्षेत्राद्द्विद्विश्वन्धसूर्याणां परस्परमन्तरम्  
मनुष्यक्षेत्राद्द्विद्विश्वन्धसूर्याणां पङ्काववस्थानम्  
राहुस्वरूपम् .....  
.....

पत्राङ्कः

४३ .....  
४३ .....  
४३ .....  
४४ .....  
४४ .....  
४५ .....  
४५ .....  
४६ .....  
४६ .....  
४६ .....  
४७

विषयः

( वैमानिकदेवस्वरूपम् )

विमानसङ्ख्या .....  
पुष्पावकीर्णविमानस्थानम् .....  
इन्द्रकविमाननामानि .....  
आवदिकाप्रविष्टविमानं कस्य द्वीपस्य समुद्रस्य वो-  
परिध्यवस्थितम् .....  
प्रतिकद्वपमावदिकाप्रविष्टविमानसङ्ख्याऽऽनयनाय  
करणम् .....  
सौधर्मोदितु श्रेणिप्रतिवद्भविमानसङ्ख्या पुष्पावकीर्ण-  
विमानसङ्ख्या च .....  
कस्मिन् कदपे कियन्ति श्रेणिप्रतिवद्भविमानेषु  
वृत्तानि त्र्यस्राणि चतुरस्राणि च विमानानि .....  
सौधर्मेशानवलये सनतकुमारमादेन्द्रवलये च कस्ये-

पत्राङ्कः

४७ .....  
४७ .....  
४७ .....  
४९ .....  
४९ .....  
५१ .....  
५४

विषयः	पत्राङ्कः
नस्य कियन्ति आवधिकगविष्टानि वृत्तादिवि- मानानि	१७
लोकपालविमानस्थानम्	६७
विमानानां प्रतिष्ठानम्	६१
कल्पेषु विमानानां पृथिवीबाह्व्यम्	६१
कल्पेषु विमानानामुच्चैस्त्वम्	६२
कल्पेषु विमानानां वर्षविभागः	६२
चवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कचवनानां वर्षविभागः	६३
चरणादिगतिस्वरूपम्	६३
चरणादिगतिभिः यथायोगं विमानानामाथामादि- प्रमाणम्	६४
प्रकारान्तरेण चरणादिगतिभिः विमानानामाथामा- दिप्रमाणम्	६५

विषयः	पत्राङ्कः
( अत्रगाहनाहारम् ) देवानाम्भ्रवधारणीयशरीरोत्कृष्टावगाहना	६५
सनत्कुमारादिदेवानां सागरोपमवृष्ट्यनुरोधतः शरी- रमानज्ञानाय करणम्	६६
सनत्कुमारमाहेन्द्रदेवयोर्देहमानम्	६७
ब्रह्मलोकदान्तकदेवयोर्देहमानम्	६७
शुक्रसहस्रारदेवदेहमानम्	६७
आनतप्राणतारणाच्युतदेवदेहमानम्	६७
नवप्रैवेयकानुत्तरविमानदेवदेहमानम्	६७
सुराणामुत्कृष्टा उत्तरवैक्रियशरीरावगाहना	६७
सुराणां भ्रवधारणीयोत्तरवैक्रिया च जघन्याऽवगाहना चवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौधमेशाने जघन्य उत्कृष्टश्रोपपातविरहकालः	६७

विषयः

सनत्कुमारादिषु अत्रुत्तरविमानपर्यन्तेषु सुराणामु-

त्कृष्ट उपपातविरहकालः ....

सनत्कुमारादिकल्पेषु जघन्यत उपपातविरहकालः-

सुराणामुपार्चनाविरहकालः ....

सुराणामुपपातोपार्चनसङ्ख्या ...

दनेषु गतिघारम् ....

तिर्यङ्मानुष्याश्रितो देवगतिविषयो विशेषः

जवनपतिषु जीवानां अथा गमनम् ....

व्यन्तरेषु श्रेषां जीवानां यथा गमनम् ....

तापसचरकपरित्राजकानामुत्कर्षत उपपातः देशविरति-७३

गुक्तानां पञ्चेन्द्रियतिरश्चां मनुष्याणाञ्चोत्कर्षत उपपातः ७३

यतिलिङ्गधारिमिथ्याहशामुत्कर्षत उपपातः ....

मिथ्याहृष्टिलक्षणम् ....

...

...

पत्राङ्कः

७०

७१

७१

७१

७१

७२

७२

७३

७३

७३

७३

७४

विषयः

सूत्रस्वरूपम्

... ..

चतुर्दशपूर्वधरस्य जघन्यत उत्कर्षतश्चोपपातः

... ..

ब्रह्मस्थसाधूनामुत्कर्षतो जघन्यतश्च श्रावकाणां जघ-

न्यतश्चोपपातः

... ..

तापसचरकपरित्राजकानाञ्जघन्यत उपपातः

... ..

संहननस्वरूपम्

... ..

संस्थानस्वरूपम्

... ..

संस्थानव्याख्यानम्

... ..

केषु जीवेषु कानि संस्थानानि

... ..

केषु जीवेषु कति संहननानि

... ..

कस्य संहननस्य वशात्केषु देवेषूपपातः

... ..

कुत्रत्यागत्य देवतयोल्यधन्त इत्येवंनिरूपणारूपभाग-

तिघारम्

... ..

... ..

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

विषयः	पत्राङ्कः	विषयः	पत्राङ्कः
देवानां विषयस्वरूपम्	७७	केषां प्रक्षेप आहारः केषां न	७२
देवदेवीनामुत्पत्तिस्थानम्	७७	एकेन्द्रियादीनां पृथगाहारनैयत्यम्	७३
देवदेवीनामूर्ध्वं गमन्नागमन्परिमाणम्	७७	सुराणां शेषाणञ्च आहारः ....	७३
वैमानिककिट्विषिकदेवानां स्थितिः निवासस्थानञ्च	७९	केषां सचित्तः केषामचित्त इत्याद्याहारविजागः	७३
आचियोगिकानां किट्विषिकाणाञ्चोत्पत्तिस्थानम्	७९	एकेन्द्रियादीनामाहारेब्बाकालः	७४
अपरिगृहीतदेवीनां विमानसङ्ख्या	७९	स्तोकपरिमाणं प्रसङ्गतो मुहूर्त्तादिपरिमाणम्	७४
रौधर्मापरिगृहीतदेवीनाम्भोगस्वरूपम्....	७९	एकस्मिन् मुहूर्त्ते प्राणसङ्ख्या ....	७४
ईशानापरिगृहीतदेवीनाम्भोगस्वरूपम्....	७७	एकस्मिन्नहोरात्रे मासे वर्षे च प्राणसङ्ख्या	७५
शुवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकसुराणां लेश्या	७१	सुराणां प्रतिसागरोपममाहाराद्वासपरिमाणम्	७५
वैमानिकदेवानां वर्णविजागः	७१	वर्षसहस्रदशकाद्यावत् किञ्चिदूनसगशेषममाशुषामा-	७५
जघन्यस्थितीनां देवानामाहारोद्वासविधिः	७२	हारोद्वासकालः ....	७५
उजआहारोमाहारप्रक्षेपाहारस्वरूपम्	७२	देवानां शरीरस्वरूपम्	७५
कस्यामवस्थायां क आहारः	७३	देवानां कियता कालेन पर्याप्तिनिष्पत्तिः	७६

विषयः

सुराणामधस्तादवधिज्ञानविषयः	....	८६
सुराणां तियगूर्ध्वं चावधिज्ञानविषयच्छतदेत्रम्	....	८७
नारकतिर्यङ्गनरामराणांमवधिदेत्रस्य संस्थानम्	....	८७
देवानामेव पुनः किञ्चित्स्वरूपम्	....	८८
मनुष्यलोके देवानामागमनकारणानि	....	८८
इह लोके वैमानिकसुराणामनागमनकारणानि	....	८८
मनुष्यलोकेस्थायुभ्रमगन्धोपेतत्वम्	....	८९
( नरकाधिकारः )		
नरकेष्टृक्कृष्टास्थितिः	....	८९
सप्तसु पृथिवीसु जघन्यास्थितिः	....	९०
प्रतिप्रतरं रहामजासु जघन्या उत्कृष्टा च स्थितिः	....	९०
शेषपृथिवीषु प्रतिप्रस्तदमुत्कृष्टा जघन्या च स्थितिः	....	९१
नरकेषु पुत्रदालां बन्धनगतिसंस्थानजेदवर्णगन्धर-		

विषयः

सस्यशागुरुद्वयुद्दशरूपो दशविधः परिणामः	....	९१
पञ्चदश परमाधार्मिकाः	....	९६
नरकपृथिवीनां नामानि गोत्राणि च	....	९७
धर्मादिपृथिवीनां प्रतिष्ठानविधिः संस्थानविधिश्च	....	९७
धर्मादिपृथिवीनामुच्चत्वम्	....	९८
सर्वासु पृथिवीसु घनोदध्यादीनामुच्चत्वम्	....	९८
घनोदध्यादिवलयप्रमाणम्	....	९९
धर्मादिषु पृथिवीषु प्रस्तदसङ्ख्या	....	१००
सर्वासु पृथिवीषु प्रस्तदान्तरपरिमाणम्	....	१०१
नरकावाससङ्ख्या	....	१०२
श्रावणिकाप्रविष्टनरकावासस्वरूपम्	....	१०२
नरकेञ्जकनामानि	....	१०३
प्रतिप्रस्तदं सकलदिग्विदिगतावलिकाप्रविष्टनरका-		

विषयः	पत्राङ्कः	विषयः	पत्राङ्कः
एकेन्द्रियेषु जीवानामुत्पत्तिः	.... ११७	सिद्धिगतौ विरहकालः	.... १३१
निगोदस्वरूपम् ...	.... ११८	एक सामयिकीसिद्धसह्यादिस्वरूपम्	.... १३१
विकलेन्द्रियाणां समूहमगर्भजतिरश्चां चोपपातो-	.... ११९	अद्भुतस्वरूपम् ...	.... १३३
घर्त्तनयोर्विरहकालः सह्या च	.... ११९	पृथिवीकायादियोनीसह्या	.... १३६
जीवानां गतिरागतिश्च ...	.... १२०	कुलकोटीसह्या योनिस्वरूपं च	.... १३७
मनुष्याणामुपपातोघर्त्तनविरहकालः	.... १२०	मनुष्याणां शङ्खावर्तीदियोनि स्वरूपम्	.... १३९
मनुष्याणामुपपातोघर्त्तनयोरेकसामयिकीसह्या	.... १२०	पर्वातिस्वरूपम्	.... १३९
पृथिवीकायादीनां क्षेत्र्यास्वरूपम्	.... १२०	गाथाघयात्मिका अन्या संक्षिप्ततरा सन्नदृणी	.... १३९



विषयः

वाससङ्ख्यापरिज्ञानाय करणम्	....	१०३
संपूर्णवैदिकप्रविष्टनरकावाससङ्ख्या	....	१०४
शेषपुष्पावकीर्णपरिमाणम्	....	१०५
नरकावासानामायामविष्कम्भोच्चत्वम्	....	१०७
नरकाणां जघन्योत्कृष्टा चावगाहना	....	१०७
नरकाणामुपपातोघर्त्तनाविरहकालः उपपातोघर्त्त-	....	१११
नामधिकृत्यैकस्मिन् समये सङ्ख्या च	....	११२
रत्नप्रभादिनरकेषु जीवोत्पत्तिस्वरूपम्	....	११२
संहननवशाद्नरके जीवोत्पत्तिस्वरूपम्	....	११२
नरके लेश्यास्वरूपम्	....	११२
नरकात्प्रच्युतानां क्व गमनं का लब्धयश्च	....	११६
अर्हच्चक्रिवासुदेवादयः केवलज्ञानादिलब्धिमन्तश्च	....	११७
कुत आगता भवन्ति	....	११७

विषयः

चक्रत्रितिरबानां प्रमाणं नामानि च	....	११७
वासुदेवरत्नानामानि	....	११९
नारकावधिज्ञानस्वरूपम्	....	११९
( तिर्यञ्जनुष्याधिकारः )	....	१२०
तिरश्चां मनुष्याणां च शरीरप्रमाणम्	....	१२२
पूर्वस्य परिमाणं	....	१२३
तिर्यङ्मनुष्याणामायुःप्रमाणम्	....	१२३
बन्धकालप्ररूपणा	....	१२४
अबाधाकालप्रमाणमृदुवक्रगतिस्वरूपं च	....	१२५
अपवर्त्तनानपवर्त्तनस्वरूपम्	....	१२५
आयुषः सप्तधा उपक्रमनिरूपणम्	....	१२६
एकेन्द्रियादिजीवानां कायस्थितिः	....	१२६
एकेन्द्रियानामेकसामर्थिव्युत्पातचवनसङ्ख्या	....	१२७

॥ अहम् ॥

॥ जैनाचार्यश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपादपद्मेभ्यो नमः ॥

॥ श्रीजिनत्रयगणिक्रमाश्रमणविरचिता श्रीमलयगिरिविरचितवृत्तिसहिता ॥

## ॥ बृहत्सङ्ग्रहणिः ॥

ॐ नमः सिद्धम् । श्रीविघ्नहरप्रथमजिनेन्द्राय नमः ॥

जयति नखरुचिरकान्तिप्रहसितनतमघवमुकुटमणिकिरणः । परमकरुणापरीतो विश्वज्ञाता जिनो वीरः ॥ १ ॥

नमत निजबुद्धिजेःप्रतिहतनिःशेषकुमत्तघनतिमिरम् । जिनवचनैकनिषण्णं जिनत्रयगणिक्रमाश्रमणम् ॥ २ ॥

यामकुरुत सङ्ग्रहणिं जिनत्रयगणिक्रमाश्रमणपूज्यः । तस्या गुरूपदेशानुसारतो वच्मि विवृतिमहम् ॥ ३ ॥

इह यद्यपि कायमनोच्यामन्त्रीष्टदेवतानमस्कारकरणतो निखिलविघ्नविनायकोपशान्तिसंज्ञवादाञ्जितप्रकरणपरिसमाप्तिरुपजायते, तथापि सर्वे श्रोतारः प्रकरणे नियमतः समस्तविघ्नविनायकोपशान्तिनिमित्तमन्त्रीष्टदेवतास्तवाञ्जिधानपुरस्सरं प्रवर्तन्तामिति श्रोतृणामिष्टदेवतास्तवबुद्धिपरिग्रहार्थमादाविष्टदेवतास्तवं, तथा यत्किमपि प्रकरणं शास्त्रं वा प्रेक्षावता समारब्धुमिष्यते तत्रावश्यमादौ प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थमभिधेयमभिधातव्यं, अन्यथा किमत्र शास्त्रे प्रकरणे वा प्रति-





गम्ये इति गाथात्रयसंक्षेपार्थः । अवयवार्थस्तूच्यते—“शूर वीर विक्रान्तौ” वीर्यति स्म कपायोपसर्गपरीषहेन्विद्यादि-  
 शत्रुगणजयं प्रति विक्रामति स्मेति वीरः । “अचू” इत्यचू प्रत्ययः । अथवा “इंद्र गतिप्रेरणयोः” विशेषेण ईर्यति गमयति  
 स्फेडयति यथा प्रापयति शिवमिति वीरः । यदि वा “इंद्र गतौ” इत्यादादिको धातुः, विशेषेण अपुनर्चावेन ईर्ते स्म  
 याति स्मेति वीरः अपश्चिभस्तीर्थकरो वर्धमानस्वामीत्यर्थः तं । कथञ्चूतमित्याह—निष्ठापिताष्टकर्माणं निष्ठापितानि निष्ठां  
 नीतानि समूलकाषं कषितानीत्यर्थः अष्टौ कर्माणि ज्ञानावरणीयादीनि येन स तथा तं । अनेन चेऽनादिसिद्धं सर्वज्ञं प्रति-  
 पशास्तन्मतमपाकरोति, तथाचूतसर्वज्ञकल्पनायाः प्रमाणसंभवात् । यथा च प्रमाणसंभवस्तथा तत्त्वार्थटीकादौ विजृम्भित-  
 मिति न चूयः प्रयासः । पुनः कथञ्चूतमित्याह—ज्ञानमनंतं इह ज्ञानज्ञानवतोरभेदोपचारादित्थं निर्देशः, ततोऽयमर्थः—  
 अगन्तज्ञानमयमिति । तेन ( अनेन ) ये सकलकर्मग्रहाणादजावरूपं प्रदीपस्येव जगवतो निर्वाणमिच्छन्ति ते निराकृता  
 रुष्टव्याः, सतः सर्वथा विनाशायोगात्, एतच्चान्त्र प्रपञ्चतश्चित्तमिति न चूयश्चर्च्यते । ज्ञानग्रहणं च दर्शनादीनाम-  
 न्येषां त्रयाणामुपलक्षणं, तेनानन्तज्ञानानन्तदर्शनानन्तवीर्यानन्तसुखमयमिति प्रतिपत्तव्यं, तमित्यञ्चूतं जगवन्तमपश्चि-  
 मतीर्थकरं वर्धमानस्वामिनं । त्रिकरणविशुद्धमिति क्रियाविशेषणं त्रीणि करणानि मनोवाक्कायरूपाणि तैस्तदेकाग्रतया  
 विशुद्धं नमनं यथा जवति तथा नत्वा नमस्कृत्य । किमित्याह—सद्ग्रहणिरिति नाम्ना वदये प्रकरणमित्युपस्कारः । कथञ्चूतमि-  
 त्याह—यथार्थं यथावस्थितः सर्वज्ञवचनाविरोधी अर्थोऽभिधेयं यस्य तत् यथार्थं । यथार्थता चास्य परंपरया सर्वज्ञमू-  
 लत्वात् । सर्वज्ञमूलत्वं च पुरस्तात्सम्बन्धप्रतिपादनावसरे जावयिष्यते । तावद्बन्धः क्रमार्थः । क्रमश्चायमस्ति—अन्यदपि

क्षेत्रसमासादिकं वक्तव्यं, परं तद्धु वक्तव्यमिति पश्चादनिधेयं, इदानीं तु तावत्सद्ग्रहणिरिति नामकं प्रकरणं वक्ष्ये ।  
 अथ सद्ग्रहणिरिति कः शब्दार्थः ? उच्यते—शास्त्रान्तरेषु प्रज्ञापनादिषु विल्लरेणाञ्चिहिता अर्थाः संहिव्य गृह्यन्ते प्रति-  
 पाद्यत्वेनाञ्चिधीयन्ते यथा ग्रन्थपक्षत्या सा सद्ग्रहणिः, उणादिकोऽनिप्रत्ययः । सम्प्रति येषामञ्चिधेयानामर्थानां सद्ग्रहणि-  
 स्तान् साद्याञ्चिदिति—सुरनारयाणेत्यादि, सुषु राजन्ते शोचन्ते इति सुराः क्वचिदिति रूपप्रत्ययः । अथवा सुषु अति-  
 शयेन परितुष्टाः सन्तोऽजिद्विषितमर्थमारथकेच्यो रान्ति प्रयच्छन्ति यथा कृष्णस्य सुस्थितनामा लवणाधिपः समुद्रमध्ये  
 रथमार्गमिति सुराः । यदि वा “सुर ऐश्वर्यदीप्तयोः” सुरन्ति शेषमनुभ्यादिप्राणिगणासाधारणमैश्वर्यमनुभवन्ति, यद्वा  
 विशिष्टद्युतिसंचारतो देदीभ्यन्त इति सुराः देवाः । जातिशब्दोऽयमश्वदिशब्दवत् । तथा “कै नै रे शब्दे” नरान् उप-  
 लक्षणमेतत् तिरश्चोऽपि योग्यताया अनतिक्रमेण कायन्ति शब्दयन्तीति आकारयन्तीत्यर्थः नरकाः सीमन्तकादयो  
 वक्ष्यमाणस्वरूपेण च वा नारका नरकायुर्नरकगतिकर्मोदयवर्तिनः । एषोऽपि शब्दो जातिवाची, गवाश्वदिशब्दवत् ।  
 सुराश्च नारकाश्च सुरनारकास्तेषां । प्रत्येकमेकमेकं प्रति । किमुक्तं चवति ? सुराणां नारकाणां च पृथक् पृथक् । किमि-  
 त्याह—स्थितिचवनावगाहना वक्ष्यामि । तत्र तिष्ठन्ति नारकतिर्यङ्गनरामरचवेषु श्रद्धलावद्वा इवावतिष्ठन्ते यथा कर्म-  
 विपाकपरिणत्या सा स्थितिः आयुर्जीवितमिति पर्यायाः । तथा चवन्ति वर्तन्ते एष्विति चवनानि आलया निदया इत्य-  
 नर्थान्तरं । अवगाहते जीवोऽस्यामित्यवगाहना तनुः शरीरमित्येकोऽर्थः । स्थितिश्च चवनानि चावगाहना च स्थितिच-  
 वनावगाहनास्ता वक्ष्ये । चशब्दः समुच्चये, तेनान्यदपि वर्णचिह्नादिकं वक्ष्य इति इष्टव्यं । तथा “नृ नये” नृणन्ति तथा-

विध्वन्यक्षेत्रकालजात्रसामग्रीमवाप्य स्वर्गापवर्गहेतुसम्भ्रम्यविनयोपेता भ्रवन्तीति नरा मनुष्याः, “ऋदिवर्णोवर्णात्” इत्यल प्रत्ययः । तिर्योऽञ्चन्ति सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च यथाकर्मोदयमुत्पद्यन्ते इति तिर्यञ्चः । नराश्च तिर्यञ्चश्च नरतिर्यञ्चस्तेषां देहमानमायुःप्रमाणं च वक्ष्यामि । इह स्थित्याद्यतिदेशो न कृतः, नरतिरश्चां भ्रवन्माननिधानात् । न हि पुरतो नरतिरश्चां भ्रवनानि वक्ष्यति । आह—वक्ष्यामीति पुनः क्रियानिधानमयुक्तं, प्राक्तनैव गतार्थत्वात्, तदयुक्तं, वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, प्राक्तनं हि वक्ष्ये इति क्रियापदं प्रकरणपेदं, यथा सङ्ग्रहणिरितिनामकं प्रकरणं वक्ष्ये, इदं तु वक्ष्यामीति क्रियापदं प्रकरणे यदन्निधेयं तदपेक्षमिति चिन्तविषयत्वाददोषः । अथवा पुनः पुनः क्रियापदानिधानमाचार्यः कुर्वन् प्रकरणस्य पारतन्त्र्यमावेदयति, तद्यथा—नाहं स्वमनीषिकया वक्ष्ये किं तु यत्प्रवचनानुयायिनि क्वचिन्हास्त्रे सुरनारकाणां स्थित्यादिप्रतिपाद्यमानमुपलब्धं तद्वक्ष्ये, यच्च शास्त्रान्तरे नरतिरश्चां देहमानादि तदपि वक्ष्यामीत्याह । तथा ‘विरहेत्यादि’ विरहोऽपान्तरालकालः, उपपत्तनमुपपातो जन्मेत्यर्थः, उर्ध्वतनमुर्ध्वतना च्युतिर्मरणमिति पर्यायाः, उपपातश्च उर्ध्वतना च उपपातोर्ध्वतनं समाहारो ध्वस्तस्मिन् विरहं वक्ष्ये प्राकृतशैल्या च विरहशब्दात्परस्या विभक्त्येर्लुक् । किमुक्तं भ्रवति ? उपपाते उर्ध्वतनायां च विरहं वक्ष्ये । यथा सौधर्मादिषु रत्नप्रज्ञादिषु च यथासङ्गमेकस्मिन् देवे नारके वा समुत्पन्ने सति ऋयः कियता कालेनान्यो देवो नारको वा समुत्पद्यते । यदि वा एकस्मिन् देवे नारके वा उर्ध्वत्ते पुनः कियता कालेनान्यो देवो नारको वा उर्ध्वतिष्यत इति । तथा सङ्घां सङ्घ्या गणितमित्येत्यनर्थान्तरं । तथा चैवेति समुच्चये, एकसमयेन न तु द्वित्र्यादिसमयैरुपपातोर्ध्वतनविषये वक्ष्ये । एतदुक्तं भ्रवति—कियन्तः खड्वेकेन समयेन सौधर्मादिषु

देवा रत्नप्रज्ञादिषु नारका उत्पद्यन्ते, कियन्तो वा तेऽन्य एकसमयेनोपवर्तन्ते इति वक्ष्ये । तथा गतिं गमनं, आगतिमाग-  
 मनं, चशब्दः समुच्चये, सर्वेषां सुरनारकनरतिरश्चामानुषूर्वा परिपाठ्या वक्ष्ये, यथा के जीवा मनुष्यादयः सुरादिषु गच्छ-  
 न्ति ? के वा सुरादिगतिः क्व भवति ? इह मनुष्यादिषु मध्ये समागच्छन्ति ? । गतिरा(मा)गतिं चेत्यत्र गतिशब्दात् द्वितीयार्थे  
 प्रथमा प्राकृतलक्षणवशात् । प्राकृतलक्षणे हि परस्परं विचरन्तीनां यथायोग्यं व्यत्ययो भवति । यदाह पाणिनिः स्वप्ना-  
 कृतलक्षणे “व्यत्ययोऽप्यासां” इति । तदेवमिह मुख्यतया नवार्थाधिकारा उक्ताः तद्यथा—स्थितिः १, भवनानि २,  
 अवगाहना ३, उपपातविरहकालः ४, उवर्तनाविरहकालः ५, एकसमयोपपातसङ्ख्या ६, एकसमयोवर्तनसङ्ख्या ७,  
 गतिः ८, आगति एव च । शेषं तु सुवर्णचिह्नादिकं चशब्दाद्विद्यमन्निधेयं द्रष्टव्यं । प्रयोजनसम्बन्धौ तु सामर्थ्यगम्यौ,  
 तत्र प्रयोजनं विधा कर्तुः श्रोतुश्च, एकैकमपि विधा, तद्यथा—अनन्तरं परंपरं च । तत्र प्रकरणकर्तुः सुरादीनां स्थित्या-  
 दिकं सर्वज्ञवचनानुसारेण यथावत्प्रतिपादयतोऽनन्तरं प्रयोजनं सत्त्वानुग्रहः, परं परं तुव निःश्रेयसावाप्तिः, सत्त्वानुग्रहप्र-  
 वृत्तौ हि परंपरया परमपदमवश्यमाप्नोति । तथा चोक्तं—“सर्वज्ञोकोपदेशेन यः सत्त्वानामनुग्रहम् । करोति दुःखतप्तानां  
 स प्रामोत्यचिराद्धिवम् ॥ १ ॥” इति । श्रोतृणामनन्तरं प्रयोजनं यथावत्सुरादिस्थित्यादिपरिज्ञानं । परंपरप्रयोजनं तु तेषा-  
 मपि निःश्रेयसावाप्तिः । तथाहि—ते तत्परिज्ञानात्संसारान्द्विरज्यन्ते, ततः परमपदप्राप्तये यत्नमातिष्ठन्ति, ततस्तं प्राप्नुव-  
 न्तीति । उक्तं च—“सम्यग्ज्ञावपरिज्ञानान्द्विरका भवतो जनाः । क्रियासका ह्यविद्येन गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ १ ॥”  
 सम्बन्धस्तु विधा—उपायोपेयभावलक्षणो गुरुपर्वक्रमलक्षणश्च । तत्रोपायोपेयभावलक्षणस्तर्कानुसारिणः प्रति, स चायं—

वचनरूपापन्नं प्रकरणमुपायस्तत्परिज्ञानं चोपेयमिति । श्रद्धानुसारिणः प्रति गुरुपर्वक्रमलक्षणो, गुरुपर्वक्रमश्चायं—प्रथमतो  
 जगवता परमार्हन्यमहिम्ना विराजमानेन वर्धमानस्वामिना सुरस्थित्यादि प्रतिपादितं, ततः सुधर्मस्वामिना द्वादशस्वङ्गेषु  
 सूत्रतया निबद्धं, ततोऽप्यार्यश्यामादिभिः प्रज्ञापनादिषु समुद्धृतं, तेभ्योऽपि मन्दमेधसागववोधाय संह्रियस्मिन् प्रक-  
 रणे समुद्ध्रियते, तत एवं परंपरया सर्वज्ञमूलमिदं प्रकरणमित्यवश्यमवदातधियामुपादेयं । तत्र यथोद्देशं निर्देशमि ( ५ )  
 तिन्यायालायमतः सुराणां स्थितिर्वक्तव्या । सुराश्चतुर्विधास्तद्यथा—जवनवासिनो व्यन्तरा ज्योतिष्का वैमानिकाश्च ।  
 तत्र जवनेषु वसन्तीत्येवंशीला जवनवासिनस्ते दशविधास्तद्यथा—असुरकुमाराः १, नागकुमाराः २, विद्युत्कुमाराः ३,  
 ३, सुवर्णकुमाराः ४, अग्निकुमाराः ५, वातकुमाराः ६, स्तनितकुमाराः ७, उदधिकुमाराः ८, क्षीपकुमाराः ९,  
 दिक्कुमाराः १० । एते च दशापि जेदा अवान्तरजातिजेदादवसेया मनुष्येषु हस्त्रियादिजेदवत् । वर्णचिह्ना-  
 दिभिश्चामीषां जेदो जवति, स च पुरस्तादभिधास्यते । इह कायमानस्थानीया ये महामाण्ड्या विचित्रमहाद्यु-  
 तिरत्नप्रचान्नासितसकलदिक्कवाला रामणीयकप्रकर्षचूसय आवासापरपर्यायास्तेषु प्राचुर्येणासुरकुमाराः परिवसन्ति,  
 कदाचिन्नवनेषु, शेषास्तु नागकुमारादयो भूयस्त्वेन जवनेषु कदाचिदावासेषु ततः सामान्यतः सर्वेऽपि जवनेषु वसन्तीति  
 जवनवासिन उच्यन्ते । तथा विविधमन्तरं वनान्तरादिकमाश्रयरूपं येषां ते व्यन्तरा; तथाहि—तेषु तेषु वनान्तरेषु  
 शैलान्तरेषु कन्दरान्तरेषु च प्रतिवसन्तीति सुप्रसिद्धमेतत् । अथवा विगतमन्तरं मनुष्येभ्यो येषां ते व्यन्तरा, तथाहि—  
 केचिद्व्यन्तरा मनुष्यानपि चक्रवर्तिप्रच्युतीन् सुजातचृत्या इव सम्यगुपचरन्ति, ततो मनुष्येभ्यो विगतान्तरा इति व्यन्त-

राः । इदं तु व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रं, प्रवृत्तिनिमित्तं तु सर्वत्रापि जातिचेद एवानुसरणीयः । ते च व्यन्तरा अष्टविधाः  
 तद्यथा—किन्नराः १, किंपुरुषाः २, महोरगाः, ३ गन्धर्वाः, ४ यक्षाः ५, राक्षसाः ६, चूलाः ७, पिशाचाः ८ । तथा  
 ज्योतनं ज्योतिः, औष्णादिकी शब्दव्युत्पत्तिः, ज्योतिरेयामस्तीति ज्योतिष्काः, “त्रीह्यादिच्य” इति मत्वर्थीय इकप्रत्ययः,  
 तत आदेरिकारलोपः । ते च ज्योतिष्काः पञ्चविधाः, तद्यथा—चन्द्रमसः १, सूर्याः २, ग्रहाः ३, नक्षत्राणि ४, तारकाः  
 ५ । एते च प्रत्येकमसक्षेपाः, प्रतिघीपं प्रतिसमुद्रं च ज्ञावात्, घीपसमुद्राणां चासक्षेयत्वात् । तथा विशिष्टपुण्योपेतैर्ज-  
 न्तुजिर्मान्यन्ते उपपद्यन्ते इति विमानानि, तेषु ज्ञवा वैमानिकाः, “अध्यात्मादिच्यः” इतीकणप्रत्ययः । ते च वैमा-  
 निका द्विधा, तद्यथा—कल्पोपपन्नाः कल्पपातीताश्च, तत्र कल्पः स्थितिविशेष लभ्यते “कल्पः स्थितिर्जीतं मर्यादेत्यनर्था-  
 न्तरमिति” वचनप्रामाण्यात् । स्थितिविशेषश्चेद्देवसामानिकत्रायस्त्रिंशादिव्यवस्थारूपः प्रतिपत्तव्यः, तं कल्पं स्थिति-  
 विशेषरूपं उपपन्नाः प्रतिपन्नाः कल्पोपपन्नाः सौधर्मादिष्वच्युतपर्यन्तेषु षादशसु देवलोकेषु वर्तमाना देवाः, तेष्विन्द्रसामा-  
 निकत्रायस्त्रिंशादिरूपव्यवस्थाज्ञावात् । (तथा) यथोक्तरूपात् कल्पपातीता अपेताः कल्पपातीताः त्रैवेयकानुत्तरविमानवा-  
 सिनो देवाः, तेष्विन्द्रादिरूपव्यवस्थाया अज्ञावात्, सर्वेषामपितेषामहमिन्द्रत्वात् । तथा चाह तत्त्वार्थज्ञाप्यकृत्—“पर-  
 तस्त्विन्द्रादयो दश विशेषा न जवन्ति सर्व एव स्वतन्त्रा” इति । इह जवनवासिनिकाये वैमानिकनिकाये च प्रत्येकमि-  
 न्द्रादिचेदादशविधा देवाः, तद्यथा—इन्द्राः १, सामानिकाः २, त्रायस्त्रिंशाः ३, पार्षद्याः ४, आत्मरक्षाः ५, लोकपालाः  
 ६, अग्नीकाधिपतयः ७, प्रकीर्णकाः ८, आग्नियोगिकाः ९, किट्टिवपिकाश्च १० । तत्र “इंडु परमैश्वर्ये” इन्दन्ति परमसा-

शैश्वर्यमनुचवन्तीति इन्द्रा अधिपत्यः । तथा इन्द्रेण सह समाने तुल्ये द्युतिविचवादौ जवाः सामानिकाः “अध्यात्मा-  
 दिव्यः” इतीकणप्रत्ययः, इन्द्रत्वरहिता इन्द्रेण सह समानद्युतिविचवा इन्द्राणाममात्यपितृगुरुपाध्यायमहत्तरवत्पूजनी-  
 यास्तेऽपि चेन्वान् स्वामित्वेन प्रतिपन्नाः । तथा त्रयस्त्रिंशदेव त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याका एव त्रायस्त्रिंशाः, “प्रह्लादिद्वयः” इति  
 स्वार्थेऽणप्रत्ययः, प्रायोऽव्ययस्येत्यत्र प्रायोग्रहणादन्यस्वरादेर्लुक् । ते च त्रायस्त्रिंशा इन्द्राणां मन्त्रिपुरोहितस्थानीयाः,  
 यथेह जगति मन्त्रिणो राज्यत्ररचिन्तानिष्पन्नमानसा यथा च शान्तिकपुष्टिकादिकर्मकारिणः पुरोधसस्तथा तेऽपि प्रति-  
 पत्तव्या इति । तथा पर्षदि साधवः पार्षधाः, “पर्षदो एयणौ” इति एयप्रत्ययः, ते च वयस्यस्थानीयाः मित्रसहशा देवरा-  
 जानामिति जवाः । तथा इन्द्राणामात्मानं रक्षन्तीत्यात्मरक्षाः, “कर्मणोऽण्” इत्यण्प्रत्ययः, ते चाङ्गरक्षकस्थानीयाः,  
 तथाहि—ते आत्मरक्षका गृहीतधनुरादिग्रहरणाः सततमिन्द्राणां प्राणरक्षणपरायणा अवतिष्ठन्ते । आह—इन्द्राणाम-  
 पायान्नावात्सेषां तथाग्रहरणग्रहणपुरस्सरमवस्थानं निरर्थकमिति, न, स्थितिमात्रपरिपालनहेतुत्वात् प्रीतिप्रकर्षहेतुत्वाच्च ।  
 कथं प्रीतिप्रकर्षहेतुतेति चेदुच्यते—ते हि सत्रायामन्यत्र वा स्थितानामिन्द्राणां समन्ततः सर्वासु दिक्षु समुत्पीभितश-  
 रासनपट्टाः सुनिवञ्जुजटोचितचारुपरिकरबन्धा गृहीतधनुरादिग्रहरणा लक्ष्मवतिष्ठमानाः स्वनायकशरीररक्षणपरायण-  
 तथा स्वनायकगतनिश्चलदृष्टयः परेषामसहमानानां क्षोभमापादयन्तो जनयन्ति स्वनायकानां परां प्रीतिमिति । तथा  
 लोकान् पालयन्तीति लोकपालाः, ते चारक्षकचौरोष्करणिकस्थानीयाः, यथाऽऽरक्षकाः स्वनायकनिर्दिष्टविषयरक्षणो-  
 द्यता यथा च चौरोष्करणिकराः स्वस्वामिनि रोषवशादन्यायकारितस्करादिनिग्रहपरास्तथा तेऽपि लोकपालाः स्वस्वेन्द्र-



निरूपितविषयसंरक्षणपरा अन्यायकारिसुरनिग्रहपराश्चेति ज्ञावः । अनीकाधिपतयः सैन्यनायकाः, अनीकानि च सप्त, तद्यथा—हयानीकं १, गजानीकं २, रथानीकं ३, महिषानीकं ४, पदात्नीकं ५, गन्धर्वानीकं ६, नाट्यानीकं ७ । तत्राद्यानि पञ्चानीकानि सङ्गमाय कटपन्ते, गन्धर्वनाट्यानीके तूपजोगाय । तथा प्रकीर्णकाः पौरजनपदस्थानीयाः प्रकृतिसदृशा इत्यर्थः । तथा आ समन्तादाग्निमुख्येन युज्यन्ते प्रेष्यकर्मणि व्यापार्यन्त इत्याजियोग्याः दासस्थानीयाः । तथा किट्विषमशुचं कर्म तदेषामस्तीति किट्विषिकाः, ते चाधमाश्चाण्डालप्राया अवगन्तव्याः । व्यन्तरनिकाये ज्योतिष्कनिकाये च प्रत्येकं त्रायस्त्रिंशद्लोकपालवर्जाः शेषा इन्द्रादयोऽष्टावष्टौ चेदा जवन्ति, ये तु लोकपालास्त्रायस्त्रिंशा वा ते तथाजगत्स्वाजाव्यात्तत्र न संचवन्ति ॥ १—२—३ ॥

तदेवंजेदग्निन्नेषु देवेषु प्रथमतो जवनवासिनां व्यन्तराणां च जघन्यां स्थितिं गाथार्धेन प्रतिपादयति—

दस जवणवणथराणं वाससहस्सा विई जहन्नेणं ।

व्याख्या—इह पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद्भवन्त्युक्ते जवनवासीति इष्टव्यं, तथा वनेषु नन्दनवनादिषु प्राञ्चुर्येण चरन्ति अवतिष्ठन्त इति वनचरा व्यन्तराः । जवनवासिनश्च व्यन्तराश्च जवनवासिव्यन्तरास्तेषां प्रत्येकं, “जहन्नेणं ति” जघनमथस्तान्निक्कुष्टो जागः, जघने जवं जघन्यं रोममलादि, तच्च किल स्लोकं, ततोऽन्यदपि स्लोकं लक्षणया जघन्यमित्युच्यते । केवलं ज्ञावप्रधानोऽयं निर्देशस्ततोऽयमर्थः—जघन्येन जघन्यतया सर्वनिकृष्टतयेत्यर्थः, स्थितिरायुष्कं दशवर्षसहस्राणि ॥

तदेवं जवनवासिनां व्यन्तराणां च जघन्यां स्थितिनिधाय सम्प्रति व्यन्तराणामुत्कृष्टां स्थितिमाह—  
 पलिठवममुक्कोसं वंतरियाणं वियाणिज्जा ॥ ४ ॥

व्याख्या—उत्कृष्टां स्थितिमायुष्कं व्यन्तराणां विजानीयात् पड्योपमं पड्योपमप्रमाणं । इह पड्योपमेन कालप्रमाण-  
 विशेषरूपेण या परिहिञ्जा स्थितिः सा मेयमानोपचारात्पड्योपममित्युक्ता, यथा सेतिकया परिहिन्नं धान्यं सेतिकेति ।  
 अथ किमिदं पड्योपममिति उच्यते—पड्येन योजनप्रमाणायामविष्कम्भावगाहेनोपमा यस्मिन् कालप्रमाणे तत्पड्योपमं ।  
 तच्च त्रिधा, तद्यथा—उच्चारपड्योपमं १, अक्षपड्योपमं २, क्षेत्रपड्योपमं ३ च । पुनरेकैकं द्विधा, तद्यथा—सूक्ष्मं वादरं  
 च । तत्रायामविष्कम्भाभ्यामवगाहेन चोत्सेधाद्बुद्धप्रमितयोजनप्रमाणः पड्यः समुष्मिन्ते शिरसि यान्येकाहोरात्रप्ररूढानि  
 यावत्ससाहोरात्रप्ररूढानि संज्ञाव्यन्ते वाढाग्राणि तैराकर्णं त्रियते । स च तथा कथंचनापि प्रचयविशेषमापाद्य जरणीयो  
 यथा न तानि वाढाग्राणि वायुरपहरति, नापि वह्निस्तानि दहति, नापि तेषु सखिलं प्रविश्य कोथमापादयति । तथा  
 चात्रार्थेऽयुगोवहारसूत्रं—“सेणं पक्षे एगाहिय वेहिय तेहियाणं उक्कोसेणं सत्तरत्तपरूढाणं समठेणं संनिचिए जरिए वाढ-  
 गकोनीणं तेणं वाढगगा नो अगगी रुहिज्जा, नो वाऊ हरिज्जा, नो कुश्रिज्जा”इत्यादि । तत एवं वाढागैस्तं पड्यमापूर्य समये  
 समये तत एकैकं वाढाग्रमपहरेत् । यावता च कालेन स पड्यो निर्लेपो जवति तावान् कालविशेषः सङ्ख्येयसमयप्रमाणो  
 वादरमुच्चारपड्योपमं, इक्षुत्तानां च वादरोच्चारपड्योपमानां दश कोटिकोठ्यो वादरमुच्चारसागरोपमं । एताभ्यां च वाद-  
 रोच्चारपड्योपमवादरोच्चारसागरोपमान्यां न किमपि प्रयोजनं, केवलं सूक्ष्मोच्चारपड्योपमसूक्ष्मोच्चारसागरोपमयोः सुलेन

प्रतिपत्त्यर्थमेतयोः प्ररूपणमात्रं सिद्धान्ते क्रियते । उक्तं चानुयोगघारेषु—“एएहिं वावहारिय उञ्चारपखिउवमसागरो-  
 वमेहिं किं पठयणं ? एएहिं वावहारिय उञ्चारपखिउवमसागरोवमेहिं न किञ्चि पठयणं, केवलं पन्नवणपन्नविजाइ” इति ।  
 तथा स एवोत्सेधाहुलप्रमितयोजनप्रमाणथामविष्कञ्चावगाहः पढ्यो मुएक्खते शिरसि यानि संजाव्यमानान्येकाहोरा-  
 त्रप्ररूढानि छ्यहोरात्रप्ररूढानि यावत्सप्ताहोरात्रप्ररूढानि वालात्राणि तैपामेकैकं वालात्रमसङ्ख्येयानि खएरूनि क्रियन्ते ।  
 किंप्रमाणमसङ्ख्येयं खएरूमिति चेडुच्यते—इह विशुञ्चलोचनश्रद्धस्थः पुरुषो यदतीव सूद्धं इव्वं चहुपा पश्यति तदस-  
 ङ्ख्येयत्रागमात्रमसङ्ख्येयं खएरुं । इदं इव्वतोऽसङ्ख्येयस्य खएरुस्य प्रमाणं । देत्रतः पुनरिदं—सूद्धस्य पनकजीवस्य या जघ-  
 न्यावगाहना तथा यत् व्यासं देत्रं तदसङ्ख्येयगुणदेत्रावगाहिइव्व्यप्रमाणसङ्ख्येयं खएरुं । तथा चान्त्रार्थेऽनुयोगघारसूत्रं—  
 “तत्थ एं एगमेगे वालगे असंखिजाइं खंभाइं किजाइ, ते णं वालगा दिच्छिउगाहणाळ अंसंखिजाइं जागमित्ता सुहुमस्स  
 पाणगजीवस्स सररीरोगाहणाळ अंसंखिजागुणा” इति । अत्र बुञ्चाः पूर्वपुरुषपरंपरायातसंप्रदायवशादेवं निर्वचन्ति—वाड-  
 रपर्यासपृथिवीकायिकशरीरप्रमाणमसङ्ख्येयं खएरूमिति । तथा चानुयोगद्वारटीकाकृदाह हरिजञ्चसूरिः—“वाडरपृथिवी-  
 कायिकपर्यासशरीरतुट्टयान्यसङ्ख्येयानि खएरूनीति बुञ्चवादः” । एवंप्रमाणसङ्ख्येयखएनीकृतैर्वालात्रैः स पढ्यः प्राग्वदा-  
 कर्णचृतो निचितश्च तथा विधीयते यथा न किमपि तत्र बह्व्यादिकमाक्रमति । ततः समये समये एकैकवालात्रापहारेण  
 यावता कालेन स पढ्यः सर्वात्मना निर्लेपो जवति तावान् सूद्धमुञ्चारपढ्योपमं । एवंरूपाणां च सूद्धोञ्चार-  
 पढ्योपमानां दश कोटीकोट्य एकं सूद्धमुञ्चारसागरोपमं । आन्यां च सूद्धोञ्चारपढ्योपमसागरोपमान्यां क्षीपसमुजपरि-

माणं क्रियते । तथा चानुयोगघारसूत्रं—“एहिं सुहुमेहिं उधरपलिउवमसागरोवमेहिं दीवसमुद्धानं उच्चारो धिस्पइ” इति । सर्व्वीपसमुद्धानां परिमाणमुच्चारपट्योपमसागरोपमान्यामेवमागमे कृतं—“केवइयाणं ऋते दीवसमुद्दा उधारेणं पन्नत्ता ? गोयसा, जावइया अह्हाइजाणं उधरसागरोवमाणं समया एवइया णं दीवसमुद्दा उधारेणं पन्नत्ता” इति । कृता वादरसूदमोच्चारपट्योपमसागरोपमप्ररूपणा । सम्प्रति वादरसूदमाच्चापट्योपमसागरोपमप्ररूपणा क्रियते—सत्र स एवोत्सेधाञ्जुलप्रमितयोजनप्रमाणायामविष्कम्भोद्धेधः पट्यो मुएक्ते शिरसि यानि संजाव्यमानानि एकाहोरान्नद्वयहोरान्न- यावत्सप्ताहोरान्नप्ररूढानि वालात्राणि तैः प्राग्वन्निचितो त्रियते, ततो वर्षशते वर्षशतेऽतिक्रान्ते एकैकवालात्रापहारेण यावता कालेन स पट्यो निर्लेपो ऋवति तावान्कालत्रिशेषः संख्येयवर्षकोटीप्रमाणो वादरमध्यापट्योपमं । तेषां च वाद- राच्चापट्योपमानां दश कोटीकोट्य एकं वादरमध्यासागरोपमं । एतान्यामपि च वादराच्चापट्योपमसागरोपमान्यां न किमपि प्रयोजनं, केवलं सूदमाध्यापट्योपमसागरोपमयोः सुखेन प्रतिपत्त्यर्थमनयोः प्ररूपणामात्रं क्रियते । तथा स एव पट्यस्तावत्प्रमाणः प्राग्ववालात्राणि प्रत्येकमसंख्येयखण्डानि कृत्वा तैराकर्णं ऋतो निचितश्च तथा क्रियते यथा न बह्व्या- दिकं तत्राक्रामति, ततो वर्षशते वर्षशतेऽतिक्रान्ते सत्यैकैकवालात्रापहारेण यावता कालेन स पट्यः सर्वात्मना निर्लेपीऋवति तावान् कालत्रिशेषः सूदममध्यापट्योपमं । तेषां च सूदमाध्यापट्योपमानां दश कोटीकोट्य एकं सूदममध्यासागरोपमं । ए- ताभ्यां च सूदमाध्यापट्योपमसागरोपमान्यां नैरधिकतैर्यग्योनमनुष्यदेवानामार्युषि कर्मस्थितयो ऋवस्थितयश्च परिमीयन्ते । तथा चोक्तमनुयोगघारेषु—“एहिं सुहुमअध्यापलिउवमसागरोवमेहिं नेरइयतिरिक्कजोणियमणुयदेवाणं आउयाइ म-

विजति" इति । अत्रायुर्ग्रहणं कर्मस्थितिचवस्थित्योरुपलक्षणं ब्रह्मव्यं, ततोऽत्रायुःप्रमितौ सर्वत्र पद्योपमं सागरोपमं च सूक्ष्माधापद्योपमं सूक्ष्माधासागरोपममवसेयं । कृता बादरसूक्ष्माधापद्योपमसागरोपमप्ररूपणा । सम्प्रति बादरसूक्ष्मद्वे-  
 त्रपद्योपमसागरोपमप्ररूपणा क्रियते—तत्र स एवोत्सेधाङ्गुलप्रमितयोजनप्रमाणविष्कम्भायामावगाहः पद्यः पूर्ववदेकाहो-  
 रात्रद्वयहोरात्रयावत्सप्ताहोरात्रत्ररूढैर्वालाग्रैराकर्णं निचितो त्रियते, ततस्तैर्वालाग्रैरे नत्रःप्रदेशाः संस्पृष्टास्ते समये समये  
 एकैकनत्रः प्रदेशापहारेण यावता कालेन सर्वात्मना निष्ठासुपयान्ति तावान् कालविशेषो बादरद्वेत्रपद्योपमं । तेषां च वा-  
 दरद्वेत्रपद्योपमानां दश कोटीकोट्य एकं बादरद्वेत्रसागरोपमं । एतान्ध्यामपि बादरद्वेत्रपद्योपमसागरोपमाभ्यां न किमपि  
 प्रयोजनं, केवलं सूक्ष्मद्वेत्रपद्योपमसागरोपमयोः सुखेन प्रतिपत्त्यर्थमेतयोः प्ररूपणमात्रं क्रियते । तथा स एव पद्यः उत्से-  
 धाङ्गुलप्रमितयोजनप्रमाणविष्कम्भावगाहः पूर्ववदेकैकं वालाग्रमसङ्ख्येयखण्डं कृत्वा तैराकर्णं चृतो निचितश्च तथा  
 क्रियते यथा मनागपि बह्यादिकं न तत्राक्रामति । एवं चृतं च तस्मिन् पद्ये ये आकाशप्रदेशास्तैर्वालाग्रैरे व्याप्ता ये  
 च न व्याप्तास्ते सर्वेऽव्येकैकस्मिन् समये एकैकाकाशप्रदेशापहारेण समुद्ध्रियमाणा यावता कालेन सर्वात्मना निष्ठासुप-  
 यान्ति तावान् कालविशेषः सूक्ष्मं क्षेत्रपद्योपमं । आह—यैर्वालाग्रैरेकान्ततो निचितमापूरिते सति तस्मिन् पद्ये बह्या-  
 दिकमपि सर्वथा नाक्रामति, तत्र कथं तैर्वालाग्रैरस्पृष्टा नत्रःप्रदेशाः संभाव्यन्ते येनोच्यते तैर्वालाग्रैरे व्याप्ता ये चा-  
 व्याप्ता इति ? उच्यते—वालाग्रैरन्योऽसङ्ख्येयखण्डीकृतेऽन्योऽपि नत्रःप्रदेशानामत्यन्तसूक्ष्मत्वात् । तथा चात्रार्थे प्रश्ननिर्व-  
 चनरूपमनुयोगघारसूत्रं—“तत्थ ए चोयोगो पन्नवगं एवं वयासी—अत्थि एं तस्स पद्दस्स आगासपएस जेणं तेहिं वा-

लगेहिं अणफुष ? हंता अत्थि जहा को दिंठतो से जहानामए एगे पहे सिया से णं कोहंरुणं जरिए, तत्थणं माडळिंगा  
 परिखित्ता ते वि माया, तत्थ णं बिह्वा परिखित्ता ते वि माया, तत्थ णं आमलगा परिखित्ता ते वि माया, तत्थ णं  
 बदरा परिखित्ता ते वि माया, तत्थ णं चणगा परिखित्ता ते वि माया, तत्थ णं तिला परिखित्ता ते वि माया । एव-  
 मेएणं दिंठतेणं अत्थि णं तस्स पड्डस्स आगासपएसा जेणं तेहिं वालागेहिं अणफुषा” इति । आह—यद्याकाशप्रदेशा  
 वालागैः स्पृष्टा अस्पृष्टाश्च परिगृह्यते ततः किं वालागैः प्रयोजनं ? एवमेव प्ररूपणा क्रियतां—उत्सेधाहुत्वप्रमिते  
 योजनप्रमाणायामविष्कम्भावगाहे पढ्ये यावन्तो नचःप्रदेशा इति । सत्यमेतत्, केवलमनेन सूक्ष्मदेत्रपढ्योपमेन हृष्टिवादे  
 स्पृष्टाम्पृष्टभेदेन अव्यप्रमाणं क्रियते, यथा यैर्वालागैः स्पृष्टा नचःप्रदेशास्तेषां प्रतिसमयमेकैकनचःप्रदेशापहरेण यत्सूक्ष्मदे-  
 त्रपढ्योपमं तत्प्रमाणान्यमूनि अव्याणि, ये तु वालागैः स्पृष्टा अस्पृष्टा वा नचःप्रदेशास्तेषां प्रतिसमयमेकैकनचःप्रदेशासमु-  
 च्चारे यत्सूक्ष्मदेत्रपढ्योपमं तावत्प्रमाणान्येतानि अव्याणि । ततो हृष्टिवादे वालागैः प्रयोजनमिति तत्प्ररूपणा क्रियते ।  
 एवंचूतानां च सूक्ष्मदेत्रपढ्योपमानां दश कोटीकोट्य एकं सूक्ष्मदेत्रसागरोपमं । एतान्यां च सूक्ष्मदेत्रपढ्योपमसूक्ष्मदेत्र-  
 सागरोपमान्यां प्रायो हृष्टिवादे अव्यप्रमाणं क्रियते सकृदेव नान्यत्र एतदर्थप्रतिपादिकाश्चेमाः शास्त्रान्तरप्रसिद्धा गाथाः—

पद्विर्भवमं च तिविहं उच्चरद्धं च खित्तपद्विअं च । इक्किक्कं पुण दुविहं वायरसुहुमं च नायवं ॥ १ ॥ जं जोअण-  
 विद्धिन्नं तं विणणं परिरएण सविसेसं । तावश्यं उबिद्धं पडं पद्विर्भवमं नाम ॥ २ ॥ एगाहि अ बेहि अ तेहि आण उ-  
 क्कोस सत्तरत्ताणं । सम्मठं संनिचिअं जरिअं वालगकोरीणं ॥ ३ ॥ तत्तो समए इक्किक्के अवहिअग्ग्मि जो

कालो । संखिजाइ खलु समया बायरउच्चारपदियम्मि ॥ ४ ॥ इक्किक्कमलं लोमं कट्टुमसंखिज्जखंरुमहिस्से । समन्तेआणं-  
 तपएसिआणं पल्लं चरिज्जाहि ॥ ५ ॥ तत्तो समए समए इक्किक्के अवहिआम्मि जो कालो । संखिज्जावासकोनी सुहुमे उच्चारपदिय-  
 म्मि ॥ ६ ॥ एसिं पल्ल्याणं कोनाकोनी हविज्ज दसगुणिया । तं सागरोवमस्स उ इक्कस्स जवे परीमाणं ॥ ७ ॥ जावइया  
 उच्चारे अट्टाइज्जाण सागराण जवे । तावइआ खलु लोए हवंति दीया समुहा य ॥ ८ ॥ वाससए वाससए इक्किक्के वायरे  
 अवहिआम्मि । बायर अच्चापदिअं संखिजा वासकोनीउ ॥ ९ ॥ वाससए वाससए इक्किक्के अवहिआम्मि सुहुमम्मि ।  
 सुहुमं अच्चापदिअं हवंति वासा असंखिजा ॥ १० ॥ एसिं पल्ल्याणं कोनाकोनी हवंति दसगुणिआ । तं सागरोवमस्स  
 उ इक्कस्स जवे परिमाणं ॥ ११ ॥ दस सागरोवमाणं पुन्नाउ हवंति कोनाकोनीउ । उस्सप्पिणीपमाणं तं चेतुस्सप्पिणीए  
 वि ॥ १२ ॥ उस्सप्पिणी आणंता पुगलपरिअट्टलं मुणेअवो । ते णंतातीअच्चा अणगयच्चा अणंतगुणा ॥ १३ ॥ सुहुमं  
 णिमिणा अच्चा सागरमाणेण सबजीवाणं । कम्मविई कायविई जवविई आ विनायवा ॥ १४ ॥ वायरसुहुमागासे खित्तपएमाणु-  
 समयमवहारे । बायरसुहुमं खित्तं उस्सप्पिणीउ असंखेज्जा ॥ १५ ॥ एसिं पल्ल्याणं कोनाकोनी हविज्ज दसगुणिआ । तं  
 सागरोवमस्स उ इक्कस्स जवे परीमाणं ॥ १६ ॥ एएणं खित्तसागरउवमाणेणं हविज्ज नायबं । पुढविदगअगणिमारुयह-  
 रिअतसाणं च परिमाणं ॥ १७ ॥

या तु दशवर्षसहस्रेन्य उर्ध्वं पट्योपमादर्वाग्व्यन्तराणां स्थितिः सा मध्यमा प्रतिपत्तव्या । सा चानुक्ताऽपि स्वयमेव  
 गम्यत इति साक्षान्नोक्ता । एवमन्यत्रापि मध्यमा स्थितिः स्वयं परिज्ञावनीया ॥

सम्प्रति जवनपतीनामुक्तृष्टां स्थितिमावेदयति—

चमर बलि सारमहिञ्चं सेसाण सुराण आउञ्चं बुञ्चं । दाहिणदिवहृपलिञ्चं दो देसूणुत्तरिञ्चाणं ॥५॥

व्याख्या—इह जवनवासिनो दशविधाः, तद्यथा—असुरकुमाराः १, नागकुमाराः २, सुवर्णकुमाराः, ३, विद्युत्कुमाराः ४, अग्निकुमाराः ५, वीपकुमाराः ६, उदधिकुमाराः ७, दिक्कुमाराः ८, वायुकुमाराः ९, स्तनितकुमाराः १० । एकैके च विधा, तद्यथा—मेरोर्दक्षिणदिग्जागवर्तिनो मेरोरेत्रोत्तरदिग्जागवर्तिनश्च । तत्रासुरकुमाराणां दक्षिणदिग्जाविनामिन्द्रश्चमरः. उत्तरदिग्जाविनां बलिः । तत्र “चमर बलि सारमहियं ति” पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् सारमिति सागरोपमं इष्टव्यं, प्राकृतत्वाच्च चमरबलिशब्दान्यां परस्या विचक्तेर्लोपः । एवमन्यत्रापि यथायोगं प्राकृतत्वद्वयं विचक्तेर्लोपादायनुसर्तव्यं. ततोऽयमर्थः—चमरवद्वयोर्यथाक्रमं सागरोपममधिकं चोत्कृष्टमायुः, किमुक्तं भवति? चमरस्यासुरेन्द्रस्य दक्षिणदिग्वर्तिनं उत्कृष्टमायुरेकं परिपूर्णं सागरोपमं, बलेरसुराधिपतेरुत्तरदिग्वर्तिनः सागरोपमं किञ्चित्समधिकमिति । सम्प्रति शेषाणां चमरपलिव्यतिरिक्तानां सुराणां देवानां नागकुमाराद्यधिपतीनामित्यर्थः आयुर्वद्वये । प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—“दाहिणेत्यादि” दाहिणात्यानां नागकुमाराद्यधिपतीनां धरणप्रमुखानां नवानामिन्द्राणामुत्कृष्टमायुर्ध्वञ्च पड्योपमं सार्धं पड्योपममित्यर्थः । “उत्तरिञ्चाणं ति” उत्तराहीनामुत्तरदिग्जाविनां नागकुमारादीन्जाणां जूला-नन्दप्रचृतीनां नवानां देशेने किञ्चिद्दूने द्वे पड्योपमे ॥ ५ ॥



कादो । संखिजाइ खलु समया वायरउच्चारपलियम्मि ॥ ४ ॥ इक्किमलं लोमं कहुमसंखिजखंमद्विस्सं । समतेआणं-  
 तपएसिआणं पढं जरिजाहि ॥ ५ ॥ ततो समए समए इक्किके अवहिअम्मि जो कादो । संखिजावासकोनी सुहुमे उच्चारपलिय-  
 म्मि ॥ ६ ॥ एसिं पद्दाणं कोनाकोनी हविज्जा दसगुणिया । तं सागरोवमस्स उ इक्कस्स जेवे परीमाणं ॥ ७ ॥ जावड्या  
 उच्चारे अहाइजाण सागराण जेवे । तावइआ खलु लोए हवंति दीया समुदा य ॥ ८ ॥ वाससए नाससए इक्किके वायरे  
 अवहिअम्मि । वायर अच्चापलियं संखिजा वासकोनी ॥ ९ ॥ वाससए वाससए इक्किके अवहिअम्मि सुहुमम्मि ।  
 सुहुमं अच्चापलियं हवंति वासा असंखिजा ॥ १० ॥ एसिं पद्दाणं कोनाकोनी हवंति दमगुणिया । तं सागरोवमस्स  
 उ इक्कस्स जेवे परिमाणं ॥ ११ ॥ दस सागरोवमाणं पुन्नाउ हवंति कोनाकोनी ॥ उस्सप्पिणीपमाणं तं चेत्तुस्सप्पिणीए  
 वि ॥ १२ ॥ उस्सप्पिणी अणंता पुगलपरिअट्टं मुणेअबो । ते णंतातीअच्चा अणायच्चा अणंतगुणा ॥ १३ ॥ सुहुमे  
 णिमिणा अच्चा सागरमाणेण सधजीवाणं । कम्मविई कायविईअवविईआ विनायबा ॥ १४ ॥ वायरसुहुमागासे खित्तपएमाणु-  
 समयमवहारे । वायरसुहुमं खित्तं उस्सप्पिणीं असंखेजा ॥ १५ ॥ एसिं पद्दाणं कोनाकोनी हविज्जा दसगुणिया । तं  
 सागरोवमस्स उ इक्कस्स जेवे परीमाणं ॥ १६ ॥ एएणं खित्तसागरउवमाणेणं हविज्जा नायवं । पुढविदगअगणिमारुयहं  
 रिअत्तसाणं च परिमाणं ॥ १७ ॥

या तु दशवर्षसहस्रेन्य उर्ध्वं पट्योपमादर्वाग्यन्तराणां स्थितिः सा मध्यमा प्रतिपत्तन्या । सा चानुक्ताऽपि स्वयमेव  
 गम्यत इति साद्वान्नोक्ता । एवमन्यत्रापि मध्यमा स्थितिः स्वयं परिज्ञावनीया ॥

सम्प्रति नवनपतीनामुत्कृष्टां स्थितिमावेदयति—

चमर वलि सारमहिश्रं सेसाण सुराण आउश्रं बुढं । दाहिणदित्रहृपलिश्रं दो देसूणुत्तरिद्धाणं ॥५॥

व्याख्या—इह नवनवांसिनो दशविधाः, तद्यथा—असुरकुमाराः १, नागकुमाराः २, सुवणकुमाराः ३, त्रिद्युत्कु-  
माराः ४, अग्निकुमाराः ५, वीपकुमाराः ६, उदधिकुमाराः ७, दिक्कुमाराः ८, वायुकुमाराः ९, स्तनितकुमाराः १० ।  
एकैके च विधा, तद्यथा—मेरोर्दक्षिणदिग्जागवर्तिनो मेरोर्योत्तरदिग्जागवर्तिनश्च । तत्रासुरकुमाराणां दक्षिणदिग्जावि-  
नामिन्द्रश्चमरः, उत्तरदिग्जाविनां वलिः । तत्र “चमर वलि सारमहिशं ति” पदकंदेसे पदममुदायोपचारात् नारमिति  
सागरोपमं इष्टव्यं, प्राकृतत्वाच्च चमरवद्विगद्वाच्यं परस्या विचक्रेद्वौषः । एवमन्यत्रापि यथायोगं प्राकृतलक्षणं विच-  
किलोपादावनुसर्तव्यं. ततोऽयमर्थः—चमरवद्वयोयथाक्रमं सागरोपममधिकं चोत्कृष्टमायुः, किमुक्तं नवति? चमरस्या-  
सुरेन्द्रस्य दक्षिणदिग्वर्तिन उत्कृष्टमायुरेकं परिपूर्णं सागरोपमं, तलेरसुराधिपतेरुत्तरदिग्वर्तिनः सागरोपमं किञ्चित्समधि-  
कमिति । सम्प्रति शेषाणां चमरपद्विव्यतिरिक्तानां सुराणां देवानां नागकुमाराद्यधिपतीनामित्यर्थः आयुर्वदये । प्रति-  
ज्ञातमेव निर्वाहयति—“दाहिणेत्यादि” दाहिणेत्यानां नागकुमाराद्यधिपतीनां धरणप्रमुखानां नवानामिन्द्राणामुत्कृष्ट-  
मायुर्बुद्धिं पश्योपमं सार्धं पश्योपममित्यर्थः । “उत्तरिद्धाणं ति” उत्तराहीनामुत्तरदिग्जाविनां नागकुमारादीन्जाणां भूता-  
नन्दप्रचृतीनां नवानां देशेने किञ्चिद्दूने वे पश्योपमे ॥ ५ ॥

स  
उक्तं ऋचनवासिनां देवानां व्यन्तराणामुत्कृष्टमायुः । सम्प्रति ऋचनवासिव्यन्तरदेवीनामाह—

अरुष्टअरुष्टपंचमपलिउवम असुरजुयलदेवीणं । सेसवणदेवयाण थ देसूणरूपलियमुक्कोसं ॥ ६ ॥

व्याख्या—असुरयोरसुरेन्द्रयोश्चमरबलिनान्मौर्युगलमसुरयुगलं तस्य देवीनां यथाक्रममुत्कृष्टमायुरर्धचतुर्थांनि अर्ध-  
पञ्चमानि च पट्योपमानि, एतदुक्तं ऋचति—चमरेन्द्रदेवीनामुत्कृष्टमायुः सार्धांनि त्रीणि पट्योपमानि, बलीन्द्रदेवीनां  
सार्धांनि चत्वारि पट्योपमानीति । शेषाणां नागकुमाराद्यधिपतीनामुत्तरदिग्बर्तिनां, तथा “वणत्ति” वनचराणां व्यन्तरा-  
णामुत्तरदक्षिणदिग्चाविनां, चशब्दादक्षिणदिग्चाविनागकुमाराद्यधिपतीनां च सम्बन्धिनीनां यथाक्रममुत्कृष्टमायुर्देशोऽनं  
पट्योपममर्धपट्योपमं च । इयमत्र जायना—उत्तरदिग्चाविनागकुमाराद्यधिपतिदेवीनामुत्कृष्टमायुर्देशोऽनं पट्योपम-  
दक्षिणदिग्चाविनागकुमाराद्यधिपतिदेवीनां दक्षिणोत्तरदिग्चाविव्यन्तराधिपतिदेवीनां चोत्कृष्टमायुरर्धं पट्योपम-  
मिति । केचित् “श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पट्योपमस्थितयः” इति वचनश्रवणतो व्यन्तरामरीणां पट्योपममुत्कृष्टमायु-  
रिति मन्यन्ते, तदयुक्तं, तेषां सम्यक् सिद्धान्तापरिज्ञानात् । श्रीह्रीधृत्यादयो हि ऋचनपतिनिकायान्तर्गता इव्यन्ते, यत  
उक्तमस्या एव सङ्ग्रहणेष्टीकां कुर्वता हरिचक्रसूरिणा “तासां ऋचनपतिनिकायान्तर्गतत्वादिति” । ततः कथं श्रीह्रीत्यादि-  
वचनश्रवणबलतो व्यन्तरामरीणामुत्कृष्टमायुःपट्योपममिति प्रतिपत्तिः समीचीना ऋचति ? । सिद्धान्तविरुद्धं चेदं, प्रज्ञा-  
पनादौ व्यन्तरामरीणामर्धपट्योपमरूपस्योत्कृष्टस्यायुषः प्रतिपादनात् । तथा च प्रज्ञापनाग्रन्थः—“वाणमंतराणं ऋचते

देवाणं केवश्यं कालं विई पन्नत्ता ? गोयमा जहन्नेणं दसवाससहस्साइं, उक्कोसेणं पलिउवमं । वाणमंतरीणं ञंते देवीणं केवश्यं कालं विई पन्नत्ता ? गोयमा जहन्नेणं दसवाससहस्साइं, उक्कोसेणं अञ्चं पलिउवमं” इति ॥ ६ ॥

तदेवमुक्त्वा ञघनवासिग्वन्तरदेवदेवीनां जघन्योत्कृष्टचेदचिन्ना स्थितिः । सम्प्रति सूर्याचन्द्रमसामुत्कृष्टस्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

पलियं वाससहस्सं आइच्चाणं विई वियाणिज्जा । पलिञ्चं च समयसहस्सं चंदाण वि आउयं जाण ॥ ७ ॥  
व्याख्या—आदित्यानां सर्वेषामप्यसंख्येयवीपसमुद्भवतीनां प्रत्येकमुत्कृष्टां स्थितिं विजानीयात् एकं पद्योपमं वर्षसहस्रं च । चन्द्राणामपि सर्वेषां प्रत्येकमुत्कृष्टमायुर्विजानीयात् एकं पद्योपमं वर्षशतसहस्रं च ॥ ७ ॥

सम्प्रति ग्रहनक्षत्रादीनामुत्कृष्टजघन्यस्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

पलिउवमं गहाणं नरक्त्ताणं च जाण पलियञ्चं । ताराण चउ जहन्न छमो य देवीण विन्नेउ ॥ ८ ॥  
व्याख्या—ग्रहाणामुत्कृष्टमायुर्जनीहि परिपूर्णमेकं पद्योपमं । नक्षत्राणामर्धपद्योपममुत्कृष्टमायुः । ताराणां तारकदेवानां “चउ त्ति” पद्योपमस्य चतुर्थो ञाग उत्कृष्टमायुः । तदेवमुक्तं चन्द्रादीनामुत्कृष्टमायुः, सम्प्रति जघन्यमाह—  
“जहन्नछमो य त्ति” तारकदेवानां जघन्यमायुः पद्योपमस्याष्टमो ञागः । चराब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाच्चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रदेवानां जघन्यमायुः पद्योपमस्य चतुर्थो ञागः । तदेवमुक्तं जघन्यं चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रतारकदेवानामायुः । सम्प्रति

देवीनां जघन्यमाह—“देवीण विन्नेलं ति” देवीनामपि जघन्यमायुरष्टमः, चण्डाब्दाच्चतुर्थश्च जागः पट्योपमस्य त्रिज्ञेयः । इयमत्र चावना—तारकदेवीनां जघन्यमायुः पट्योपमस्याष्टमो जागः, चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रदेवीनां तु प्रत्येकं पट्योपमस्य चतुर्थो जागः ॥ ७ ॥

तदेवमनयागाथया ग्रहनक्षत्रतारकदेवानामुत्कृष्टं चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रतारकदेवदेवीनां च जघन्यमायुरुक्तं, चन्द्रादित्य-  
देवीनां चोत्कृष्टमायुरद्यापि नोक्तमतस्तत्प्रतिपादकमिदमन्यकर्तृकं गाथाष्यम्—

पन्नाससहस्सांश्च पलिञ्चं पंचवाससयमहिञ्चं । ससि रत्रि गहदेवीणं पलिञ्चं चञ्ज जहन्नेणं ॥ ए ॥  
पलिञ्चचउत्थं जहसुक्कोसं सत्रिसेसं होश् नरकत्ते । तारुषभाग सविसेस जहसुक्कोसगं अहवा ॥ १० ॥

व्याख्या—इह प्राकृतत्वाच्चशिरविशब्दान्यां विचक्रिलोपः । ततोऽयमर्थ—शशिरवीणां चन्द्रसूर्येणां सम्बन्धिनीनां देवीनामुत्कृष्टमायुर्यथासङ्ख्यं पट्योपमार्थं पञ्चाशत्सहस्राणीति पञ्चाशत्सहस्राधिकं पञ्चत्रयंशताधिकं च, एतदुक्तं जव-  
ति—चन्द्रदेवीनामुत्कृष्टमायुः पट्योपमार्थं पञ्चाशत्सहस्राधिकं, सूर्यदेवीनामुत्कृष्टमायुः पट्योपमार्थं पञ्चत्रयंशतान्यधि-  
कमिति । तथा “गहदेवीणं पलियञ्चं ति” ग्रहाणां सम्बन्धिनीनां देवीनामुत्कृष्टमायुः परिपूर्णं पट्योपमार्थं । जघन्येन पुनः  
शशिदेवीनां सूर्यदेवीनां ग्रहदेवीनां चायुः पट्योपमस्य चतुर्थो जागः । तथा नक्षत्रदेवीनां जघन्यमायुः पट्योपमस्य चतुर्थो  
जागः, उत्कृष्टं तु स एव पट्योपमस्य चतुर्थो जागः सविशेषाधिको जवति । तारकदेवीनां जघन्यमायुः पट्योपमस्याष्टमो  
जागः, उत्कृष्टं तु स एव पट्योपमस्याष्टमो जागः सविशेषः । इदं च गाथाष्यमन्यकर्तृकमतो ज्यो देवीनां जघन्यायुःप्रतिपादनं

न विरुध्यते । अथवेति वह्यमाणगाथापेक्षया ऋष्टव्यं, अस्यायमर्थः—उक्तं तावद्देवीनां ग्रन्थकृताऽनुकम्प्युत्कृष्टमायुः  
अथवा ग्रन्थकृदेव समस्तज्योतिष्कदेवदेवीजघन्योत्कृष्टायुः सङ्ग्रहप्रतिपादिकयोत्तरगाथया प्रतिपादयति ॥ ए-१० ॥

तामेव गाथामाह—

तिसु एग अरु पाड ति अरु साहि चउरठ जागो य । चउजुयत्ते चउजागो डु अठ लके सहस्सं ॥११॥

व्याख्या—इह पूर्वार्धेन चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रतारकदेवानां तद्देवीनां ( च ) सर्वसङ्ख्या दशानामुत्कृष्टमायुरुक्तं । उत्तर-  
गाथार्धेन तु जघन्यमुत्कृष्टवक्तव्यशेषं चेति समुदायार्थः । अधुनाऽवयवार्थो विव्रियते—तत्र त्रिसु चन्द्रसूर्यग्रहेषु उत्कृ-  
ष्टमायुरेकं पट्योपमं, नक्षत्राणामर्धं पट्योपमं, तारकदेवानां पट्योपमस्य चतुर्थो जागः । तथा तिसृणां चन्द्रसूर्यग्रहदे-  
वीनामुत्कृष्टमायुरर्धपट्योपमं । “साहिचउरठजागो य त्ति” नक्षत्रदेवीनां साधिकः पट्योपमस्य चतुर्थो जाग उत्कृष्ट-  
मायुः । तारकदेवीनां साधिकः पट्योपमस्याष्टमो जागः । उक्तं ज्योतिष्कदेवदेवीनामुत्कृष्टमायुः, सम्प्रति जघन्यमाह—  
“चउजुअत्ते त्ति” चतुर्णीं युगलानां देवदेवीरूपाणां समाहारश्चतुर्गुलं तस्मिन्, किमुक्तं जवति ? चन्द्रदेवदेवीनां सूर्य-  
देवदेवीनां ग्रहदेवदेवीनां नक्षत्रदेवदेवीनां च प्रत्येकं जघन्यमायुः पट्योपमस्य चतुर्थो जागः । “डुअठ त्ति” द्वयोस्तार-  
कदेवदेवीरूपयोज्योतिष्कसङ्घातयोजघन्यमायुः पट्योपमस्याष्टमो जागः । “लके सहस्सं त्ति” इदं चन्द्रसूर्यदेवदेवीना-  
मुत्कृष्टवक्तव्यशेषं, चन्द्रदेवानामुत्कृष्टायुश्चिन्तायां प्रागुक्तस्य पट्योपमस्योपरि वर्षलक्षमधिकम्ब्रसेयं, सूर्यदेवानां वर्षस-

हसं । तथा चन्द्रदेवीनामुत्कृष्टायुश्चिन्तायां प्रागुक्तस्य पदयोपमार्धस्योपरि वर्षलक्षस्यार्धं पञ्चाशत्सहस्राण्यधिकानि सम्-  
वसेयानि । सूर्यदेवीनां वर्षसहस्राण्यार्धं पञ्चवर्षरातानीत्यर्थः । तथा चोक्तं—“चंद्रविमाणेणं जंते देवाणं केवड्यं कालं विई  
पन्नत्ता ? गोयमा जहन्नेणं चउजागपलिउवमं, उक्कोसेणं पलिउवमं वाससयसहस्साहियं । चंदविमाणेणं जंते देवीणं केव-  
ड्यं कालं विई पन्नत्ता ? गोयमा जहन्नेणं चउजागपलिउवमं, उक्कोसेणं अंधं पलिउवमं पन्नासाए वाससहस्सेहिं अउज-  
हियं । सूरविमाणेणं जंते देवाणं केवड्यं कालं विई पन्नत्ता ? गोयमा जहन्नेणं चउजागपलिउवमं, उक्कोसेणं पलिअं  
वाससहस्साहियं । सूरविमाणेणं जंते देवीणं केवड्यं कालं विई पन्नत्ता ? गोयमा जहन्नेणं चउजागपलिउवमं, उक्कोसेणं पलिअं  
अंधं पलिउवमं । पंचहिं वाससएहिं अप्रहियं । गहविमाणेणं जंते देवाणं केवड्यं कालं विई पन्नत्ता ? गोयमा जहन्नेणं  
चउजागपलिउवमं, उक्कोसेणं पलिउवमं । गहविमाणेणं जंते देवीणं केवड्यं कालं विई पन्नत्ता ? गोयमा जहन्नेणं  
जागपलिउवमं, उक्कोसेणं अंधं पलिउवमं । गहविमाणेणं जंते देवीणं केवड्यं कालं विई पन्नत्ता ? गोयमा जहन्नेणं  
चउजागपलिउवमं उक्कोसेणं अंधं पलिउवमं । नरकत्तविमाणेणं जंते देवीणं केवड्यं कालं विई पन्नत्ता ? गोयमा जहन्नेणं  
चउजागपलिउवमं, उक्कोसेणं साइरंगं चउजागपलिउवमं । ताराविमाणेणं जंते देवाणं केवड्यं कालं विई पन्नत्ता ? गोयमा जहन्नेणं  
यमा जहन्नेणं अउजजागपलिउवमं, उक्कोसेणं चउजागपलिउवमं । ताराविमाणेणं जंते देवाणं केवड्यं कालं विई पन्नत्ता ? गो-  
गोयमा जहन्नेणं अउजजागपलिउवमं, उक्कोसेणं साइरंगं अउजजागपलिउवमं” इति ॥ ११ ॥

जवनवासिदेवदेवीनां तथा व्यन्तरदेवदेवीनां जघन्योत्कृष्टस्थितियंत्रमिदम्—

दक्षिणस्यां दिशि	जघन्यायुः	उत्कृष्टायुः	उत्तरस्यां दिशि	जघन्यायुः	उत्कृष्टायुः
असुराणां देवानां	१०००० वर्ष	एकं सागरोपमं	असुराणां देवानां	१०००० वर्ष	एकं सागरोपमं साधिकं
असुरदेवीनां	१०००० वर्ष	सार्धं त्रिपद्योपमं	असुरदेवीनां	१०००० वर्ष	सार्धं चतुःपद्योपमं
नागादिनवदेवानां	१०००० वर्ष	सार्धं पद्योपमं	नागादिनवदेवानां	१०००० वर्ष	देशोनं द्विपद्योपमं
नागादिनवदेवीनां	१०००० वर्ष	अर्धपद्योपमं	नागादिनवदेवीनां	१०००० वर्ष	देशोनं एकपद्योपमं
व्यन्तरदेवानां	१०००० वर्ष	एकपद्योपमं	व्यन्तरदेवीनां	१०००० वर्ष	अर्धपद्योपमं

ज्योतिष्कदेवदेवीनां जघन्योत्कृष्टायुःस्थितियंत्रमिदं क्षेयम्—

ज्योतिष्कदेवानां	जघन्यायुः	उत्कृष्टायुः	ज्योतिष्कदेवीनां	जघन्यायुः	उत्कृष्टायुः
सर्वचन्द्राणां	पद्यचतुर्थींशः	ब्रह्माधिकैकपद्यं	चन्द्रदेवीनां	पद्यचतुर्थींशः	पद्माशतसद्वन्नयर्थाधिकार्धपद्यं
सर्वसूर्यदेवानां	पद्यचतुर्थींशः	पद्याधिकैकसहस्रवर्षं	सूर्यदेवीनां	पद्यचतुर्थींशः	पद्मशतवर्षाधिकार्धपद्यं
ग्रहदेवानां	पद्यचतुर्थींशः	एकपद्योपमं	ग्रहदेवीनां	पद्यचतुर्थींशः	अर्धपद्यं
नक्षत्रदेवानां	पद्यचतुर्थींशः	अर्धपद्योपमं	नक्षत्रदेवीनां	पद्यचतुर्थींशः	पद्यचतुर्थींशः साधिकः
तारकदेवानां	पद्याष्टमीं जागः	पद्यचतुर्थींशः	तारकदेवीनां	पद्याष्टमीं जागः	पद्याष्टमीं जागः साधिकः



तदेवमुक्ता ज्योतिष्काणामुत्कृष्टा जघन्या च स्थितिः । सम्प्रति वैमानिकानामुत्कृष्टां स्थितिमाह—

दो साहि सत्त साहिय दस चउदस सत्तरेव अयराइं । सोहम्मा जा सुक्को तडुवरि इक्किम्मारोवे ॥१२॥

व्याख्या—सौधर्मात् सौधर्मकदपात् यावत् शुक्रो महाशुक्राजिधः कदपस्तावदनेन क्रमेणोत्कृष्टा स्थितिः प्रतिपत्तव्या, तद्यथा—सौधर्मे कदपे देवानामुत्कृष्टा स्थितिर्दे अतरे इति संबध्यते, तरीतुमशक्यं प्रचूतकालतरणीयत्वात् अतरं सागरोपमं, दे सागरोपमे इत्यर्थः । ईशाने कदपे ते एव दे सागरोपमे साधिके किञ्चित्समधिके उत्कृष्टा स्थितिः । सनत्कुमारो कदपे उत्कृष्टा स्थितिः सप्त सागरोपमाणि । माहेन्धकदपे तान्येव सप्त सागरोपमाणि साधिकानि । ब्रह्मलोकके कदपे दश सागरोपमाणि । दान्तके कदपे चतुर्दश । महाशुक्ते कदपे सप्तदश । “तडुवरि इक्किम्मारोवे” इति तस्य महाशुक्रस्य कदपस्योपरि प्रतिकदपं प्रतिश्रैवेयकं च पूर्वस्मात् पूर्वसादधिकमेकैकं सागरोपममुत्कृष्टायुश्चिन्तायामारोपयेत् । तद्यथा—सहस्रारे कदपेऽष्टादश सागरोपमाण्युत्कृष्टा स्थितिः । आनतकदपे एकोनविंशतिः । प्राणतकदपे विंशतिः । आरणकदप एकविंशतिः । अच्युते कदपे षाविंशतिः । अधस्तनाधस्तनश्रैवेयके त्रयोविंशतिः । अधस्तनमध्यमश्रैवेयके चतुर्विंशतिः । अधस्तनोपरितनश्रैवेयके पञ्चविंशतिः । मध्यमाधस्तनश्रैवेयके षड्विंशतिः । मध्यममध्यमश्रैवेयके सप्तविंशतिः । मध्यमोपरितनश्रैवेयकेऽष्टाविंशतिः । उपरितनाधस्तनश्रैवेयके एकोनत्रिंशत् । उपरितनमध्यमश्रैवेयके त्रिंशत् । उपरितनोपरितनश्रैवेयक एकत्रिंशत् । विजयवैजयन्तजयन्तापराजितविमानेषु पुनरुत्कृष्टा स्थितिखयत्त्रिंशत्सागरोपमाणि । सर्वार्थसिद्धे तु महाविमाने त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि अजघन्योत्कृष्टा स्थितिः ॥ १२ ॥

तथा चाह—

एष विई उक्कोसा तितीसं जाव हुंति सब्ढे ।

व्याख्या—एषाऽनन्तरोक्ता द्विसागरोपमप्रचृतिका स्थितिरुक्कृष्टा प्रतिपत्तव्या । सा च “तदुवरि इक्किक्कारोवे” इति वचनतस्मात् प्रतिपत्तव्या यावत्सर्वार्थे, चराब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थस्य गम्यमानत्वात् विजयादिषु च त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि ज्वन्ति । आह—कथमेतदवगम्यते चराब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थस्य गम्यमानत्वात् विजयादिषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्युक्कृष्टा स्थितिर्यावता “तदुवरि इक्किक्कारोवे” इति वचनप्रामाण्यवलतस्तेषु चात्रिंशत्सागरोपमाण्युक्कृष्टा स्थितिरिति किं न ज्वति ? । नैतदेवं, प्रज्ञापनादिषु विजयादीनां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमप्रामाण्या उत्कृष्टस्थितेरभिधानात् । तथा च प्रज्ञापनाग्रन्थः—“विजयेजयंतजयंतापराजियविमाणेषु णं जंते देवाणं केवइयं कालं विई पन्नत्ता ? गोयमा जहन्नेणं इक्कीसं सागरोवमाई, उक्कोसेणं तितीसं सागरोवमाई” इति । तथा प्रज्ञापनाग्रन्थप्रामाण्यवलादेव च सर्वार्थसिद्धे महाविमाने त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमप्रामाणा स्थितिरजघन्योत्कृष्टा प्रागव्यवर्णिता । तथा चोक्तं प्रज्ञापनायां—“सन्नत्तसिद्धे णं जंते महाविमाणे केवइयं कालं विई पन्नत्ता ? गोयमा अजहन्नमणुक्कोसेणं तितीसं सागरोवमाई विई पन्नत्ता” इति ॥

तदेवमुक्ता वैमानिकदेवानामुक्कृष्टा स्थितिः । सम्प्रति जघन्यां विवहुरारह—

इत्तो य जहन्नविई बुढामि अहाणुपुवीए ॥ १३ ॥

व्याख्या—इत ऊर्ध्वं वैमानिकदेवानां जघन्यां स्थितिमानुपूर्व्यां सौधर्मादिपरिपाठ्या वक्ष्यामि ॥ १३ ॥

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—

पक्षियं अहियं दो सार साहियं सत्तदस य चउदस थ । सत्तरस सहस्सारे तउवरि इक्किमारोवे ॥ १४ ॥  
 व्याख्या—सौधर्मे कल्पे जघन्या स्थितिः “पक्षिअं ति” एकं पद्योपमं । ईशाने कल्पे “अहियं ति” तदेव पद्योपमं  
 किञ्चित्समधिकं जघन्या स्थितिः । सनत्तुमारो कल्पे द्वे सागरोपमे जघन्या स्थितिः । साहिय ति” ते एव द्वे सागरोपमे  
 किञ्चित्समधिके माहेन्चकल्पे जघन्या स्थितिः । सप्त सागरोपमाणि ब्रह्मलोके । दश लान्तके । चतुर्दश महाशुक्ले ।  
 सप्तदश सहस्रारे । ततस्तस्य सहस्रारकल्पस्थोपरि प्रतिकल्पं प्रतित्रैवेयकं विजयादिचतुष्टये चैकैकं सागरो-  
 पमसधिकं जघन्यस्थितिचिन्तायामारोपयेत् । तद्यथा—आनतकल्पेऽष्टादश सागरोपमाणि जघन्या स्थितिः । प्राणत-  
 कल्प एकोनविंशतिः । आरणकल्पे विंशतिः । अच्युतकल्प एकविंशतिः । अधस्तनाधस्तनत्रैवेयके षाविंशतिः । अधस्त-  
 नमध्यमत्रैवेयके त्रयोविंशतिः । अधस्तनोपरितनत्रैवेयके चतुर्विंशतिः । मध्यमाधस्तनत्रैवेयके पञ्चविंशतिः । मध्यममध्यम-  
 त्रैवेयके षड्विंशतिः । मध्यमोपरितनत्रैवेयके सप्तविंशतिः । उपरितनाधस्तनत्रैवेयकेऽष्टाविंशतिः । उपरितनमध्यमत्रैवेयक एको-  
 नत्रिंशत् । उपरितनोपरितनत्रैवेयके त्रिंशत् । विजयवैजयन्तजयन्तापराजितविमानेभ्वेकत्रिंशत् ॥ १४ ॥

तथा चानुत्तरविमानेषु जघन्योत्कृष्टस्थितिप्रतिपादकमिदमन्यकर्तृकं गाथाष्यम्—

तित्तीससागरांइं उक्कोसेणं विईं नवे चउसु । विजया इसु विन्नेया जहन्नयं एगतीसं तु ॥ १५ ॥  
 तित्तीससागरांइं सबठविमाण आउयं जाण । अजहन्नमणुक्कोसा विईं एसा वियाहिया ॥ १६ ॥

व्याख्या—ईदं गाथात्रयमपि पाठसिद्धं ॥ १५-१६ ॥

सौधर्मादिदेवलोके जघन्योत्कृष्टस्थितियंजम्—

देवलोके	जघन्यायुः	उत्कृष्टायुः	० प्रीतिकरे	सागरो०	सागरो०
५ सर्वार्थसिद्धे	०	सागरोपमाणि ३३	७ सौमनस्ये	सागरो० ३५	सागरो० ३५
४ अपराजिते	सागरोपमाणि ३१	सागरोपमाणि ३३	६ सुमनसे	सागरो० ३७	सागरो० ३७
३ जयन्ते	सागरो० ३१	सागरो० ३३	५ विशाले	सागरो० ३६	सागरो० ३७
२ नैजयन्ते	सागरो० ३१	सागरो० ३३	४ सर्वतोऽङ्गे	सागरो० ३५	सागरो० ३६
१ विजये	सागरो० ३१	सागरो० ३३	३ मनोरमे	सागरो० ३४	सागरो० ३५
६ आदित्ये	सागरो० ३०	सागरो० ३१	२ सुप्रतिवञ्चे	सागरो० ३३	सागरो० ३४

१ पठ्यमानपाठापेक्षया तु गाथात्रयमस्ति । तत्र प्रथमगाथायामेवं पाठनिका कर्तव्या—यदि सर्वार्थसिद्धौ उत्कृष्टा स्थितिस्त्रयलिङ्गित-  
त्सागरोपमाणि तर्हि विजयादिषु उत्कृष्टा जघन्या च स्थितिः कियतीत्याशङ्क्यामाह—“तितीसित्यादि” । ननु विजयादिषु त्रयलिङ्गितकथमुक्ता  
यावता “तदुचरि इक्किक्कारोवे” इतिवचनात् द्वात्रिंशत्सागरोपमाणि किं न भवन्तीत्याशङ्क्यामाह—“दो वारा विजयाद्दसु” इत्यादि, अनया  
उत्कर्षतः षट्षष्टिः ६६ सागरोपमाणि सम्यक्त्वकालः प्रतिपादितोऽतस्त्रयलिङ्गितदेव लभ्यन्ते । तर्हि सर्वार्थे जघन्या स्थितिः कियतीत्याह,  
एवं गाथात्रयमपि व्याख्येयम् ॥ क्वचित्पुस्तके एवैतद्वरीद्वयते ।

१ सुदर्शने  
११ अच्युते  
११ आरणे  
१० प्राणते  
ए आणते  
८ सहकारे  
९ शुक्रे

सागरो० २२  
सागरो० २१  
सागरो० २०  
सागरो० १ए  
सागरो० १८  
सागरो० १७  
सागरो० १४

६ खांतके  
५ ब्रह्मलोकै  
४ माहेन्द्रे  
३ सन्तकुमारे  
२ ईशाने  
१ सौधर्मे

सागरो० १०  
सागरो० ७  
सागरोपमे २ साधिके  
सागरोपमे २  
पट्योपमं १ साधिकं  
पट्योपमं १

सागरो० १४  
सागरो० १०  
सागरोपमाणि ७ साधिकानि  
सागरोपमाणि ७  
सागरोपमे २ साधिके  
सागरोपमे २

सम्प्रति वैमानिकदेवीनां जघन्योत्कृष्टस्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

सपरिगद्देहराणं सोहृन्मीसाण पलिय साहीयं । उद्धोस सत्त पद्दा नत्र पणपद्दा य देत्रीणं ॥ १७ ॥  
व्याख्या—इह वैमानिकदेवीनामुत्पत्तिः सौधर्मकल्पे ईशानकल्पे च । तथा विद्या परिगृहीता अपरिगृहीताश्च । परि-  
गृहीताः कुलचार्याकल्पाः, अपरिगृहीता गणिकासमानाः । तत्र सपरिगद्देहराणं परिगृहीतानामितरासामपरिगृहीतानां  
जघन्या स्थितिः सौधर्मे कल्पे ईशाने कल्पे च यथासंख्यं पट्यं पट्योपमं साधिकं च, । किमुक्तं नवति ? सौधर्मे कल्पे परिगृ-  
हीतानामपरिगृहीतानां च देवीनां जघन्यमायुः पट्योपमं, ईशाने कल्पे परिगृहीतानामपरिगृहीतानां च देवीनां साधिकं  
पट्योपममिति । तथा सौधर्मे कल्पे परिगृहीतानामपरिगृहीतानां चोत्कृष्टमायुर्थयाक्रमं सप्त पञ्चाशच्च पट्योपमानि, ईशाने

कल्पे परिगृहीतानामपरिगृहीतानां च नव पञ्चपञ्चाशच्च, इयत्र जावना—सौधर्मे कल्पे परिगृहीतानामुत्कृष्टमायुः सप्त पश्योपमानि, अपरिगृहीतानां पञ्चाशत्पश्योपमानि, ईशाने कल्पे परिगृहीतानामुत्कृष्टमायुः नव पश्योपमानि, अपरिगृहीतानां पञ्चपञ्चाशदिति ॥ १९ ॥

सौधर्मेशानदेवीनां जघन्योत्कृष्टायुर्थत्रकमिदम्—

देवलोके	देवीनां	जघन्यायुः	उत्कृष्टायुः
सौधर्मेदेवलोके	परिगृहीतानां	एकपश्योपमं	सप्त पश्योपमानि
सौधर्मेदेवलोके	अपरिगृहीतानां	एकपश्योपमं	पञ्चाशत्पश्योपमानि
ईशानदेवलोके	परिगृहीतानां	साधिकैकपश्योपमं	नव पश्योपमानि
ईशानदेवलोके	अपरिगृहीतानां	साधिकैकपश्योपमं	पञ्चपञ्चाशत्पश्योपमानि

तदेवमुक्ता सौधर्मादिषु प्रतिकल्पं वैमानिकदेवानां जघन्योत्कृष्टजेदजिन्ना स्थितिः, सम्प्रति प्रतिप्रस्तटं तां विवक्षुः

प्रथमतः सौधर्मादिषु प्रस्तटसंख्यामाह—

दुसु तेरस दुसु बारस ठ प्पण चठ दुगे थ चळ । गेविज्जाइसु दसगं बावठी उह्लोगम्मि ॥२०॥

व्याख्या—द्वयोः सौधर्मेशानकल्पयोः सप्तचूमिकयोरेकवक्ष्याकारतया व्यवस्थितयोस्त्रयोदश प्रस्तटाः । प्रस्तटा नाम वेदमचूमिकाकल्प्याः समानचूमिकविमानश्रेण्यः । इह यद्यपि सौधर्मे ईशाने च कल्पे प्रत्येकं त्रयोदश प्रस्तटास्तथाव्येती

सौधर्मेशानकल्पवेकवलयकारतया व्यवस्थिताविति तयोर्धयोः समुदितयोस्त्रयोदश प्रस्तटा विवक्षिताः । एवमुत्तरत्रापि सनत्कुमारमाहेन्द्रादावेकवलयकाररूपे परित्रावनीयं । तथा धयोः सनत्कुमारमाहेन्द्रयोः प्रायः समानञ्चमिकयोरेकवलाकारतया व्यवस्थितयोर्घादश प्रस्तटाः । ब्रह्मलोके षड् । द्वातन्तके पञ्च । महायुक्कल्पे चत्वारः । सहस्रारे चत्वारः । आनतप्राणतयोः कल्पयोः प्रायः समञ्चमिकयोरेकवलाकारतया व्यवस्थितयोर्दिके चत्वारः । तथा आरण्यच्युतयोरपि प्रायः समानञ्चमिकयोरेकवलाकारतया व्यवस्थितयोर्दिके चत्वारः । “गेविजाइसु दसगं ति” त्रैवेयकेषु नवसु नव प्रस्तटाः । पञ्चस्वनुत्तरेषु विमानेष्वेकः प्रस्तट इति त्रैवेयकादिषु दश । तदेवं सर्वसङ्ख्या ऊर्ध्वलोके द्वाषष्टिः प्रस्तटा भवन्ति ॥ १० ॥

सम्प्रति प्रतिप्रस्तटमायुर्विशेषपरिज्ञापनाय प्रथमं सौधर्मं कल्पे करणमाह—

सोहम्मुक्कोसविई सग पयर विहत्त इह संगुणिया । पयरुक्कोसविई उ जहन्न पलिउवमं पढमे ॥ १ए ॥

व्याख्या—सौधर्मं कल्पे योत्कृष्टा स्थितिः सागरोपमघयलक्षणा प्राक् प्रतिपादिता सा स्वकैः स्वकीयैः प्रतरैर्विभज्यते । विचक्रायां चैनस्यां यल्लभ्यते तत् इहया यत्सङ्घे प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिर्ज्ञानुमिष्यते तत्सङ्घया एकक्ष्यादिकया गुण्यते, ततः प्रतरेष्वीप्सितप्रस्तटेषु यथावस्थिता उत्कृष्टाः स्थितय आगन्ति । इदं सौधर्मकल्पे प्रस्तटेपूत्कृष्टस्थितिपरिज्ञापनाय करणं । जघन्यस्थितिपरिज्ञानोपायश्चायं—तत्रैवं स्थिते प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिः कियतीति न ज्ञायते ततस्तां साक्षात् प्रतिपादयति—“जहन्नपलिउवमं पढमे” सौधर्मं कल्पे प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिः पट्योपमं पट्योपमप्रमाणा ॥ १ए ॥

सम्प्रति करणवशलब्धमेव सौधर्मे कल्पे प्रतिप्रस्तुतमुत्कृष्टां स्थितिं साद्याहुपदर्शयति—

पल्लिवमं जहन्ना दो तेरसजागा उदहिनामस्स । उक्कोसविई जणिया सोहम्मे पत्थडे पढमे ॥ ३० ॥  
एवं दुगबुद्धीए नेश्रद्धं जाव अंतिमं पयरं । जागेहिं तउं करणं जा तेरसमे डुवे अथरा ॥ ३१ ॥

व्याख्या—सौधर्मे कल्पे प्रथमे प्रस्तटे जघन्यास्थितिः पद्योपमं, उत्कृष्टा द्वौ त्रयोदशजागाबुदधिनाम्नः सागरोपमस्य ।  
तथा हि—सौधर्मे कल्पे द्वे सागरोपमे उत्कृष्टा स्थितिसतो द्विको ध्रियते, सौधर्मे च कल्पे प्रस्तदास्त्रयोदश, ततो द्विकस्य  
त्रयोदशजिर्जागो ह्रियते, स च जागं न प्रयच्छतीति लब्धौ द्वौ सागरोपमस्य त्रयोदशजागौ । तत्र किल प्रथमे प्रस्तटे  
उत्कृष्टा स्थितिर्जातुमिष्यते, एकेन च गुणितं तदेव प्रवतीत्यागता प्रथमे प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिः द्वौ  
सागरोपमस्य त्रयोदशजागौ । यदा तु द्वितीये प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिर्जातुमिष्यते तदा तौ द्वौ सागरोपमस्य त्रयोदशजागौ  
द्वान्यां गुण्येते, जाताश्चत्वारस्त्रयोदश जागाः सागरोपमस्य, एतावती द्वितीये प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिः । यदा तु तृतीये  
प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिर्जातुमिष्यते तदा तौ द्वौ सागरोपमस्य त्रयोदशजागौ त्रिजिगुण्येते, जाताः षड् सागरोपमस्य त्रयो-  
दशजागाः, एतावती तृतीयप्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिः । एवं प्रतिप्रस्तटं द्विकवृद्ध्या सागरोपमसत्त्रयोदशजागद्विकवृद्ध्या  
तावन्नेतन्व्यं यावत्सप्तमं प्रस्तटं, तस्मिंश्च सप्तमे प्रस्तटे तौ द्वौ सागरोपमस्य त्रयोदशजागौ सप्तजिगुण्येते, जाताश्चतुर्दश  
त्रयोदशजागाः । 'जागेहिं तउं करणं ति' ततो जागैः करणं कर्तव्यं सागरोपमं कर्तव्यमित्यर्थः तद्यथा—चतुर्दशानां  
सागरोपमानयनाय त्रयोदशजिर्जागो ह्रियते, लब्धमेकं सागरोपममेकश्च त्रयोदशजागः सागरोपमस्य, एतावती सप्तमे



प्रस्तटे लत्कृष्टा स्थितिः । एवमष्टमादिष्वपि प्रस्तटेषु प्रतिप्रस्तटे सागरोपमसत्कत्रयोदशजागविकं वर्धयता जागैश्च सागरोपमं कुर्वता तावज्जन्तव्यं यावन्नयोदशे प्रस्तटे शुचकान्तशुचवर्णशुचगन्धशुचलोक्षशुचस्पशसौधमावतंसकप्रचृतिषु विमानेषु द्वे परिपूर्णौ सागरोपमे लत्कृष्टा स्थितिः । तथाहि—सौ धौ सागरोपमस्य त्रयोदशजागौ त्रयोदशजिर्गुण्येते, जाता षड्विंशतिः सागरोपमस्य त्रयोदशजागाः, तेषां सागरोपमानयनाय त्रयोदशजिर्जागौ द्वियते, लब्धे द्वे सागरोपमे इति । स्थपना—

सौधमेशानदेवलोकत्रयोदशप्रतरयंत्रम्—

प्रतर	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
सागरोपम	०	०	०	०	०	१	१	१	१	१	१	१	२
जाग	२	४	६	८	१०	१२	१३	५	७	९	११	१३	०
लेद	१३	१३	१३	१३	१३	१३	१३	१३	१३	१३	१३	१३	१३

जघन्या तु स्थितिर्या प्रथमे प्रस्तटे पढ्योपमप्रमाणोका सा सर्वेष्वपि इष्टव्या, न तु या पूर्वपूर्वप्रस्तटे लत्कृष्टा सा उत्तरोत्तरप्रस्तटेषु जघन्येत्येवंरूपा, कुत इति चेत् एवंविधविशेषस्य सूत्रेऽनजिधानात् । अपि च सर्वस्यापि कल्पेऽस्य लोकपालानां स्वस्वकल्पान्तिमप्रतरे विमानानि ज्वन्ति । वक्ष्यति च—“कल्पस्य अंतपथरे नियकल्पवन्तिसया विमाणोऽ । इदनिवासा तेषिं चळद्विसिं लोगपालाणं ॥ १ ॥” ततः सौधमे कल्पे लोकपालानां विमानानि त्रयोदशे प्रस्तटे, तेषां च लोकपालानां स्वस्वविमानाधिपतीनामपि स्थितिः सत्रिजागपढ्योपमादिका, तद्यथा—पूर्वदक्षिणदिग्वर्तिनोर्यथाक्रमं सोम-

यमनाम्नोलोकपालयोः प्रत्येकं सत्रिचागं पद्योपमं, बरुणस्य पश्चिमदिग्जाविनो देशोने द्वे पद्योपमे, वैश्रम ( व ) एण्यो-  
 त्तरदिग्जाविनः परिपूर्णं द्वे पद्योपमे । इत्थं चैषां स्थितिपरिमाणं पञ्चमाङ्गं तृतीये शतेऽष्टमोद्देशकेऽचिहितं । तत्र यदि  
 या पूर्वपूर्वप्रस्तटेषूत्कृष्टा सा उत्तरोत्तरप्रस्तटेषु जघन्येत्येवं जघन्या परिकल्प्येत ततस्त्रयोदशे प्रस्तटे जघन्या प्राप्नोति सागरो-  
 पममेकमेकादश सागरोपमस्य त्रयोदशजागाः । अथ च त्रयोदशेऽपि प्रस्तटे वर्तमानानां लोकपालानां स्थितिः सत्रिचाग-  
 पद्योपमादिका ततः सिद्धान्तविरोध इति सर्वत्रापि जघन्या स्थितिः पद्योपमप्रमाणेऽवसेया । लोकपालानां तु मध्यमा ।  
 तथा च सति न कश्चिद्विरोधः । एवमीशानकल्पेऽपि जावनीयं । नवरं तत्र त्रयोदशस्वपि प्रस्तटेषु जघन्यायामुत्कृष्टायां  
 च स्थितौ किञ्चित्समधिकत्वं वेदितव्यमिति ॥ ३०-३१ ॥

सम्प्रत्युत्तरकल्पेषु प्रतिप्रस्तटं स्थितिविशेषपरिज्ञानाय करणमाह—

सुरकल्पच्छिद्विसेसो सगपयरविद्वत्त इच्छ विईसहिउ इच्छियपरस्मि उक्कोसा ॥३१॥  
 न्याख्या—सुरकल्पयोर्वैमानिकदेवकल्पयोः पूर्वोत्तरयोर्धे उत्कृष्टे स्थिती तयोर्विश्वेषोऽन्तरं क्रियते, किमुक्तं भवति ?  
 या पूर्वकल्पसत्का उत्कृष्टा स्थितिः सा उत्तरकल्पगताया उत्कृष्टस्थितेरपनीयते, अपनीतायां च सत्यां यदवशिष्यते तद्वि-  
 श्वेषे सति दान्धमिति सुरकल्पस्थितिर्विश्वेष उच्यते । ततः स्वकप्रतरैः स्वस्वकल्पगतैः प्रतरैर्विचज्यते, विचक्ते च सति  
 यद्वच्यते स इहया यत्सङ्घे प्रतरे उत्कृष्टा स्थितिर्ज्ञातुमिष्यते तत्सङ्घया गुण्यते । गुणिते च सति यन्नवति तदधस्तनस्थिति-  
 सहितमधस्तनकल्पसत्कोत्कृष्टस्थितिसमन्वितमीप्सिते प्रतरे उत्कृष्टस्थितिपरिमाणं भवति ॥ ३१ ॥

तदेवमुक्तं करणं । सम्प्रति करणवशदब्धमागतं सनत्कुमारे प्रतिपादयति—

दो अथरा य जहृन्ना पढमे पयरे सणकुमारस्स । दो अथरा उक्कोसा बारस जागा य पंचने ॥ ३३ ॥  
पंचुत्तरिया बुहो नेयवा जाव अंतिमं पयरं । तो बारसस्मि पयरे संपुन्ना सायरा सत्त ॥ ३४ ॥

व्याख्या—सनत्कुमारस्य प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिर्द्वे सागरोपमे । तथाहि—या पूर्वस्मिन् कल्पे उत्कृष्टा स्थितिः सा उत्तरस्मिन् कल्पे जघन्या । सौधर्मे च कल्पे त्रयोदशे प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिर्द्वे सागरोपमे ततोऽत्र सनत्कुमारसत्के प्रथमे प्रस्तटे द्वे सागरोपमे जघन्या स्थितिः, उत्कृष्टा तु स्थितिस्तस्मिन् सनत्कुमारस्य प्रथमे प्रस्तटे द्वे सागरोपमे, पञ्च चान्ये सागरोपमस्य द्वादश जागाः । तथाहि—सौधर्मे कल्पे उत्कृष्टा स्थितिर्द्वे सागरोपमे, सनत्कुमारे कल्पे सप्त सागरोपमाणि, ततः सप्तन्यो द्वे अपनीयेते, स्थितानि शेषाणि पञ्च सागरोपमाणि, सनत्कुमारे च कल्पे प्रस्तटा द्वादश, ततः पञ्चानां द्वादशजिजागो ह्रियते, तत्र जागहार्यो राशिरदृष्टत्वाद्भागं न प्रयच्छतीति लब्धाः पञ्च द्वादशजागाः, ते एकेन गुण्यन्ते, एकेन च गुणितं तदेव भवतीति जातास् एव पञ्च द्वादशजागाः, तेऽधस्तनसौधर्माख्यकल्पगतद्विसागरोपमप्रमाणोत्कृष्टस्थितिसहिताः क्रियन्ते, आगताः सनत्कुमारे कल्पे प्रथमे प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिर्द्वे सागरोपमे पञ्च सागरोपमस्य द्वादशजागाः । यदा तु द्वितीये प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिर्जातुमिष्यते तदा ते पञ्च सागरोपमस्य द्वादशजागा द्वाभ्यां गुण्यन्ते, जाता दश, ते सागरोपमद्विकसहिताः क्रियन्ते, लब्धा द्वितीये प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिर्द्वे सागरोपमे दश च द्वादशजागाः सागरोपमस्य । यदा तु तृतीये प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिर्जातुमिष्यते तदा ते पञ्च सागरोपमस्य द्वादश जागास्त्रिगुण्यन्ते,



सनत्कुमार	३	माहेन्द्र	४	देवलोकके	षादशप्रतरय	अग्निदस-
प्रतरे	१	२	३	४	५	६
सागरोपमाणि	२	३	३	४	५	६
आगाः	५	१०	३	८	१	२
वेदः	१३	१२	१३	१२	१३	१२

सम्प्रति ब्रह्मलोके करणवशखण्डं प्रतिप्रस्तुतं स्थितिमानमाह—

सत्तयराइं जहञ्जा पढमे पयरस्मि बंजलोयस्स । उल्लोसा सत्तयरा तिन्निय वप्राग निदिहा ॥ ३५ ॥  
 एवं तिगवुट्टीए बीयाडं आरञ्जितु जागेहिं । करणं ता नेयवं दस अयरा जाव वठस्मि ॥ ३६ ॥

व्याख्या—ब्रह्मलोकस्य कदपस्य सत्के प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिः सप्त सागरोपमाणि “या पूर्वस्मिन् कदपे उत्कृष्टा सा उत्तरस्मिन् जघन्या” इतिवचनप्राभाषात् उत्कृष्टा सप्त सागरोपमाणि त्रयश्चान्ये सागरोपमस्य षड्भागाः । तथाहि— सनत्कुमारे कदपे उत्कृष्टा स्थितिः सप्त सागरोपमाणि, ब्रह्मलोके च कदपे प्रस्तटाः षट्, ततो दशान्यः ससापनीयन्ते, अपनीतेषु च तेषु स्थितानि शेषाणि त्रीणि सागरोपमाणि, ब्रह्मलोके च कदपे प्रस्तटाः षट्, ततस्त्रयाणां पङ्क्तिर्जागो ह्रियते, जागहायश्च त्रिकरूपो राशिरदपत्वाद्भागं न प्रयहतीति लब्धास्त्रयः सागरोपमस्य षड्भागाः तत्र किल प्रथमे प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थिति- र्हातुमिष्यते, ततस्ते त्रयः षड्भागा एकेन गुणयन्ते, एकेन च गुणितं तदेव त्रयतीति जातास्त एव त्रयः षड्भागाः सागरो- पमस्य, तेऽधस्तनसनत्कुमाराख्यकदपगतसप्तसागरोपमलक्षणोत्कृष्टस्थितिसहिताः क्रियन्ते, आगता ब्रह्मलोकके प्रथमे प्रस्तटे

उत्कृष्टा स्थितिः सप्त सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य पञ्जागाः । यदा तु द्वितीये प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिर्जातुमिष्यते नदा-  
ते त्रयः पञ्जागा दान्यां गुण्यन्ते, जाताः पद्, तेषां सागरोपमानयनाय पञ्चिजागो स्थिते, लब्धमेकं सागरोपमं, तत्साग-  
रोपमसप्तकमद्वितं क्रियते, आगता द्वितीये प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिरथौ सागरोपमाणि । तानि अर्चिर्गर्चिमां द्विवैरोचनप्र-  
चङ्करचन्दाजसूर्याचरिष्टाचारुणजानुत्तरावतंसकप्रचृतिषु विमानेषु । एवं शोषेण्यपि प्रस्तटेषु करणजायना कृतव्या । तत्र  
दृतीये प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिरथौ सागरोपमस्य पञ्जागाः । चतुर्थे प्रस्तटे नव सागरोपमाणि । तानि  
ब्रह्मसुब्रह्मब्रह्मावतंब्रह्मप्रचक्रान्तब्रह्मत्रयैश्चतस्रसूर्यावतंसकसूर्यसूर्यावतंसकसूर्यसूर्यावतंसकसूर्यसूर्यावतंसकप्रचृतिषु  
विमानेषु । पञ्चमे प्रस्तटे नव सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य पञ्जागाः । षष्ठे प्रस्तटे दश सागरोपमाणि । तथा चार्ह—  
“एवं तिगेत्यादि” एवमुक्तेन प्रकारेण त्रिकघृक्ष्या प्रतिप्रस्तटे सागरोपमसत्कपद्मगत्रयघृक्ष्या द्वितीयाच्च प्रस्तटादारन्य जागोः  
करणं सागरोपमं च कुर्वता तावन्नेतव्यं यावत् षष्ठे प्रतरं दश अंतराणि सागरोपमाणि । तानि च रोपमुधोपमद्वाधोपमन्दि-  
धोपसुस्वरमनोरमरस्यकरमणीयब्रह्मलोकावतंसकादिषु विमानेषु । जघन्या तु सवत्रापि सप्तसागरोपमप्रमाणा ॥१५—१६॥

ब्रह्मदेवलोके पद्प्रतरयंत्रमिदम्—

सम्प्रति करणवशाव्धं त्वान्तके प्रतिप्रस्तटे स्थितिमानमाह—  
दस अथराइं जहृन्ना पढमे पयरश्मि लंतगस्स विइं ।  
उक्कोसा दस अथरा चत्तारि य पंचजागा उ ॥ १७ ॥

प्रतर	१	२	३	४	५	६
सागरोपम	७	८	९	१०	११	१२
जाग	१३	१४	१५	१६	१७	१८
देव	१९	२०	२१	२२	२३	२४

चउरुत्तरिया बुढी बीयाल अरचितु जागेहिं । करणं ता नेयवं चोदस अयराइं पंचमए ॥ १७ ॥

व्याख्या—लान्तकस्य कदपस्य सम्बन्धिनि प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिर्दश अतराणि सागरोपमाणि उत्कृष्टा दश सागरोपमाणि चत्वारश्च पञ्चजागाः सागरोपमस्य । तथाहि—ब्रह्मलोकके कदपे उत्कृष्टा स्थितिर्दश सागरोपमाणि, लान्तके कदपे चतुर्दश, ततश्च चतुर्दशान्यो दश अपनीयन्ते, स्थितानि शेषाणि चत्वारि सागरोपमाणि, लान्तके च कदपे प्रस्तटाः पञ्च, ततश्चतुर्णां पञ्चचिर्जागो ह्रियते, जागं च जागहार्यो राशिर्न प्रयच्छतीति लब्धाश्चत्वारः पञ्चजागाः सागरोपमस्य, ते एकेन गुण्यन्ते, एकेन च गुणितं तदेव जवतीति जातास्त एव चत्वारः सागरोपमस्य पञ्चजागाः, तेऽधस्तनब्रह्मलोक-ख्यकदपसत्कदशासागरोपमप्रमाणोत्कृष्टस्थितिसहिताः क्रियन्ते, आगता लान्तके कदपे प्रथमे प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिर्दश सागरोपमाणि चत्वारश्च पञ्चजागाः सागरोपमस्य । यदा तु द्वितीये प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिर्जातुमिष्यते तदा ते चत्वारः पञ्चजागा षान्यां गुण्यन्ते, जाता अष्टौ, तेषां सागरोपमानयनाय पञ्चचिर्जागो ह्रियते, लब्धमेकं सागरोपमं, शेषास्त्रयः सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य पञ्चजागाः, एवं तृतीयादिष्वपि प्रस्तटेषु कारणभावना कर्तव्या । ततस्तृतीये प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिर्षादश सागरोपमाणि द्वौ सागरोपमस्य पञ्चजागाः, एवं चतुर्थे प्रस्तटे त्रयोदश सागरोपमाणि एकः सागरोपस्य पञ्चजागः । पञ्चमे प्रस्तटे परिपूर्णानि चतुर्दश सागरोपमाणि । तथा चाह—“चउरुत्तरिया” इत्यादि, उक्तप्रकारेण प्रतिप्रस्तटं चतुरुत्तरिका सागरोपमसत्कपञ्चजागचतुष्टयोत्तरा वृद्धिः, तथा द्वितीयास्तु प्रस्तटादारभ्य जागैः करणं

सागरोपमकरणं च कुर्वता तावन्नेतव्यं यावत्पञ्चमे प्रस्तटे परिपूर्णानि चतुर्दश सागरोपमाणि जत्रन्ति । जघन्या तु सर्वत्र  
दशसागरोपमप्रमाणा ॥ १७-१८ ॥

सम्प्रति महाशुक्रे कट्ये करणवशाद्बन्धं प्रतिप्रस्तटं स्थितिमानमाह—

चोद्दस अथर जहन्ना पठमे पथरम्मि विई महासुक्के । ते चैव य उक्कोसा ति न्नि य चउन्नाग अन्नैउ ॥ १९ ॥

एवं तिगबुद्दीए बिश्याले अरान्जित्तु चागेहिं । करणं ता नेयवं सतरस अथरा चउत्थम्मि ॥ २० ॥

व्याख्या—महाशुक्रे कट्ये प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिश्चतुर्दश सागरोपमाणि । युक्तिरत्र प्रागुक्तैवानुसरणीया ।  
उत्कृष्टा तान्येव चतुर्दश सागरोपमाणि त्रयश्चान्ये सागरोपमस्य चतुर्चांगाः । तथाहि—दान्तके कट्ये उत्कृष्टा स्थिति-  
श्चतुर्दश सागरोपमाणि, महाशुक्रे कट्ये सप्तदश, ततः सप्तदशान्यश्चतुर्दशापनीयन्ते, अपनीतेषु च तेषु शेषाणि तिष्ठन्ति  
त्रीणि सागरोपमाणि, महाशुक्रे च कट्ये प्रस्तटाश्चत्वारः, तत्त्रयाणां चतुर्चिर्चांगो ह्रियंतं, तत्र चागहार्यो राशिरुपत्वा-  
न्नागं न प्रयहतीति लब्धास्त्रयः सागरोपमस्य चतुर्चांगाः, ते एकेन गुण्यन्ते, एकेन च गुणितं तदेव जवतीति जातास्त्र-  
यश्चतुर्चांगाः सागरोपमस्य, तेषु धस्तनदान्तकाख्यकट्यसत्कचतुर्दशसागरोपमप्रमाणोत्कृष्टस्थितिसहिताः क्रियन्ते, आगता  
महाशुक्रे कट्ये प्रथमे प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिश्चतुर्दश सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य चतुर्चांगाः । यदा तु द्वितीये प्रस्तटे  
स्थितिरुत्कृष्टा शालुमिष्यते तदा ते त्रयश्चतुर्चांगा दान्यां गुण्यन्ते, जाताः षट्, तेषां सागरोपमानयनाय चतुर्चिर्चांगो  
ह्रियन्ते, लब्धमेकं सागरोपमं, शेषौ द्वौ सागरोपमस्य चतुर्चांगौ तिष्ठतः, एतत्सागरोपमचतुर्दशकसहितं क्रियते. तत आग-



ता द्वितीये प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिः पञ्चदश सागरोपमाणि द्वौ च सागरोपमस्य चतुर्जागौ । एवं तृतीयचतुर्थयोरपि प्रस्त-  
दयोः करणमनुसर्तव्यं । तत्र तृतीये प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिः षोडश सागरोपमाणि एकश्च सागरोपमस्य चतुर्जागः । चतुर्थे  
प्रस्तटे परिपूर्णानि सप्तदश सागरोपमाणि । तथा चाह—“एवं तिगबुद्दीए” इत्यादि, एवमुक्तेन प्रकारेण प्रतिप्रस्तटं त्रिक-  
बुद्द्या सागरोपमसत्कचतुर्जागत्रिकबुद्द्या तथा द्वितीयात्प्रस्तटादारभ्य जागैः करणं सागरोपमकरणं च कुर्वता तावन्नैतद्व्यं  
यावच्चतुर्थे प्रतरे परिपूर्णानि सप्तदश अतराणि सागरोपमाणि ज्वन्ति । जघन्या तु सर्वत्र चतुर्दश सागरोपमप्रमाणा ॥१९-३०॥

सम्प्रति करणवशादबन्धं सहस्रारे कल्पे प्रतिप्रस्तटं स्थितिमानमाह—

सतरस अयर जहन्नाइं पढमे पयरस्मि विईं सहस्सारे । ताइं चिय उक्कोसा चउत्थजागेण सहियाइं ॥३१॥  
एगुत्तरबुद्दीए नेयवं जाव चउत्थयं पयरं । अछारस अयराइं विईं उक्कोसा चउत्थस्मि ॥ ३२ ॥

व्याख्या—सहस्रारे कल्पे प्रथमे प्रतरे जघन्या स्थितिः सप्तदश सागरोपमाणि । करणमत्र प्रागुक्तमनुसरणीयं । उत्कृ-  
ष्टा तु तत्र स्थितिस्तान्येव सप्तदश सागरोपमाणि चतुर्थेन जागेन सागरोपमसत्केन चतुर्थेनांशेन सहितानि । तथाहि—  
महाशुक्रे कल्पे उत्कृष्टा स्थितिः सप्तदश सागरोपमाणि, सहस्रारेऽष्टादश, ततोऽष्टादशान्यः सप्तदशापनीयन्ते, अपनीतेषु  
च तेषु तिष्ठति शेषमेकं सागरोपमं. सहस्रारे च कल्पे प्रस्तटाश्चत्वारः, तत एकस्य चतुर्चिर्जागे हुते लब्ध एकश्चतुर्थांशः,  
स एकेन गुण्यते. एकेन च गुणितं तदेव ज्वतीति जातः स एव सागरोपमस्य चतुर्थांशः; सोऽधस्तनमहाशुक्राख्यकल्पम-  
त्कसप्तदशसागरोपमप्रमाणोत्कृष्टस्थितिसहितः क्रियते, आगता सहस्रारे कल्पे प्रथमे प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिः सप्तदश

सागरोपमाणि एकश्च सागरोपमस्य चतुर्थो जागः । यदा तु द्वितीये प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिरिति मन्व्यते तदा स एकश्चतु-  
 र्जागो द्वाभ्यां गुण्यते, जातौ द्वौ सागरोपमस्य चतुर्थजागौ, तौ सागरोपमसप्तदशसद्वितौ क्रियेते, तत आगता द्वितीये  
 प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिः सप्तदश सागरोपमाणि द्वौ सागरोपमस्य चतुर्थजागौ । एवं तृतीयचतुर्थप्रस्तटयोरपि करणं जाव-  
 नीयं । तत्र तृतीये प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिः सप्तदश सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य चतुर्जागाः । चतुर्थे प्रस्तटे परिपूर्णा-  
 न्यष्टादश सागरोपमाणि । तथा चाह—“एगुत्तरेत्यादि” एकोत्तरया प्रतिप्रस्तटमैकैकचतुर्जागाधिकया वृद्ध्या तावन्नेतव्यं  
 यावच्चतुर्थे प्रतरे । तस्मिंश्च चतुर्थे प्रतरे उत्कृष्टा स्थितिरष्टादश सागरोपमाणि । जघन्या तु सर्वत्र सप्तदश सागरोपमप्र-  
 माणा ॥ ३१-३३ ॥

सम्प्रति करणवशात्त्वन्मानतादिषु प्रतिप्रस्तटं स्थितिमानमाह—

चउ चउ पयरा उवरिं कप्पा चत्तारि आणयाईआ । अठारस जह्नाइं एगुचरिया य बुह्णीष ॥ ३३ ॥  
 जा वावीसं अयरा अंतिमपयरस्मि अञ्जुप कप्पे । नव पयरा अयरुत्तरबुह्णी जा उवरि गेविज्जा ॥ ३४ ॥

व्याख्या—सहस्रारस्य कटपस्योपरि ये आनतादयश्चत्वारः कटपास्ते चतुश्चतुःप्रताराः प्रत्येकं चतुःप्रस्तटसमन्विता एकै-  
 कसागरोपमाधिकोत्कृष्टस्थितयश्च, ततस्तत्रापि सहस्रारकटप इव प्रतिप्रस्तटमैकैकः सागरोपमस्य चतुर्थो जागोऽधिकः  
 प्राप्यते । तत आनतकटपे प्रथमे प्रस्तटे जघन्यां स्थितिमष्टादश सागरोपमाणि आदिं कृत्वा एकोत्तरया एकैकसागरोपम-  
 सत्कचतुर्थजागाधिकया वृद्ध्या जागैश्च करणं कुर्वता तावन्नेयं यावदच्युते कटपेऽन्तिमे प्रतरे परिपूर्णाणि द्वाविंशतिःसागरो-

पमाणि ऋवन्ति । इयमत्र अवनान्—इदं करणं सहस्रारकल्प इव स्वयं परिभावनार्थं । तत्रानते कल्पे प्रथमे प्रसंगे उत्कृ-  
 ष्ठा स्थितिरष्टादश सागरोपमाणि एकः सागरोपमस्य चतुर्थो जागः । द्वितीये प्रसंगेऽष्टादश सागरोपमाणि द्वौ सागरौ-  
 पमस्य चतुर्थजागौ । तृतीये प्रसंगेऽष्टादश सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य चतुर्जागाः । चतुर्थे प्रसंगे परिपूर्णान्येकान-  
 विंशतिः सागरोपमाणि । जघन्या तु सर्वत्राप्यनते कल्पेऽष्टादश सागरोपमाणि । तथा प्राणतकल्पे प्रथमे प्रसंगे उत्कृष्टा  
 स्थितिरैकोनविंशतिः सागरोपमाणि एकः सागरोपमस्य चतुर्जागः । द्वितीये प्रसंगे एकोनविंशतिः सागरोपमाणि द्वौ साग-  
 रोपमस्य चतुर्जागौ । तृतीये प्रसंगे एकोनविंशतिः सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य चतुर्जागाः । चतुर्थे प्रसंगे परिपूर्णानि  
 विंशतिः सागरोपमाणि । जघन्या तु सर्वत्रापि प्राणतकल्पे एकोनविंशतिः सागरोपमाणि । तथाऽऽरणकल्पे प्रथमे प्रसंगे  
 उत्कृष्टा स्थितिविंशतिः सागरोपमाणि एकः सागरोपमस्य चतुर्जागः । द्वितीये प्रसंगे विंशतिः सागरोपमाणि द्वौ च माग-  
 रोपमस्य चतुर्जागौ । तृतीये प्रसंगे विंशतिः सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य चतुर्जागाः । चतुर्थे प्रसंगे परिपूर्णान्येकविं-  
 शतिः सागरोपमाणि । जघन्या त्वारणे कल्पे सर्वत्रापि स्थितिविंशतिः सागरोपमाणि । तथाऽच्युते कल्पे प्रथमे प्रसंगे  
 उत्कृष्टा स्थितिरैकविंशतिः सागरोपमाणि एकः सागरोपमस्य चतुर्जागः । द्वितीये प्रसंगे एकविंशतिः सागरोपमाणि द्वौ  
 सागरोपमस्य चतुर्जागौ । तृतीये प्रसंगे एकविंशतिः सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य चतुर्जागाः । चतुर्थे प्रसंगे परिपूर्-  
 णानि षाविंशतिः सागरोपमाणि । जघन्या तु सर्वत्राप्यच्युतकल्पे एकविंशतिः सागरोपमाणि । “नत्र पञ्चरा अथरुत्तर-

बुद्धीए जा लवरि गेविजा” यावदुपरितनोपरितन ग्रैवेयकस्तावन्नव प्रतरा नव प्रस्तटा जवनन्ति । तेषु च यथाकममुत्तरो-  
त्तरा एकैकसागरोपमोत्तरा वृद्धिर्वेकव्या, सा च प्रागेवोक्तेति न श्रूयो दृश्यते ॥ ३३-३४ ॥

तदेवमुक्ता सुराणां स्थितिः, सम्प्रति जवनानि वक्तव्यानि । तत्र प्रथमतो जवनवासिनां जवनमज्ञामाह—  
सत्तेव य कोदीड हवंति वावत्तरि सयसहस्सा । एसो जत्रणसमासो जत्रणवईणं त्रियाणिजा ॥ ३५ ॥

व्याख्या—सप्त जवनानां कोटयो द्विसप्ततिश्च शतसहस्राणि लक्षाः १११००००० एष जवनपतीनां जवनसमामो  
जवनसर्वसङ्ख्या इति विजानीयात् ॥ ३५ ॥

सम्प्रति जवनवासिनामेव प्रतिनिकायं जवनसङ्ख्यामाह—

चउसठी असुराणं नागकुमाराण होइ बुलसीए(ई) । वावत्तरि कणगाणं वाउकुमाराणं ठन्नउई ॥ ३६ ॥  
दीवदिसाउदहीणं विज्जुकुमारथणियअग्गीणं । ठण्हं पि जुयलयाणं ठावत्तरिमो सयसहस्सा ॥ ३७ ॥

व्याख्या—असुराणामसुरकुमाराणां दक्षिणोत्तरदिग्भावितानां सम्बन्धीनि सर्वसङ्ख्याया जवनानि चतुःषष्टिशतसहस्राणि  
जवनन्ति ६४००००० । नागकुमाराणां दक्षिणोत्तरदिग्भावितानां चतुरशीतिशतसहस्राणि ८४००००० । कनकानां सुवर्ण-  
कुमाराणां दक्षिणोत्तरदिग्भावितानां द्विसप्ततिशतसहस्राणि ११००००० । वायुकुमाराणां दक्षिणोत्तरदिग्भावितानां षषत्र-  
तिशतसहस्राणि ९६००००० । घीपकुमारदिकुमारोदधिकुमारविद्युत्कुमारस्तनितकुमाराशिकुमाराणां षष्ठां युगदानां

दक्षिणोत्तर दिग्वर्त्तिदक्षिणयुग्मरूपाणां प्रत्येकं षट्सप्ततिशतसहस्राणि जवनानि जवन्ति १६००००० । एषां च सर्वेषाम-  
 व्येकत्र मीढने सर्वसंख्याया प्रागुक्ताः सप्त कोटयो द्विसप्ततिदशानि संख्या जवन्ति ११२००००० ॥ ३६-३७ ॥

अधुना दक्षिणोत्तरदिग्विभागेन जवनसंख्यामाह—

चउतीसा चउचत्ता अठत्तीसं च सयसहस्साइं । पन्ना चत्तालीसा दाहिणउं हुंति जवणाइं ॥ ३७ ॥

तीसा चत्तालीसा चउतीसं चैव सयसहस्साइं । ढायला ढत्तीसा उत्तरउं हुंति जवणाइं ॥ ३९ ॥

व्याख्या—अष्टुरकुमाराणां दक्षिणतो जवनानि चतुस्त्रिंशत्तसहस्राणि ३४००००० नागकुमाराणां चतुश्चत्वारिंशत्त-  
 तसहस्राणि ४४००००० । सुवर्णकुमाराणामष्टात्रिंशत्तसहस्राणि ३७००००० । वायुकुमाराणां पञ्चाशत्तसहस्राणि  
 ५०००००० । द्वीपकुमारादीनां षष्ठां प्रत्येकं चत्वारिंशत्तसहस्राणि ४०००००० । तथाऽसुरकुमाराणामुत्तरतो जवनानि  
 त्रिंशत्तसहस्राणि ३०००००० । नागकुमाराणां चत्वारिंशत्तसहस्राणि ४०००००० । सुवर्णकुमाराणां चतुस्त्रिंशत्तस-  
 हस्राणि ३४००००० वायुकुमाराणां षट्चत्वारिंशत्तसहस्राणि ४६००००० । द्वीपकुमारादीनां षष्ठां प्रत्येकं षट्त्रिंशत्त-  
 सहस्राणि ३६००००० । उचयमीढने च प्रागुक्ता चतुःषष्टिदशदिकाऽसुरकुमारादीनां जवनसंख्या जवति ॥ ३७-३९ ॥

सम्प्रति जवनप्रमाणप्रतिपादनार्थमाह—

जंबूद्वीवसमा खलु जवणा जे हुंति सबखुडुगा । संखिज्जा विरथना मप्पिमा उ सेसा असंखिज्जा ॥ ४० ॥

व्याख्या—यानि सर्वदुष्कानि सर्वदधूनि जवनानि तान्यपि जवन्ति जम्बूद्वीपसमानि दक्षयोजनप्रमाणानीत्यर्थः ।

मध्यमानि मध्यमप्रमाणोपेतानि सङ्क्षेयविस्तृतानि सङ्क्षेययोजनकोटीकोटीप्रमाणविस्तराणि । शेषाणि सर्वोत्कृष्टप्रमाणानि असङ्क्षेयानि असङ्क्षेययोजनकोटीकोटीप्रमाणानि ॥ ४० ॥

एक पुनरेतानि ऋवनानि सन्तीत्यत आह—

रथणप्पहपुढवीष् उवरिं हिठा य जोयणसहस्सं । मुत्तूण मत्तजाए ऋवणाइं ऋवणवासीणं ॥ ४१ ॥  
 व्याख्या—अस्या रत्नप्रज्ञायाः पृथिव्या अशीतिसहस्राधिकयोजनलक्षप्रमाणबाह्य्याया उपर्यधश्च प्रत्येकं योजनसहस्रमपहाय शेषे मध्यज्ञागेऽष्टसप्ततिसहस्राधिकयोजनलक्षप्रमाणे ऋवनवासिनां ऋवनेति ऋवन्ति । अपरे पुनराहुः—  
 रत्नप्रज्ञाया अशीतिसहस्राधिकलक्षयोजनप्रमाणबाह्य्याया नवतियोजनसहस्राण्यधोऽज्ञागेनावगाह्य अत्रान्तरे ऋवनवासिनां ऋवनानि विद्यन्ते । अन्यत्र चोपर्यधश्च प्रत्येकं योजनसहस्रमपहाय शेषेषु स्थानेषु सर्वेष्वपि यथायोगमावासाः ।  
 आवासा नाम कायमानस्थानीया महामरुपा विचित्रमणिरत्नप्रज्ञासितसकलदिक्चक्रवाला इति । ऋवनानि च बहिर्दृत्तान्यन्तः समचतुरस्राण्यधः पुष्करकर्णिकासंस्थानसंस्थितानि । उक्तं च—“वाहिं वद्वा अंतो चउरंस अहो य कस्मिंथायारा । ऋवणवर्षणं तह वंतराण ऋवणा उ नायवा ॥ १ ॥” इति ॥ ४१ ॥

सम्प्रति दशविधानामपि ऋवनवासिनिकायानां नामान्याह—

असुरा नागा विल्लू सुवष् अग्गी य वाउ अणियाय । उदही दीव दिसा वि य दसजेया ऋवणवासीणं ४२  
 व्याख्या—ऋवनवासिनां ऋवनवासिनिकायानामान्तरजातिचेदमधिकृत्य दश जेदा ऋवन्ति । तद्यथा—“असुरा

इति" असुरकुमाराः, पैदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् । ते च त्रयप्रत्ययनिबन्धनतया तत्राविधनामकर्मोदयात् निश्चित-  
शरीरावयवाः सर्वाङ्गोपाङ्गविषयपरमखवणिमसमन्विताः कृष्णरुचयो महाकाया रत्नोत्कटमुकुटत्रास्वराः । "नागा इति"  
नागकुमाराः, ते च शिरोमुखेष्वधिकप्रतिरूपकाः श्वेतकायरुचयो मृदुखलितगतयः । "विष्णुं चि" विष्णुकुमाराः, ते च  
स्निग्धशरीररुचवयो जिष्णुस्वप्नावा उत्तमकनकवर्णाः । "सुवन्नं चि" सुवर्णकुमाराः, ते चाधिकप्रतिरूपकत्रीश्वोरस्काः ।  
"अग्निं चि" अग्निकुमाराः, ते च विशेषतः सर्वाङ्गोपाङ्गविषयमानोन्मानप्रमाणोपपन्ना विविधाभरणरुचा चास्वन्त उत्त-  
मकनकवर्णाः । "वाळं चि" वायुकुमाराः, ते च स्थिरपीनवृत्तगान्ना निम्नोदराः पिप्यंगुवदवदातश्यामवर्णाः । "अणिञ्च  
चि" स्तनितकुमाराः, ते च स्निग्धशरीररुचवयः स्निग्धगन्धरीरानुनादिमहास्वनाः सुनिशुश्रुवरजात्यकनकगौराः । "उयहि  
चि" लदधिकुमाराः, ते च विशेषत ऊरुकटिष्वधिकप्रतिरूपा अत्रदातश्वेतशरीरवर्णाः । "दीव इति" धीपकुमाराः, ते  
च स्कन्धवदःस्थलबाह्वग्रहस्तेष्वधिकशोभा उत्तमवरकनकवर्णाः । "दिशा वि य चि" दिक्कुमाराः, ते च जङ्घाग्रपादेष्व-  
धिकप्रतिरूपा जाल्यतमसुवर्णाः । सर्वेऽपि चामी दशप्रकारा त्रवननासिनो विविधैर्वस्त्रैराभरणैः प्रहरणैश्चातितरा  
विराजमानाः प्रतिपत्तव्याः ॥ ४२ ॥

सम्प्रति दशानामपि त्रवनवासिनिकायानां क्रमेण चिह्नान्याह—

चूनामणि फणि वज्जे गरुडे घन मथर वरुमाणे य । अस्से सीहे हृत्थी असुरार्शेण मुणसु चिंघे ॥ ४३ ॥  
व्याख्या—असुरादीनामसुरकुमारादीनां दशानामपि निकायानां यथाक्रमं चूनामणिप्रच्युतीनि चिह्नानि जानीहि । तद्यथा-

असुरकुमाराः शिरस्तु मुकुटेषु चूर्णामण्डिचिहाः । नागकुमारा चूणेषु फण्डिचिहा एवं विद्युत्कुमारा वज्रचिहाः । सुवर्णकुमारा  
 गरुडचिहाः । अग्निकुमारा मुकुटेषु घटचिहाः । वायुकुमारा मकरचिहाः । स्तनितकुमारा वर्धमानकचिहाः वर्धमानकं सरा-  
 वसंपुटं । उदधिकुमारा चूणेषु अश्वचिहाः । वीणकुमाराः सिंहचिहाः । दिक्कुमारा हस्तिचिहाः । उक्तं च प्रज्ञापनायां—  
 “असुरा नागसुतन्ना विज्जू अग्नी य दीवजदहीठ । दिसि पवणश्रणियनामा दसहासुरभ्रवणवासी य ॥ १ ॥ चूर्णामण्डि-  
 मञ्जरयणाचूसण नागरुगरुवश्रपुन्नकलसं कियतप्फोससीहहयवरगयंक मगरवज्रमाणनिजुत्तचित्तचिंघगयाइ त्ति” ।  
 औपपातिकग्रन्थेऽप्युक्तं—“नागसुवन्नविज्जूअग्नी य दीवजदहिदिसाकुमाराय पवणश्रणिया य भ्रवणवासी य । नागरुगरु-  
 दावश्रपुन्नकलसं किञ्चप्फोससीहहयवरगयंकमगरमञ्जरुवज्रमाणनिजुत्तचित्तचिंघगयाइत्ति” । उच्यत्रापि यथासङ्गतेन पद-  
 घटना । उप्फोसो मुकुटः । यस्तु पाठः—“चूर्णामण्डिफण्डिवज्रे गरुणे धरु य अस्त वज्रमाणे य । मयरे सीहे हत्थी” इति,  
 सोऽपपाठः, उक्तरूपप्रज्ञायादिग्रन्थविरोधात् ॥ ४३ ॥

साम्प्रतमेषामेवासुरकुमारादीनां वर्णविज्ञागमाह—

काला असुरकुमारा नागा उदही य पंशुरा दोऽवि । वरकणयतत्रिय गोरा हुंति सुव्रथा दिसा यणिया ४४ ॥  
 उत्तकणयवन्ना विज्जू अग्नी य हुंति दीवा य । सामा पियंगुवन्ना वायुकुमारा मुणेषवा ॥ ४५ ॥

व्याख्या—इदं गाथाप्यमपि निगदसिद्धं । नवरमुत्तसं कनकं किञ्चिद्भक्तमवसेयम् ॥ ४४-४५ ॥



सम्प्रत्यमीषामेव वस्त्रविषयवर्णविभागमाह—

असुरेसु हुंति रत्ता सिद्धिंथपुष्पपत्रा य नागुदही। आसासगवसणधरा हुंति सुवन्ना दिसा अणिया ॥ ४६ ॥  
नीलाणुरागवसणा विजू अग्नी य हुंति दीवा य । संजाणुरागवसणा वाजुकुमारा मुणेशवा ॥ ४७ ॥

व्याख्या—इह प्राकृतत्वादित्रिकिव्यत्ययो द्विङ्गव्यत्ययश्च यथायोगमवसेयः । तत्रासुरेष्वसुराणां प्राचुर्येण वस्त्राणि रक्तानि जवन्ति । नागकुमाराणामुदधिकुमाराणां च सिद्धिन्ध्रपुष्पपत्राणि नीलवर्णनीत्यर्थः । सुवर्णकुमारा दिक्कुमाराः स्तनितकुमाराश्च प्रत्येकमश्वत्सगवसनधरा अश्वत्सस्यं मुलं अश्वत्सं तत्र गतो यः फेनः सोऽश्वत्सगस्तच्छवत्सं यच्छसनं वस्त्रं तच्छरन्तीत्यश्वत्सगवसनधरा जूयसा श्वेतवस्त्रपरिधानशीला इत्यर्थः । अपरे पुनराहुः—“आसासगो बीयक” इति । तथा विद्युत्कुमारा अग्निकुमारा षीपकुमाराश्च नीलानुरागवसनाः । वायुकुमाराः सन्धानानुरागवसनाः ॥ ४६-४७ ॥

सम्प्रति दशानामपि जवनवासिनिकायानां दक्षिणोत्तरदिग्भिजागेन यौ द्वौ वाविन्दौ तेषां नामान्याह—  
चमरे बली य धरणे चूआणंदे य वेणुदेवे य । ततो य वेणुदाली हरिकंत हरिस्तहे चैव ॥ ४८ ॥  
अग्नि सिंह अग्निमाणव पुन्न व सिंठे तहेव जलकंते । जलपह तह अमिअगई वीष्मिअवाहणे इंदे ॥ ४९ ॥  
बेलंबे अ पन्नंजण घोसे चैव य तहा महाघोसे । जवणवई इंदाणं नामांइ हवंति एयांइ ॥ ५० ॥

व्याख्या—दक्षिणदिग्जानामुत्तरदिग्जानामसुरकुमाराणां यथाक्रममिन्द्रश्चमरो बलिः । नागकुमाराणां धरणे

प्रतानन्दः । सुवर्णकुमाराणां वेणुदेवो वेणुदाक्षी । विद्युत्कुमाराणां हरिस्सहः । अग्निकुमाराणामग्नि-  
 शिखो मिमाणवः । वीपकुमाराणां पुण्यो वशिष्ठः । उदधिकुमाराणां जलप्रजः । दिक्कुमाराणाममितगति-  
 रमितवाहनः । वायुकुमाराणां वेदम्बः प्रचञ्जनः । स्तनितकुमाराणां घोषो महाघोषः । तथा चोक्तं देवेन्धस्तवे—“दो  
 जवणवई इंदा चमरो वइरोयणे असुराणं । दो नागकुमारिंदा धरणे तह ऋआणंदे अ ॥ १ ॥ दो सुअणु सुवणिंदा वेणु-  
 देवे य वेणुदाक्षी य । दो दीवकुमारिंदा पुझे य तथा वसिष्ठे अ ॥ २ ॥ दो जयहिक्मारिंदा जलकंतजलपपने य नामे-  
 णं । अमियगइ अमियवाहण दिसाकुमाराण दो इंदा ॥ ३ ॥ दो वायुकुमारिंदा वेलंवपजंजणे य नामेणं । दो अणियकु-  
 मारिंदा घोसे य तथा महाघोसे ॥ ४ ॥ दो विद्धुकुमारिंदा हरिकंतहरिस्सहे अ नामेणं । अग्निसिद्ध अग्निमाणव हुंया-  
 सणवइवि दो इंदा ॥ ५ ॥ इति । एताः पञ्चापि गाथाः सुगमाः । नवरं “सुअणु ति” श्रावकस्य देवेन्धस्तवग्रन्थोक्तस्य  
 स्वचार्या प्रति सम्बोधनवचनं । अथ कस्येन्द्रस्य किं विषया कियती शक्तिः ? उच्यते—चमरोऽसुरराज आ जम्बूवीपाञ्च-  
 मरचक्ष्वाराजधानीं अचिन्व्याप्य यावदवकाशान्तरमेतावदैकियशक्तिनिष्पादितैरसुरकुमारैरसुरकुमारिकाजिश्च सततमापूर-  
 यितुं समर्थः । धरणो नागकुमाराधिपतिरेकया वैकियशक्तिनिष्पादितया स्फटया सकलमपि जम्बूद्वीपमाह्लादयितुमलं ।  
 गरुकोऽपि सुवर्णकुमाराधिपतिर्वेणुदेवो यदि शक्तिमात्मनः स्फोरयितुमुत्सहते तदा वैकियशक्तिनिष्पादितस्य गरुस्यैके-  
 नैव पदेण सकलं जम्बूद्वीपं स्थगयितुमलं । पूर्णं ( पुण्य ) स्यापि वीपकुमाराजस्य वैकियशक्तिवित्तारितेन निजपाणि-

? हुउरा भवणवईवि दो इंदा—प्रत्यंतरे.

तलेन समस्तं जम्बूद्वीपमाह्लादयितुं शक्तिः । उदधिकुमारराजो जलकान्तः स्वशक्तिनिष्पादितया एकया जलवह्यया  
 जम्बूद्वीपं ह्लावयितुं प्रयुः । अमितगतेर्दिकुमाररेन्धस्य एकेनपादपाणिप्रहारेण निरवशेषं जम्बूद्वीपं कम्पयितुमीशिता ।  
 विचर्ति एकया वातगुञ्जया सकलं जम्बूद्वीपं वायुकुमारराजो वेदम्बनामा । बधिरीकरोति समस्तं जम्बूद्वीपमेकैः स्तनि-  
 तशब्देन घोषनामा स्तनितकुमारराजः । एकया विद्युद्धतया जम्बूद्वीपमिमं समस्तमपि प्रकाशयितुमीशो हरिकान्तनामा  
 विद्युकुमाराधिपतिः । समर्थो दग्धुमेकयाऽग्निज्वालयया जम्बूद्वीपमग्निशिखोऽग्निकुमाराधीशः । एतदेव सामर्थ्यं  
 किञ्चित्समधिकमुत्तरदिग्जाविनां बलिचूतानन्दवेणुदादिवशिष्टजलप्रचामितवाहनप्रचञ्जनमहाघोषहरिस्सहाग्निमाणवक-  
 नान्नां क्रमेणावसेयं । अथवाऽन्यथा शक्तिजावना—विंशतिसङ्ख्यानाममीषामिन्द्राणामेकतरोपीन्द्रस्तिर्यक् सङ्ख्यातान् घीप-  
 समुद्रान् स्ववैक्रियशक्तिनिष्पादितैः कुमारकुमारिकारूपैः सततमवगाढान् कर्तुमीशः, यदि त्राऽन्यतर एकोऽपीन्द्रो जम्बू-  
 द्वीपं तत्रं विधाय भेरुं च तस्य दण्डं परिकल्प्य वामहस्तेन धारयेत् न च कश्चित्तस्य शरीरायासः । उक्तं च देवेन्द्रस्तवे-  
 “जाव य जंबुद्वीवो जाव य चमरस्स चमरचंचाळ । असुरेहिं असुरकन्नाहिं अत्रिय विसलं जरेलं जे ॥ १ ॥ तं चैव  
 समश्रेगं बलिस्स वशरोअणस्स बोधवं । असुरेहिं असुरकन्नाहिं तस्स विसलं जरेलं जे ॥ २ ॥ धरणोऽत्रि नागराया  
 जंबुद्वीवं फणाए ढाएजा । तं चैव समश्रेगं ऋआणंदे वि बोधवं ॥ ३ ॥ गरुणोऽवि वेणुदेवो जंबुद्वीवं ढइज्ज परकेणं । तं  
 चैव समश्रेगं वेणुदादिम्मि बोधवं ॥ ४ ॥ पुत्रोऽवि जंबुद्वीवं पाणितलेणं ढइज्ज एकेणं । तं चैव समश्रेगं हवइ वसिंठे  
 ऽवि बोधवं ॥ ५ ॥ इक्काए जलुम्मीए जंबुद्वीवं अरिज्ज जलकंतो । तं चैव समश्रेगं जलप्पचे होइ बोधवं ॥ ६ ॥ अग्नि-

यगइस्स वि विसळं जंबुद्वीवं तु पायपएहीए । कंपिळा निरवसेसं इयरो पुण तं समइरंगं ॥ ७ ॥ एकाए वायगुंजाए जंबु-  
 द्वीवं जरेळा वेंळंबी । तं चैव समइरंगं पंचंजणे होइ बोधवं ॥ ७ ॥ घोसोऽवि जंबुद्वीवं सुंदरि ! इकेण थणिअसहेणं ।  
 बहिरीकरिळा सबं इयरो पुण तं समइरंगं ॥ ८ ॥ एकाए विज्जुआए जंबुद्वीवं हरी पगासिजा । तं चैव समइरंगं हरि-  
 स्सहे होइ बोधवं ॥ १० ॥ एकाए अग्गिजाटाए जंबुद्वीवं रुहिजा अग्गिसिहो । तं चैव समइरंगं माणवगे होइ बोधवं  
 ॥ ११ ॥ तिरिअं तु असंखिजा दीवसमुदा सएहिं रूवेहिं । अणवगाढाळ करिजा सुंदरि एएसिमेगयरो ॥ १२ ॥ जंबु-  
 द्वीवं काज्जण ठत्तयं मंदरं च से दंडं । पढु अन्नयरो इंदो एसो तेसिं वलविसेसो ॥ १३ ॥” अथ कस्येन्धस्यास्मिस्तिर्य-  
 ग्बोके क्व द्वीपे समुद्रे वाऽऽनासाः ? उच्यते—विद्युत्कुमारोन्धयोर्हरिकान्तहरिस्सहनामोरसिन् जम्बूद्वीपे यथाक्रमं विद्यु-  
 लज्जमाढ्यववदस्कारपर्वतयोः । वातकुमारराजसुवर्णकुमारराजरूपाणां चतुर्णामिन्द्राणां पुष्करवरद्वीपे मानुषोत्तरे पर्वते ।  
 द्वीपकुमारदिक्कुमारामिकुमारस्तनितकुमारराजरूपाणामष्टानामिन्द्राणामरुणवरे द्वीपे । असुरकुमारनागकुमारोदधिकुमार-  
 राजरूपाणां पश्चामिन्द्राणामरुणवरे समुद्रे । उक्तं च—“दो चैव जंबुद्वीपे चत्तारि अ माणुसुत्तरे सेवे । न्चारुणे समुद्रे  
 अथ य अरुणस्मि दीवस्मि ॥ १ ॥ असुराणं नागाणं उदहीकुमाराण हुंति आवासा । अरुणवरस्मि समुद्रे तत्थेव य  
 तेसिसुप्पाया ॥ २ ॥ दीवदिसाअग्गीणं थणिअकुमाराण हुंति आवासा । अरुणवरे दीवस्मि य तत्थेव य तेसिसुप्पाया  
 ॥ ३ ॥ वाजसुवर्षिदाणं एएसिं माणुसुत्तरे सेवे । हरिणे हरिस्सहस्स य विज्जुप्पजमाखवंतेसु ॥ ४ ॥ ” इति  
 ॥ ४८-४९-५० ॥

सम्प्रति शुवनपतीन्द्राणां सामानिकात्मरक्षप्रमाणमाह—

चउसठी सठी खलु ढच्च सहस्सा उ अशुरवजाणं । सामाणिआ उ एए चउगुणा आयरक्काउ ॥ ५१ ॥  
व्याख्या—अशुराधिपतेश्वमेन्द्रस्य खलु निश्चितं चतुःषष्टिः सामानिकदेवानां सहस्राणि ६४००० । बलीन्द्रस्य षष्टिः ६०००० । शेषाणामशुरवर्जानामशुरकुमारव्यतिरिक्तानां धरणप्रचृतीनामष्टादशानामिन्द्राणां प्रत्येकं षट् षट् सहस्राणि सामानिकदेवाः ६००० । “सामाणिया उ एए सि” एते चतुःषष्ट्यादिसङ्ख्या गथापूर्वार्धनिर्दिष्टाः सामानिकाः सामानिकदेवा वेदितव्याः । आत्मरक्षाः स्वाङ्गरक्षकह्या देवाः सर्वेषामपि सामानिकदेवापेक्षया चतुर्गुणाः । तद्यथा—अशुरकुमाराधिपतेश्वमेन्द्रस्यरक्षकदेवानां द्वे लक्षे षट्पञ्चाशत्सहस्राणि २५६००० । बखेर्देवलक्षे चत्वारिंशत्सहस्राणि १४०००० । शेषाणां त्वष्टादशानामपि धरणप्रचृतीनामिन्द्राणां प्रत्येकं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिः सहस्राण्यात्मरक्षकदेवाः २४०००० ॥ ५१ ॥

सम्प्रति सामानिकात्मरक्षप्रस्तावमुपजीव्य व्यन्तरेषु ज्योतिष्केषु च सामानिकात्मरक्षपरिमाणमाह—

सामाणिआण चउरो सहस्स सोखस य आयरक्काणं । पत्तेयं सबेसिं वंतरवइससिरवीणं च ॥ ५२ ॥  
व्याख्या—व्यन्तरपतीनां व्यन्तरेन्द्राणां दक्षिणोत्तरदिग्वर्तिनां सर्वेषामपि तथा सर्वेषामप्यसङ्ख्येयघीपसमुज्जजाविनां शशिनां रवीणां च ज्योतिष्कराजानां प्रत्येकं सामानिकदेवानां चत्वारिसहस्राणि ४०००० । षोडश सहस्राण्यात्मरक्षदेवानां १६०००० ॥ ५२ ॥

अधुना वैमानिकदेवाधिपतीनां सामानिकाल्मरहस्यज्ञामाह—

चउरासीईअसीईबावत्तरि सत्तरी य सठी य । पम्ना चत्तालीसा तीसा दससहस्सा ॥ ५३ ॥  
व्याख्या—सौधर्मकहपाधिपतेः शक्रस्य सामानिकदेवाश्चतुरशीतिः सहस्राणि ८४००० । ईशानकहपाधिपतेरीशाने-  
न्धस्याशीतिः ८०००० । सनकुमारकहपस्वामिनः सनकुमारेन्धस्य द्विसप्ततिः १२००० । माहेन्धकहपाधिपतेर्माहेन्धस्य  
सप्ततिः १०००० । ब्रह्मलोकेन्धस्य षष्टिः ६०००० । दान्तकेन्धस्य पञ्चाशत् ५०००० । महाशुक्रकहपेन्धस्य चत्वारिंशत्  
४०००० । सहस्रारेन्धस्य त्रिंशत् ३०००० । आनतप्राणतेन्धस्य विंशतिः २०००० । आरणाच्युतेन्धस्य दश १०००० ।  
सर्वत्रापि चाल्मरहका देवाः सामानिकेच्यश्चतुर्गुणाः ॥ ५३ ॥

साम्प्रतमिन्जाणमग्रमहिषीपरिमाणमाह—

पंच य ठपिय चउ चउ अष्टेव कमेण अग्गमहिसीड । असुरनागाइवंतरजोइसकप्पडुगिंदाणं ॥ ५४ ॥  
व्याख्या—इह पूर्वार्धपदोत्तरार्धपदानां यथासङ्ख्येन योजना, सा चैवं—असुराणामधिपतेश्चमरस्य बलेश्च प्रत्येकं पञ्च  
पञ्चाग्रमहिष्यः । शेषाणां नागकुमारादिनिकायेन्धाणां धरणप्रच्युतीनामष्टादशानामपि प्रत्येकमग्रमहिष्यः षट् षट् । व्य-  
न्तराधिपतीनां ज्योतिष्कराजानां च सूर्याचन्धमसां प्रत्येकं चतस्रश्चतस्रः । कहपदिकेन्धयोः शक्रेद्यानयोः प्रत्येकम-  
ष्टावष्टाविति । उपरितनेषु तु कहपेषु न देव्य उत्पद्यन्ते; नापि काश्चित् परिगृहीता उपरितनवासिनामिन्धाणां देव्यः;

केवलं प्रवीचाराणिप्रयोत्पत्तौ यथायोगं सौधर्मेशानवास्तव्या अपरिगृहीता गणिकाकटपा देव्य उपजोगायोपतिष्ठन्ते इति न तेषामग्रमहिषीसंज्ञवः ॥ ५४ ॥

तदेवमुक्तं प्रसकानुप्रसक्तं, सम्प्रति प्रस्तुतमनुसंधीयते । तत्रोक्ता जवनवासिजवनवक्तव्यता, सम्प्रति व्यन्तराज्यवक्तव्यतामाह—

तिरिउवत्राश्याणं रम्मा भोमनगरा अखेसंज्ञा । तत्तो संखेज्जागुणा जोइसियाणं विमाणउ ॥ ५५ ॥  
व्याख्या—तिर्यग्लोके उपपातो जन्म तिर्यग्लोकोपपातः, स एषामस्तीति तिर्यग्लोकोपपातिका व्यन्तराः । “अतो-  
ऽनेकस्वरात्” इति मत्वर्थीय इकप्रत्ययः । तेषां यानि नगराणि जौमानि ऋम्यन्तर्वर्तीनि तान्यसङ्ख्यानि जवन्ति । तानि  
च रम्याणि रमणीयानि । येषु केचिदुपचितजन्मान्तरपुण्यप्राग्चारव्यन्तरदेवा वरतरुणव्यन्तरीजनैर्गोत्रादित्रपदुरवैश्चा-  
कृष्टचेतसो नित्यं प्रमुदिता गतमपि कालं न वेदयन्ते । तथा चोक्तं—“तहिं देवा वंतरिया वरतरुणीगीयवाडयरवेणं ।  
निच्चं सुहिया पमुइया गयं पि कालं न याणंति ॥ १ ॥” तेभ्योऽपि व्यन्तरसत्केच्यो नगरेभ्यः सङ्ख्यगुणानि ज्योति-  
ष्काणां ज्योतिष्कदेवानां विमानानि । एतच्चानधिकारपतितमपि प्रस्तावादुक्तम् ॥ ५५ ॥

सम्प्रति व्यन्तरनगराणां परिमाणमाह—

जंबुद्वीवसमा खलु उक्कोसेणं हवंति ते नगरा । खुड्डा खित्तसमा खलु विदेहसमगा उ मस्सिमगा ॥५६॥  
व्याख्या—इह प्राकृतत्वास्त्रिङ्गव्यत्ययः, यदाह पाणिनिः स्वप्राकृतलक्षणे “खिङ्गं व्यञ्जिचार्यपि” इति, ततस्त्रे इति

तानीति ऽष्टव्यं, तानि व्यन्तरनगराणि ऋस्यन्तर्वर्तीनि खलु निश्चितं उत्कर्षत उत्कृष्टप्रमाणानि जम्बूद्वीपसमानि ऋवन्ति  
 खलुयोजनप्रमाणानि ऋवन्तीत्यर्थः । कुञ्जानि सर्वत्रयूनि नगराणि क्षेत्रसमानि ऋतद्वेत्रसमानि ऋवन्ति । मध्यमानि  
 मध्यमप्रमाणोपपन्नानि विदेहलुब्धानि महाविदेहक्षेत्रलुब्धानि ॥ ५४ ॥

क पुनरेतानि ऋस्यन्तर्वर्तीनि नगराणि सन्तीत्यत आह—

हि ठोवरि जोयणसयरहिण् रयणण् जोयणसहस्से । पढमे वंतरियाणं चोमाइं हुंति नगराइं ॥ ५५ ॥  
 व्याख्या—चौमानि ऋस्यन्तर्वर्तीनि यानि नगराणि तानि रक्षप्रज्ञायाः प्रथमे उपरितने योजनसहस्रे रत्नकार्णे  
 इत्यर्थः, अथ उपरि च प्रत्येकं योजनशतरहिते । किमुक्तं ऋवति ? अष्टयोजनशतप्रमाणरत्नकार्णमध्यजागे ऋवन्ति  
 चौमानि ऋस्यन्तर्वर्तीनि नगराणि । यास्तु मनुष्यक्षेत्राहर्षिषु ससुद्रेषु वा व्यन्तराणां नगर्यस्ता जीवाजिगमादिशा-  
 ख्यैः प्रतिपत्तव्याः ॥ ५५ ॥

सम्प्रति व्यन्तरनिकायानामष्टानामपि नामान्याह—

पिसायञ्चुश्चा जस्काय रस्काय किंनरा य किंपुरिसा । महोरगाय गंधवा अष्टविहा वाणमंतरिया ॥ ५६ ॥

व्याख्या—वनानामन्तराणि वनान्तराणि तेषु ऋवा वानमन्तरा व्यन्तराः, “पृषोदरादयः” इति वनान्तरशब्दयोर-  
 पान्तराखे मकारवर्णागमः । तेऽष्टविधा अष्टप्रकाराः । तद्यथा—पिशाचाः १, चूलाः २, यक्षाः ३, राक्षसाः ४, किंनराः  
 ५, किंपुरुषाः ६, महोरगाः ७, गन्धर्वाः ८ । पिशाचाः स्वप्नावतः प्राचुर्येण सुरूपाः सौम्यदर्शना हस्तप्रीवासु मणिरत्नः



मयविचूषणाः, ते च पञ्चदशविधाः, तद्यथा—कूष्माण्डाः १, पाटकाः २, जोषाः ३, आह्निकाः ४, कात्वाः ५, महाकात्वा-  
 ६, चोद्वाः ७, अचोद्वाः ८, तालपिशाचाः ९, मुखरपिशाचाः १०, अधस्तारकाः ११, देहाः १२, महादेहाः १३, तू-  
 ण्णीकाः १४, वनपिशाचाः १५, इति । जूताः सुरूपाः सौम्या नानाचक्रविलेपनाः, ते च नवविधाः, तद्यथा—सुरूपाः  
 १, प्रतिरूपाः २, अतिरूपाः ३, जूलोत्तमाः ४, स्कन्दिकाः ५, महास्कन्दिकाः ६, महावेगाः ७, प्रतिहन्नाः ८, आका-  
 शगाः ९, इति । यद्वा गम्भीराः प्रियदर्शना विशेषतो मानोन्मानप्रमाणोपपन्ना रक्तपाणिपादतलनखतालुजिह्वौष्ठा ज्ञास्व-  
 रकिरीटधारिणो नानारत्नात्मकविचूषणाः, ते च त्रयोदशविधाः, तद्यथा—पूर्णचक्राः १, माणिक्याः २, श्वेतचक्राः ३,  
 हरिचक्राः ४, सुमनोचक्राः ५, व्यतिपाकचक्राः ६, सुचक्राः ७, सर्वतोचक्राः ८, मनुष्यपद्माः ९, धनाधिपतयः १०,  
 धनाहाराः ११, रूपयद्वाः १२, यद्दोत्तमाः १३, इति । राक्षसा जीमा जीमदर्शनाः करालरक्तलम्बोष्ठास्तपनीयविचूषणा  
 नानाचक्रविलेपनाः, ते च सप्तविधाः, तद्यथा—जीमाः १, महाजीमाः २, विष्माः ३, विनायकाः ४, जलराक्षसाः ५,  
 राक्षसराक्षसाः ६, ब्रह्मराक्षसाः ७, इति । किन्नराः सौम्यदर्शना मुखेष्वधिकरूपशोभा मुकुटमौलिचूषणाः, ते च दश-  
 विधाः, तद्यथा—किन्नराः १, किंपुरुषाः २, किंपुरुषोत्तमाः ३, हृदयंगमाः ४, रूपशालिनः ५, अनिन्दिताः ६ किन्नरो-  
 त्तमाः ७, मनोरमाः ८, रतिप्रियाः ९, इति । किंपुरुषाः १०, इति । किंपुरुषा ऊरुबाहुष्वधिकरूपशोभा मुखेष्वधिकरूपशोभा  
 विविधाचरणविचूषणाश्चित्रचक्रगनुलेपनाः, ते च दशविधाः, तद्यथा—पुरुषाः १, सत्पुरुषाः २, महापुरुषाः ३, पुरुषवृषजा-

१ षोडशविधाः प्रज्ञापनादृत्तौ-

४, पुरुषोत्तमाः ५, अतिपुरुषाः ६, महादेवाः ७, मरुतः ८, मेरुयज्ञाः ( मरुत्यज्ञाः ) ९, यशस्वन्तः १०, इति ।  
महोरगा महावेगाः सौम्याः सौम्यदर्शना महाकायाः पृथुपीनस्कन्धत्रीवा विविधानुलेपना विचित्राचरणच्युषणाः, ते च  
दशविधाः, तद्यथा—शुजङ्गाः १, जोगशाखिनः २, महाकायाः ३, अतिकायाः ४, स्कन्धशाखिनः ५, मनोरमाः ६,  
महावेगाः ७, मद्देव्यश्वाः ८, मेरुकान्ताः ९, जास्वराः ( जास्वराः ) १०, इति । गन्धर्वाः प्रियदर्शनाः  
सुरूपाः सुसुखाकाराः सुस्वरा मौलिसुकुटधरा हारविभ्रूषणाः, ते च द्वादशविधाः, तद्यथा—हाहाः १, हूहूः २, तुम्बुरवः ३,  
नारदाः ४, रुषिवादकाः ५, ऋतवादकाः ६, कादम्बाः ७, महाकादम्बाः ८, रैवताः ९, विश्वावसवः १०, गीतरः  
तयः ११, गीतयशसः १२, इति ॥ ५८ ॥

सम्प्रत्येषामेवाद्यानां प्रत्येकं दक्षिणोत्तरदिग्भागेन यौ दौ द्वाविन्द्वौ तन्नामान्याह—

काले य महाकाले सुरूपपडिरूपवुन्नजहे य । अमरवश्माणिजहे त्रीमे य तहा महात्रीमे ॥ ५९ ॥  
किन्नरकिंपुरिसे खलु सगपुरिसे चैव तहा महापुरिसे । अश्कायमहाकाए गीयरई चैव गीयजसे ॥ ६० ॥

व्याख्या—दक्षिणदिग्भाविनां पिशाचानामधिपतिः कालः, उत्तरदिग्भाविनां महाकालः । तथा दक्षिणदिग्भाविनां  
ऋतानामधिपतिः सुरूपः, उत्तरदिग्भाविनां प्रतिरूपः । एवं यद्दद्याणं पूर्णजडमाणिजज्ञौ, राक्षसानां त्रीममहात्रीमौ,  
किन्नराणां किन्नरकिंपुरुषौ, किंपुरुषाणां सत्पुरुषमहापुरुषौ, महोरगाणामतिकायमहाकायौ, गन्धर्वाणां गीतरतिगीत-  
यशसौ ॥ ५९-६० ॥

सम्प्रत्येषामेव पिशाचादिनिकायानां चिह्नान्याह—

चिंधांइ कलंब इए सुखसवडे तहय होइ खटंगे । असोय चंपए वि य नागे तह तुंवरू चेव ॥ ६१ ॥  
व्याख्या—क्रमेणामूनि पिशाचादीनां चिह्नानि, तद्यथा—पिशाचानां ध्वजे कदम्बः कदम्बवृक्षचिह्नं । जूतानां सुख-  
सा वनस्पतिविशेषः । यक्षाणां -वटवृक्षः । राक्षसानां खट्वाङ्गः । किन्नराणामशोकवृक्षः । किंपुरुषाणां चम्पकतरुः । महो-  
रगाणां नागवृक्षः । गन्धर्वाणां तुम्बुरुनामा तरुरिति ॥ ६१ ॥

अधुना पिशाचादीनां वर्णविजागमाह—

सामावदायजस्का सवे वि य महोरगा संगंधवा । अवदाया किंपुरिसा सरस्का हुंति वनेणं ॥ ६२ ॥  
काळा भूया सामा य पसाया किन्नरा पियंगुनिजा । एसो वन्नविजागो वंतरिआणं सुरवराणं ॥ ६३ ॥

व्याख्या—इयामाः सन्तोऽवदाता निर्मलाः इयमावदाताः वर्णेन सर्वे यद्वाः सर्वे महोरगाः सगन्धर्वाः सर्वे गान्ध-  
र्वाश्च । तथाऽवदाताः शुभ्रा वर्णेन जवन्ति किंपुरुषाः सराक्षसा राक्षसाश्चेत्यर्थः । तथा जूताः काळाः कृष्णवर्णाः, पिशा-  
चाः इयामाः, किन्नराः प्रियङ्गुनिजाः । एष वर्णविजागो व्यन्तराणां सुरवराणांमिति ॥ ६२-६३ ॥

उक्ता व्यन्तरनगरवफन्यता, सम्प्रति ज्योतिष्कविमानवफन्यता वफन्या, तत्र सामान्यतो विमानसङ्ख्या प्रागेव  
कृता यथा “ततो संखिज्जगुणा जोइसिआणं विमाणल” । सम्प्रति प्रतिवीपं प्रतिसमुजं च चन्दादिसङ्ख्याप्रतिपादनार्थमाह—  
दो चंदा इह दीवे चचारि य सायरे खवणतोये । धायइसंडे दीवे बारस चंदा य सुरा य ॥ ६४ ॥

व्याख्या—इहासिन् प्रत्यक्षत उपलब्धमाने द्वीपे जम्बूद्वीपे द्वी चन्द्रौ । अन्ते “बारस चंदा य सुरा य” इति चन्द्र-  
समानसङ्ख्यानां सूर्याणामभिधानात्सर्वत्रानुक्ता अपि चन्द्रतुल्याः सूर्याः प्रतिपत्तव्याः ततो न केवलमस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वी  
चन्द्रौ, किंतु सूर्यावपि द्वौ । तयोश्च द्वयोश्चन्द्रमसोर्द्वयोश्च सूर्ययोर्यथा चारोऽसिन् जम्बूद्वीपे वर्तते तथा सप्रपञ्चं प्रायः  
द्वेत्रसमासटीकायामभिहित इति न न्युयोऽभिधीयते, किंतु तत एवावधार्यः । तथा चत्वारश्चन्द्रमसः, चराब्दाच्चत्वारश्च  
सूर्याः सागरे समुद्रे लवणतोये लवणं लवणाल्मकं तोयं जलं यस्मिंस्तत्र । तथा धातकीखण्डे द्वीपे द्वादश चन्द्रा द्वादश  
सूर्याश्च ॥ ६४ ॥

सम्प्रति काखोदसमुद्रादिषु चन्द्रादित्यप्रमाणानयनाय करणमाह—

धायश्चन्द्रपञ्चिर्द्वे द्विष्टा त्रिगुण्या ऋवे चंदा । आश्चन्द्रचंदसहिष्ठा अणंतराणंतरे खित्ते ॥ ६५ ॥

व्याख्या—धातकीखण्डप्रच्युतिरादिर्येषां ते धातकीखण्डप्रच्युतयः तेषु धातकीखण्डप्रच्युतिषु द्वीपसमुद्रेषु ये च द्विष्टा-  
श्चन्द्रा द्वादशादयः, उपलक्षणमेतत्, (तेन) चन्द्राः सूर्या वा, ते त्रिगुणितस्त्रिगुणीकृताः सन्तः “आश्चन्द्रचंदसहिष्ठा  
त्ति” च द्विष्टचन्द्रयुक्ता च द्वीपात्समुद्राद्या प्राग् जम्बूद्वीपमादिं कृत्वा ये प्राकनाश्चन्द्रास्ते आदिमाश्चन्द्रास्तैः सहिता या-  
वन्तो ऋवन्ति तावत्प्रमाणा अनन्तरे काखोदादौ ऋवन्ति । तत्र धातकीखण्डे द्वीपे च द्विष्टाश्चन्द्रा द्वादश ते त्रिगुणाः  
क्रियन्ते, जाताः षट्त्रिंशत्, आदिमाश्चन्द्राः षट् तद्यथा—द्वौ जम्बूद्वीपे चत्वारो लवणसमुद्रे, एतैरादिमचन्द्रैः सहिता  
जाता द्विचत्वारिंशत्, एतावन्तः काखोदसमुद्रे चन्द्राः । एष एव करणविधिः सूर्याणामपि, तेन सूर्या अपि तत्रैतावन्तो

वेदितव्याः । तथा कालोदसमुद्रे विचत्वारिंशच्चन्द्रमस उद्दिष्टस्ते त्रिगुणाः क्रियन्ते, जातं पङ्क्तिं शतं, आदिमचन्द्रा  
 अष्टादश, तद्यथा—दौ जम्बूद्वीपे चत्वारो खणसमुद्रे षाडश धातकीखण्डे, एतैरादिमचन्द्रैः सहितं पङ्क्तिं शतं जातं चतु-  
 श्रत्वारिंशं शतं, एतावन्तः पुष्करवरघीपे चन्द्रा एतावन्त एव च सूर्याः । एवं शेषेष्वपि द्वीपसमुद्रेष्वेतत्करणवशाच्चन्द्र-  
 सूर्यसङ्ख्या प्रतिपत्तव्या । तथा चास्या एव सङ्ग्रहणेर्मूढटीकाकारो हरिश्चन्द्रसूरिराह—“एवं अणंतराणंतरे खित्ते पुष्करवर-  
 दीवे चोयाखं चंदसयं हवइ” । एवं शेषेष्वपि अमुनोपायेन चन्द्रादिसङ्ख्या विज्ञेयेति, युक्तं चैतद्भ्याख्यानं, यतश्चन्द्र-  
 प्रकृतौ सूर्यप्रकृतौ जीवाग्निगमे च सकलपुष्करवरघीपमधिकृत्येदं चन्द्रादिसङ्ख्याविषयं प्रश्ननिर्वचनसूत्रमुपलभ्यते—“पुष्क-  
 रवरे णं जंते दीवे केवइया चंदा पञ्चासिंसु पञ्चासंति वा ? गोयमा चोयाखं चंदसयं पञ्चासिंसु पञ्चासंति  
 पञ्चासिंसंति वा, चोयाखं सूरिआण सयं तविंसु तवंति तविंसंति वा, चत्तारि सहस्साइं वत्तीसं च नरकत्ता जोगं जोइंसु  
 जोइंति जोइंसंति वा, वारसहस्साइं बच्च वावत्तरमहागहसया चारिं चरिंसु चरंति चरिंसंति वा, उन्नउइमयमहस्साइं  
 चोयाखीसं सहस्साइं चत्तारि सयाइं तारागणकोफाकोनीणं सोजिंसु सोजंति सोजिंसंति वा” । तथा चात्रैवार्ये सूर्यप्रकृतौ  
 सङ्ग्रहणिगाथा—“चोआखं चंदसयं चोआखं चैव सूरिआण सयं । पुष्करवरम्मि दीवे चरंति एए पगासिंता ॥१॥ चत्तारि  
 सहस्साइं वत्तीसं चैव हुंति नरकत्ता । बच्चसया वावत्तर महागहा वारससहस्सा ॥ २ ॥ उन्नउइ सयसहस्सा चोआखीसं  
 चैव सहस्साइं । चत्तारिं च सयाइं तारागणकोफाकोनीणं ॥ ३ ॥” तत एवंपरूपस्य सकलं पुष्करवरघीपमधिकृत्य चन्द्र-  
 सूर्यग्रहनक्षत्रतारासङ्ख्याप्रतिपादकस्य सूत्राखापकस्य दर्शनादवसीयते सर्वेष्वपि द्वीपसमुद्रेषु विवक्षितं करणं व्यापकमिति ।

ज्योतिष्करणकसूत्रकाराभिप्रायोऽप्येवमेव व्यवस्थितः, तथा च तद्व्यत्यः—“धायऽसंन्यत्तिर्द्विषा त्तिगुणिआ चने  
 चंदा । आऽहचंदसहिआ ते हुंति अणंतरं परतो ॥ १ ॥ आऽह्वाणं पि जने एसेव विही अणएण कायवो । दीवेसु  
 समुहेसु य एमेव परंपरं जाण ॥ २ ॥” किं चास्यां सध्रहण्यां क्षेत्रसमासे चैतावदेव सकदाचीपसमुद्गतचन्दादि-  
 त्यसङ्ख्याप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रकृता करणमुक्तं । यदि पुनरन्यथा मनुष्यक्षेत्राद्बहिश्चन्दादिसङ्ख्या चनेत्तत आचार्योन्तरेरेव  
 तत्प्रतिपत्त्यर्थं करणान्तरमभिधीयते, न चाभिहितं, तस्मादत्रगम्यते सर्वेष्वपि क्षीपसमुद्भव्येत्करणमनुसत्तेव्यमिति । केवलं  
 मनुष्यक्षेत्राद्बहिः सूर्याश्चन्दासः कथं व्यवस्थिता इति चन्दाप्रज्ञायादौ नोक्तं, एतावच्छूक्तं—“चंदात् सूरस्स य मूरा  
 चंदस्म अंतरं होड । पन्नाससहरमाडं जोयणाडं अण्णाण्डं ॥ १ ॥ सूरस्स य सूरस्स य ससिणो ससिणो य अंतरं होड । वहियाउ  
 माणुमनगस्स जोअण्णाणं सयसहस्सं ॥ २ ॥ सूरंतरिआ चंदा चंदतरिआ य दिण्यराऽऽदिता । चित्तरखेसागा सुह-  
 वेसा मंदवेसा य ॥ ३ ॥” ततः सम्भाव्यते सूचीश्रेण्या व्यवस्थिता न परिरयश्रेण्येति । अन्यथा वा बहुश्रुतैर्यथागमं  
 परिभावनीयमिति ॥ ६१ ॥

सम्प्रति मनुष्यक्षेत्रे जम्बूद्वीपादारभ्य क्रमेण चन्दादिसङ्ख्यामाह—

दुन्नि य चउरो बारस बायादीसा विसत्तरी चैव । एगंतरदीबुदहीण चंदसंखा सुणेयवा ॥ ६६ ॥  
 व्याख्या—मनुष्यक्षेत्रे एकोत्तरक्षीपोदधीनां क्षीपः समुद्रो क्षीपः समुद्र इत्येवमेकान्तरितक्षीपसमुद्धानामियं चन्द्रसङ्ख्या,

उपलक्षणमेतत् ( तेन ) सूर्यसंज्ञा च ज्ञातव्या । तद्यथा—द्वौ जम्बूद्वीपे, चत्वारो लवणसमुद्रे, षादश धातकीखण्डे, त्रिचत्वारिंशत्कालोदसमुद्रे, विसप्ततिः पुष्करवर्षीपार्श्वे इति ॥ ६६ ॥

अधुना मनुष्यक्षेत्र एव चञ्चसूर्यपरंपराश्रेणिपरिमाणमाह—

चत्वारि य पंतीलं चंदाश्चाण मणुयलोगम्मि । ढावठी ढावठी होइ य इक्किपंतीए ॥ ६७ ॥

व्याख्या—मनुष्यलोकके चतस्रश्चञ्चसूर्याणां पङ्क्तयो भवन्ति । तद्यथा—द्वे चन्द्राणां, द्वे सूर्याणां । इयमत्र भावना—इह यदा जम्बूद्वीपे मेरोर्दक्षिणत एकः सूर्यश्चारं चरति तदा द्वितीय उत्तरतश्चारं चरति, तदैव च दक्षिणभागं दक्षिणसूर्यस्य समश्रेण्या प्रतिवद्भौ द्वौ सूर्यौ लवणसमुद्रे, षड् धातकीखण्डे, एकविंशतिः कालोद्रे, पट्त्रिंशत् पुष्करवर्षीपार्श्वे चारं चरन्ति । एवमेवोत्तरत उत्तरसूर्यस्य समश्रेण्या प्रतिवद्भा लवणोदादिसूर्या इति द्वे सूर्याणां पङ्क्ती, एवमेव द्वे चञ्चपङ्क्ती अपि । एकैकस्यां च पङ्क्तौ चन्द्राः सूर्याश्च प्रत्येकं षट्षष्टिर्भवन्ति, तद्यथा—मेरोर्दक्षिणतः सूर्यपङ्क्तावेको जम्बूद्वीपे, द्वा लवणसमुद्रे, षट् धातकीखण्डे, एकविंशतिः कालोदसमुद्रे, पट्त्रिंशत् पुष्करवर्षीपार्श्वे इति सर्वसङ्ख्याया षट्षष्टिः, एवमुत्तरतोऽपि सूर्यपङ्क्तौ षट्षष्टिर्भावनीया । एवं पृथक् पृथक् चञ्चपङ्क्तयोरपि ॥ ६७ ॥

नक्षत्रग्रहपङ्क्तिप्रतिपादकं चेदं सूर्यप्रज्ञप्तिगतं गाथाष्यं—

ढपन्नं पंतीलं नखत्ताणं तु मणुयलोगम्मि । ढावठी ढावठी य होइ इक्किक्किया पंती ॥ ६७ ॥  
ढावत्तरी गहाणं पंतिसयं होइ मणुयलोगम्मि । ढावठी ढावठी य होइ इक्किक्किया पंती ॥ ६८ ॥

व्याख्या—इदं गाथाधयमपि सुगमं ॥ ६८-६९ ॥

इह जम्बूद्वीपे सूर्ययोर्दक्षिणोत्तरायणे कुर्वतोः प्रतिदिवसपरित्रिभिर्देत्रलक्षणानि निजत्रिम्बप्रमाणविष्कम्भानि मएरु-  
द्वानि ज्वन्ति । तानि च चतुरशीत्यधिकशतसङ्ख्यानानि, तत्र सर्वान्यन्तरान्मएरुद्वालपरतः सर्वबहिर्वर्तिमएरुद्वमत्रिव्याप्य  
यत्तते क्षेत्रं तस्य सम्प्रति प्रमाणमाह—

सर्वेसिं सूर्याणं सूर्यग्रहणाच्चन्द्रमसामपि ग्रहणं, अन्यथा जम्बूद्वीपे द्वात्रेव सूर्योविति सर्वेषां सूर्याणामि-  
व्याख्या—सर्वेषां सूर्याणां, सूर्यग्रहणाच्चन्द्रमसामपि चन्द्रसूर्याणां सर्वान्यन्तरान्मएरुद्वाल् परतो बाह्यं सर्वबाह्यं मएरुद्वमत्रिव्याप्य  
तिवचनानुपपत्तिः, ततः सर्वेषां जम्बूद्वीपे चन्द्रसूर्याणां सर्वान्यन्तरान्मएरुद्वाल् परतो बाह्यं सर्वबाह्यं मएरुद्वमत्रिव्याप्य  
यद्भवति क्षेत्रमवाधारूपं तन्नियमात् पञ्चैव दशोत्तराणि योजनशतानि । यत्तु सर्वान्यन्तरमएरुद्वे क्षेत्रविष्कम्भमानं तद-  
धिकं । किमुक्तं ज्वन्ति ? जम्बूद्वीपगतयोश्चन्द्रमसोः सूर्ययोश्च सामस्येन मएरुद्वेक्षेत्रपरिमाणं पञ्चयोजनशतानि दशोत्त-  
राणि अष्टचत्वारिंशच्चैकषष्टिजागा योजनस्य ५१० ६१ ॥ ७० ॥

सम्प्रति चन्द्रः सूर्यो वा कियज्जम्बूद्वीपे प्रविशति कियद्वा लवणसमुद्रे इत्येतन्निरूपयति—

पविसेइ य उयद्विम्मी तिन्नेव सयाइ तीसअहियाइ । असियं च जोयणसयं जंबुद्वीविम्मि पविसेइ ॥७१॥

व्याख्या—चन्द्रः सूर्यो वोदधौ लवणसमुद्रे प्रविशति त्रीणि योजनशतानि त्रिंशदधिकानि ३३० । किमुक्तं ज्वन्ति ?  
त्रीणि योजनशतानि त्रिंशदधिकानि लवणसमुच्चमवगाह्य परतोऽनन्तरं सर्वबाह्यं मएरुद्वं परित्रमतीति । तथा 'असियं' अमशी-



त्यधिकं योजनशतं जम्बूद्वीपे प्रविशति । एतदुक्तं भवति—अशीत्यधिकं योजनशतं जम्बूद्वीपे प्रविश्याशीत्यधिकयोजन-  
 शतपर्यन्ते सर्वोच्यन्तरमएरुलमुपसङ्गम्य चारं चरतीति । सूर्यस्य च निजविम्बप्रमाणविष्कम्भाणि मएरुत्वानि चतुरशीत्य-  
 धिकशतसंज्ञानि भवन्ति, मएरुत्वान्तराणि तु द्वियोजनप्रमाणविष्कम्भाणि त्र्यशीत्यधिकशतसंज्ञानि । चन्द्रस्य निजत्रि-  
 म्बप्रमाणविष्कम्भाणि मएरुत्वानि पञ्चदश, चतुर्दश मएरुत्वान्तराणि एकैकस्य च मएरुत्वान्तरस्य विष्कम्भपरिमाणं पञ्च-  
 त्रिंशद्योजनानि त्रिंशदेकषष्टिजागा योजनस्य एकं चैकषष्टिजागं सप्तधा भित्त्वा तस्य सत्काश्चत्वारो जागाः । तथा चोक्तं  
 चन्द्रप्रज्ञप्तौ—“चंद्रमंरुत्वस्स एं चंते ! चंद्रमंरुत्वस्स केवइए अवाहाए अंतरे पन्नत्ते ? गोयमा ! पण्तीसं जोयणाइं नीमं च  
 एगसठिजागा जोअणस्स एगं च एगसठिजागं सत्तहा भित्ता चत्तारि चुषिया जागा चंद्रमंरुत्वस्स चंद्रमंरुत्वस्स अवाहाए  
 अंतरे पन्नत्ते” इति । एतदर्थप्रतिपादिकाश्चेमाः शास्त्रान्तरगाथाः—“पन्नरम मंरुलाइं चंद्रस्स महेसिणो जचइ संति । चुदसी  
 य मंरुत्वसयं अण्णगं विति सूरस्स ॥ १ ॥ जोअणसयं असीअं अंतो उगाहिज्जण दीवम्मि । तस्सुवरिं तु सपग्गिहिं  
 अण्णितरमंरुवं रविणो ॥ २ ॥ तीसाणि तिन्नि जोअण सयाणि उगाहिज्जण जल्लहिम्मि । तस्सुवरिं तु सपरिहिं वाहिरं  
 मंरुवं रविणो ॥ ३ ॥ दो जोअणणि सूरस्स मंरुलाणं इवंति अंतरए । चंद्रस्स वि पण्तीसं साहिआ जोअण हंति  
 ॥ ४ ॥” तथा जम्बूद्वीपे सूर्यस्य पञ्चषष्टिमंरुत्वानि भवन्ति, लवणसमुद्रे एकोनविंशं मएरुत्वशतं । तथा चोक्तं जम्बूद्वीप-  
 प्रज्ञप्तौ—“जंबुद्वीवे एं चंते ! दीवे केवइअं उगाहिता केवइअ सूरमंरुला पन्नत्ता ? गोयमा ! जंबुद्वीवे एं दीवे अमीअं  
 जोयणसयं उगाहिता इत्थ एं पन्नछी सूरमंरुला पन्नत्ता” । अत्रापि च वृक्षवादः—मेरोः पूर्वतो निपथपवंतशिरम उपरि

त्रिषष्टिमाफुलानि, हे मएरुले हरिवर्षजीवाकोध्या उपरि, तथा मेरोरपरतो नीलपर्यतशिरस उपरि त्रिषष्टिमाफुलानि, हे च मएरुले रम्यकधेन्रजीवाकोध्या उपरीति । तथा “लवणे णं जंते ! समुहे केवइअं उंगाहिता केवइआ सूरसंमला पन्नत्ता ? गोयमा ! लवणसमुहे तिञ्जितीसाइं जोअणसयाइं उंगाहिता इत्थ ण एगूणवीसं मंरुदसयं पन्नत्तं” इति । तथा चन्धमसो जम्बूद्वीपं पत्त मएरुलानि, लवणसमुहं दश । तथा चोक्तं जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तोवेव—“जंबुद्वीपे णं जंते ! दीवे केवइअं उंगाहिता केवइआ चंदमंरुला पन्नत्ता ? गोयमा ! जंबुद्वीपे णं दीवे असीअं जोअणसयं उंगाहिता इत्थ णं पंच चंदमंरुला पन्नत्ता । लवणे णं जंते ! समुहं केवइअं उंगाहिता केवइआ चंदमंरुला पन्नत्ता ? गोयमा लवणसमुहे तिञ्जितीसाइं जोअणसयाइं उंगाहिता इत्थ णं दस चंदमंरुला पन्नत्ता । एवमेव सपुद्वावरे णं जंबुद्वीपे य लवणे अ पंचदस मंरुला जवंतीति मस्कार्यं” इति । नक्षत्राणां तारकाणां च पुनः प्रत्येकमैकैकं सदात्रस्थितमेव मएरुलं, न दक्षिणायनमुत्तरायणं वा तेषां जवतीति ॥ ७१ ॥

सम्प्रति चन्दादीनां त्रिमिस्वरूपं व्याचिख्यासुः सूर्यग्रहसिगाथां पठति—

ते मेरुपरियंता पश्चाद्दिवावत्तमंरुला सवे । अणत्रद्वियजोगजुआ चंदा सूरा गहगणा य ॥ ७२ ॥  
 व्याख्या—ते चन्दादित्यग्रहगणाः सर्वेऽपि जम्बूद्वीपगतमेरुं मध्ये कृत्वा पर्यटन्तः । कथंचूलाः सन्तः पर्यटन्त इत्याह—“अणवद्वियजोगजुअ सि” अत्रवस्थितो नक्षत्रैः सार्धं यो योगस्तेन युता अत्रवस्थितयोगयुताः, तथाहि—चन्धः सूर्यो ग्रहो वा कदापि केनापि नक्षत्रेण सह योगमायातीति प्रसिद्धमेतत्, इत्थंचूलाः सन्तः पर्यटन्तो मेरुदक्षिणावर्तम-

क्षिप, तस्य इत्तत्वात्, तत इष्टे प्रतरे धनं-अस्त्रादीनां संख्या भवति । तस्य प्रतराणां त्रयोदशादीनां धनमेकत्र  
 मीलितं सत् विवक्षिते सौधर्मेशानादिके कल्पे धनं भवति । तत्र सौधर्मेशानवलये प्रथमे प्रतरे एकस्यां दिशि  
 द्वापष्टिर्विशानानि, तेषां त्रिभिर्भागै लब्धानि अस्त्रचतुरस्रवृत्तानि प्रत्येकं विंशतिः, शेषे द्वे विभानि, तन्मध्यादेकं  
 अस्त्रेण द्वितीयं चतुरस्रेषु क्षिप्यते, तत एकस्यां पङ्क्तौ जातानि अस्त्राण्येकविंशतिः, चतुरस्राण्येकविंशतिः, वृत्तानि  
 विंशतिः, ततो राशित्रयमपि चतुर्गुणं कृत्वा वृत्तेष्विन्द्रकः प्रक्षिप्यते, ततः प्रथमे प्रतरे जातानि अस्त्राणि चतुर-  
 शीतिः, चतुरस्राणि चतुरशीतिः, वृत्तान्येकाशीतिः । ततो द्वितीये प्रतरे एकस्यां दिशि एकषष्टिस्त्रिभिर्भागै लब्धानि  
 अस्त्रादीनि प्रत्येकं विंशतिः, शेषमेकं अस्त्रेषु क्षिप्यते, ततो राशित्रयस्य चतुर्गुणने इन्द्रकस्य च वृत्तेषु प्रथमे  
 जातानि द्वितीये प्रतरे अस्त्राणि चतुरशीतिः, चतुरस्राण्यशीतिः, वृत्तान्येकाशीतिः । तृतीये तु प्रतरे एकस्यां दिशि  
 षष्टिस्त्रिभिर्भागै लब्धानि अस्त्रादीनि प्रत्येकं विंशतिः, तेषां चतुर्गुणने इन्द्रकस्य च वृत्तेषु प्रथमे जातानि अस्त्रा-  
 ण्यशीतिः, चतुरस्राण्यशीतिः, वृत्तान्येकाशीतिः । एवं शेषप्रतरेष्वपि भावनीयम् । त्रयोदशस्यपि च प्रतरेषु अस्त्रा-  
 दिसंख्याशीलेन जातानि सौधर्मेशानवलये अस्त्राण्यष्टाशीत्यधिकानि नव शतानि, चतुरस्राणि द्वासप्तत्यधिकानि  
 नव शतानि, वृत्तानि पञ्चषष्ट्यधिकानि नव शतानि, एवं शेषकल्पेष्वपि भावना कार्यी । केवलं सौधर्मेशानयु-  
 ग्मादिषु त्रयोदशसु स्थानेष्ववलिकासु वृत्तत्रयस्यचतुरस्राणां विभानानां पृथक्संख्यानिरूपणाय यन्त्रकस्थापना ।

पान्तराखानामेकान्तरितचन्द्रसूर्याणां प्रत्येकं पञ्चचत्वारिंशं शतमवतिष्ठते । “तेषु परं पंतीले ळगसप्तगबुद्धिर्नेत्र्या” इति । ततः परं चन्द्रार्काणां पङ्क्तयः षट्सप्तकवृद्ध्या श्रेयाः । किमुक्तं जवति ? प्रथमपङ्केरनन्तरमेका पङ्क्तिः षट्कवृद्ध्या, ततो द्वितीया सप्तकवृद्ध्या, तदनन्तरं पङ्क्तिष्वयं षट्कवृद्ध्या, तत एका पङ्क्तिः सप्तकवृद्ध्येत्येवं पङ्क्तयः प्रवर्धमानाः प्रतिचीपं प्रतिसमुच्चं च वेदितव्याः । इयमत्र ज्ञावना—पुष्करवर्षीपस्योत्तरार्धे प्रथमायां पङ्क्तौ पञ्चचत्वारिंशं शतं चन्द्राणां पञ्चचत्वारिंशं शतं सूर्याणां । द्वितीयस्यां च पङ्क्तौ तदेव षड्विधिकं । किमुक्तं जवति ? एकपञ्चाशदधिकं चन्द्राणां शतं एकपञ्चाशदधिकं सूर्याणां शतमिति । तृतीयस्यां पङ्क्तौ तदेव प्रत्येकं सप्तत्रिंशदधिकं शतमित्यर्थः । चतुर्थ्या पङ्क्तौ तदेव प्रत्येकं षड्विधिकं चतुःषष्ट्यधिकं शतमित्यर्थः । पञ्चम्यां पङ्क्तौ तदपि प्रत्येकं सप्तत्यधिकं शतमित्यर्थः । षष्ठ्यां पङ्क्तौ तदपि प्रत्येकं सप्तत्रिंशदधिकं शतमित्यर्थः । सप्तम्यां पङ्क्तौ तदपि प्रत्येकं षड्विधिकं त्र्यशीत्यधिकं शतमित्यर्थः । अष्टम्यां पङ्क्तौ तदपि प्रत्येकं षड्विधिकं एकोनवत्यधिकं शतमित्यर्थः । सर्वसङ्ख्याया पुष्करवर्षीपोत्तरार्धे चन्द्राणां सूर्याणां च प्रत्येकं त्रयोदश शतानि सप्तत्रिंशदधिकानि जवन्ति ॥ ७४ ॥

तथा चाह—

चंद्राणु सवसंख्वा सचत्तीसाइं तेरससयाइं । पुष्करदीविअरेइं सूर्याणु वि तत्तिआ जाण ॥ ७५ ॥

व्याख्या—सुगमा । नवरं “पुष्करदीविअरेइं” पुष्करर्षीपस्येत्तरार्धे मानुषदेवत्रात् परत इत्यर्थः । तदनन्तरं च पुष्करवरोदे समुचे प्रथमपङ्क्तौ चन्द्राणां च प्रत्येकं षे शते नवत्यधिके श्ल० । किमुक्तं जवति ? यत्पाश्चात्ये पुष्करवर्षीपोत्त-

रार्धे चन्द्राणां सूर्याणां च प्रथमपङ्क्तौ परिमाणमुक्तं तत्पुष्करवरोदसमुद्गे प्रथमपङ्क्तौ विगुणसवमेयमिति । एवमुत्तरेश्वरपि  
 द्वीपसमुद्गेषु यद्यत् पाश्चात्ये द्वीपे समुद्गे वा प्रथमपङ्क्तौ चन्द्राणां सूर्याणां च परिमाणं तत्तदनन्तरे उत्तरस्मिन् द्वीपे ममुड  
 वा प्रथमपङ्क्तौ विगुणसवसातव्यं । ततः सर्वत्रापि द्वितीयपङ्क्तौ षड्वृद्धिः, तृतीयपङ्क्तौ सप्तकवृद्धिः, ततः पङ्क्त्यत्रयं षड्वृ-  
 द्धिः, पुनरेकस्यां सप्तकवृद्धिः, ततः पुनरपि पङ्क्त्यत्रयं षड्वृद्धिरित्येवं तावद्यावत्तस्य द्वीपस्य ममुडस्य वा चरमा पङ्क्ति-  
 रिति । इदं तु मतमाशास्वरीयमत्रसेयं, तत्संमत एव कर्मप्रकृतिप्राच्युतेऽस्य मतस्य दर्शनादिति ॥ ३५ ॥

अथ करणविन्नावनायां यत्प्रसिद्धं मतान्तरं तत्प्रतिपादिकेचं प्रक्षेपगाथा—

चौञ्चाबसयं पढमिद्भुआए पंतीए चंदसूराणं । तेण परं पंतीजे चउरुत्तरिआ य जुह्मीए ॥ ३६ ॥

व्याख्या—मानुषात् क्षेत्रात् परतः पश्चाद्योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे चन्द्रसूर्याणां प्रथमा परिरयपङ्क्तिः, तस्या च  
 पङ्क्तौ द्विसप्ततिश्चन्द्रमसो द्विसप्ततिः सूर्याः । तथा च तद्वन्थः—“ताहे माणुसुत्तराजे नगाजे पन्नामं जोआणमहस्मांडं  
 गंतूणं इअथ पढमिद्भुआ चंदसूराणं पंती वत्तरिं चंदा वावत्तरिं सूरा” इति । तस्यां च प्रथमायां पङ्क्तौ चन्द्रस्य सूर्यस्य  
 च परस्परमन्तरमेकं द्वादशमेकं सहस्रं मसदशोत्तरं सप्त च षड्विंशस्रागा योजनस्य । कथमेतदवमीयत इति चेदुच्यते—इह  
 प्रथमा पङ्क्तिर्मानुषात्क्षेत्रात् परतः पश्चाद्योजनसहस्रेषु, तत एकतोऽपि पश्चाद्योजनसहस्राण्यपरतोऽपीति जातमेकं  
 द्वादशं, द्वादस्य च परिरयद्वीणि शतसहस्राणि पौनश सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके ३१६३१७, शेषं न त्रिवद्वितमि-  
 त्युक्तं । एतन्मनुष्यक्षेत्रपरिरयमध्ये प्रद्विष्यते । मनुष्यक्षेत्रपरिरयश्चायं—एका योजनकोटी द्विचत्वारिंशद्वह्निशत्सहस्राणि

दे शते एकोनपञ्चाशदधिके १४२३०२५ए । ठकं च—“एगा ओअणकोकी खका बायाद तीसइसहस्सा । समयखित्त-परिले दो चैव सया अउणपप्पा ॥ १ ॥” उजयमीदने जातमिदमेका योजनकोटी पञ्चचत्वारिंशद्दद्याः षट्चत्वारिंशत्स-इत्थाणि चत्वारि शतानि षट्सप्तत्यधिकानि १४५४६४७६ । एतस्य राशेश्चतुश्चत्वारिंशेन शतने १४४ जागो हियते, द्वाग्यमेकं शतसहस्रं दश शतानि सप्तदशोत्तराणि १०१०१७, शेषमवतिष्ठतेऽष्टाविंशतिः २७ । ततो जागहार्यराशेः शेष-राशेश्च चलुक्केणपवर्तना क्रियते, द्वाग्याः सप्त षट्त्रिंशद्जागा योजनस्य इदं । एतावत्प्रमाणं प्रथमपङ्क्तौ चन्द्रस्य सूर्यस्य च परस्परमन्तरं, एतद्विगुणं च चन्द्रस्य चन्द्रस्य परस्परमन्तरम् ॥ ७६ ॥

तथा चाह—

बावत्तरि चंदाणं बावत्तरि सूरिआण पंतीए । पढमाए अंतरं पुण चंदा चंदस्स खकडुगं ॥ ७७ ॥  
 व्याख्या—सुगमा । नवरं द्वादशदिकं विंशतिशतैश्चतुस्त्रिंशदधिकैः समधिकमवगन्तव्यं । एवं सर्वस्यामपि पङ्क्तौ परिरय-परिमाणं परिचाय्य तस्य च विवक्षितपङ्क्तिगतचन्द्रसूर्यसङ्ख्या जागहारं दत्त्वा चन्द्रसूर्याणां चन्द्राणां सूर्याणां च पर-स्परमन्तरं परिचावनीयं । यश्च द्वीपः समुद्रो वा यावन्ति योजनशतसहस्राणि विस्तृतस्तत्र तावत्यश्चन्द्रसूर्याणां पङ्क्तयः प्रतिपत्तव्याः ॥ ७७ ॥

तथा चाह—

जो जाइं सयसहस्साइं विठरो सागरो अ दीवो वा । तावइयाउं तहिअं पंतीउं चंदसूराणं ॥ ७८ ॥

व्याख्या—सुगमा ॥ ७८ ॥

सम्प्रत्येतन्मतेन प्रतिघीपं प्रतिसमुद्रं च चन्द्रसूर्यपरिमाणकरणय करणमुच्यते—

गण्धोत्तरसंवर्गो उत्तरहीणश्चि पस्त्रिकवे आंशु । अंतिमधणमाद्भुञ्चं गढ्भुगुणं तु सवद्भुणं ॥ ७९ ॥

व्याख्या—यत्र घीपे समुद्रे वा यावत्यः पङ्क्तयस्तत्र तावान् गढ्भु उत्तरं चतुष्क उत्तरोत्तरपङ्क्तौ चतुष्कस्य प्रवर्धमान-  
त्वात्, तत्र गढ्भुस्योत्तरेण चतुष्केण संवर्गो गुणना क्रियते, ततः स उत्तरेण चतुष्केण हीन उत्तरहीनो विधीयते, तस्मिन्  
गढ्भोत्तरसंवर्गे उत्तरहीने आदिं प्रथमपङ्क्तिपरिमाणं प्रद्विषेत् । ततोऽन्तिमधनमन्तिमपङ्क्तिपरिमाणमागच्छति । ततस्तदे-  
वान्तिमधनमादिना युतं कृत्वा गढ्भार्धेन गुण्यते, ततः सर्वधनं विवक्षिते घीपे समुद्रे वा सर्वपङ्क्तिगतचन्द्रसूर्यपरिमाणमा-  
यातीति । तत्र पुष्करवर्षीपोत्तरार्धेऽष्टौ पङ्क्तय इति अष्टको गढ्भुः, स उत्तरेण चतुष्केण गुण्यते, जाता घात्रिंशत् ३२,  
सा उत्तरेण चतुष्केण हीना क्रियते, शेषा स्थिताऽष्टात्रिंशतिः २८, तत्र प्रथमपङ्क्तिपरिमाणं चतुश्चत्वारिंशं शतं प्रद्विष्यते,  
जातं द्विसप्तत्यधिकं शतं १७२, एतावन्तः पुष्करवर्षीपोत्तरार्धेऽष्टमपङ्क्तौ चन्द्रसूर्याः समुदिता इति, तदेतदादिना प्रथम-  
पङ्क्तिपरिमाणेन चतुश्चत्वारिंशेन शतेन युतं क्रियते, जातानि त्रीणि शतानि योरुशोत्तराणि ३१६, एतानि गढ्भुस्याष्टकरू-  
पस्यार्धेन चतुष्केण गुण्यन्ते, जातानि षादश शतानि चतुःषष्ट्यधिकानि १२६४, एतावन्तः पुष्करवर्षीपोत्तरार्धे सर्वस-  
ह्यया समुदिताः सूर्याश्चन्द्रमसः । तथा पुष्करवरोदे समुद्रे घात्रिंशत्सप्तमस्ये घात्रिंशत्सप्तमस्ये इति घात्रिंशत्सहस्रः,  
स उत्तरेण चतुष्केण गुण्यते. जातमष्टात्रिंशं शतं १२८, तत उत्तरेण चतुष्केण हीनं क्रियते, जातं चतुर्विंशं शतं १२४,

तत्रादि प्रथमपङ्क्तिपरिमाणं पद्मसप्तत्यधिकशतरूपं १७६ प्रक्षिप्यते, तस्मिंश्च प्रक्षिप्ते जातानि त्रीणि शतानि ३००, एता-  
वन्तः पुष्करवरोदे समुद्रं द्वात्रिंशत्तमायां पङ्क्तां समुदिताश्चन्द्रसूर्याः, एतत् आदिना पद्मसप्तत्यधिकेन शतेन १७६ युतं  
क्रियते, जातानि चत्वारि शतानि पद्मसप्तत्यधिकानि ४७६, एतानि गङ्गार्धेन पोरुशकलद्वारेण गुण्यन्ते, जातानि षट्सप्त-  
तिशतानि पोरुशाधिकानि ७६१६, एतावन्तः पुष्करवरोदे समुद्रं सर्वसङ्ख्याया समुदिताश्चन्द्रसूर्याः । एवं सर्वेष्वपि क्षीप-  
समुद्रेषु चन्द्रसूर्यपरिमाणं परिज्ञावनीयमिति ॥ ७ए ॥

तदेवं व्याख्याता मतान्तरप्रतिपादिकाः प्रद्वेषगाथाः, सम्प्रति प्रस्तुतमनुसंधीयते, तत्र क्षीपसमुद्रेषु चन्द्रादिसङ्ख्या-  
नयनाय करणं “धायइसंरुप्पजिई” इत्यादिकं प्रागेवोक्तं, अधुना क्षीपसमुद्रपरिमाणज्ञापनार्थमाह—

उद्धारसागराणं अट्टाइज्जाण जत्तिश्चा समया । उगुणा उगुणपविठरदीवोदहि हुंति एवइया ॥ ७० ॥

व्याख्या—अर्धं तृतीयं येषां तान्यर्धतृतीयानि द्वे अर्धे चेत्यर्थः, तेषामुद्धारसागरोपमाणां प्राङ्निर्दिष्टस्वरूपाणां यावन्तः  
समया एतावत्प्रमाणा क्षीपोदधयः । कथंचल्ला इत्याह—क्षीगुणक्षीगुणप्रविस्ताराः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् क्षीगुणो क्षीगुणश्च  
विस्तारो येषां ते तथा । तथा ( हि )—जम्बूक्षीपविस्तारो योजनलक्षं, इह योजनं प्रमाणान्जुलेन वेदितव्यं “नगपुढविवि-  
माणइं मिणसु पमाणंगुलेण” इतिवचनप्रामाण्यात् । ततो वे लक्षे विष्कम्भो लक्षणसमुद्रस्य, चत्वारि लक्षाणि धातकील्लारुस्य,  
अथौ काळोदसमुद्रस्य, पोरुश पुष्करवरक्षीपस्य, द्वात्रिंशत् पुष्करवरोदसमुद्रस्य । एवं पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् क्षीगुणक्षीगुण-



विष्कम्भा घीपसमुद्रास्तावदवगन्तव्या यावदसङ्क्षेययोजनकोटीकोटीप्रमाणात् स्वयञ्चूरमाणात् घीपात् स्वयञ्चूरमाणः समुद्रो घिगुणविष्कम्भ इति ॥ ७० ॥

उक्तं घीपसमुद्रपरिमाणं, अथ कियद्गीपसमुद्रपरिमाणं मनुष्यक्षेत्रमित्येतन्निरूपयति—

अष्टाशुजा दीवा दुन्नि समुद्रा य माणुसं खित्तं । पणयाखसयसहस्ता विस्कंजायामउ जणिअं ॥ ७१ ॥

व्याख्या—अर्धतृतीया घीपास्तद्यथा—जम्बूद्वीपो धातकीखण्डः पुष्करद्वीपस्य चार्धं । दौ समुद्रौ, तद्यथा—द्वयण-समुद्रः कालोदसमुद्रश्च । एते सर्वेऽपि समुदिता मानुषं मनुष्याणां सम्बन्धि क्षेत्रं, अत्र मनुष्याणां जन्मनो मरणस्य च सम्भवात् । तत्र जरतादिषु पञ्चचत्वारिंशत्सङ्क्षेपु क्षेत्रेषु अन्तरद्वीपेषु च षट्पञ्चाशत्सङ्क्षेपु मनुष्याणां जन्म मरणं च सुप्र-तीतं । समुद्रवर्षधरपर्वतादिषु पुनः प्रायो जन्म न घटते, मरणं पुनः संहरणतो विद्यालब्धिवशातो वा तत्र स्वयं गतानां जवति । मनुष्यक्षेत्रानु वहिर्जन्मतो मनुष्या न जूता न जवन्ति न जविष्यन्ति च । तथा यदि नाम केनचिद्देवेन दानवेन विद्याधरेण वा पूर्वानुबन्धवैरनिर्यातनार्थमेवंरूपा बुद्धिः क्रियते, यथाऽयं मनुष्योऽस्मात् स्थानादुत्पाद्य मनुष्यक्षेत्रस्य वहिः प्रक्षिप्यते तेनोर्ध्वशोषं शोषयति क्षियते चेति, तथापि लोकानुजावादेव सा काश्चनापि बुद्धिर्चर्युः परावर्त्तते यथा संहरण-मेव न जवति संहृत्य वा समानयति, तेन संहरणतोऽपि मनुष्यक्षेत्राद्दहिर्मनुष्या मरणमधिकृत्य न जूता न जवन्ति न जविष्यन्ति च । येऽपि जङ्घाचारिणो विद्याचारिणो वा नन्दीश्वरादीनपि यावज्जन्ति तेऽपि तत्र गता न मरणमश्रुवते, किं तु मनुष्यक्षेत्रमागता एव, तेनार्धतृतीयघीपसमुद्रपरिमाणं मनुष्यक्षेत्रं न शेषमिति । तच्च किं प्रमाणमित्यत्र आह—

“पणयावेत्यादि” अर्धतृतीयघ्नीपसमुच्चपरिमाणं मानुषक्येन विष्कम्भजायामतो विष्कम्भत आयामतश्च जणितं तीर्थकर-  
 गणधरैः पञ्चचत्वारिंशत्तसहस्राणि ४५००००० । कथमिति चेदुच्यते—इह जम्बूद्वीपसैलापूपसंस्थानो लवणोदादयम्बु  
 विगुणत्रिगुणविष्कम्भजा यद्वयाकृतयः । तत्रैकस्यां दिशि पुष्करवर्षीपस्यार्धमष्टौ योजनानां शतसहस्राणि विष्कम्भतः,  
 अष्टौ कावोदसमुद्रः, चत्वारि धातकीखण्डः, षे लवणसमुद्रः, सर्वसप्तयथा षाविंशतिर्लक्षाः, एता एव च लक्षा अपरस्या-  
 मपि दिशि, ततो मिलिताश्चतुश्चत्वारिंशत्, एकलक्षो जम्बूद्वीप इति ज्ञवन्ति पञ्चचत्वारिंशत्लक्षाः प्रमाणं मानुषं क्षेत्रम् ७१

सम्प्रति कियतां द्वीपानां साक्षान्नामानि गायार्घयेनाह—

जम्बूद्वीवो धायश् पुष्करद्वीवो य वारुणिवरो य । खीरवरो त्रिय द्वीवो घयवरद्वीवो य खोयवरो ॥ ७२ ॥  
 नन्दीसरो य अरुणो अरुणवाले अ कुंजलवरो य । तह संखरुयगञ्जुय(ग)वरकुसकुंचवरो तले द्वीवो ॥ ७३ ॥

व्याख्या—प्रथमो द्वीपो जम्बूद्वीपः, ततो द्वितीयो धातकीखण्डः, तृतीयः पुष्करवरो द्वीपः, चतुर्थो वारुणीवरः,  
 पञ्चमः खीरवरः, षष्ठो घृतवरः, सप्तम इन्द्रवरः, अष्टमो नन्दीश्वरः, नवमोऽरुणः, ततोऽरुणोपपात इति अरुणस्यारुण-  
 शब्दस्योपसामीप्येन पृष्ठतः पातो नाम्नि यस्य सोऽरुणोपपातः, तद्यथा—दशमोऽरुणवरः, एकादशोऽरुणवरावजासः ।  
 यथा चारुणशब्दस्य त्रिप्रत्यवतारतोक्ता तथा कुण्डलादिशब्दानामपि वक्तव्या, सूत्रस्य सूचामात्रकारित्वात् । सा चैवं—  
 षादशः कुण्डलः, त्रयोदशः कुण्डलवरः, चतुर्दशः कुण्डलवरावजासः । एतानि जम्बूद्वीपादारभ्य द्वीपानां क्रमेण ना-  
 मानि, अत ऊर्ध्वं तु यानि शङ्खादीनि नामानि तानि यथाकथञ्चित् परं तान्यपि त्रिप्रत्यवताराणि, तद्यथा—शङ्खः शङ्ख-

वरः शङ्खवरावचासः, रुचको रुचकवरावचासः, जुजगो जुजगवरो जुजगवरावचासः, कुशाः कुशावरो कुशावरावचासः, क्रौञ्चः क्रौञ्चवरः क्रौञ्चवरावचासः, एवं त्रिप्रत्यवतारनामानस्तावद्द्रष्टव्या यावद्देवघीपाठवर्वाकनः सूर्यवरावचासो धीपः ॥ ८२-८३ ॥

एतं च सर्वेऽपि प्रत्येकमेकैकेन वक्ष्याकारेण समुद्रेण वेष्टितास्तन्नामप्रतिपादनार्थमाह—

जंबुद्वीचे लवणो धायश्संडे अ होश् कावोड । सेसाणं दीवाणं हवंति सरिसनामया उदही ॥ ८४ ॥

व्याख्या—जम्बूद्वीपे जम्बूद्वीपस्य वक्ष्याकारेण परिद्विष्टः समुद्रो लवणोदनामा, धातकीखण्डे कावोदः शेषाणां पुष्करवरप्रच्युतीनां धीपानां परिवेष्टका उदपयः सर्वेऽपि सहशानामानो धीपसदृशानामानः, तद्यथा—पुष्करवरस्य धीपस्य वक्ष्याकारेण वेष्टकः समुद्रः पुष्करवरोदः, वारुणिवरस्य धीपस्य वारुणिवरोदः, एवं यावत्स्वयम्भूरमणस्य धीपस्य स्वयम्भूरमणः समुद्रः ॥ ८४ ॥

एतदेवोपसंहरन्नाह—

एवं दीवसमुदा दुगुणा दुगुणा नवे असंखेजा । नणिउ य तिरियलोए सयंशुरमणोदही जाव ॥ ८५ ॥

व्याख्या—एवमुक्तप्रकारेण धीपाः समुद्राश्च पूर्वपूर्वधीपसमुद्रापेक्षया द्विगुणा त्रिगुणा नवन्तोऽसंख्याता नवन्ति, यावत्पर्यन्ते स्वयम्भूरमणोदधिः, एतावत्प्रमाणेऽस्तिरियलोकस्तीर्थेकरणधरैर्नृणितः ॥ ८५ ॥

इह मनुष्यक्षेत्रं पञ्चचत्वारिंशद्वक्ष्यमाणमुकं, ततस्तत्प्रसङ्गतोऽपरमपि किञ्चिदाह—

पणयालीसं लरुका सीमंतयमाणुसं उरु सिवं च । अपशृष्टाणो सवष्ठसिद्धि दीवो इमो लरुकं ॥ ७६ ॥

व्याख्या—रत्नप्रचायां पृथिव्यां प्रथमे नरकप्रस्तटे सर्वमध्यवर्ती यः सीमन्तकारुष्यो नरकेन्द्रकः, यच्च मानुषं क्षेत्रं, यच्च सौधर्मेशानवलये प्रथमे प्रस्तटे सर्वमध्यवर्ती उरुनामा विमानेन्द्रको, यच्च शिवं सिद्धिक्षेत्रं, एतानि चत्वार्यपि प्रत्येकमायामतो विष्कम्भतश्च पञ्चचत्वारिंशद्वक्षाः । तथा यः सप्तमपृथिव्यां अग्रतिष्ठानाग्निधानो नरकेन्द्रकः, यच्च पञ्चस्वनुचराख्येषु विमानेषु सर्वमध्यवर्ती सर्वाश्रिसिद्धं नाम महाविमानं, यश्चादिमः सर्वघीपसमुज्जाणामन्यन्तरवर्ती घीपो जम्बूद्वीपः, एते त्रयोऽपि प्रत्येकमायामतो विष्कम्भतश्च लरुकं लरुप्रमाणं भवन्ति ॥ ७६ ॥

अथ समुद्रेषु जलस्वरूपमाह—

पत्तेअरसा चत्तारि सायरा तिननि हुंति उदयरसा । अरवसेसा य समुद्दा इरुरसा हुंति नायवा ॥ ७७ ॥

व्याख्या—वत्वारः सागराः समुद्राः प्रत्येकरसा विचिन्नविचिन्नरसा भवन्ति, तद्यथा—एको वारुणीरसोऽपरः क्षीररसोऽपरो घृतरसोऽपरो लवणरस इति । त्रयः सागरा भवन्ति उदकरसा उदकस्यैव मधसमुत्थजलस्यैव रस आस्वादो येषां ते तथा । अरवशेषाश्च समुद्रा नन्दीश्वरसमुद्रादयो जूतसमुद्भूतपर्यवसानाः सर्वेऽपीरुरसा भवन्ति ज्ञातव्या इरुरसस्यैव रस आस्वादो येषां ते तथा । “उष्ट्रमुखादय” इति शब्दनिष्पत्तिः, चतुर्जातकसन्मिश्रत्रिजागवर्तिते इरुरसवन्मधुरतोया शेषाः समुद्रा इति ज्ञावः ७७

प्रत्यंकरसाश्चत्वारः सागरास्त्रय उदकरसा इत्युक्तमतस्तान्नामत आह—

वारुणिवर खीरवरो घयवर लवणो अ हुंति पत्तेया । कालो अ पुष्करोदहि सयञ्चुरमणो अ उदयरसा एऽ  
व्याख्या—वारुणीवरः क्षीरवरो घृतवरो लवणो लवणोदश्चेत्येते चत्वारोऽपि समुद्राः प्रत्यंकरसा विचित्रगन्धाः  
तद्यथा—वारुणीवरसमुद्रः सुजातपरमद्रव्यसन्मिश्रमदिरास्वादजलः । क्षीरवरश्चतुर्विजागखण्फादिमन्मिश्रगोक्षीगन्वाद्-  
जलः । घृतवरः सुकथितसद्योविस्पन्दितगोघृताम्बादतोयः । लवणोदो लवणमयजल इति । तथा काद्रोदः पुष्करवर्गोदधिः  
स्वयञ्चूरमणश्चेत्येते त्रयः समुद्रा उदकरसाः, नवरं कालोदसमुद्रस्य जलं कृष्णं मापराशिवर्णानं गुरुपग्निमाणं । पुष्करोदस-  
मुद्रस्य हितं पथ्यं तनुपरिमाणं स्फटिकवर्णानं इत्थञ्चूतमेव च स्वयञ्चूरमाणस्येति ॥ ८८ ॥

सम्प्रति समुद्रेषु मत्स्यशरीरप्रमाणमाह—

लवणे पंचसयांश्च तु हुंति कालो ए । जो अणसहस्रमेगं सयञ्चुरमणस्मिन् महाणं ॥ ८९ ॥  
व्याख्या—लवणे लवणोदधौ मत्स्यानामुत्कर्षतः शरीरप्रमाणं पञ्च योजनशतानि । कालोदं सप्त योजनशतानि । स्वय-  
ञ्चूरमणे योजनसहस्रमेकमिति । योजनं चात्रोत्सेधाङ्गुलप्रमितमवसेयं, शरीरमाने तस्यैवाधिकृतत्वात् ॥ ८९ ॥

सम्प्रति मत्स्यानां सम्भवमाह—

लवणे कालसमुद्रे सयञ्चुरमणे य हुंति महात् । अत्रसेससमुद्रेसुं नहि उ महा य मयरा वा ॥ ९० ॥

व्याख्या—‘लवणे’ लवणोदसमुद्भे, ‘कालसमुद्भे’ कालोदसमुद्भे स्वयम्भूरमाणसमुद्भे च प्राचुर्येण मत्स्या जवन्ति । उपलब्ध-  
 णमेतत् तेन शेषा अपि मकरादयो जलचरजीवविशेषास्तत्र च्यांसो जवन्तीति प्रतिपत्तव्यं । श्रवशेषेषु तु समुद्भेषु प्रायो  
 न जवन्ति मत्स्या वा मकरा वा, वाशब्दादन्येऽपि कल्पपादयः ॥ ९० ॥

प्राय इति कथं लब्धमिति चेदुच्यते यत आह—

नहि त्ति पञ्चरत्नानां पञ्च न उ सवमभ्यपन्निसेहो । अप्पा सेसेसु जवे न हु ते निम्महया जणिआ ॥ ९१ ॥  
 व्याख्या—इह “नत्थि उ मन्हा य मयरा वा” इति यत्प्राग् नास्तिवं मत्स्यानामुक्तं तत् प्रचुरत्वात् प्राचुर्यं प्रतीय  
 वेदितव्यं, यथा प्राचुर्येणशेषेषु समुद्भेषु मत्स्यादयो न जवन्तीति, न तु सर्वथा, तत्र मत्स्यानां उपलब्धणमेतत् ( तेन )  
 मकरादीनां च प्रतिपेधः, यतोऽदृष्ट्याः शेषेषु समुद्भेषु मत्स्यादयो नियमतः सम्भवन्ति, न खलु ते निर्मत्स्या सर्वथा जलच-  
 रजीवरहिता जणितास्तीर्थकरणधरैः । तथा चात्रार्थे संस्कृतकृतत्रसमाससूत्रं संवादि—“लवणकालोदस्वयम्भूरमणा बहु-  
 मत्स्यकल्पया नेतरं” इति ॥ ९१ ॥

सम्प्रति सहशत्रिसहशानामानि द्वीपसमुद्भयुगलान्याह—

जंबू लवणो धायई कालो य पुरकराइ जुअलाइ । वारुणिलीरघयकू नंदीसरो अरुणदीबुदही ॥ ९२ ॥  
 व्याख्या—जम्बूद्वीपो लवण इति तथा धातकीखण्डः कालोद इति द्वे अपि द्वीपोदधिगुगले विसहशानामके, पुष्क-  
 रादीनि पुष्करवरप्रचृतीनि युगलानि सहशानामानि, तान्येव लेशतो दर्शयति—“वारुणीत्यादि” वारुणीवरो द्वीपो

वारुणीवरः समुद्रः. क्षीरवरो वीपः क्षीरवरः समुद्रः, घृतवरो वीपो घृतवरः समुद्रः, इक्षुवरो वीप इक्षुवरः समुद्रः. नन्दी-  
श्वरो वीपो नन्दीश्वरः समुद्रः, अरुणवरो वीपोऽरुणवरः समुद्रः ॥ ए३ ॥

इह प्राक् पौरुषानामेव वीपानां समुद्राणां च नामानि साक्षादचिहितानि, सम्प्रति शेषाणामतिदेशेनाह—  
आनरणवङ्गंधे उपपन्नतिलए अ पठमनिहिरयणे । वासहरदहनईले विजया वरकारकपिंदा ॥ ए३ ॥

अनरणवङ्गंधे उपपन्नतिलए अ पठमनिहिरयणे । देवे नागे जस्के भूए अ संयंभुरमणे अ ॥ ए४ ॥

कुरुमंदरआवासा कूफा नरकसचंदसूरा य । देवे नागे जस्के भूए अ संयंभुरमणे अ ॥ ए४ ॥  
व्याख्या—यानि कानिचिदाजरणनामानि हारार्धहारकनकावलीरत्नावलीप्रचृतीनि, यानि च वस्त्रनामानि कांशेयादीनि.  
यानि च गन्धनामानि कोष्ठपुटादीनि, यानि चोत्पलनामानि जलरुहचञ्चोद्योतप्रमुखाणि, यानि च तिलकप्रचृतीनि वृक्षना-  
मानि, यानि च पद्मनामानि शतपत्रसहस्रपत्रप्रचृतीनि, यानि च नवानां निधानानां, चतुर्दशानां चक्रवर्तिरत्नानां, कुम्भहिम-  
वदादीनां वर्षधरपर्वतानां, पद्मादीनां हृदानां, गङ्गासिन्धुप्रचृतीनां नदीनां, कन्धादीनां विजयानां, माड्यवदादीनां वद्भस्कार-  
पर्वतानां, सौधमादीनां कद्वपानां शक्रादीनामिन्धाणां, देवकुलूत्तरकुरुमन्दराणां, आवासानां शक्रादिसम्बन्धिनानां मरुप्रत्या-  
सन्नादीनां, कूटानां कुम्भहिमवदादिसम्बन्धिनानां, नक्षत्राणां कृत्तिकादीनां, चन्द्रसूर्याणां च, उपलक्षणमेतत्तेनान्येषामपि  
यानि शुभानि नामानि, तन्नामन्निप्रत्यवतारा वीपसमुद्रा विज्ञेयाः । तद्यथा—हारो वीपो हारः समुद्रो हारवरो वीपो  
हारवरः समुद्रो हारवरावजासो वीपो हारवरावजासः समुद्रः । एवं त्रिप्रत्यवतारनामानस्तावत्कृत्वा यावद्देववीपादवाक्  
सूर्यवरावजासः समुद्रः । उक्तं च जीवाजिगमचूर्णौ—“अरुणईदीवसमुद्रा तिपकोयारा यावत्सूर्यवरावजासः समुद्र इति” ।

ततो देवो नाम द्वीपः तदन्तरं देवः समुद्रः, ततो नागो द्वीपस्ततो नागः समुद्रः, ततो यक्षो द्वीपो यक्षः समुद्रः, ततो  
 चूतो द्वीपो चूतः समुद्रः, ततः स्वयम्भूरमणो द्वीपः स्वयम्भूरमणः समुद्र इति । एते च देवादयः पञ्च द्वीपा देवादयः  
 पञ्च समुद्रा एकरूपाः, न पुनरेषां त्रिप्रत्यवतारः । उक्तं च जीवाञ्जिगमे—“देवे नागे जर्के जूप अ संयञ्जुरमणे अ ।  
 इक्किं केव जाणियधे तिमणेआरया नत्थि ॥ १ ॥” इति । ‘आजरणवत्थगंधे’ इत्यादौ प्रथमा पष्ठयर्थे वेदितव्या प्राकृत-  
 त्वात्, प्राकृते हि व्यत्ययोऽपि विचकीनां भवति । इह जम्बूद्वीप इति नाम्नाऽसङ्क्षेया द्वीपा अवगन्तव्याः, एवण  
 इति नाम्नाऽसङ्क्षेयाः समुद्राः समूह्याः । एवं तावदाच्यं यावत्सूर्यवरावजास इति नाम्नाऽसङ्क्षेयाः समुद्राः । ये तु पञ्च  
 देवादयो द्वीपाः पञ्च देवादयः समुद्रास्ते एकप्रकाराः, नैतेषां नामञ्जिरन्थे द्वीपसमुद्राः । उक्तं च जीवाञ्जिगमे—“केव-  
 इआ णं नंते ! जंबुद्वीवा दीवा पन्नत्ता ? गोयमा ! असंखिज्जा जंबुद्वीवा दीवा पन्नत्ता, एवं जाव सूरवरावजासा समुद्रा  
 असंखिज्जा । केवइआ णं नंते देवद्वीवा ? गोयमा एगे देवद्वीवे पन्नत्ते, दस वि एगागारा इति ॥ ९३-९४ ॥

तदेवमुक्त्वा प्रसङ्गतो द्वीपसमुद्रवक्तव्यता, सम्प्रति चन्द्रमसो नक्षत्रादिव्योतिष्कदेवाधिपतय इति तत्परिवारसङ्ग्रहामाह—  
 अष्टासीशं च गहा अष्टावीसं च हुंति नक्षत्ता । एगससीपरिवारो एत्तो तारागणं बुद्धं ॥ ९५ ॥

व्याख्या—एकस्य शशिनः परिवारो ग्रहा मङ्गलादयोऽष्टाशीतिसङ्ख्या, नक्षत्राण्यञ्जिदादीनि अष्टाविंशतिसङ्ख्यानि ।  
 अत ऊर्ध्वं तारागणं परिवारचूतं वक्ष्ये ॥ ९५ ॥



प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—

बावठिसहस्सांश्च नत्र चेत्र सयांश्च पंचसयरांश्च । एगससीपरिवारो तारागणकोटिकोटीणीं ॥ ए६ ॥

व्याख्या—एकस्य शशिनस्तारागणरूपः परिवारस्तारागणकोटीकोटीनां षट्षष्टिसहस्राणि नत्र शतानि पञ्चमसत्यश्रिकानि । आह—यद्येकस्य शशिन एतावान् तारागणपरिवारस्ततो मनुष्यक्षेत्रे सर्वसहस्रया षात्रिंशदधिकं चन्द्रशतं तस्य सामस्येन तारागणः परिचाव्यमानोऽतिचूयान् भवति, ज्योतिश्चक्रं च मनुष्यक्षेत्रे मंरुमेकादशत्रिंशत्तारान्तरेकत्रिंशत्यधिकैरवाधया परिहृत्य चारं चरति, ततः कथमेतावत्सहस्रानां तारकाणां मनुष्यलोकेऽवस्थानमिति ? उच्यते—इह हं मते एके श्राहुः—कोटीकोटीति कोटीनामेव संज्ञा (ख्या) तथा पूर्वाचार्यप्रसिद्धेः, तेन षट्षष्टिसहस्राणि नत्र शतानि पञ्चससत्यधिकानि तारागणकोटीनां प्रतिपत्तव्यानि न तु कोटीकोटीनामित्यदोषः । अपरे पुनराहुः—तारागणत्रिमानानां स्वरूपेण कोटय एव, परं तारागणविमानप्रमाणं प्रमाणह्रुत्वेन “नगपुढविविमाणं मिणसु पमाणंगुलं” इति वचनप्रमाण्यात्, ततः कोटय एव तारागणविमानानां, यदोत्सेधाहुत्वेन सर्वतः परिमीयन्ते तदा कोटीकोटयो जायन्ते इति तदपेक्षया कोटीकोटीनामित्युक्तं । न चैतत्स्वमनीषिकात्रिजृम्भितं, यत् उक्तमिदमाचार्येणैव स्वोपज्ञायां त्रिंशोपणवत्यां—“कोफाकोफी सन्नतरं तु मन्नंति केद् शोवतया । अन्ने उस्सेहंगुलमाणं काऊण ताराणं ॥ १ ॥” इति ॥ ए६ ॥

सम्प्रति चन्द्रादिविमानानां संस्थानस्वरूपमियत्तां च प्रतिपादयति—

अरुक्विठगसंठाणसंठिया फालिअामया रम्मा । जोइसिअ्याण विमाण निरिअं लोए अस्संखिज्जा ॥ ए७ ॥

व्याख्या—सर्वेषामपि ज्योतिष्काणां चन्द्रादीनां विमानानि अर्धकपित्थकसंस्थानसंस्थितानि अर्धांकृतकपित्थफल-  
 संस्थानसंस्थितानि, एतेन संस्थानमुक्तं । आह—यदि सर्वाण्यपि ज्योतिष्कविमानानि अर्धांकृतकपित्थफलसंस्थानसं-  
 स्थितानि, ततश्चन्द्रसूर्यविमानान्यतिस्थूलत्वाद्बुधयकालेऽस्तनयकाले वा यदि वा तिर्यक् परिभ्रमन्ति कस्मादर्थकपित्थ-  
 फलाकाराणि नोपलभ्यन्ते, कामं शिरस उपरि वर्तमानानि वर्तमान्युपलभ्येरन्, अर्धकपित्थस्य शिरस उपरि दूरमव-  
 स्थापितस्य परभागादर्शनतो वर्तुलतया दृश्यमानत्वात्? उच्यते—इहार्धकपित्थफलाकाराणि न सामस्येन विमानानि  
 प्रतिपत्तव्यानि, किं तु विमानानां पीठानि, तेषां च पीठानामुपरि चन्द्रादीनां प्रासादाः, ते च प्रासादास्तथा जनानां प्रतिचामते,  
 व्यवस्थिता यथा पीठैः सह ऋयान् वर्तुल आकारो जयति, स च दूरभावादेकान्ततः समवृत्ततया जनानां प्रतिचामते,  
 ततो न कश्चिदोपः । आह च सूत्रकृदेव विशेषणवत्यामिदमाक्षेपपुरस्सरं—अध्वरुविद्यागारा उदयत्रयमणस्मि कह न  
 दीक्षंति । ससिसूराण विमाणा तिरियस्कित्तच्छियाइं च ॥ १ ॥” आह—“उत्ताणष्कविचागारं पीठं तदुपरि च पामाड ।  
 बह्यालेखेण तर्गं समवटं दूरभावाड ॥ २ ॥” इति । तथा सर्वाणि ज्योतिष्कविमानानि स्फाटिकानि स्फाटिकमणिमयानि,  
 रम्याणि रमणीयानि चक्षुर्मनःप्रमोदकारित्वात् । तानि च वर्तन्ते सर्वाण्यपि तिर्यक्लोकं उपरितने दशोत्तरयोजनशत-  
 बाहदये क्षेत्रे, एतेन स्वरूपमुक्तं । एतानि च सर्वसङ्गया चिन्त्यमानान्यसङ्ख्येयानि । एतेनेयत्ता प्रतिपादिता ॥ ९७ ॥

सम्प्रति चन्द्रादिविमानानां प्रमाणप्रतिपादनार्थमाह—

एगच्छिभाग काज्जण जोअणं चंदमाइ पंचण्हं । आयासं विरुंजं उच्चत्तं चैव बुढामि ॥ ९७ ॥

व्याख्या—प्रमाणानुबन्धनिष्पन्नं योजनमेकमेकषष्टिजागन् बुद्ध्या चन्द्रादीनां चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रतारकाणां पञ्चानामपि आयामं विष्कम्भमुच्चत्वं च वह्यामि ॥ ९८ ॥

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—

तप्यन्ना अरुयाला अरु गाड य तह रुगवूर्यं । आयामं विस्कंभं आयामरुं च उच्चत्वं ॥ ९९ ॥

व्याख्या—आयामो विष्कम्भश्च चन्द्रविमानस्य षट्पञ्चाशदेकषष्टिजागा योजनस्य, सूर्यविमानस्याष्टचत्वारिंशदेकषष्टिजागा; ग्रहविमानानां योजनस्यार्धं षो क्रोशवित्यर्थः; नक्षत्रविमानस्य गव्यूतं, ताराविमानस्यार्धगव्यूतं । “आयामं च उच्चत्वं” इति । सर्वेषामपि ज्योतिष्कविमानानामुच्चत्वं स्वस्य स्वस्यायामस्यार्धमवसेयं । तद्यथा—चन्द्रमसो विमानस्योच्चत्वमष्टाविंशतिरेकषष्टिजागा योजनस्य, सूर्यविमानस्य चतुर्विंशतिरेकषष्टिजागाः । आह च—“चंदविमाणुच्चत्वं अछावीसमिगसछिजागालं । चछवीसं पुण जागा सूरविमाणस्स उच्चत्वं ॥ १ ॥ तथा ग्रहविमानस्योच्चत्वमेकं गव्यूतं, नक्षत्रविमानस्यार्धगव्यूतं, ताराविमानस्य क्रोशचतुर्जागः पञ्चधनुःशतानीत्यर्थः । इह यत्ताराविमानस्यायामविष्कम्भपरिमाणमुक्तमर्धगव्यूतमुच्चत्वपरिमाणं क्रोशचतुर्जागस्तदुक्तदृष्टस्थितिकस्य तारादेवस्य सम्बन्धिनो विमानस्यावसंयं, यत्पुनर्जघन्यस्थितिकस्य तारादेवस्य सम्बन्धि विमानं तस्यायामविष्कम्भपरिमाणं पञ्चधनुःशतानि, उच्चत्वपरिमाणं अर्धतृतीयानि धनुःशतानि । तथा चोक्तं तत्त्वार्थजाप्ये—“अष्टचत्वारिंशद्योजनैकषष्टिजागाः सूर्यमफलविष्कम्भः. चन्द्रमसः षट्पञ्चा-

शत्, ग्रहाणमर्धयोजनं, गव्यूतं नक्षत्राणां, सर्वोत्कृष्टायास्ताराया अर्धकोशाः, जघन्यायाः पञ्चधनुःशतानि । विष्कम्भाधवाहद्याश्च भवन्ति सर्वे सूर्यादयो नृलोकं उति ॥ एण ॥

मम्रति मनुष्यक्षेत्राद्ब्रह्मिष्यत्रस्थितानां चन्द्रादिविमानानां विष्कम्भादिमानमाह—

माणुसनगले वाहिं चंदाईआ तदरूपरिहीणा । गश्छिइश्नेएण इमे अप्रितरवाहिरा नेया ॥ १०० ॥

व्याख्या—मानुपोत्तराग्नगाह्वहिर्घे व्यवस्थिताश्चन्द्रादयश्चन्द्रादिविमानानि ते तदर्धपरिहीनाः प्रागुक्तमनुष्यक्षेत्रान्तर्वर्तिचन्द्रादिविष्कम्भायामोच्चत्वार्धहीनाः । किमुक्तं भवति? मनुष्यक्षेत्रान्तर्वर्तिनां चन्द्रादीनां यद्विष्कम्भायाामोच्चत्वपरिमाणमुक्तं तदर्धविष्कम्भायामोच्चत्वपरिमाणं इष्टव्याः । तद्यथा—चन्द्रविमानानामायामो विष्कम्भश्चाष्टाविंशतिरेकषष्टि-चागा योजनस्य, सूर्यविमानानां चतुर्विंशतिः, ग्रहविमानानां गव्यूतं, नक्षत्रविमानानामर्धगव्यूतं, उत्कृष्टस्थितेस्ताराकायाः क्रोशस्य चतुश्चोत्रागः, जघन्यस्थितेरर्धतृतीयानि धनुःशतानि । तथा चन्द्रविमानानामुच्चत्वं चतुर्दशैकषष्टिचागा योजनस्य, सूर्यविमानानां षादश. ग्रहविमानानामर्धगव्यूतं, नक्षत्रविमानानां गव्यूतस्य चतुर्थांशः, उत्कृष्टस्थितेस्ताराया अर्ध-तृतीयानि धनुःशतानि, जघन्यस्थितः पञ्चविंशत्यधिकं धनुःशतं । अथ मनुष्यक्षेत्रान्तर्वर्तिनां तद्ब्रह्मिष्यतिनां च चन्द्रादीनां कः परस्परं प्रतिविशेष इत्यत आह—“गश्छिइ” इत्यादि, इमे चन्द्रादयोऽप्यन्तरा मनुष्यक्षेत्रान्तर्वर्तिनो, बाह्या मनुष्यक्षेत्रत्रह्विर्वर्तिनो वैविष्यत्येन ज्ञेया गतिस्थितिभेदेन गतिस्थितिविशेषेण । किमुक्तं भवति? सदा मेरुप्रादक्षिण्येन गमनशीला मनुष्यक्षेत्रान्तर्वर्तिनः, सदावस्थानस्वभावा ब्रह्मिष्यतिना इति महान् भेदः ॥ १०० ॥

अथ कियदूरे चन्द्रादिविमानानि चरन्तीत्यत आह—

धरणियलाभ समाप्तं सप्तर्षिं नभसर्षिं जोयणसप्तर्षिं । द्विष्टिद्वो होइ तलो सूर्यो पुण अष्टर्षिं सप्तर्षिं १० ?  
व्याख्या—समधरणितलात्, क समत्वं धरणितलस्येति चेदुच्यते—रुचकप्रदेशात्रकाशं, तत ऊर्ध्वं मत्तत्रियोऽन-  
शतैर्नवत्यधिकंरथस्तनो ज्योतिष्कविमानाना तलो भवति । सूर्यः पुनः समाधरणितलादष्टत्रियोऽननदात् १० ?  
अष्टसप्त असीए चंदो नव चैव होइ उवरितलो । जोअणसयं दहुत्तरवाद्द्वं जोइसस्म गंत्र ॥१०५॥

व्याख्या—समाधरणितलादूर्ध्वं “अष्टसप्त” इति अष्टानां शतानां समाहारोऽष्टशतं तस्मिन् । कत्रं चूने इत्याह—  
अशीते अशीत्यधिकेऽतिकान्ते सति, अत्रान्तरे चन्द्रो भवति । नव शतानि परिपूर्णानि गत्वाऽत्रान्तरे उपरितलः मर्वा-  
परितनो ज्योतिष्कविमानानां प्रतरो भवति, एवं च सति ज्योतिषो ज्योतिश्चक्रस्योच्चस्तेन वाहृदयं दशोत्तरं योजनशतं  
भवति । तथाहि—सप्तत्रिः शतैर्नवत्यधिकंरथस्तनो ज्योतिष्कविमानानां तलो भवति, परिपूर्णंश्च नवत्रिः शतैरुपरितल  
इत्यनयोरन्तरं भवति दशोत्तरं योजनशतमिति । इह कैश्चिज्जिनभतावलम्बित्त्रित्यं तारांमूर्त्यग्रहचन्द्रनक्षत्राणामवस्था-  
नमुपवर्णयते—“शतानि सप्त गत्वोर्ध्वं योजनानां सुवस्तलात् । नवतिं च स्थितास्ताराः मन्वाधस्तात्रचस्तलं ॥ १ ॥ तार-  
कपटलाज्जत्वा योजनानि दशोपरि । सूर्याणां पटलं तस्माद्दशीतिः शीतरोचिषाम् ॥ २ ॥ चत्वारि तु ततो गत्वा नक्षत्र-  
पटलं स्थितम् । गत्वा ततोऽपि चत्वारि बुधानां पटलं भवेत् ॥ ३ ॥ शुक्राणां च ग्रामानां मन्दमंजिनाम् ।  
त्रीणि त्रीणि च गत्वोर्ध्वं क्रमेण पटलं स्थितम् ॥ ४ ॥” १०-७०-४-३-३-३ । मिलितं ११० । गन्धहस्ती पुन-

“सूर्याणामधस्तान्मङ्गलाश्चरन्तीति” । हरिश्चन्द्रसूरिः पुनरधस्तनेऽपि ज्योतिष्कतले जरण्यादिकं नक्षत्रमुपरितने च ज्योतिष्कतले स्वात्यादिकमस्तीत्याह. तथा च तत्कृताया एवास्याः सङ्ग्रहणेष्टीकाया ग्रन्थः—“सप्तहिं नवएहिं जोअणमएहिं जप्पिं हिच्छिहो होइ तलो ति, जरणिमाइ जोइसपयरो जवतीत्यर्थः । तथोपरितनः स्वाद्युत्तरो ज्योतिषां प्रतर इति” । तत्त्वं पुनः केवलिनो विदन्ति ॥ १०३ ॥

सम्प्रति पुनः कानि नक्षत्राणि कथं प्रमन्तीत्यत आह—

सवप्रिंतरचीई मूलो पुण सववाहिरो जमइ । सवोवरिं च साई जरणी पुण सवहिच्छिमिया ॥ १०३ ॥  
 व्याख्या—नक्षत्रमण्डलिकाया मध्येऽन्निजिन्नक्षत्रं सर्वान्यन्तरं चरति । मूलनक्षत्रं पुनः सर्वबाह्यं सर्वस्या अपि नक्षत्रमण्डलिकाया वहिर्त्रमति । तथा सर्वेषां नक्षत्राणामुपरि स्वातिनक्षत्रं, जर(णि)ण्यः पुनः सर्वेषामपि नक्षत्राणामधस्ताच्चर (ति)न्ति । उक्तं च जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तौ—“जंबुद्वीपेणं जंते ! दीवं अचावीसाए नरकत्ताणं कयरे नरकत्ते सवञ्जंतरं चारं चरइ ? कयरे नरकत्ते सववाहिरं चारं चरइ ? कयरे नरकत्ते सबहिच्छिहं चारं चरइ ? कयरे नरकत्ते सबुवरिहं चारं चरइ ? गोयमा ! अजिई नरकत्ते सवञ्जंतरं चारं चरइ । मूलो सबवाहिरं चारं चरइ । जरणी सबहिच्छिहं चारं चरइ । साई सबुवरिहं चारं चरइ” इति ॥ १०३ ॥

अथ कियन्तो मनुष्यक्षेत्रे सर्वसङ्ख्या चन्द्राः सूर्या वा इत्येतन्निरूपयति—

वत्तीसं चंदसयं वत्तीसं चैव सूरिआण सयं । सयलं मणुस्सलोअं जमंति एए पयासंता ॥ १०४ ॥  
 व्याख्या—षात्रिंशं षात्रिंशदधिकं चन्द्रशतं षात्रिंशदधिकं ( च ) सूर्याणां शतं, एते एतावत्सङ्ख्याकाश्चन्द्राः सूर्याश्च

सकलं मनुष्यलोकं प्रकाशयन्तो भ्रमन्ति । अथ कथं द्वात्रिंशं शतं च सूर्याणां मनुष्यलोकं ?  
 उच्यते—द्वौ चन्द्रौ द्वौ च सूर्यौ जम्बूद्वीपे, चत्वारो द्वावणसमुद्रे, द्वादश धातकीखण्डे, द्विचत्वारिंशत्काश्लोदममुद्रं,  
 द्विसप्ततिः पुष्करवराधे इति ॥ १०४ ॥

सम्प्रति चन्द्रं ज्योतिश्चक्रं यावत्या मेरोरबाधया चरति यावत्या च स्थिरं ज्योतिश्चक्रमलोकाकाशस्यात्राधयाऽवतिष्ठते  
 तदेतन्निरूपयति—

इक्षारसिक्कवीसा सयसिक्काराद्विधा य इक्षारा । मेरुअलोगाबाहिं जोइसचक्रं चरइ ठाइ ॥ १०५ ॥  
 व्याख्या—इह यथासङ्ख्येन पदानां योजना, सा चैवं—एकादश योजनशतान्येकविंशत्यधिकानि मेरोरबाधामपान्त-  
 राद्वरूपां कृत्वा मनुष्यलोकवर्ति चरं ज्योतिश्चक्रं चरति । तथैकादश योजनशतान्येकादशाधिकान्यलोकाकाशस्यात्राधा-  
 मपान्तराद्वरूपं कृत्वा एतावद्भिर्योजनशतैरलोकाकाशादर्वाक् स्थित्वेत्यर्थः, स्थिरं ज्योतिश्चक्रं तिष्ठति ॥ १०५ ॥

सम्प्रति जम्बूद्वीपव्यतिरिक्तेषु शेषेषु द्वीपसमुद्रेषु ग्रहनक्षत्रताराप्रमाणपरिज्ञानोपायमाह—

रिखगगहतारगं दीवसमुद्दे य इहसे नाडं । तस्स ससीहि य गुणियं रिखगगहतारगगं तु ॥ १०६ ॥

व्याख्या—अत्राग्रशब्दः परिमाणवाची, यत्र द्वीपे समुद्रे वा नक्षत्रपरिमाणं ग्रहपरिमाणं तारापरिमाणं वा ज्ञातुमि-  
 ष्यसि तस्य द्वीपस्य समुद्रस्य वा संबन्धिभिः शशिनिकेस्य शशिनः परिवारचतुर्त्तं नक्षत्रपरिमाणं ग्रहपरिमाणं तारापरि-  
 माणं ( वा ) गुणितं सत् यावन्नवति तावत्प्रमाणं तत्र द्वीपे समुद्रे वा नक्षत्रपरिमाणं ग्रहपरिमाणं तारापरिमाणं ( वा )

जानीहीति । तत्र लवणसमुद्रे किल नक्षत्रादिपरिमाणं शालुमिष्टं, लवणसमुद्रे च शशिनश्चत्वारः, तत एकस्य शशिनः परिवारभूतानि यानि अष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि तानि चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जातं द्वादशोत्तरं शतं ११२, एतावन्ति लवणसमुद्रे नक्षत्राणि । तथाऽष्टाशीतिर्ग्रहा एकस्य शशिनः परिवाराः, ते चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि द्विपञ्चाशदधिकानि ३५२, एतावन्तो लवणसमुद्रे ग्रहाः । तथैकस्य शशिनः परिवारभूतानि तारागणकोटीकोटीनां षड्षष्टिसहस्राणि नव शतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि । तानि च चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जाते कोटीकोटीनां द्वे लक्षे सप्तषष्टिः सहस्राणि नव शतानि, एतावत्यो लवणसमुद्रे तारागणकोटीकोटयः । लक्षं च—“चत्वारि चैव चंदा चत्वारि य सूर्या लवणतोए । वारं नरक-त्तस्यं गहाण तिन्रेव वावन्ना ॥ १ ॥ दो चैव सयसहस्सा सत्तठी खलु जवे सहस्सा य । नव य सथा लवणजले तारा-गणकोमीकोमीणं ॥ २ ॥” एवं सर्वेष्वपि द्वीपसमुद्रेषु परिज्ञावनीयम् ॥ १०६ ॥

सम्प्रति ये आत्रियोगिका देवा ज्योतिष्कविमानानि वहन्ति तत्सङ्ख्याप्रतिपादनार्थमाह—

सोलस चैव सहस्सा अष्ट य चउरो य दोद्वि य सहस्सा । जोइसिआण विमाणा वहंति देवा उ एवइआ  
व्याख्या—ऽह चन्द्रादिविमानानि तथाजगत्स्वान्नाव्यात्स्वयमेव निरालम्बानि ब्रह्मत्यवतिष्ठन्ते । केवलं ये आत्रि-  
योगिका देवास्ते तथात्रिधनामकर्मोदयवशात्समानजातीयानां हीनजातीयानां वाऽन्येषां निजस्फीतिविशेषदर्शनाद्यमा-  
त्मानं बहुमन्यमानाः प्रमोदन्तः मततवहनशीलेषु विमानेष्वधः स्थित्वा स्थित्वा केचित् सिंहरूपाणि केचिज्जरूपाणि  
केचिदृपन्नरूपाणि केचित्चुरगरूपाणि कृत्वा तानि विमानानि वहन्ति । न चैतदनुपपन्नं । तथाहि—यथेह कोऽपि तत्रा-



विधात्रियोग्यनामकर्मोपजोगजागी दासोऽन्वेषां समानजातीयानां हीनजातीयानां वा पूर्वपरिचितानामेवमहं नायक-  
 स्यास्य सुप्रसिद्धस्य सम्मत इति निजस्फीतिविशेषदर्शनार्थं सर्वमपि स्वोचितं कर्म प्रमुदितः करोति, तत्राऽऽन्तियोगिका  
 अपि देवास्तथात्रिधात्रियोग्यनामकर्मोपजोगजाजः समानजातीयानां हीनजातीयानां वा देवानामन्वेषानंत्रं त्रय ममृञ्च  
 यत्सकललोकप्रसिद्धानां चन्दाटीनां विमानानि वहाम इत्येवं निजस्फीतिविशेषप्रदर्शनार्थमात्मानं बहुमन्यमाना लक्ष्म-  
 कोरेण विमानानि वहन्तीति । आह च तत्त्वार्थज्ञाप्यकृत—“अमूनि च ज्योतिष्कविमानानि लोकस्थित्या प्रम्क्तान-  
 स्थितगतीन्यपि ऋद्धिविशेषदर्शनार्थमात्रियोग्यनामकर्मोदयाच्च नित्यं गतिरतयो देवा वहन्तीति” । तत्र बोधरा देवाना  
 सहस्राणि चन्द्रविमानं सूर्यविमानं च वहन्ति । अष्टौ देवसहस्राणि ग्रहविमानं, चत्वारि देवसहस्राणि नक्षत्रविमानं, द्वे  
 देवसहस्रे एकैकं ताराविमानमिति ॥ १०९ ॥

सम्प्रत्येतदेव विस्पष्टयन्नाह

ससिरविणो य विमाणा वहंति देवाण सोलस सहस्सा । गहरिक्तारगाणं अठ चउक्कं डुगं चैव ॥ १०८ ॥  
 व्याख्या—सुगमा ॥ १०८ ॥

सम्प्रति किरूपधारिणो देवाः कुत्र स्थिता वहन्तीत्येतन्निरूपयति—

पुरञ्च वहंति सीहा दाह्णिणञ्च कुंजरा महाकाया । पञ्च छिमेण वसहा तुरगा पुण उत्तरे पासे ॥ १०९ ॥  
 व्याख्या—पुरतोऽग्रतोऽधः स्थिताः सिंहरूपधारिणो देवाश्चन्द्रादिसत्कं विमानं वहन्ति । दक्षिणतो विमानस्य दक्षिणे

जागेऽधः स्थिताः कुञ्जरा महाकाया महाकायकुञ्जररूपधारिणः । पश्चिमेन पश्चिमं जागे विमानस्याधः स्थिता वृषजाः ।  
 तुरगाः पुनरुत्तरे पार्श्वे विमानस्याधः स्थिता बृहन्ति । तत्र चन्द्रविमानं सूर्यविमानं च सिंहादिरूपधारिणो देवा बृहन्ति  
 प्रत्येकं चतुःसहस्रसङ्ख्याः । तद्यथा—चतुःसहस्रसङ्ख्याः सिंहरूपधारिणः, चतुःसहस्रसङ्ख्या गजरूपधारिणः, चतुःसहस्रस-  
 ङ्ख्या वृषजरूपधारिणः, चतुःसहस्रसङ्ख्यास्तुरगरूपधारिणः, एवं सर्वसङ्ख्याया षोडशसहस्रसङ्ख्याश्चन्द्रविमानं सूर्यविमानं च  
 प्रत्येकं देवा बृहन्ति । ग्रहविमानं सिंहादिरूपधारिणः प्रत्येकं द्विसहस्रसङ्ख्याः, नक्षत्रविमानमैकसहस्रसङ्ख्याः, तारा-  
 विमानं पञ्चपञ्चशतसङ्ख्याः । उक्तं च सूर्यग्रहसौ—“ता चंद्रविमाणेणं कइ देवसाहस्सीउं परिवहन्ति ? सोलसदेवसाह-  
 स्सीउं परिवहन्ति, तं जहा—पुरञ्जिमेणं सिंहरूवधारीणं देवाणं चत्तारि साहस्सीउं परिवहंति । दाहिणेणं गरूवधारीणं  
 देवाणं चत्तारि साहस्सीउं परिवहंति । पच्चञ्जिमेणं त्रसहरूवधारीणं देवाणं चत्तारि साहस्सीउं परिवहंति । उत्तरेणं तुर-  
 गरूवधारीणं देवाणं चत्तारि साहस्सीउं परिवहंति । एवं सूरविमाणं पि । ता गहविमाणेणं कइ देवसाहस्सीउं परिवहंति ?  
 ता अठ देवसाहस्सीउं परिवहंति । तं जहा—पुरञ्जिमेणं सिंहरूवधारीणं देवाणं दो साहस्सीउं परिवहंति । दाहिणेणं  
 गरूवधारीणं देवाणं दो साहस्सीउं परिवहंति । पच्चञ्जिमेणं वसहरूवधारीणं देवाणं दो साहस्सीउं परिवहंति । उत्तरे-  
 णं तुरगरूवधारीणं देवाणं दो साहस्सीउं परिवहंति । ता नरक्तविमाणेणं कइ देवसाहस्सीउं परिवहंति ? चत्तारि देव-  
 साहस्सीउं परिवहंति । तं जहा—पुरञ्जिमेणं सिंहरूवधारीणं देवाणं इक्का साहस्सीउं परिवहंति । एवं जाव उत्तरेणं तुर-  
 गरूवधारीणं देवाणं एगा साहस्सीउं परिवहंति । ता तारविमाणेणं कइ देवसाहस्सीउं परिवहंति ? ता दो देवसाह-

स्तीर्णं परिवहंति । तं जहा—पुरङ्घिमेणं सिंहख्वधारीणं देवाणं पंचसयाइं परिवहंति । एवं जाव उत्तरेणं तुरगरूवधारीणं देवाणं पंचसयाइं परिवहंति” इति । न च ते तथा चन्द्रादिविमानं परिवहन्तो जारं मन्यन्ते मत्तकामिनीव विशिष्टाजरणजारमिति न च तेषां काचित् पीडा ॥ १०९ ॥

अधुना मेरुप्रादक्षिणेन गह्वतां चन्द्रादीनां गतितारतम्यविशेषमाह—

चंदेहि रवी सिग्घा रविणो उ जवे गहा उ सिग्घयरा । ततो नखत्ताइं नखत्तेहिं तु ताराउ ॥ ११० ॥  
 व्याख्या—चन्देन्ध्यः शीघ्राः शीघ्रगतयो रवयः, रविन्योऽपि ग्रहाः शीघ्रतराः, तेन्योऽपि नक्षत्राणि शीघ्रतराणि, तेन्योऽपि ताराः शीघ्रतराः । चराब्दोऽनुकसमुच्चयार्थः, तेन बुधाहुक्कः शीघ्रः, शुक्रान्मङ्गलः, मङ्गलाद्बृहस्पतिः, बृहस्पतेः शनैश्चर इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् ॥ ११० ॥

सम्प्रत्युक्तगाथाया एव तात्पर्यार्थमाह—

सवप्पगईं चंदा तारा पुण हुंति सबसिग्घयरा । एसो गईविसेसो तिरियं लोए विमाणाणं ॥ १११ ॥

व्याख्या—सुगमा ॥ १११ ॥

अधुना चन्द्रादीनामृच्चितारतम्यमाह—

अप्पट्टिया उ तारा नखत्ता खलु तउ महद्धीआ । नखत्तेहिं तु गहा गहेहिं सूरा तउ चंदा ॥ ११२ ॥  
 व्याख्या—अट्टपट्टिकास्ताराः, ताराभ्यो नक्षत्राणि महर्षिकानि, तेन्योऽपि ग्रहा महर्षिकाः, ग्रहेभ्योऽपि महर्षिकाः

सूर्याः, सूर्येच्योऽपि महर्द्धिकाश्चन्द्राः । सर्वेऽपि चैते वरपद्मगर्भगौरा विशिष्टवस्त्राचरणचूपणा मुकुटमणिकृतमौलयः, केवलं चन्द्राणां मुकुटाग्रजागे प्रजामण्डलस्थानीयं चन्द्रमण्डलाकारं चिह्नं, सूर्याणां सूर्यमण्डलाकारं, ग्रहाणां ग्रहमण्डलाकारं, नक्षत्राणां नक्षत्रमण्डलाकारं, ताराणां तारकमण्डलाकारं । उक्तं च तत्त्वार्थशाब्दे—“मुकुटेषु शिरोमुकुटोपगूहितिः प्रजामण्डलकटैरुज्ज्वलैः सूर्यचन्द्रग्रहनक्षत्रतारामण्डलैर्यथास्वचिह्नैर्विराजमाना द्युतिमन्तो ज्योतिष्का जवन्तीति” । अत्र शिरोमुकुटोपगूहितिरिति मुकुटाग्रजागवर्तिः ॥ ११३ ॥

सम्प्रति ताराविमानानामपान्तरालप्रमाणमाह—

पंचेव धणुसयांश्च जहन्नयं अंतरं तु ताराणं । दो चेत्र गाडआइं निवाघाएण उक्कोसं ॥ ११३ ॥

व्याख्या—जम्बूद्वीपे ताराणां तारात्रिमानानां निर्वर्थाघाते पर्वतादिव्याघातात्त्रावे जग्रन्यमन्तरं पञ्चैव धनुःशतान्युत्कृष्टं द्वे गन्धूते । व्याघाते तु जघन्यतो द्वे योजनशते पद्मपद्मधिके, उत्कर्षेण षाडश योजनसहस्राणि द्वे च योजनशते विच-  
त्वारिंशदधिके । तथा चोक्तं सूर्यप्रज्ञप्तौ—“ता जंबुद्वीपे णं भ्रंते ! दीत्रे तारारूवस्स य तारारूवस्स य अवाहाए केवइए अंतरं पन्नत्ते ? गोचमा ! दुविहे अंतरे पन्नत्ते, तं जहा—वाघाइमे य निवाघाइमे य । तत्थ णं जे से वाघाइमे से णं जहन्नेणं दुष्णि ठावठे जोयणसए, उक्कोसेणं वारसजोयणसहस्साइं दुष्णि य त्रायाद्वे जोयणसए । एस णं एवइए तारारूवस्स य तारारूवस्स य अवाहाए अंतरे पन्नत्ते” इत्यादि ॥ ११३ ॥

अधुना मनुष्यदेवाद्बहिश्चन्धाणां सूर्याणां च परस्परमन्तरप्रमाणमाह—

सूरस्स य सूरस्स य ससिणो ससिणो य अंतरं दिठंवाहिं तु माणुसनगस्स जोअण्णाणं सयसहस्सं ॥ ११४ ॥

व्याख्या—मानुषनगस्य मानुषोचराचिधस्य पर्वतस्य बहिः सूर्यस्य परस्परं चन्द्रस्य चन्द्रस्य च परस्परमन्तर दृष्टं तीर्थकरगणधैरेकं परिपूर्णं योजनानां शतसहस्रं । तथाहि—चन्द्रान्तरिताः सूर्याः सूर्यान्तरिताश्चन्द्रा बहिर्न्यवस्थिताश्चन्द्रसूर्याणां च परस्परमन्तरमन्यूनानि पञ्चाशद्योजनसहस्राणि ५०००० । तथा चाकं मूयप्रज्ञप्तौ—‘चंद्रांशु सूरस्स य सूरुा चंदस्स अंतरं होइ । पखास सहस्सांडं जोअण्णाणं अण्णाणइ ॥ १ ॥’ एतच्च प्रागेवाकं ततश्चन्द्रस्य चन्द्रस्य सूर्यस्य सूर्यस्य च परस्परमन्तरं योजनानां लक्षं भवतीति ॥ ११४ ॥

सम्प्रति बहिश्चन्द्रसूर्याणां पङ्काववस्थानमाह—

सूरंतरिआ चंदा चंदंतरिआ य दिणयरा दिता । चिंतंरलेसागा सुहलेसा मंदलेसा य ॥ ११५ ॥

व्याख्या—चृलोकाद्बहिः पङ्क्त्या स्थिताः सूर्यान्तरिताश्चन्द्रान्तरिता दिनकरा दीप्ता दीप्यन्ते, दीप्ता चास्वरा इत्यर्थः । कथञ्चूलास्ते चन्द्रसूर्या इत्याह—चित्रान्तरलेश्याकाश्चित्रमन्तरं लेश्या च प्रकाशरूपा येषां ते तथा । तत्र चित्रमन्तरं चन्द्राणां सूर्यान्तरितत्वात् सूर्याणां च चन्द्रान्तरितत्वात् । चित्रा लेश्या चन्द्रमसां शीतरश्मित्वात् सूर्याणामुष्णरश्मित्वात् । लेश्याविशेषप्रदर्शनार्थमेवाह—“सुहलेसा मंदलेसा य” सुखलेश्याश्चन्द्रमसो न शीतकालादौ मनुष्यलोके श्वैकान्ततः शीतरश्मय इत्यर्थः । मन्दलेश्याः सूर्या न मनुष्यलोके निदाघसमय इवात्यन्तमुष्णरश्मय इति भावः । आह

च तत्त्वार्थटीकाकारो हरिश्चन्द्रसूरिः—“नात्यन्तशीताश्चन्द्रमसो नाप्यत्यन्तोष्णाः सूर्याः, किं तु साधारणा ऽयोरपीति” ॥११५॥

सम्प्रति यत्संपर्कवशाद्बुधकृष्णपक्षयोर्पथयोगं चन्द्रमण्डलस्य वृद्धिहानी प्रतिज्ञासेते तच्छक्यतामाह—

किञ्च राहुविमाणं निच्चं चंद्रेण होइ अविरेइअं । चउरंगुलमपत्तं हिंठा चंडस्स तं चरेइ ॥ ११६ ॥

व्याख्या—इह द्विविधो राहुस्तद्यथा—पर्वराहुर्नित्यराहुश्च । तत्र पर्वराहुः स उच्यते यः कदाचिदकस्मात्समागत्य निजविमानेन चन्द्रविमानं सूर्यविमानं वाऽन्तरितं करोति । अन्तरिते च कृते लोके ग्रहणमिति प्रसिद्धिः । स च पर्व-  
राहुर्जघन्यत उत्कर्षतो वा यावता कालेन चन्द्रसूर्याणामुपरागं करोति तदेतच्छ्रेत्रसमासटीकायामभिहितमिति नेह प्रूयो-  
ऽभिधीयते । यस्तु नित्यराहुस्तस्य विमानं कृष्णं, तच्च तथाजगत्स्वाप्ताव्याच्चन्द्रेण सह नित्यं सर्वकालमविरहितं तथा  
चतुरङ्गुलेन चतुर्भिरङ्गुलैरप्राप्तं सच्चन्द्रस्य चन्द्रविमानस्याधस्ताच्चरति, तच्च कृष्णपक्षे प्रतिपद आरभ्य प्रतिदिवसमेकैकां कला-  
माल्मीयेन पञ्चदशेन चागेनोपरितनचागादारभ्यावृणोति । शुक्लपक्षे तु प्रतिपद आरभ्य तेनैव क्रमेण प्रतिदिवसमेकैकां कलां  
प्रकटीकरोति, तेन जगति चन्द्रमण्डलस्य वृद्धिहानी प्रतिज्ञासेते यावता पुनः स्वरूपेणवस्थितमेव चन्द्रमण्डलमिति ॥ ११६ ॥

उक्ता ज्योतिष्कविमानवक्यता, सम्प्रति वैमानिकदेवविमानवक्यतामाह—

बत्तीसठ्ठावीसा बारस अठ्ठ य चउरो सयसहस्सा । आरेण बंनलोगा विमाणसंखा जवे एसा ॥ ११७ ॥

व्याख्या—ब्रह्मलोकात् ब्रह्मलोकचरमपर्यन्तादारतोऽर्वाक् । किमुक्तं भवति ? ब्रह्मलोकमभिव्याप्य एषा विमानसङ्ख्या  
भवति, तद्यथा—सौधर्मे कल्पे चात्रिंशद्विमानानां शतसहस्राणि ३३००००० । ईशानदेवलोकेऽष्टाविंशतिः ३०००००० ।

सनत्कुमारकल्पे षादश ११००००० । माहेन्द्रकल्पेऽष्टौ ८००००० । ब्रह्मलोकं कल्पे चत्वारि ४०००००० ॥ ११७ ॥

तथा—

पन्नास चत्त षड्वेव सहस्सा दंतसुक्कसहस्सारे । सय चउरो ध्याणयपाणएसु तिश्रारणच्चुयए ॥ ११८ ॥

व्याख्या—अत्रापि पूर्वार्धे कल्पक्रमेण सङ्ख्यापदयोजना । दान्तके कल्पे पञ्चाशद्विमानानां सहस्राणि ५०००० । महा-  
शुक्रे कल्पे चत्वारिंशत्सहस्राणि ४०००० । सहस्रारे कल्पे षट् सहस्राणि ६००० । तथा आनतप्राणतयोर्वयोः कल्पयोः समु-  
दितयोश्चत्वारि विमानशतानि ४०० । आरणाच्युतयोर्वयोः कल्पयोः समुदितयोर्द्वीणि विमानशतानि ३०० ॥ ११८ ॥

तथा—

इक्कारसुत्तरं हिष्ठिमेसु सत्तुत्तरं च मझिमए । सयमेगं उवरिमए पंचेव अणुत्तरविमाणा ॥ ११९ ॥

व्याख्या—अधस्तनेषु त्रिषु त्रैवेयकेषु समुदितेषु विमानानामेकादशोत्तरशतं १११ । मध्यमे त्रैवेयकत्रिके समुदिते  
सप्तोत्तरं विमानानां शतं १०९ । उपरितने त्रैवेयकत्रिके समुदिते शतमेकं विमानानां १०० । स्वपयन्तवर्तिनि तु चरम  
प्रसृटे पञ्चैवानुत्तरविमानानि, न विद्यते उत्तरं प्रधानं परं वा येन्यस्तान्यनुत्तराणि, तानि च तानि विमानानि च अनु-  
त्तरविमानानि ॥ ११९ ॥

सम्प्रति सर्वविमानसङ्ख्यामाह—

चुलसीइ सयसहस्सा सत्ताणउई ऋवे सहस्साइ । तेवीसं च विमाणा विमाणसंखा ऋवे एसा ॥ १२० ॥

व्याख्या—अनन्तरेण गाश्रात्रयेणाञ्जिहितानां विमानानामेषा सर्वसङ्ख्या—चतुरशीतिः शतसहस्राणि ससनवतिः सह-  
 स्राणि त्रयोविंशतिश्च विमानानि ८४९०२३ । एतानि च विमानानि सर्वाण्यपि गन्धसधिकृत्यातीव सुरञ्जिगन्धानि।  
 स्पर्शमधिकृत्य नवनीतादव्यतिमृद्युभ्रस्पर्शानि । तथा स्वप्नञ्जिः प्रकाशितसकद्विद्वृचक्रवादानि, अत एव सततोद्यो-  
 तकलितानि रमणीयानि च तन्निवासिनां देवानां सदा जन्वन्ति, न तु कदाचिदप्युधेगकारीणीति । उक्तं च—“अञ्चत-  
 सुरञ्जिगन्धा फामे नवणीयमलयसुहफासा । निम्बुज्जोया रम्मा सयंपजा ते विरायंति ॥ १ ॥” सर्वसङ्ख्या चोर्ध्वलोकं वा-  
 पट्टिः प्रस्तटाः, तद्यथा—सौधर्मेशानवलये त्रयोदश, सनत्कुमारमाहेन्द्रवलये षादश, ब्रह्मलोकं षट्, दान्तके पञ्च, महा-  
 शुक्रे कश्यपे चत्वारः, सहस्रारे चत्वारः, आनतप्राणतवलये चत्वारः; आरणाच्युतवलये चत्वारः; नव नवत्रैवेयकेषु, एको-  
 ऽनुतरविमानेषु, एतच्च प्रागेवोक्तं—“दुसु तेरस दुसु वारस ष प्पण च्च ङुगे य च्च । गेविजाइसु दसगं  
 वावघी उहूलोगम्मि ॥ १ ॥” एकैकसिंश्च प्रस्तटे द्विविधानि विमानानि, तद्यथा—आवलिकाप्रविष्टानि आवलिकावा-  
 ह्यानि च । तत्रावलिकाप्रविष्टानि यानि पूर्वदक्षिणापरोत्तररूपासु चतसृषु दिक्षु श्रेण्या व्यवस्थितानि, यानि पुनरावलि-  
 काप्रविष्टानामपान्तराले प्राङ्गणप्रदेशे कुसुमप्रकर इव यतस्ततो विप्रकीर्णानि तान्यावलिकावाह्यानि, तानि च पुष्पावकी-  
 र्णानीत्युच्यन्ते पुष्पाणीव यतस्ततोऽवकीर्णानि प्रकीर्णानि पुष्पावकीर्णानीति व्युत्पत्तेः । तानि च मध्यवर्तिनो विमानेन्ध-  
 कस्य दक्षिणतोऽपरत उत्तरतश्च विद्यन्ते, न तु पूर्वस्यां दिशि । उक्तं च—“पुष्पावकिन्नगा पुण दाहिणुलं पड्ढिमेण उत्त-  
 रलं । पुबेण विमाणिंदस्स नत्थि पुष्पावकिन्नालं ॥ १ ॥” यानि चावलिकाप्रविष्टानि विमानानि तेषां मध्यभागे प्रतिप्र-



स्तटमेकैको विमानेन्द्रकः । प्रस्तटाश्च षाषष्टिरिति तेऽपि विमानेन्द्रका षाषष्टिः । तन्नामानि चामूनि—सौधर्मेशानवलये  
 प्रथमे प्रस्तटे सर्वमध्यवर्ती विमानेन्द्रक उचुः १, द्वितीये चन्द्रः २, तृतीये रजतः ३, चतुर्थे वदगुः ४, पञ्चमे वीर्यः ५, ५,  
 षष्ठे वरुणः ६, सप्तमे आनन्दः ७, अष्टमे ब्रह्मा ८, नवमे काञ्चनः ९, दशमे रुचिरः १०, एकादशे वञ्चः ११, द्वादशे-  
 ऽरुणः १२, त्रयोदशे दिशः १३ । मनत्कुमारमाहेन्द्रवलये प्रथमे प्रस्तटे वैदूर्यः १, द्वितीये रुचकः २, तृतीये रुचितः ३,  
 चतुर्थेऽङ्कः ४, पञ्चमे स्फटिकः ५, षष्ठे तपनीयः ६, सप्तमे मेघः ७, अष्टमेऽर्धः ८, नवमे हारिः ९, दशमे नखिनः १०,  
 एकादशे लोहिताक्षः ११, द्वादशे वज्रः १२ । ब्रह्मलोके प्रथमे प्रस्तटेऽञ्जनः १, द्वितीये वरमाखः २, तृतीयेऽरिष्टः ३,  
 चतुर्थे देवः ४, पञ्चमे सोमः ५, षष्ठे मङ्गलः ६ । लान्तेके प्रथमे प्रस्तटे बलज्जः १, द्वितीये चक्रं २, तृतीये गदा ३,  
 चतुर्थे स्वस्तिकः ४, पञ्चमे नन्दावर्तः ५ । महाशुक्रे कल्पे प्रथमे प्रस्तटे आजङ्करः १, द्वितीये गृञ्जिः २, तृतीये केतुः ३,  
 चतुर्थे गरुः ४ । सहस्रारे कल्पे प्रथमे प्रस्तटे ब्रह्मा १, द्वितीये ब्रह्मोत्तरः २, तृतीये ब्रह्मोत्तरः ३, चतुर्थे लान्तकः ४ ।  
 आनतप्राणतवलये प्रथमे प्रस्तटे महाशुकः १, द्वितीये सहस्रारः २, तृतीये आनतः ३, चतुर्थे प्राणतः ४ । आरणाच्युतव-  
 लये प्रथमे प्रस्तटे पुष्पकः १, द्वितीयेऽबङ्गारः २, तृतीये आरणः ३, चतुर्थेऽच्युतः ४ । अधस्तनाधस्तनत्रयेयके सुदर्शनः  
 १, अधस्तनमध्यमे सुप्रबुद्धः २, अधस्तनोपरितने मनोरमः ३, मध्यमाधस्तने सर्वतोन्नजः ४, मध्यममध्यमे विशाखः ५,  
 मध्यमोपरितने सुमनाः ६, उपरितनाधस्तने सौमनसः ७, उपरितनमध्यमे प्रीतिकरः ८, उपरितनोपरितने आदित्यः ९ ।  
 चरमे तु प्रस्तटे सर्वार्थसिद्धः १ । एतदर्थसद्ब्राह्मिकाश्चेमा गाथाः—“उचुचंदरययवगू वीरियवरुणे तहेव आणंदे । बंजे

कंचणरुद्रो वंचे अरुणे दिसे चैव ॥ १ ॥ वेरुद्वियरुगरुद्रे अंके फलित्हे तद्देव तवण्णिजे । मेहे अग्घ हलित्हे नल्लिणे  
 तह लोहियके य ॥ २ ॥ वड्रे अंजण वरमाल अरिठे तह य देवसोमे य । मंगल बलजहेया चक गया सुत्थि नंदिया-  
 वत्ते ॥ ३ ॥ आचंकरे य गिद्धी केऊ गरुले य होइ बोधे । वंचे बंचहिण पुण वंचुत्तर खंतए चैव ॥ ४ ॥ महसुक्क सह-  
 र्सारे आणय तह पाणए य बोधे । पुप्फमलंकरे आरणे तह य अच्चुए चैव ॥ ५ ॥ सुदंसण सुप्पबुद्धे मणोरमे चैव  
 होइ बोधे । तत्तो य सबतोचहे विसाले सुमणे इय ॥ ६ ॥ सोमणसे पीइकरे आइच्चे चैव होइ बोधे । सबणसिद्ध-  
 नामे सुरिंदिया एव बासठी ॥ ७ ॥ अत्र तृतीया गाथा पूर्वार्धसमोत्तरार्धा गीतिसंज्ञा वेदितव्या । एते च विमानेन्द्रकाः  
 सर्वेऽपि वृत्तास्ततोऽनन्तरं पूर्वादिषु चतसृषु दिक्षु प्रत्येकमैकं विमानं त्र्यस्रं, तदनन्तरं चतुरस्रं, ततः पुनरपि वृत्तं, तद-  
 नन्तरं त्र्यस्रं, ततश्चतुरस्रं, ततो ऋयोऽपि वृत्तं, तदनन्तरं त्र्यस्रं, एवं तावद्द्रष्टव्यं यावदावल्लिकायाः पर्यन्तः । तथा  
 चोक्तम्—“सधेसु पत्थमेसुं मझे वड्डं अणंतरं तंसं । तयणंतर चउरंसं पुणो वि वड्डं तलं तंसं ॥ १ ॥” तत्र प्रथमे प्रस्तटे  
 उतुनामकस्य विमानेन्द्रकस्य पूर्वादिषु दिक्षु प्रत्येकं षाषष्टिर्घाषष्टिरावल्लिकाप्रविष्टानि विमानानि । अथ किमावल्लिकाप्र-  
 विष्टं विमानं कस्य द्वीपस्य समुद्रस्य वोपरि व्यवस्थितं ? उच्यते—उतुविमानेन्द्रकादनन्तरं पूर्वादिषु चतसृषु दिक्षु प्रत्ये-  
 कमैकमावल्लिकाप्रविष्टं देवाग्निधे द्वीपे, ततो नागसमुद्रे द्वे द्वे विमाने, ततो यद्द्वीपे चत्वारि चत्वारि, ततो ऋत्तसमु-  
 द्रेऽष्टावधौ, ततः स्वयंभूरमणे द्वीपे षोडश षोडश, ततः स्वयंभूरमणसमुद्रे एकत्रिंशदेकत्रिंशदिति । प्रथमप्रस्तटाच्चोर्ध्वं  
 द्वितीयादिषु प्रस्तटेषु यान्यावल्लिकाप्रविष्टानि विमानानि तानि प्रथमप्रस्तटागतावल्लिकाप्रविष्टैर्विमानैः सह समश्रेण्या व्यव-

स्थितानि । तद्यथा—वृत्तस्योपरि वृत्तं, त्र्यक्षस्योपरि त्र्यक्षं, चतुरस्रस्योपरि चतुरस्रं । उक्तं च—“बहुं बहुतरुणारिं तंसं तंससस  
 उप्परिं होई । चउरसे चउरसं उहुं तु विमाणसेहीउ ॥ १ ॥” केवलमुपरितनाः प्रस्तटाः प्रत्येकं पूर्वादिसु दिङ्कु  
 एकैकविमानहीना दृष्टव्याः, तद्यथा—द्वितीये प्रस्तटे एकैकस्यां दिशि आवलिकाप्रविष्टानि विमानान्येकषष्टिरेकषष्टिः,  
 तृतीये षष्टिः षष्टिः, एवं तावदाच्यं यावच्चरमे प्रस्तटे एकैकं विमानमिति ॥ १२० ॥

सम्प्रति प्रतिकल्पमात्रलिकाप्रविष्टविमानसङ्ख्यानयनाय करणमाह—

कप्पस्सणुपुवीए आइमपयंरंतिमं च गणइत्ता । मुहूञ्चूमिसमासऊं पयरेहिं गुणंतु सवधणं ॥ १२१ ॥  
 व्याख्या—कल्पस्य सौधर्मेशानादिरूपस्य आनुपूर्व्यां पूर्वानुपूर्व्यां यदादिमं प्रतरमादिमप्रतरगतां सर्वविमानसङ्ख्यां  
 अन्तिमं प्रतरमन्तिमप्रतरगतां सर्वविमानसङ्ख्यां गणयित्वा करणवशादन्यथा वा परिचाव्य यदादिमप्रतरगतं सर्वविमान-  
 परिमाणं तन्मुखमिति प्रतिपत्तव्यं । यत्त्वन्तिमप्रतरगतं सर्वविमानपरिमाणं सा चूमिः । ततस्तयोर्मुखचूस्योः समास एकत्र  
 मीलनं कार्यं । ततस्तस्यार्थं तत्प्रतरैः स्वकल्पगतैः प्रस्तदैर्गुणितं सद्यावद्भवति तावत्प्रमाणं सर्वधनं, तावन्ति विवक्षिते कल्पे  
 सर्वसङ्ख्यया आवलिकाप्रविष्टानि विमानानीत्यर्थः । तत्र प्रथमतो मुखचूस्यः प्रदर्श्यन्ते—सौधर्मेशानवलये प्रथमे प्रस्तटे  
 एकैकस्यां दिशि द्वाषष्टिर्षष्टिरवलिकाप्रविष्टानि विमानानि, मध्ये च विमानेन्द्रक इति सर्वसङ्ख्यया द्वे शते एकोनप-  
 द्वाशदधिके, एतावत्सौधर्मेशानवलये मुखं, शेषेषु तु कल्पेषु अधस्तनान् परप्रतरान् चतुर्भिर्गुणयित्वा यदवाप्यते तस्मिन्  
 शतषयादेकोनपद्वाशदधिकादपनीते यष्टेषमवतिष्ठते तत्तत्र मुखं प्रतिपत्तव्यं । तत्र सनत्कुमारमाहेन्द्रवलययापेक्षयाऽध-

स्तनाः परप्रतराः सौधर्मेशानवलयगताः, ते च त्रयोदश, ततस्त्रयोदश चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जाता द्विपञ्चाशत्, सा एकोनपञ्चाशदधिकाह्रतषयादपनीयते, स्थितं सप्तनवत्यधिकं शतं १९७, एतावत्सप्तनक्तुमारमाहेन्द्रवलये मुखं । ब्रह्मलोकापेक्षयाऽधस्तनाः परप्रतराः पञ्चविंशतिः, सा चतुर्भिर्गुण्यते, जातं शतं, तदेकोनपञ्चाशदधिकाह्रतषयादपनीयते, स्थितं शेषमेकोनपञ्चाशदधिकमेकं शतं १४९, एतावद्ब्रह्मलोके मुखं । तथा दान्तकापेक्षयाऽधस्तनाः परप्रतरा एकत्रिंशत्, सा चतुर्भिर्गुण्यते, जातं चतुर्विंशत्यधिकं शतं, तदेकोनपञ्चाशदधिकाह्रतषयादपनीयते, स्थितं शेषं पञ्चविंशत्यधिकं शतं १२९, एतावत्प्रमाणं दान्तके मुखं । महाशुककक्ष्यापेक्षयाऽधस्तनाः परप्रतराः षट्त्रिंशत्, सा चतुर्भिर्गुण्यते, जातं चतुश्चत्वारिंशं शतं १४४, तदेकोनपञ्चाशदधिकाह्रतषयादपनीयते, स्थितं शेषं पञ्चोत्तरं शतं १०९, एतावन्महाशुकं मुखं । तथा सहस्रारकक्ष्यापेक्षयाऽधस्तनाः परप्रस्तदाश्चत्वारिंशत्, सा चतुर्भिर्गुण्यते, जातं षष्ट्यधिकं शतं १६०, तद्व्रतषयादेकोनपञ्चाशदधिकादपसार्यते, स्थिता शेषा एकोननवतिः, एतावत्प्रमाणं सहस्रारकक्ष्ये मुखं । तथाऽऽनतप्राणतवलयापेक्षया परप्रतराश्चतुश्चत्वारिंशत्, सा चतुर्भिर्गुण्यते, जातं षट्सप्तत्यधिकं शतं १७६, तदेकोनपञ्चाशदधिकाह्रतषयादपनीयते, स्थिता शेषा त्रिसप्ततिः ७३, एतावदानतप्राणतवलये मुखं । आरणाच्युतवलयाऽपेक्षयाऽधस्तनाः परप्रतरा अष्टाचत्वारिंशत्, सा चतुर्भिर्गुण्यते, जातं द्विनवत्यधिकं शतं १९२, तदेकोनपञ्चाशदधिकाह्रतषयादपनीयते, स्थिता शेषा सप्तपञ्चाशत् १७७, एतावदारणाच्युतवलये मुखं । तथाऽधस्तनत्रैवेयकत्रिकापेक्षयाऽधस्तनाः परप्रतरा द्विपञ्चाशत् ९२, सा चतुर्भिर्गुण्यते, जाते षे शते अष्टोत्तरे २००, ते शतषयादेकोनपञ्चाशदधिकादपनीयते, स्थिता शेषा एकचत्वारिंशत् ४१,

एतन्मुखमधस्तनत्रैवेयकत्रिके । तथा मध्यमत्रैवेयकत्रिकापेक्षयाऽधस्तनाः परप्रतराः पञ्चपञ्चाशत् ५५, सा चतुर्भिर्गुण्यते, जाते षे शते विंशत्यधिके २२०, ते एकोनपञ्चाशदधिकाल्हातषयादपनीयेते, स्थिता शेषा एकोनत्रिंशत् ३९, एतावन्मुखं मध्यमत्रैवेयकत्रिके । तथोपरितनत्रैवेयकत्रिकापेक्षयाऽधस्तनाः परप्रतरा अष्टापञ्चाशत् ५०, सा चतुर्भिर्गुण्यते, जाते षे शते षात्रिंशदधिके २३२, ते शतषयादेकोनपञ्चाशदधिकाल्हाद्येते, स्थिताः शेषाः सप्तदश १७, एतावत्प्रमाणमुपरितनत्रैवेयकत्रिके मुखं । तथा पञ्चानुत्तरविमानापेक्षयाऽधस्तनाः परप्रतरा एकपष्टिः ६१, सा चतुर्भिर्गुण्यते, जाते षे शते चतुश्चत्वारिंशदधिके २४४, ते शतषयादेकोनपञ्चाशदधिकदपनीयेते, स्थिताः शेषाः पञ्च, एतावत्प्रमाणं चरमं प्रस्तटं । एतदर्थसद्वाहिकाश्चेमा गाथाः—“दुन्नि सय अजणपन्ना सत्ताणजयं सयं च बोधवं । अजणपन्नं च सयं सयमेगं पन्नवीसं च ॥ १ ॥ पंचुत्तरसयमेगं अजणणजई अ होइ बोधवा । तेवत्तरि सगवन्ना इयालीसाय हिच्छिमए ॥ २ ॥ अजणत्तीसाय न्रवे सत्तरस य पंच चेव आईलं । कप्पेसु पत्थमाणं ( बोधवा ज्हुल्लोगम्मि ॥३॥ )” इति । जूमिपरिमाणप्रतिपत्त्यथां चयं करणगाथां—“सग पयरा रूचूणा चजगुणिया सोहिया य मूलिद्धा । जं तत्थ सुद्धसेसं इन्द्रियकप्पस्स सा जूसी ॥१॥”अस्या, व्याख्या—ईप्सितकदपस्य विवक्षितस्य देवलोकस्य ये स्वकीयाः प्रतराः प्रस्तटास्ते रूपोनाः क्रियन्ते, ततश्चतुर्भिर्गुण्यन्ते गुणिताश्च सन्तः स्वमुखात्स्वकीयप्रथमप्रस्तटगतविमानाद्बोध्यन्ते, शोधितेषु च तेषु यदवशेषं सा ईप्सितकदपस्य जूमिः । तत्र सौधर्मेशानवक्ष्ये त्रयोदश प्रस्तटाः, ते रूपोनाः क्रियन्ते, जाता षादश, ते चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जाता अष्टाचत्वारिंशत्, सा स्वमुखात् प्रथमप्रस्तटगतविमानाद्देकोनपञ्चाशदधिकशतषयप्रमाणदपसार्यते, ततः स्थिते शेषे षे शते एकोत्तरे

१०१, एषा सौधर्मेशानवलये ऋमिः । तथा सनत्कुमारमाहेन्द्रवलये द्वादश प्रस्तदाः, ते रूपोनाः क्रियन्ते, जाता एका-  
 दश, ते चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जाता चतुश्चत्वारिंशत्, सा स्वमुखात्सप्तनवत्यधिकशतप्रमाणरूपप्राप्तोच्यन्ते, स्थितं शेषं त्रिपञ्चा-  
 शदधिकं शतं १५३, एषा सनत्कुमारमाहेन्द्रवलये ऋमिः । ब्रह्मलोके षड् प्रस्तदाः, ते रूपानाः क्रियन्ते, जाताः शेषाः शेषाः  
 पञ्च, ते चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जाता विंशतिः, सा स्वमुखादेकोनपञ्चाशदधिकशतप्रमाणदपनीयते, स्थितं शेषमेकोनत्रिंशं शतं  
 ११९, एतावती ब्रह्मलोके ऋमिः । लान्तके प्रस्तदाः पञ्च, ते रूपोनाः क्रियन्ते, जाताश्चत्वारः, ते चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जाताः  
 षोडश, ते स्वमुखात् पञ्चविंशत्यधिकशतप्रमाणदपसार्यन्ते, स्थितं शेषं नवोत्तरं शतं १०९, एषा लान्तके ऋमिः । तथा  
 महाशुक्रे प्रस्तदाश्चत्वारः, ते रूपोनाः क्रियन्ते, जातास्त्रयः, ते चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जाता द्वादश, ते स्वमुखात् पञ्चोत्तरशत-  
 प्रमाणादपसार्यन्ते, स्थिता शेषा त्रिनवतिः ९३, एषा महाशुक्रे ऋमिः । सहस्रारेऽपि कल्पे प्रस्तदाश्चत्वारः, ते रूपोनाः  
 क्रियन्ते, जातास्त्रयः, ते चतुर्भिर्गुणिता जाता द्वादश, ते स्वमुखादेकोननवतिरूपादपसार्यन्ते, स्थिता शेषा सप्तसप्ततिः  
 ७७, एषा सहस्रारकल्पे ऋमिः । एवमानतप्राणतादिष्वपि प्रस्तदपरिमाणं परिचाव्य ऋमयो वक्तव्याः । तत्रानतप्राणतव-  
 लये ऋमिरेकषष्टिः ६१ । आराण्यच्युतवलये पञ्चचत्वारिंशत् ४५ । अधस्तनत्रैवेयकत्रिके त्रयस्त्रिंशत् ३३ । मध्यमत्रैवे-  
 यकत्रिके एकविंशतिः ११ । उपरितनत्रैवेयकत्रिके नव ९ । तथा चोक्तम्—“एगाहिय दुन्निसया तेवन्नसयं सयं च उण-  
 तीसं । तत्तो नवाहियसयं तिल्लवइ सत्तत्तरी चैव ॥ १ ॥ एगणी पणयाळा तितीसा इक्कीस नव चैव । कल्पेसु पत्थनाणं  
 ऋमीळं हुंति नायबा ॥ २ ॥ मुखऋमिस्थापनेयम्—

ऊर्ध्वलोकसंख्या  
 अनुत्तरविमान ३  
 उपरितनत्रैवेयक ३  
 मध्यमत्रैवेयक ३  
 अधस्तनत्रैवेयक ३  
 आरणाच्युत  
 आनतप्राणत  
 सहस्रार  
 शुक  
 क्षांतक  
 ब्रह्म  
 सनत्कुमारमाहेंद्र  
 सौधर्मेदान  
 ऊर्ध्वदेवलोक

शुभए	५	२५५	१२७	६२	७७५	७५७ए१५ए	७५७ए७०२३
५	०	०	०	१	५	०	५
१७	ए	२६	१३	३	३ए	६१	१००
२ए	२१	५०	२५	३	७ए	३२	१०७
५१	३३	७५	३७	३	१११	०	१११
५७	५५	१०२	५१	५	२०५	ए६	३००
७३	६१	१३५	६७	५	२६७	१३२	५००
७ए	७७	१६६	७३	५	३३२	५६६७	६०००
१०५	ए३	१ए७	एए	५	३ए६	३ए६०५	५००००
१२५	१०ए	२३५	११७	५	५७५	५ए५१५	५००००
१५ए	१२ए	२७७	१३ए	६	७३५	३एए१६६	५०००००
१ए७	१५३	३५०	१७ए	१२	२१००	१एए७ए००	२०००००००
२५ए	२०१	५५०	२२ए	१३	२ए२५	५एए७७७५	६००००००
मुल	जूमि	समास	अर्थ	प्रतर	पंक्तिबंध	मुष्पावकीर्ण	सर्वविमानसंख्या.

तदेवमुक्ता मुखचूमयः, सम्प्रत्येजदाश्रितं करणं जाव्यते—तत्र सौधर्मेशानवलये एकोनपञ्चाशदधिके षे शते मुखं, चूमिरेकोत्तरे षे शते, अन्ययोः समासे जातानि पञ्चाशदधिकानि चत्वारि शतानि ४५०, तेषामर्थं षे शते पञ्चविंशत्यधिके २२५. ते स्वप्रतरैस्त्रयोदशजिगुण्येते, जातानि पञ्चविंशत्यधिकान्येकोनत्रिंशत्तानि २२५, एतावन्ति सौधर्मेशानवलाये सर्वसङ्ख्याया आवलिकाप्रविष्टानि विमानानि । उक्तं च—“दो चैव सहस्साइं नव चैव सयाइं पष्ववीसांडं । आवलियासु विमाणा सोहस्मीसाणकप्येसु ॥ १ ॥” एतद्व्यतिरिक्तानि नु शेषाणि विमानानि पुष्पावकीर्णानि, तत्र सौधर्मै कट्यं सर्वसङ्ख्याया विमानानि षात्रिंशत्तः, ईशाने कट्येऽष्टात्रिंशतिः, उचयमीदने षष्टिर्लक्षाः, एतन्न्यः श्रेणिप्रतिवद्धानि त्रिंशत्तानि पञ्चविंशत्यधिकैकोनत्रिंशत्तसङ्ख्याकानि शोध्यन्ते, शेषाणि तिष्ठन्ति एकोनयष्टिर्लक्षाः सप्तनवतिमद्भ्र्णाणि पञ्चसप्तत्यधिकानि ५७५०७५, एतावन्ति सौधर्मेशानवलाये पुष्पावकीर्णानि । उक्तं च—“अत्रण्टि सयमहस्मा सत्ताण-उई तहा सहस्साइं । पन्नत्तरी विमाणा हवंति पुष्पावकिष्णाणं ॥ १ ॥” तथा सनत्कुमारमाहेन्ध्वलयं मुखं मस-नवतिः शतं, चूमिस्त्रिपञ्चाशदधिकं शतं, अन्ययोः समासे जातानि त्रीणि शतानि पञ्चाशदधिकानि ३५०. तेषामर्थं पञ्चसप्तत्यधिकं शतं, तन्स्वप्रतरैर्षादशजिगुण्यंतं, जातान्येकविंशतिशतानि २१००, एतावन्ति सर्वसङ्ख्याया सनत्कुमारमाहेन्ध्वलाये आवलिकाप्रविष्टानि विमानानि, शेषाणि पुष्पावकीर्णानि, तत्र सनत्कुमारे माहेन्ध्वं च भवमङ्गलया विमानानि त्रिंशत्तिर्लक्षाः २००००००, तेन्य एकविंशतिशतानि श्रेणिप्रतिवद्धानि विमानान्यपनीयन्ते, शेषाण्यवतिष्ठन्ते एकोनत्रिंशत्तिर्लक्षाः सप्तनवतिः मद्भ्र्णाणि नव शतानि १७५७००, एतावन्ति सनत्कुमारमाहेन्ध्वलयं पुष्पावकीर्णानि । उक्तं



च—“दो चेव सहस्साइं सयमेगं चेव होइ नायधं । आवलियासु विमाणा सणकुमारं आ माहिदे ॥ १ ॥ दस नव य सयसहस्सा सत्ताण्णइं तहा सहस्साइं । नव य सया संपुष्ठा हवंति पुष्पावकिन्नाणं ॥ २ ॥” तथा ब्रह्मलोकं मुखसेको-  
नपञ्चाशदधिकं शतं, ऋमिरेकोनत्रिंशदधिकं शतं, अनयोः समासे जाते षे शते अष्टसप्तत्यधिके २१८, तयोरर्धं शतने-  
कोनचत्वारिंशदधिकं १३९, तत्स्वप्रतैः षड्विंशत्यधिकानि ८३४, एतावन्ति ब्रह्मलोकं  
आवलिकाप्रविष्टानि विमानानि, एतद्व्यतिरिक्तानि तु शेषाणि पुष्पावकीर्णानि, तानि च तिस्रो लक्षा नवनवतिसह-  
स्राणि शतं चैकं षड्षष्ट्यधिकं ३९९१६६ । उक्तं च—“अठसथा चोत्तीसा बंने कप्पम्मि हुंति आवलिया । लरकतिगं  
नवनजयं ढावठिसयं पइन्नाणं ॥ १ ॥” तथा दान्तके मुखं पञ्चत्रिंशत्यधिकं शतं १२५, ऋमिर्नवोत्तरं शतं १०९, अन-  
योः समासे जाते षे शते चतुस्त्रिंशदधिके २३४, तयोरर्धं शतमेकं सप्तदशोत्तरं ११९, तत्स्वप्रतैः पञ्चत्रिंशत्यधिकं, जाता-  
नि पञ्च शतानि पञ्चाशीत्यधिकानि ५८५, एतावन्ति दान्तके कटपे आवलिकाप्रविष्टानि विमानानि, शेषाणि तु पुष्पा-  
वकीर्णानि, तानि चैकोनपञ्चाशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि पञ्चदशोत्तराणि ४९४१५ । उक्तं च—“अज्जणपन्न सहस्सा  
पइन्नगाण चउरो य पन्नरस । पंच य पंचासीया आवलिया दंतए कप्पे ॥ १ ॥” तथा महाशुक्रे कटपे मुखं पञ्चोत्तरं  
शतं १०५, ऋमिस्त्रिनवतिः ९३, अनयोः समासे जातमष्टनवत्यधिकं शतं १९८, तस्यार्धं नवनवतिः, सा स्वप्रतरैश्चतु-  
त्रिंशत्यधिकं, जातानि त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकानि ३९६, एतावन्ति महाशुक्रे कटपे आवलिकाप्रविष्टानि विमानानि,  
शेषाणि तु पुष्पावकीर्णानि, तान्येकोनचत्वारिंशत्सहस्राणि षड् शतानि चतुरश्रराणि ३९६०४ । उक्तं च—“तिन्नि सया

ब्रह्मजया आवलिया खलु जवे महासुकं । उणयाडीस सहसा बच्च सय पइसगा चडरो ॥ १ ॥” तथा सहसारे कट्ये  
 मुखमेकोनवतिः ७९, ऋमिः सप्तसप्ततिः ७७, अनयोः समासे जातं शतमेकं षट्षष्ट्यधिकं १६६, तस्यार्धं त्र्यशीतिः ७३,  
 सा स्वप्रतरैश्चतुर्त्रिगुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि षात्रिंशदधिकानि ३३३, एतावन्ति सहसारे कट्ये आवलिकाप्रवि-  
 द्यानि विमानानि, शेषाणि तु पुष्पावकीर्णानि, तानि च पञ्च सहस्राणि षट् शतान्यष्टापष्ट्यधिकानि ५६६७ । उक्तं च—  
 “तिन्नि सया बत्तीसा आवलिया खलु जवे सहसारे । बप्पन्न अठसठी पइन्नगाणं तु बोधवा ॥ १ ॥” तथाऽऽनतप्राण-  
 तवलये मुखं त्रिसप्ततिः ७३, ऋमिरेकषष्टिः ६१, अनयोः समासे जातं चतुस्त्रिंशदधिकं शतं १३४, तस्यार्धं सप्तषष्टिः  
 ६७, सा स्वप्रतरैश्चतुर्त्रिगुण्यते, जाते द्वे शते अष्टपष्ट्यधिके ३६७, एतावन्त्यानतप्राणतवलये आवलिकाप्रविद्यानि विमा-  
 नानि, शेषाणि तु पुष्पावकीर्णानि, तानि च शतमेकं षात्रिंशदधिकं १३३ । उक्तं च—“आणयपाणयकप्ये दुन्नि सया  
 अठसठि आवलिया । बत्तीसं सयमेगं च दोइ पुप्फावकिन्नाणं ॥ १ ॥” तथाऽऽरणच्युतवलये मुखं सप्तपञ्चाशत् ५७,  
 ऋमिः पञ्चचत्वारिंशत् ४५, अनयोः समासे जातं द्युत्तरं शतं १०३, तस्यार्धमेकपञ्चाशत् ५१, सा स्वप्रतरैश्चतुर्त्रिगुण्यते,  
 जाते द्वे शते चतुरत्तरं २०४, एतावन्त्यारणच्युतवलये आवलिकाप्रविद्यानि विमानानि, शेषाणि तु षष्ठवतिसङ्ख्यानि  
 पुष्पावकीर्णानि ९६ । उक्तं च—“दुन्नि सया चडरहिया आवलिआ आरणच्चुए कप्ये । बन्नडइं च विमाणा हवंति  
 पुप्फावकिष्ठाइं ॥ १ ॥” तथाऽधस्तनप्रैवेयकत्रिके मुखमेकचत्वारिंशत् ४१, ऋमिस्त्रयस्त्रिंशत् ३३, तयोः समासे जाता  
 चतुःसप्ततिः ७४, तस्या अर्धं सप्तत्रिंशत् ३७, सा स्वप्रतरैस्त्रिगुण्यते, जातमेकादशोत्तरं शतं १११, एतावन्त्यधस्तन-

त्रैवेयकत्रिके आबलिकाप्रविष्टानि विमानानि, पुष्पावकीर्णानि तु तत्र न सन्ति । उक्तं च—“द्विष्टिमगेविज्ञाणं इकार-  
 त्रैवेयकत्रिके आबलिकाप्रविष्टानि विमानानि, पुष्पावकीर्णानि तु तत्र न सन्ति । उक्तं च—“द्विष्टिमगेविज्ञाणं इकार-  
 सयं त्रवे विमाणाणं । आबलिआसु विमाणा नत्थि उ पुष्पावकिञ्चत्था ॥ १ ॥” तथा मध्यमत्रैवेयकत्रिके मुखमेकोनत्रिं-  
 शत् १९, चूमिकेविंशतिः ३१, तयोः समासे जाता पञ्चाशत् ५०, तस्या अर्धं पञ्चविंशतिः २५, सा स्वप्रतरैस्त्रिजिगु-  
 ण्यते, जाता पञ्चसप्ततिः १५, एतावन्ति मध्यमत्रैवेयकत्रिके आबलिकाप्रविष्टानि विमानानि, शेषाणि तु पुष्पावकीर्णानि,  
 तानि च छात्रिंशत् ३३ । उक्तं च—“मश्रिमगेविज्ञाणं आबलि पन्नत्तरी विमाणाणं । वत्तीसं च विमाणा हवंति  
 पुष्पावकिञ्चाइ ॥ १ ॥” तथोपरितनत्रैवेयकत्रिके मुखं सप्तदश १९, चूमिर्नव ९, तयोः समासे जाता षड्विंशतिः २६,  
 तस्या अर्धं त्रयोदश १३, ते स्वप्रतरैस्त्रिजिगुण्यन्ते, जाता एकोनचत्वारिंशत् ३९, एतावन्त्युपरितनत्रैवेयकत्रिके आव-  
 लिकाप्रविष्टानि विमानानि, शेषाणि तु पुष्पावकीर्णानि, तानि चैकषष्टिः ६१ । उक्तं च—“उवरिमगेविज्ञाणं उगुण-  
 चाद्वीसं हवंति आबलिआ । एगळी अ विमाणा हवंति पुष्पावकिञ्चाइ ॥ १ ॥” चरमे तु प्रस्तटे सर्वाथ्रमिञ्जिनामकस्य  
 विमानेन्धकस्य पूर्वादिषु दिक्षु प्रत्येकमेकमात्रलिकाप्रविष्टं विमानं, पुष्पावकीर्णानि तु तत्र न सन्ति । उक्तं च—“वि-  
 जए य वेजयंते जयंत अपराजिए अ सवठे । आबलिआसु विमाणा नत्थि उ पुष्पावकिञ्चत्था ॥ १ ॥” यदा तु सकञ्जे-  
 ऽप्यूर्ध्वलोके आबलिकाप्रविष्टविमानसङ्ख्या शालुमिष्यते तदा यत्सर्वप्रथमे प्रस्तटे विमानाग्रं षे शतं एकोनपञ्चाशदधिकं  
 २४९ तन्मुखं, यानि च सर्वचरमे प्रस्तटे पञ्च विमानानि सा चूमिः, तयोः समासे जाते षे शते चतुःपञ्चाशदधिकं २५४.  
 तयोर्धं सप्तविंशं शतं १३९, तत्सकलोर्ध्वलोकगतैर्षष्टिसङ्ख्यैः प्रतरैर्गुण्यते, जातान्यष्टसप्ततिशतानि चतुःसप्तत्यधिकानि

७७४, एतावन्ति सकलेऽप्यूर्ध्वलोके आवलिकाप्रविष्टानि विमानानि, शेषाणि तु पुष्पावकीर्णानि, तानि च नवमह्यया चतुरशीतिः शतसहस्राणि एकोनवतिः सहस्राणि शतमेकमेकोनपञ्चाशदधिकं ७४७ए१४ए । उक्तं च—“सत्त्वं सहस्साईं सयाईं चोवत्तराईं अच जवे । आवलिश्चासु विमाणे सेसा पुष्पावकिन्नत्था ॥ १ ॥ बुलसीइ सयसहरमा अउणानउई जवे सहस्साईं । एरूणं च दिवहुं सयं च पुष्पावकिन्नाणं ॥ २ ॥” ॥ १२१ ॥

सम्प्रति कस्मिन् कल्पे कियन्त्यावलिकाप्रविष्टानि वृत्तानि विमानानि, कियन्ति अस्माणि, कियन्ति चतुरस्राणीत्येतन्निरूपयति—

जहिं कल्पे जावइआ पयरा आवलिश्चा तत्तिश्चा तढ । एगदिसाए तासिं तिहि तिहि प्रागेहि जं लऊं १२२  
तं मिलिअं ठाण तिगे तंसचउरंसवट्टए काउं । तिविचत्ते वि अ सेसं चिंतसु दुगइक्कसुत्ताइं ॥ १२३ ॥  
जावइआ तहिं इक्का तावइआ तंसरासिपस्किवसु । मीलिय दुगपिंरुदलं तंसे चउरंसि वीयदलं ॥१२४॥  
एवं एगदिसाए तंसयचउरंसवट्टसंखालं । वट्टेसु इंदगाणि य खवेसु सवेसु चउगुणियं ॥ १२५ ॥

ब्याख्या—यस्मिन् कल्पे सौधर्मेशानवलयदौ यावन्तः प्रतरास्तत्र तावत्यश्चतुर्दिग्विनिर्गता आवलिकास्तासां चावलिकानामेकस्यां दिशि त्रिजिस्त्रिचर्जागो ह्रियते, हृते च जागे यद्वब्धं तदेकत्र मीलयते, मीलयित्वा च अस्त्रचतुरस्रवृत्तसंज्ञितेषु त्रिषु स्थानेषु स्थाप्यन्ते, आवलिकानां च प्रत्येकं त्रिजिर्विचक्रानां यद्वेषमवतिष्ठते तच्चिन्तय परिजावय, यथा कि-



धिके १४९, चतुरस्रराशिर्द्वे शते त्रिचत्वारिंशदधिके १४३, इदमेकस्यां दिशि वृत्तादीनां परिमाणं । ततः सकलसौधमै-  
 शानवलयगतवृत्तादिसङ्ख्यानयनार्थं त्रयोऽपि राशयः पृथक् पृथक् चतुर्भिर्गुण्यन्ते, वृत्तराशौ च त्रयोदश विमानेन्द्रकाः  
 प्रद्विष्यन्ते, ततो जातं सौधमैशानवलये त्र्यस्राणां सर्वायमिदं नव शतान्यष्टाशीत्यधिकानि ९७७, चतुरस्राणां नव शता-  
 नि द्विसप्तत्यधिकानि ९७३, वृत्तानां नव शतानि पञ्चपष्ट्यधिकानि ९६५ । उक्तं च—“पञ्चदशशतिकाया, दोसत्तरिगा य  
 नव नव सयाड । सोहम्मगईसाणे, वट्टा तंसा य चउरंसा ॥ १ ॥” तथा सनकुमारमाहेन्द्रवलये षादश प्रस्तदा इति  
 षादशवलिकाः, तासां च मध्ये प्रथमायामवलिकायामेकस्यां दिशि विमानान्येकोनपञ्चाशत्, द्वितीयस्यामष्टाचत्वारिं-  
 शत्, तृतीयस्यां सप्तचत्वारिंशत्, चतुर्थी षट्चत्वारिंशत्, पञ्चम्यां पञ्चचत्वारिंशत्, षष्ठ्यां चतुश्चत्वारिंशत्, सप्तम्यां त्रिच-  
 त्वारिंशत्, अष्टम्यां द्विचत्वारिंशत्, नवम्यामेकचत्वारिंशत्, दशम्यां चत्वारिंशत्, एकादश्यामेकोनचत्वारिंशत्, द्वाद-  
 श्यामष्टात्रिंशत् ४९-४७-४९-४६-४५-४४-४३-४२-४१-४०-३९-३८ । एतेषां त्रिभिर्जागि हृते लब्धं यथाक्रमं १६-  
 १६-१५-१५-१४-१४-१३-१३-१२-१२ । एतानि लब्धानि सर्वाण्यप्येकत्र मीद्व्यन्ते, जातं सप्तत्यधिकं  
 शतं १७० । एतत्र्यस्रचतुरस्रवृत्तसंज्ञितेषु त्रिषु स्थानेषु स्थाप्यते १७०-१७०-१७० । लब्धशेषाणि च क्रमेणामूनि १-०-३-  
 १-०-३-१-०-३-१-०-३ । अत्र चत्वार एकाश्चत्वारो विकाः, तत्रैककाख्यस्रराशौ, प्रद्विष्यन्ते, ये तु चत्वारो  
 विकाः त एकात्र पिण्डिता जाता अष्टौ । तत्र चत्वारश्चतुरस्रराशौ प्रद्विष्यन्ते, चत्वारख्यस्रराशौ, ततख्यस्रराशिर्जातो-  
 ऽष्टसप्तत्यधिकं शतं १७७, चतुरस्रराशिश्चतुःसप्तत्यधिकं शतं १७४, इदमेकस्यां दिशि वृत्तादीनां परिमाणं । ततः सप्त-

ल्कुमारमाहेन्धवलयगतवृत्तादिसङ्ख्यानयनार्थं त्रयोऽपि राशयः पृथक् पृथक् चतुर्भिर्गुण्यन्ते, वृत्तराशौ च द्वादश विमाने-  
 न्धकाः प्रद्विष्यन्ते, ततो जातं सनत्कुमारमाहेन्धवलये त्र्यक्षाणां सर्वाग्रमिदं सप्त शतानि द्वादशोत्तराणि ७१२, चतुर-  
 खाणां षट् शतानि षष्ठवत्यधिकानि ६९६, वृत्तानां षट् शतानि द्विनवत्यधिकानि ६९२ । उक्तं च—“लब्ध सया वाण-  
 ज्या, सत्त सया बारसुत्तरा हुंति । लब्ध सया लब्धञ्चा, वहाइ सण्कुमारमाहिंदे ॥ १ ॥” तथा ब्रह्मलोके प्रसूताः षड्-  
 त्याबलिका अपि चतुर्दिग्विनिर्गताः षट्, तासां च मध्ये प्रथमायामावलिकायामेकस्यां दिशि विमानानि सप्तत्रिंशत्,  
 द्वितीयस्यां षट्त्रिंशत्, तृतीयस्यां पञ्चत्रिंशत्, चतुर्थ्यां चतुस्त्रिंशत्, पञ्चम्यां त्रयस्त्रिंशत्, षष्ठ्यां द्वात्रिंशत् । स्थापना-  
 ३७-३६-३५-३४-३३-३२ । एतेषां प्रत्येकं त्रिचिर्चागो ह्रियते, लब्धं यथाक्रममिदं—१२-१२-११-११-११-१० ।  
 एतानि लब्धानि सर्वाण्यप्येकत्र मीढ्यन्ते, जाता सप्तषष्टिः ६७, सा त्र्यस्रचतुरस्रवृत्तसंज्ञितेषु त्रिषु स्थानेषु स्थाप्यते ६७-  
 ६७-६७ । लब्धशेषाणि च क्रमेणामूनि—एककः शून्यं द्विकः शून्यं त्रिकः १-०-२-१-०-२ । अत्र द्वावेककौ,  
 द्वौ च द्विकौ । तत्रैककौ त्र्यस्रराशौ प्रद्विष्येते । यौ तु द्वौ द्विकौ, तावेकत्र मिलितौ जाताश्चत्वारः । तत्र द्वौ त्र्यस्रराशौ  
 प्रद्विष्येते । द्वौ चतुरस्रराशौ । ततस्त्र्यस्रराशिर्जात एकसप्ततिः ७१ । चतुरस्रराशिरेकोनसप्ततिः ६९ । इदमेकस्यां दिशि  
 वृत्तादीनां परिमाणं । ततः सकलब्रह्मलोकगतवृत्तादिसङ्ख्यानयनाय त्रयोऽपि राशयः पृथक् पृथक् चतुर्भिर्गुण्यन्ते । वृत्त-  
 राशौ चोपरि षट् विमानेन्धकाः प्रद्विष्यन्ते । ततो जातं ब्रह्मलोके त्र्यक्षाणां सर्वाग्रमिदं—द्वे शते चतुरशीत्यधिके-  
 २७४ । चतुरखाणां द्वे शते षट्सप्तत्यधिके २७६ । वृत्तानां द्वे शते चतुःसप्तत्यधिके २७४ । उक्तं च—“द्वोवत्तरचतुल-

सीया, षसत्तरगा दुवे दुवि सया उ । कप्पम्मि वंचलोए, वट्टा तंसा थ चउरंसा ॥ १ ॥” तथा लान्तके कइये प्रस्तदाः  
 पञ्चेत्यावट्टिका अपि चतुर्दिग्विनिर्गताः पञ्च । तत्र प्रथमायामावट्टिकायामेकस्यां दिशि विमानपरिमाणमेकत्रिंशत्, द्विती-  
 यस्यां त्रिंशत्, तृतीयस्यां एकोनत्रिंशत्, चतुर्थ्यामष्टाविंशतिः, पञ्चम्यां सप्तविंशतिः, स्थापना—३१-३०-१९-१८-  
 १७ । आसां प्रत्येकं त्रिचिर्जागे हुते लब्धं यथाक्रममिदं—१०-१०-ए-ए । एतानि च सर्वाण्यप्येकत्र मीड्यन्ते,  
 जाता सप्तचत्वारिंशत् ४९ । सा त्र्यस्रचतुरस्रवृत्तसंज्ञितेषु त्रिषु स्थानेषु स्थाप्यते—४९-४९-४९ । लब्धशेषाणि च क्रमे-  
 णामूनि—एककः शून्यं द्विक एककः शून्यं १-०-१-१-० । अत्र द्वावेककौ, एको द्विकः । तत्रैककौ त्र्यस्रराशौ प्रक्षिप्येते ।  
 यस्तु द्विकस्तस्यैकख्यस्रराशौ प्रक्षिप्यते, एकश्चतुरस्रराशौ, ततख्यस्रराशिर्जातः पञ्चाशत् ५० । चतुरस्रराशिरष्टाचत्वारिं-  
 शत् ४० । इदमेकस्यां दिशि वृत्तादीनां परिमाणं । ततः सकललान्तकगतवृत्तादिसङ्ख्यानयनाय त्रयोऽपि राशयः प्रत्येकं  
 चतुर्भिर्गुण्यन्ते । वृत्तराशौ च पञ्च विमानेन्द्रकाः प्रक्षिप्यन्ते । ततो जातं लान्तकत्रये त्र्यस्राणां सर्वाग्रमिदं—६ शते  
 १०० । चतुरस्राणां शतं द्विनवत्याधिकं १९१ । वृत्तानां शतं त्रिनवत्याधिकं १९३ । उक्तं च—“तेणउयं चेव सयं, दो  
 चेव सया सयं च नाणउयं । कप्पम्मि लंतगग्भी, वट्टा तंसा थ चउरंसा ॥ १ ॥” तथा महायुक्ते कइये चत्वारः प्रस्तदा  
 इति चतस्रश्चतुर्दिग्विनिर्गता आवट्टिकाः । तत्र प्रथमायामावट्टिकायामेकस्यां दिशि विमानानि पञ्चविंशतिः, द्वितीयस्यां  
 पञ्चविंशतिः, तृतीयस्यां चतुर्विंशतिः, चतुर्थ्यां त्रयोविंशतिः १६-१५-१४-१३ । आसां प्रत्येकं त्रिचिर्जागे हुते लब्धं  
 यथाक्रममिदं—८-८-८-८ । एतानि सर्वाण्यप्येकत्र मीड्यन्ते, जातैकत्रिंशत् ३१ । सा त्र्यस्रचतुरस्रवृत्तसंज्ञितेषु



त्रिषु स्थानेषु स्थाप्यते ३१-३१-३१ । द्वाब्धशेषाणि च क्रमेणामूनि—द्विक एककः शून्यं द्विकः ३-१-०-३ । अत्रैक  
 एकको द्वौ द्विकौ । तत्रैककख्यस्रराशौ प्रद्विष्यते । यौ तु द्वौ द्विकौ तावेकत्र मीह्येते, जाताश्चत्वारः । तत्र द्वौ त्र्यस्रराशौ  
 प्रद्विष्येते, द्वौ चतुरस्रराशौ । ततख्यस्रराशिः संपन्नश्चतुर्दशत् ३३ । चतुरस्रराशिख्यखिंशत् ३३ । इदमेकस्यां दिशि  
 वृत्तादीनां परिमाणं । ततः सकलमहाशुक्रकल्पगतवृत्तादिसङ्ख्यानयनाय त्रयोऽपि राशयः पृथक् चतुर्भिर्गुण्यन्ते । वृत्त-  
 राशौ च चत्वारो विमानेन्द्रकाः प्रद्विष्यन्ते । ततो जातं महाशुक्रे कल्पे त्र्यस्राणां सर्वाग्रमिदं—शतं षट्त्रिंशदधिकं  
 १३६ । चतुरस्राणां षात्रिंशं शतं १३३ । वृत्तानामष्टाविंशं शतं १३७ । लृक्तं च—“अष्टावीसं च सयं, ठत्तीससयं सयं  
 च बत्तीसं । कप्पस्मि महाशुके, बह्वा तंसा य चञ्जरंसा ॥ १ ॥” तथा सहस्रारेऽपि कल्पे चत्वारः प्रस्तदा इति चतस्रश्च-  
 तुर्दिग्विनिर्गता आवद्विकाः । तत्र प्रथमावद्विकायां षाविंशतिः, द्वितीयस्यामेकविंशतिः, तृतीयस्यां त्रिंशतिः, चतुर्थ्या-  
 मेकोनविंशतिः ३३-३१-३०-१ ए । एतासां त्रिजिर्जागे हृते द्वाब्धं यथाक्रममिदं—३-३-६-६ । एतानि सर्वाण्यप्ये-  
 कत्र मीह्यन्ते, जाता षड्विंशतिः ३६ । सा वृत्तत्र्यस्रचतुरस्रसंज्ञितेषु त्रिषु स्थानेषु स्थाप्यते ३६-३६-३६ । द्वाब्धशेषाणि  
 च क्रमेणामूनि—एककः शून्यं द्विक एककः १-०-३-१ । अत्र षावेककौ, एको द्विकः । तत्रैककौ त्र्यस्रराशौ प्रद्विष्येते ।  
 यस्तु विकसत्स्यैकख्यस्रराशौ प्रद्विष्यते, एकश्चतुरस्रराशौ । ततख्यस्रराशिर्जात एकोनत्रिंशत् ३९ । चतुरस्रराशिः सप्त-  
 विंशतिः ३७ । इदमेकस्यां दिशि वृत्तादीनां परिमाणं । ततः सकलसहस्रारकल्पगतवृत्तादिसङ्ख्यानयनाय त्रयोऽपि राशयः  
 पृथक् चतुर्भिर्गुण्यन्ते । वृत्तराशौ च चत्वारो विमानेन्द्रकाः प्रद्विष्यन्ते, जातं सहस्रारे कल्पे त्र्यस्राणां सर्वाग्रमिदं—

षोडशोत्तरं शतं ११६ । चतुरस्राणामष्टोत्तरं शतं १०० । वृत्तानामष्टोत्तरं शतं १०० । उक्तं च—“अष्टोत्तरं च सोलं,  
 अष्टसयं चैव होत्राणं तु । कप्पस्मि सहस्सारे, वद्दा तंसा य चउरंसा ॥ १ ॥” तथानतप्राणतवलयेऽपि चत्वारः प्रस्तदा  
 इति चतस्रश्चतुर्दिग्विनिर्गता आवलिकाः । तत्र प्रथमायामवलिकायामष्टादश, द्वितीयस्यां सप्तदश, तृतीयस्यां पोरुश,  
 चतुर्थ्यां पञ्चदश १०-१७-१६-१५ । एतेषां प्रत्येकं त्रिचिर्जागे हुते लब्धं यथाक्रममिदं—६-५-५-५ । एतानि च  
 सर्वाण्यप्येकत्र मीढ्यन्ते, जातैकविंशतिः ३१ । सा वृत्तत्रयस्रचतुरस्रसंज्ञितेषु त्रिषु स्थानेषु स्थाप्यते—३१-३१-३१ ।  
 लब्धहोपाणि च क्रमेणामूनि—शून्यं द्विक एककः शून्यं ०-३-१-० । अत्रैक एकको द्विक एकः । तत्रैककल्यस्रराशौ  
 प्रद्विष्यते । यस्तु द्विकस्तस्यैकल्यस्रराशौ प्रद्विष्यते । एकश्चतुरस्रराशौ । ततल्यस्रराशिर्जातस्रयोविंशतिः ३३ । चतुरस्र-  
 राशिर्षोविंशतिः ३३ । इदमेकस्यां दिशि वृत्तादीनां परिमाणं । ततः सकलानतप्राणतवलयगतवृत्तादिसङ्ख्यानयनाय त्रयो-  
 ऽपि राशयः पृथक् चतुर्भिर्गुण्यन्ते । वृत्तराशौ च चत्वारो विमानेन्द्रकाः प्रद्विष्यन्ते । ततो जातमानतप्राणतवलये त्र्य-  
 स्राणां सर्वसङ्ख्या परिमाणमिदं—द्विनवतिः ९३ । चतुरस्राणामष्टाशीतिः ८८ । वृत्तानामष्टाशीतिः ८८ । उक्तं च—  
 “अम्सीई नाणउई, अघसीई य होइ बोधवा । आणयपाणयकप्पे, वद्दा तंसा य चउरंसा ॥ १ ॥” तथारणाच्युत-  
 वलयेऽपि चत्वारः प्रस्तदा इति चतस्रश्चतुर्दिग्विनिर्गता आवलिकाः । तत्र प्रथमायामवलिकायामेकस्यां दिशि विमानानि  
 चतुर्दश, द्वितीयस्यां त्रयोदश, तृतीयस्यां षादश, चतुर्थ्यामेकादश १४-१३-१२-११ । एतेषां प्रत्येकं त्रिचिर्जागो द्वि-  
 यते, लब्धं यथाक्रममिदं—४-४-४-३ । एतानि सर्वाण्यप्येकत्र मीढ्यन्ते, जातानि पञ्चदश । तानि वृत्तत्रयस्रचतुरस्रसंज्ञितेषु

त्रिषु स्थानेषु स्थाप्यन्ते—१५-१५-१५ । द्बन्धशेषाणि च क्रमेणामूनि—द्विक एककः शून्यं द्विकः ३-१-०-३ । अत्र द्वौ  
 द्विकौ, एक एककः । तत्रैककख्यस्रराशौ प्रद्विष्यते । यौ तु द्विकौ सवेकत्र मीद्वितौ, जाताश्चत्वारः । तत्र द्वौ त्र्यस्रेषु  
 प्रद्विष्येते, द्वौ चतुरस्रेषु । ततो जातख्यस्रराशिरष्टादश १८ । चतुरस्रराशिः सप्तदश १७ । इदमेकस्यां दिशि वृत्तादीनां  
 परिमाणं । ततः सकलारणाच्युतवलयगतवृत्तादिसङ्ख्यानयनाय त्रयोऽपि राशयः पृथक् चतुर्भिर्गुण्यन्ते । वृत्तराशौ च  
 चत्वारोऽपि विमानेन्द्रकाः प्रद्विष्यन्ते, जातमारणाच्युतवलये सर्वाग्रमिदं—त्र्यस्राणां द्विसप्ततिः ७३ । चतुरस्राणामष्ट-  
 षष्टिः ६८ । वृत्तानां चतुःषष्टिः ६४ । उक्तं च—“चउसठी वावत्तरि, अरुसठी चैव होइ नायबा । आरणश्चञ्चुकम्पे, वद्दा  
 तंसा थ चउरंसा ॥ १ ॥” तथाधस्तनत्रैवेयकत्रिके त्रयः प्रस्तटा इति तिस्रश्चतुर्दिग्विनिर्गता आवल्लिकाः । तत्र प्रथमा-  
 यामावल्लिकायां दश, द्वितीयस्यां नव, तृतीयस्यामष्टौ, १०-९-८ । एतेषां प्रत्येकं त्रिचिर्नागे हृते द्बन्धं यथाक्रममिदं—  
 ३-३-३ । एतानि च सर्वाण्येकत्र मीद्व्यन्ते, जातानि अष्टौ ८ । तानि त्र्यस्रचतुरस्रवृत्तसंज्ञितेषु त्रिषु स्थानेषु स्थाप्यन्ते—८-  
 ८-८ । द्बन्धशेषाणि च क्रमेणामूनि—एककः शून्यं द्विकः १-०-३ । अत्रैक एककः, एको द्विकः । तत्रैककख्यस्रराशौ  
 प्रद्विष्यते । यस्तु द्विकस्रस्यैकख्यस्रराशौ प्रद्वेपणीयः, एकश्चतुरस्रराशौ, ततख्यस्रराशिर्जातो दश १० । चतुरस्रराशि-  
 र्नव ९ । इदमेकस्यां दिशि वृत्तादीनां परिमाणं । ततः सकलाधस्तनत्रैवेयकत्रिकगतवृत्तादिसङ्ख्यानयनाय त्रयोऽपि राशयः  
 प्रत्येकं चतुर्भिर्गुण्यन्ते । वृत्तराशौ च त्रयोऽपि विमानेन्द्रकाः प्रद्विष्यन्ते । ततो जातमधस्तनत्रैवेयकत्रिके त्र्यस्राणां सर्वा-  
 ग्रमिदं चत्वारिंशत् ४० । चतुरस्राणां षट्त्रिंशत् ३६ । वृत्तानां षट्त्रिंशत् ३५ । उक्तं च—“पणतीसा चत्तादा, ठत्तीसा



स्त्रयः ३ । इदमेकस्यां दिशि वृत्तादीनां परिमाणं । ततः सकलोपरितन्त्रैवेयकत्रिकगतवृत्तादिसंस्थानयनाय त्रयोऽपि  
 राशयः पृथक् चतुर्भिर्गुण्यन्ते, चतुराशौ च त्रयोऽपि विमानेन्द्रकाः प्रक्षेपणीयाः । ततो जातमुपरितन्त्रैवेयकत्रिकं त्र्य-  
 स्त्राणां सर्वाश्रमिदं पोरुश १६ । चतुरस्राणां द्वादश ११ । वृत्तानामेकादश ११ । चरमे तु प्रस्तटे सर्वमध्यं विमानं वृत्तं,  
 शेषाणि तु चतुर्दिग्भावीनि चत्वारि विमानानि विजयवैजयन्तजयन्तापराजितसंज्ञानि त्र्यस्राणि । उक्तं च—“एङ्कारस  
 सोलस वारसेव गेविज्ज उवरिमे होति । एणं वट्टं तंसा, चउरो य अणुत्तरविमाण ॥ १ ॥” आह—आनतग्राणत्वलय  
 आरणाच्युतवलये च पृथगेकैक एवेन्द्र इति स्वस्वलयगतानि सर्वाण्यपि वृत्तादिविमानान्येकैकस्येन्द्रस्य जयन्ति, सौधमे-  
 शानवलये सनत्कुमारमाहेन्द्रवलये च पृथग् षौ षाविन्द्राविति कस्येन्द्रस्य कियन्त्यावलिकाप्रविष्टानि वृत्तादिनिमाना-  
 न्यात्राव्यानीति ? उच्यते—इह सौधमेशानवलये त्रयोदशस्वपि प्रस्तटेषु यानि दक्षिणस्यां दिशि वृत्तत्र्यस्रचतुरस्राणि  
 विमानानि, ये च विमानेन्द्रकाः, यानि च पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि वृत्तानि विमानानि, तानि सर्वाण्यपि शक्रस्यैव  
 जयन्ति । यानि पुनरुत्तरस्यां दिशि वृत्तत्र्यस्रचतुरस्रविमानानि तानीशानेन्द्रस्यैव । यानि पुनः पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि  
 त्र्यस्राणि चतुरस्राणि च विमानानि तान्यर्धानि शक्रस्यात्राव्यानि, अर्धानीशानेन्द्रस्य । उक्तं च—“जे दस्त्रिणेण इंदा,  
 दाहिणं आवली मुण्येयवा । जे पुण उत्तर इंदा, उत्तरं आवली तेषिं ॥ १ ॥ पुबेण पड्ढिमेण य, सामन्ना आयली  
 मुण्येयवा । जे पुण बहुविमाण, मड्ढिणा दाहिणिह्णानं ॥२॥ पुबेण पड्ढिमेणय जे वट्टा ते वि दाहिणिह्णस्स । तंसचउरंसगा  
 पुण, सामसा होति दोण्हं पि ॥ ३ ॥” ततः शक्रस्य देवेन्द्रस्य पूर्वापरदक्षिणदिग्गतास्त्रिस्रो वृत्तविमानावलिकास्त्रैका

दक्षिणदिगता, एकं पूर्वावदिकाया अर्धे एकमपरावदिकाया इति द्वे अर्धे एकत्र मीक्षिते जाता परिपूर्णा द्वितीयावदिक-  
केति, ते द्वे त्र्यस्रविमानानामावदिके, एवं द्वे चतुरस्रविमानानामावदिके आत्राव्ये, इत्येकदिगतान्यष्टात्रिंशदधिकश-  
तघ्यप्रमाणानि वृत्तविमानानि त्रिजिर्गुण्यन्ते, गुणयित्वा च त्रयोदश विमानेन्द्रकास्तत्र द्विष्यन्ते, जातानि सप्त शतानि  
सप्तविंशत्यधिकानि १११ । एतावनत्यावदिकाप्रविष्टानि वृत्तविमानानि शक्रस्यात्राव्यानि । तथैकदिगतानि त्र्यस्र-  
विमानानि सप्तचत्वारिंशदधिकशतघ्यप्रमाणानि घान्यां गुण्यन्ते, जातानि चत्वारि शतानि चतुर्नवत्यधिकानि ४९४ ।  
एतावन्ति त्र्यस्राणि । तथैकदिगतानि चतुरस्रविमानानि त्रिचत्वारिंशदधिकशतघ्यप्रमाणानि घान्यां गुण्यन्ते, जा-  
तानि चत्वारि शतानि पञ्चशीत्यधिकानि ४९६ । एतावन्ति चतुरस्राणि शक्रस्यात्राव्यानि । लकं च—“सप्तसय सत्त-  
वीसा, चत्वारि सथा ह्वंति चण्डण्डया । चत्वारि य ङसीया, सोहम्मे हुंति वडाइं ॥ १ ॥” सर्वसङ्ख्या चामूनि जवन्ति  
सप्तदशशतानि सप्तोत्तराणि ११०१ । एतद्भ्रतिरिक्तानि तु शेषाणि शक्रस्य सत्कानि पुष्यावकीर्णानि, तानि चैकत्रिंशत्  
शतसहस्राण्यष्टानवतिसहस्राणि द्वे शते त्रिनवत्यधिके ३१९१३ । लकं च—“इगतीस सयसहस्ता, अष्टाण्डई  
अवे सहस्ता य । दोय सथा तेण्डया, सोहम्मे पुष्फकिष्माणं ॥१॥” लजयमीदने च घात्रिंशद्वक्ष्णाणि जवन्ति ३१०००० ।  
एतावन्ति सर्वसङ्ख्या शक्रस्य विमानान्यात्राव्यानि । ईशानेन्द्रस्योत्तरदिग्जावीन्येव वृत्तानि विमानान्यात्राव्यानि,  
तानि च द्वे शते अष्टात्रिंशदधिके ३३९ । त्र्यस्रावदिका च सप्तचत्वारिंशदधिकशतघ्यप्रमाणे घान्यां गुण्यते, जातानि  
चत्वारि शतानि चतुर्नवत्यधिकानि ४९४ । एतावन्ति त्र्यस्रविमानान्यात्राव्यानि । चतुरस्रावदिकापि त्रिचत्वारिंशद-

धिकशतघप्रमाणा द्वात्र्यां गुण्यते, जातानि चत्वारि शतानि षरशीत्यधिकानि ४०६ । एतावन्ति चतुरस्राण्याजा-  
 न्यानि । सर्वसङ्ख्या चामूनि ज्वन्ति—द्वादश शतान्यष्टादशोत्तराणि १२१० । एतावन्यावल्लिकाप्रविष्टानि विमा-  
 नानीशानेन्द्रस्यान्नाव्यानि । उक्तं च—“सत्तरस सया सतुत्तरा उ सोहम्मि आवलि विमाणा । बारस अठारहिया,  
 ईसाणे आवलिविमाणा ॥ १ ॥” अष्टादशोत्तरद्वादशशतव्यतिरिक्तानि तु शेषाणि विमानान्यान्नाव्यानि पुष्पावकीर्णानि,  
 तानि च सप्तविंशतिलक्षायष्टानवतिसहस्राणि सप्त शतानि ह्यशतीत्यधिकानि ३९८७७२ । उक्तं च—“सप्तवीसं  
 दारुका, अष्टाणुई जवे सहस्साई । सत्त सया बासीया, ईसाणे पुष्ककिष्माणं ॥ १ ॥” उभयमीदनेऽष्टाविंशतिलक्ष  
 ज्वन्ति ३०००००० । एतावन्तीशानेन्द्रस्य सर्वसङ्ख्या विमानान्यान्नाव्यानि । तथा सनत्कुमारमाहेन्द्रवद्वये यानि  
 दक्षिणदिग्जावीनि वृत्तत्र्यस्रचतुरस्राणि, ये च द्वादश विमानेन्द्रकाः, यानि च पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि वृत्तानि विमा-  
 नानि, तानि सर्वाण्यपि सनत्कुमारेन्द्रस्यान्नाव्यानि । यानि गुनरुत्तरस्यां दिशि वृत्तत्र्यस्रचतुरस्रविमानानि तानि सर्वा-  
 ण्यपि माहेन्द्रस्य, पूर्वापरदिगतानि तु त्र्यस्रचतुरस्रविमानान्यर्धानि सनत्कुमारेन्द्रस्यार्धानि माहेन्द्रस्य । ततो वृत्त-  
 विमानान्येकदिगतानि सप्तत्यधिकशतप्रमाणानि १७० त्रिजिर्गुण्यन्ते, गुणयित्वा च मध्ये द्वादशविमानेन्द्रकाः प्रक्षि-  
 प्यन्ते, जातानि पञ्च शतानि द्वाविंशत्यधिकानि ५२३, एतावन्ति सनत्कुमारेन्द्रस्य वृत्तविमानान्यान्नाव्यानि, । तथा  
 त्र्यस्रविमानान्येकदिगतान्यष्टसप्तत्यधिकशतप्रमाणानि १७० द्वात्र्यां गुण्यन्ते, द्ययोरेव त्र्यस्रवल्लिकयोः सनत्कुमारेन्द्रस्या-  
 न्नाव्यत्वात्, जातानि त्रीणि शतानि पद्पञ्चाशदधिकानि ३६६, एतावन्ति त्र्यस्राणि सनत्कुमारेन्द्रस्यान्नाव्यानि । तथा

चतुरस्राण्येकदिगतानि विमानानि चतुःसप्तत्यधिकशतप्रमाणानि १७४ दान्यां गुण्यन्ते, कारणं प्रागेवोक्तं, जातानि  
 त्रीणि शतान्यष्टाचत्वारिंशदधिकानि ३४८, एतावन्ति चतुरस्राणि सनत्कुमारेन्द्रस्याज्ञाव्यानि । सर्वसङ्ख्या चामूनि  
 षादश शतानि षड्विंशत्यधिकानि १२२६ । एतद्व्यतिरिक्तानि तु सनत्कुमारेन्द्रस्याज्ञाव्यानि पुष्पावकीर्णानि, तानि वैका-  
 दश दद्याद्वा अष्टानवतिसहस्राणि सप्त शतानि चतुःसप्तत्यधिकानि १९८७७४ । लुक्तं च—“इकारस दशकांश्च, अष्टाण-  
 लुक्त्रैर्जवे सहस्सांश्च । सप्त सया चोवत्तरि, हवंति पुष्पावकिष्ठांश्च ॥१॥” लजयमीदने षादश दद्याद्वा विमानानां जवन्ति—  
 १२००००० । एतावन्ति सर्वसङ्ख्या सनत्कुमारेन्द्रस्य विमानान्याज्ञाव्यानि । तथा माहेन्द्रस्योत्तरदिग्ज्ञावीन्येव वृत्त-  
 विमानान्याज्ञाव्यानि, तानि च सप्तत्यधिकं शतं १७० । त्र्यस्रावद्विके च द्वे आज्ञाव्ये, तद्यथा—एका उत्तर-  
 दिग्गता, अर्धं पूर्वस्यामर्धसपरस्यामित्युजयमीदने द्वितीया । एवं चतुरस्रावद्विके अपि द्वे आज्ञाव्ये जावनीये । तत्र  
 त्र्यस्रावद्विकाया एकस्याः परिमाणं शतमेकमष्टसप्तत्यधिकं १७८ । तद् दान्यां गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि षट्प-  
 ञ्चाशदधिकानि ३२६ । एतावन्ति त्र्यस्राणि माहेन्द्रस्याज्ञाव्यानि । चतुरस्रावद्विकाया एकस्याः परिमाणं चतुःसप्तत्य-  
 धिकं शतं १७४ । तद् दान्यां गुण्यते, जातानि त्रीणि शतान्यष्टाचत्वारिंशदधिकानि ३४८ । एतावन्ति चतुरस्राणि  
 माहेन्द्रस्याज्ञाव्यानि । लुक्तं च—“सत्तरिसयं अणुणं, तिनैव सया हवंति षण्णना । तिनिसि सया अरुयादा, वद्दाश्च महि-  
 दसकस्त ॥ १ ॥” सर्वसङ्ख्या चामूनि जवन्यष्टौ शतानि चतुःसप्तत्यधिकानि ८७४ । एतावन्ति सर्वसङ्ख्या माहे-  
 न्द्रस्यावद्विकाप्रविष्टानि विमानान्याज्ञाव्यानि । लुक्तं च—“बारस सय लबीसा, कप्पम्मि सण्णुमारि आवद्विया । अठ



सया चोवत्तरि, विमाण माहिंद आरुवदिया ॥ १ ॥” चतुःसप्तत्यधिकाष्टशतव्यतिरिक्तानि तु शेषाणि माहेन्द्रस्याज्ञाव्यानि  
 पुष्पावकीर्णानि, तानि च सप्त लक्षा नवनवतिसहस्राणि शतं चैकं पञ्चिंशत्यधिकं पुण १२६ । उक्तं च—“सत्तव सय-  
 सहस्सा, नवनवर्णं खलु ऋवे सहस्सां । सयमेगं लबीसं, माहिंदपुष्पावकिष्णाणं ॥ १ ॥” उच्यमीदने चाष्टौ लक्षा ऋवन्ति  
 ७००००० । एतावन्ति सर्वसङ्ख्या माहेन्द्रस्याज्ञाव्यानि विमानानि । तथा सर्वेषु कल्पेषु स्वस्वकल्पस्यान्तिमे प्रस्तटे  
 निजकल्पवतंसानीन्द्रनिवासयोग्यानि विमानानि ऋवन्ति, तेषां चेन्द्रनिवासयोग्यानां विमानानां चतसृषु दिक्षु  
 चतुर्णां लोकपालानां योग्यानि विमानानि । उक्तं च—“कल्पस अंतपररे, नियकल्पवन्सिगा विमाणो । इंदनियासा  
 तेसिं, चउदिसिं लोगपालाणं ॥ १ ॥” तथावलिकाप्रविष्टानां विमानानां परस्परमन्तरमसङ्ख्येययोजनारमकं, पुष्पावकी-  
 र्णानां तु सङ्ख्येययोजनात्मकमसङ्ख्येययोजनात्मकं वा । उक्तं च—“आरुवदियविमाणं, तु अंतरं नियमसो अरुसंखिजं ।  
 संखिजमसंखिजं, ऋणियं पुष्पावकिष्णाणं ॥ १ ॥” तथा यान्यावलिकाप्रविष्टानि तानि कानिचिदृत्तानि कानिचिद्व्यस्राणि  
 कानिचिच्चतुरस्राणि । अन्यत्संस्थानं तेषां सर्वथा न विद्यते । यानि च पुष्पावकीर्णानि तानि नानारूपसंस्थानानि, तद्य-  
 था—किञ्चिन्नन्धावर्तकारं किञ्चित्खड्गाकारमित्यादि । उक्तं च—“आरुवदियाहि विमाण, वदु-  
 तंसा तहेव चउरंसा । पुष्पावकिष्णा पुण, आणेगविहुरूवसंठाणा ॥ १ ॥” वृत्तं च नाम वदयाकारमवसेयं, त्र्यस्रं शृङ्गा-  
 टकसंस्थानं, चतुरस्रमदपाटकसंस्थानं । उक्तं च—“वदुं च वदयगं पि व, तंसं सिंघारुगं पि व विमाणं । चउरंस विमाणं  
 पुण, अरुकागसंठियं ऋणियं ॥ १ ॥” तथा यानि वृत्तविमानानि तानि सर्वाण्यप्येकवाराणि, त्र्यस्राणि त्रिचाराणि, चतु-

रक्षाणि चतुर्धाराणि । तत्र वृत्तविमानानि सर्वाण्यपि कपिशीर्षकत्रिचूर्पिनप्रकारपरिच्छिस्तानि । चतुरस्रविमानानां पुनश्चत-  
सृष्वपि दिक्षु वेदिका भवन्ति । वेदिका नामात्र मुण्डप्रकारा वेदितव्याः । त्र्यस्रविमानानां पुनर्यस्यां दिशि वृत्तं विमानं  
तस्मिन् पार्श्वे वेदिका, शेषेषु तु पार्श्वेषु प्राकाराः । उक्तं च—“सद्ये वद्विमाणा, एगड्वारा इवन्ति विन्नेया । तन्नियं तंस  
विमाणे, चत्वारि य इति चउरंसे ॥ १ ॥ पागारपरिखित्ता, वद्विमाणा इवन्ति सत्रे वि । चउरंसविमाणाणं, चउदिसिं वेद्विआ  
होइ ॥१॥ जत्तो वद्विमाणा, तत्तो तंसस्स वेद्विआ होइ । पागारो वोच्चयो, अचसेसेसु तु पासेसु ॥३॥” १२२-१२३-१२४-१२५ ॥

सम्प्रति विमानानां प्रतिष्ठानमाह—

घणउद्विपइछाणा, सुरभ्रवणा दोसु हुंति कप्पेसु । तिसु वायुपइछाणा, तडुअयसुपइछिया तीसु ॥ १२६ ॥  
तेण परं उवरिसगा, आगासंतर पइछिया सवे । एस पइछाणविही, उद्वलोए विमाणाणं ॥ १२७ ॥

व्याख्या—द्वयोरोदिमयोः सौधमंशाननाम्नोः कट्ययोः सुरभ्रवनानि विमानानि भवन्ति घनोदधिप्रतिष्ठानानि घनो-  
दधिः स्यानीञ्चूत उदकराशिः स प्रतिष्ठानमाश्रयो येषां तानि तथा । तदनन्तरं त्रियु कट्येषु सनखुमारमाहेन्त्रह्रल्लो-  
कसंज्ञेषु सुरभ्रवनानि वायुप्रतिष्ठानानि । अत्र पूर्वपदाद् घनग्रहणमनुवर्तते, ततोऽयमर्थः—घनवातप्रतिष्ठानानि, तदन-  
न्तरमुपरितनेषु त्रियु कट्येषु खान्तकशुकसहस्रारूपेषु तडुअयसुप्रतिष्ठानानि घनोदधिघनवातप्रतिष्ठितानीत्यर्थः । ततः  
परमुपरितनानि सर्वाण्यप्यानतप्राणतादिविमानानि आकाशान्तरप्रतिष्ठितानि आकाशमेवाकाशान्तरं तत्प्रतिष्ठितानि,  
एष ऊर्ध्वलोकं विमानानां प्रतिष्ठानविधिः ॥ १२६-१२७ ॥

सम्यति विमानपृथिवीबाह्ययादिकमजिघत्सुस्तदुपक्षेपमाह—

पुढवीणं बाहृद्वं, उच्चतं चैव तह विमाणं । वन्नो अ सुआजिहितं, सोहम्माईसु विन्नेउ ॥ ११७ ॥  
व्याख्यां—सौधर्मादिषु देवलोकेषु पृथिवीनां विमानाधारचूतचूमिकानां बाहृद्वयं स्थूलत्वं, तथा चूमिकात ऊर्ध्वं विमानामुच्चत्वमुच्चैस्त्वं, तथा वर्णश्च विमानानां श्रुतानिहितो जीवाजिगमादिशास्त्रोक्तो वक्ष्यमाणग्रन्थेनाजिधियमानो विज्ञेयः । इह श्रुतानिहित इति विशेषणं पृथिवीबाहृद्वयादावपि यथाविचक्तिपरिणामं संबन्धनीयं, यथा श्रुतानिहितं पृथिवीबाहृद्वयं श्रुतानिहितमुच्चत्वं विमानानामिति । तेन सकलमपीदं प्रकरणं श्रुतपरतन्त्रं, न स्वमनीषिकाविजृम्भितमिति प्रतिपत्तव्यम् ॥ ११७ ॥

ततः( त्र )प्रथमतः कल्पेषु विमानानां पृथिवीबाहृद्वयमाह—

सत्तावीस सयाइं, आइमकप्पेसु पुढविबाहृद्वं । इक्किक्कहाणि सेसे, उ दुगे य दुगे य चउक्के य ॥ ११८ ॥  
व्याख्या—आदिमयोः कल्पयोः सौधर्मेशानरूपयोर्विमानेषु पृथिवीनां विमानाधारचूमिकानां बाहृद्वयं सप्तविंशतिशतानि सप्तविंशतियोजनशतानि । तत ऊर्ध्वं शेषे विके विके चतुष्के चैकैकहानिर्विमानपृथिवीबाहृद्वयवियर्थैकैकयोजनशतहानिर्जृष्टव्या । तद्यथा—सनत्कुमारमाहेन्द्रकल्पयोर्विमानपृथिवीबाहृद्वयं षड्विंशतियोजनशतानि । ब्रह्मलोकदान्तकयोः पञ्चविंशतियोजनशतानि । शुक्रसहस्रारयोश्चतुर्विंशतियोजनशतानि । आनतप्राणतारणाश्चतुकल्पेषु त्रयोविंशतियोजनशतानि ॥ ११८ ॥

सम्प्रति कदपेष्वेव विमानानामुच्चैस्त्वमानमाह—

पंचसयुच्चत्सेणं, आश्मकप्पेसु हुंति उ विमाणा । इक्किन्न बुद्धिसेसे, उ डुगे य डुगे य च उक्के य ॥ १३० ॥

व्याख्या—आदिसयोः कदपयोः सौधर्मेज्ञानसंज्ञयोर्विमानानि भवन्ति नृमिकात ऊर्ध्वमुच्चैस्त्वेन पञ्च योजनशतानि । ततः सौधर्मेज्ञानकदपान्यामूर्ध्वं शेषे द्विके द्विके चतुष्के च विमानोच्चैस्त्वविषय एकैकयोजनशतवृद्धिरवसेया । तद्यथा—सन्तुमारमाहेन्धकदपयोर्योर्विमानान्युच्चैस्त्वेन षड् योजनशतानि । ब्रह्मलोकदान्तकथोः सप्त योजनशतानि । शुक्रसहस्रारकदपयोरष्टौ योजनशतानि । आनतप्राणतारणाच्युतकदपेषु नव योजनशतानि ॥ १३० ॥

सम्प्रति त्रैवेयकादिष्वतिदेशेन विमानपृथिवीबाहदयोच्चैस्त्वविषये हानिवृद्धी प्रतिपादयति—

गेविज्जाणुत्तरेसुं, एसो उ कमो उ हाणि बुढ्हीए ।

व्याख्या—त्रैवेयकेष्वनुत्तरविमानेषु च विमानानां पृथिवीबाहदयस्य हानाबुच्चैस्त्वस्य च वृद्धावेष एव क्रम एकैकयोजनशतरूपो द्रष्टव्यः, किमुक्तं भवति ? नवस्वपि त्रैवेयकेषु प्रत्येकं विमानपृथिवीबाहदयं द्वाविंशतियोजनशतानि, पञ्चस्वप्यनुत्तरविमानेषु एकविंशतियोजनशतानि । तथा चोक्तं प्रज्ञापनायां—“गेविज्जेसु णं भंते, ! विमाणपुढवी केवइया बाहद्वेणं पन्नत्ता ? गोयमा ! नावीसं जोयणसयाइं । आणुत्तरविमाणेसु णं भंते ! विमाणपुढवी केवइया बाहद्वेणं पन्नत्ता ? गोयमा ! इक्कवीसं जोयणसयाइं” इति । तथा नवस्वपि त्रैवेयकेषु विमानानामुच्चैस्त्वं दश योजनशतानि । पञ्चस्वनुत्तर

विमानेष्वेकादश योजनशतानि । एवं च सति सर्वेष्वपि कदपेषु त्रैवेयकादिषु चैकैकस्मिन् विमाने पृथिवीबाह्वद्वयमुच्चैस्त्वं  
चैकत्र संपिण्ड्य परित्रान्यमानं घात्रिंशद्योजनशतप्रमाणमवसेयम् ॥

तथा चाह—

इक्किक्स्मि विमाणे, दुन्नि वि मिलिया उ बत्तीसं ॥ १३१ ॥

व्याख्या—सुगमा ॥ १३१ ॥

सम्प्रति सौधर्मादिषु विमानानां वर्णविभागं प्रतिपिपादयिषुराह—

सोहस्मि पंचवक्सा, एक्कगहाणीउ जा सहस्सारो । दो दो तुक्का कप्पा, तेण परं पुंरुरीयाणि ॥ १३२ ॥

व्याख्या—सौधर्मे कदपे विमानानि वर्णेन वर्णमधिकृत्य पञ्च वर्णानि श्वेतपीतरक्कनीलकृष्णवर्णोपेतानि भवन्ति । तत ऊर्ध्वं यावत्सहस्रारकदपस्तावदैककहानिरेकैकवर्णहानिर्दृष्टव्या, नवरं द्वौ द्वौ कदपौ तुद्वयौ वर्णमधिकृत्य तुद्वयवक्क-  
व्यताकौ वेदितव्यौ, इयमत्र भावना—सौधर्मेशानकदपयोर्विमानानि श्वेतपीतरक्कनीलकृष्णवर्णोपेतानि भवन्ति । सन-  
त्कुमारमाहेन्धकदपयोः कृष्णवर्णरहितशेषवर्णचतुष्टयोपेतानि । ब्रह्मलोकलान्तककदपयोः कृष्णनीलरहितशेषवर्णत्रयोपे-  
तानि । शुकसहस्रारकदपयोः कृष्णनीलरकरहितशेषवर्णद्वयोपेतानि । “तेण परं पुंरुरीया” इति, ततः सहस्रारात् परं विमा-  
नानि सर्वाण्यपि पुण्णरीकाणि पुण्णरीकतुद्वयवर्णानि भवन्ति, पुण्णरीकं सिताम्बुजं (तघत्) श्वेतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १३२ ॥

साम्प्रतं वर्णप्रस्तावाद्भवनपत्यादिभवनानामपि वर्णं प्रतिपादयति—

भवणवद्-वाणमंतर-जोइसिश्चाणं तु हुंति भवणाइं । वखेण विचिच्चाइं, पन्नागऊयपंतिकलियाइं ॥ १३३ ॥  
व्याख्या—भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्काणां भवनानि वर्णेन वर्णमधिकृत्य भवन्ति विचित्राणि पञ्चविधवर्णोपेतानि भवन्तीत्यर्थः । तथा तानि भवनानि भवन्ति पताकापङ्क्तिर्निर्ध्वजपङ्क्तिश्च कलितानि । इदं च विशेषणं सौधर्मादिविमानानामपि प्रतिपत्तव्यं, तेषामपि पताकासहस्रैर्ध्वजसहस्रैश्च परिकलितत्वात् ॥ १३३ ॥

सम्प्रति सौधर्मादिविमानानां विस्तारायामान्यन्तरवाह्यपरिधिपरिमाणप्रतिपादकामरगतिस्वरूपनिरूपणार्थमिदमाह—  
जावय उदैइ सूरु, जावय सो अत्थमेइ अत्ररेणं । तियपणसत्तनवगुणं, काळं पत्तेय पत्तेयं ॥ १३४ ॥  
व्याख्या—सर्वाच्यन्तरमण्डले यावति क्षेत्रे उदेति उदयमानो यावति क्षेत्रे उपलब्धत इत्यर्थः । यावति च क्षेत्रेऽस्तमपरस्यां दिशि प्रतिपद्यते, एतावत्क्षेत्रपरिमाणं त्रिपञ्चसप्तनवगुणं कृत्वा त्रिगुणं पञ्चगुणं सप्तगुणं नवगुणं प्रत्येकं प्रत्येकं पृथक् कृत्वा विमानविस्तारादिपरिच्छेदकामरक्रमपरिमाणमवसेयं । इयमत्र जावना—चण्णादिका च गतिः स्वरूपतो यथोत्तरं शीघ्रा शीघ्रतरा शीघ्रतमा । तद्यथा—चण्णाया गतेः सकाशाच्चपत्वा गतिः शीघ्रतरा, ततोऽपि जवना, ततोऽपि वेगेति ॥ १३४ ॥

सम्प्रति सर्वाच्यन्तरे मण्डले यावति क्षेत्रे उदयमानः सूर्य उपलब्धयते तत्क्षेत्रपरिमाणमाह—  
सीयालीस सहस्ता, दोअ सया जोयणाण तेवहा । एगवीस सच्चिजागा, कक्कन्माइम्मि पिह नरा ॥ १३५ ॥

व्याख्या—कर्कटे कर्कटसङ्क्रान्तावादाबुद्ध्यकाले सूर्ये प्रेक्षन्ते नराः सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शते त्रिपञ्चदशिकां  
 योजनानां प्रमाणाद्बुद्धनिष्पन्नानां योजनस्य च षष्टिजागीकृतस्य सत्का एकविंशतिजागाः ४७२६३६<sup>३</sup> । एतावति क्षेत्रे  
 व्यवस्थितं सूर्यबुद्ध्यमानं, एतावत्येव च क्षेत्रे कर्कटसङ्क्रान्तावस्तमयन्तं पश्यन्ति । ततः पूर्वोक्तं क्षेत्रपरि-  
 माणं द्विगुणं क्रियते ॥ १३५ ॥

तथा चाह—

एयं दुगुणं काष्ठं, गुणिजाए त्रिपञ्चसत्तनवर्हिं । आगयफलं तु जं तं, कमपरिमाणं वियाणाहि ॥ १३६ ॥

व्याख्या—एतदनन्तरोक्तमुद्दयक्षेत्रपरिमाणं सप्तचत्वारिंशत्सहस्रादिकं द्विगुणं कृत्वा त्रिपञ्चसत्तनवर्त्रिगुण्यते, गुणिते  
 च सति यदागच्छति फलं तत् क्रमपरिमाणं विजानीहि । तत्र द्विगुणीकृतं सजातं चतुर्नवतिसहस्राणि पञ्च शतानि  
 षड्विंशत्यधिकानि योजनानां, योजनस्य च षष्टिजागीकृतस्य सत्का विचत्वारिंशत्जागाः ६४१२६३<sup>३</sup> । एतत्रिगुणीक्रियते,  
 जातं द्वे लक्षे त्र्यशीतिः सहस्राणि पञ्च शतान्यशीत्यधिकानि योजनानां, योजनस्य च षष्टिजागीकृतस्य सत्काः  
 षड्जागाः २०३५००<sup>६</sup> तथा चाह—“दो लक्ष जोयणाणं, तेसीइ सहस्स पंच सय आसिया । अच्चैव सच्चिजागा, तिहि  
 गुणिए हुंति नायवा ॥ १ ॥” सुगमा । एतावत्परिमाणोऽसत्कल्पनयैकस्य देवस्य क्रमः । तथा तदेव द्विगुणीकृतं पञ्च-  
 त्रिगुण्यते, जातानि चत्वारि शतसहस्राणि द्विसप्ततिः सहस्राणि षट् शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि योजनानां, योजनस्य  
 च षष्टिजागीकृतस्य सत्कास्त्रिंशत्जागाः ४७२६३३<sup>३</sup> तथा चाह—“पंचगुणे चउलस्का, सहस्स बावत्तरीय अच्च सया ।

तेत्तीस जोयणइं, अन्ना तीसं कलाळं य ॥ १ ॥” सुगमा । एतावत्परिमाणो द्वितीयस्य देवस्य क्रमः । तथा तदेव द्विगु-  
णीकृतं सत्सप्तत्रिगुण्यतं, ततो जातानि षट् शतसहस्राणि एकपष्टिः सहस्राणि षट् शतानि षड्शतीत्यधिकानि योजनानां,  
योजनस्य च षष्टिजागीकृतस्य सत्काजागाश्चतुःपञ्चाशत् ६६१६८६<sup>५५</sup> ॥ तथा चाह—“ठ लस्किगसठि सहस्सा, ठच्च  
सया जोयणए ढासीया । चळपन्नं च कलाळं, सत्तहि गुणिए वियाणहि ॥ १ ॥” सुगमा । एतावत्परिमाणस्तृतीयस्य  
देवस्य क्रमः । तथा तदेव द्विगुणीकृतं सन्नवत्रिगुण्यते, जाता अष्टौ लक्षाः पञ्चाशत्सहस्राणि सप्त शतानि चत्वारिंशद-  
धिकानि योजनानां, योजनस्य च षष्टिजागा अष्टादश ८५०४०<sup>१६</sup> ॥ तथा चाह—“लस्क ष सहस्सावि य, पन्नासगुणिए  
नवहि जाणिजा । सत्त सया चत्ताला, अठारस तह कलाळं य ॥ १ ॥” सुगमा । एतावत्परिमाणश्चतुर्थस्य देवस्य क्रमः ॥ १३६ ॥

तदेवं क्रमपरिमाणमुक्तं । सम्प्रति क्रमपरिमाणमुपसंहरन् चण्णदिगतिजिर्गमनकालमानमाह—

एअं कमपरिमाणं, अहाइठम्मासियं तु कालस्स । आयामपरिहिवित्थर, देवगइहिं मिणिजासु ॥ १३७ ॥

व्याख्या—एतदनन्तरोक्तं क्रमपरिमाणं क्षेत्रतः समवसेयं । एवं परिमाणक्रमविशिष्टात्रिश्चण्णदिगतिचिरहरादिकं  
दिवसादिकं पाण्णमासिकपर्यन्तं कालपरिमाणं यावत्, किमुक्तं भवति ? दिवसमादि कृत्वा पाण्णमासान् यावद्विमानाना-  
मायामं दैर्घ्यं परिधिं बाह्यमन्यन्तरं च विस्तारं विष्कम्भं यथायोगं, न तु यथाक्रमं मिनुयात् ॥ १३७ ॥

ननु यदि चण्णदिजिर्गतिजिर्नं यथाक्रमं तदा कथं मिनुयादित्यत आह—

चंणए विस्कंजो, चवलाए तह य होइ आयामो । अप्पितरजयणए, बाहिरपरिही य वेगाए ॥ १३८ ॥



व्याख्या—चण्ड्या विष्कम्भो विस्तारो भवति । चपलयायामो देव्यै । जवनयान्यन्तरपरिधिः । वेगया ब्राह्मप-

रिधिरिति ॥ १३० ॥

तत्र—

चत्तारि वि सकमेहिं, चंदाश्गर्हहि जंति बम्भासं। तह वि न वि जंति पारं, केसिं च सुरा विमाणं ॥ १३१ ॥

व्याख्या—चत्वरोऽपि सुरा देवा युगपदेककालं विष्कम्भादिपरिमाणकरणार्थं चण्डादिजिर्गतिभिः स्वक्रमेणस्त्रिपञ्चमस-  
नवगुणसूर्योदयास्तमयापान्तरालद्वेत्रप्रमाणैः षण्मासान् यावद्गच्छन्ति, परं तथापि केषाञ्चिद्विमानानां यथाक्रमं स्वस्तिकम्ब-  
स्तिकावर्तस्वस्तिकप्रचस्वस्तिककान्तस्वस्तिकवर्णस्वस्तिकलेश्यस्वस्तिकध्वजस्वस्तिकसिनस्वस्तिककूटस्वस्तिकशिष्टस्वस्तिकोत्तरा-  
वतंसकानां तथाऽर्चिरर्चिष्कावर्त्तार्चिःप्रत्तार्चिःकान्तार्चिर्वर्णार्चिर्वैश्यार्चिर्ध्वजार्चिःसितार्चिःक्रुटार्चिःशिष्टार्चिःरत्तगवनम-  
कानां तथा कामकाभावर्तकामप्रचकामकान्तकामवर्णकामलेश्यकामध्वजकामसितकामकूटकामशिष्टकामोत्तरावतंसकानां क्रमप-

तथा विजयवैजयन्तजयन्तापराजितानां पारं न गच्छन्ति, किमुक्तं भवति ? चण्डादिजिर्गतिभिस्त्रिगुणायान्तं क्रमप-  
रिमाणेन स्वस्तिकादीनां पञ्चगुणायतेन क्रमपरिमाणेनार्चिरादीनां सप्तगुणायतेन कामादीनां नवगुणायान्तं विजयादीनां  
पारं न गच्छन्ति, अतिबृहत्तमत्वात्तेषामिति ॥ १३१ ॥

तदेवं यथोक्तपरिमाणक्रमविशिष्टात्रिश्चण्डादिगतित्रिरर्चिर्भदादीनां विष्कम्भादिपरिमाणमुक्तं । सम्प्रति प्रकारा-  
न्तरेण चण्डादिगतिषु क्रमपरिमाणं परिकल्प्य सौधर्मादिष्वनुत्तरपर्यवसानेषु केषाञ्चिद्विमानानामायामादिप्रमाणमाह—

अहवा तिगुणाईए, पत्तेयं चंडमाह चउजागे । आइमपंचमगे विज्जगेसु तह एउत्तरचउके ॥ १४० ॥  
 व्याख्या—अथवेति प्रकारान्तरद्योतने प्रत्येकं त्रिगुणे पञ्चगुणे सप्तगुणे नवगुणे च चण्णादिगतिः संयो-  
 ज्यैकैकस्मिन् त्रिगुणादिके प्रत्येकं चतस्रोऽपि चण्णादिगतीः संबन्ध चतुर्जागे चतुर्णां जागानां समाहारश्चतुर्जागं तस्मि  
 श्चतुर्षु स्थानेष्वित्यर्थः । तान्येव चत्वारि स्थानानि वैवित्सेयनाह—“आइमेत्यादि” पदैकदेशे पदसमुदायोपचारा-  
 दादिम इति आदिमादिषु चतुर्षु कटपेषु, तथा पञ्चम इति पञ्चमादिष्वष्टसु कटपेषु, तथा नुत्तरचतुर्षु  
 सर्वार्थसिद्धवर्जेषु चतुर्षु विजयादिषु विमानेषु, सर्वार्थसिद्धं हि विमानं योजनलक्षप्रमाणमेवेति तद्वर्जनं । विमानानामा-  
 यामादि प्रमिनुयादिति वाक्यशेषः, इयमत्र जावना—सौधर्मादिषु चतुर्षु कटपेषु त्रिगुणेनागतपरिमाणेन क्रमेण केषाञ्चि-  
 द्विमानानां चण्णया गत्या विष्कम्भो मीयते, चपलयायामः, जवनयान्यन्तरपरिधिः, वेगया बाह्यपरिधिः । तथा  
 ब्रह्मलोकादिष्वष्टसु कटपेषु पञ्चगुणितागतप्रमाणेन क्रमेण केषाञ्चिद्विमानानां चण्णादिगतिचिर्यथाक्रमं विष्कम्भादि ।  
 तथा नवसु त्रैवेयकेषु सप्तगुणेनागतपरिमाणेन क्रमेण केषाञ्चिद्विमानानां चण्णादिगतिचिर्यथाक्रमं विष्कम्भादि । तथा  
 त्रिजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु चतुर्षु विमानेषु नवगुणितागतपरिमाणेन क्रमेण चण्णादिगतिचिर्यथाक्रमं विस्तरादि  
 मीयते । कालमानं सर्वत्रापि पण्मासपर्यवसानमवसेयं, तथापि पारं न प्राप्यते ॥ १४० ॥

तथा चैतदेव गतिनिर्देशपुरस्सरं प्रतिपादयति—

चंरा चवला जवणा, वेगा य गईइ हुंति चत्तारि । जयणयरिं पुण अन्ने, गई चउत्थि जणंती उ ॥ १४१ ॥



रत्नयो हस्ता ज्वन्ति । शेषे चिके चिके चिके चतुष्के चैकैकहानिरैकैकहस्ताहानिर्वकव्या, तद्यथा—सनत्कुमारमाहेन्द्र-  
योरुत्कर्षतः षड् हस्ताः शरीरप्रमाणं, ब्रह्मलोकलान्तकयोः पञ्च, शुक्रसहस्रायोज्योश्चत्वारः, आनतप्राणतारणाच्युतेषु त्रयः ॥ १४३ ॥  
नेविज्जिप्तुं दुन्निय, इक्का रयणी अणुत्तरेसुं च । जवधारणिज्ज एसा, उक्कोसा होइ नायवा ॥ १४४ ॥  
व्याख्या—त्रैवेयकेषूत्कर्षतः शरीरप्रमाणं द्वौ रत्नौ, एकोऽनुत्तरेषु । एषा च सप्तहस्तप्रमाणादिकोत्कृष्टावगाहना  
जवधारणीया वेदितव्या ॥ १४४ ॥

सम्यति सनत्कुमारकटपादिष्वनुत्तरपर्यवसानेषु जवधारणीयामेवोत्कृष्टाभवगाहनां सागरोपमवृश्चिक्रमेण हीनां  
हीनतरां च प्रतिपिपादयिषुः प्रथमतः स्थितिपरिमाणप्रतिपादकं पादोनगाथाष्यमाह—  
सोहम्मीसाणडुगे, उवरिं डुग डुग डुगे चउक्केय । नवगे पणगे य कमा, उक्कोसा विई इमा होइ ॥ १४५ ॥  
दो अयर सत्त चउदस, अछारस चेत्र तह य बावीसा । इगतीसा तितीसा,

व्याख्या—सौधर्मेशानरूपे चिके तत उपरितने चिके चिके चतुष्के नवके पञ्चके च क्रमात् क्रमेणोत्कृष्टा स्थिति-  
रियं जवति, तद्यथा—“दो अयर” इत्यादि, इयमत्र जावना—सौधर्मेशानरूपे चिके उत्कृष्टा स्थितिं सागरोपमे ।  
यत्स्वीशाने साधिकत्वं तद्देहमानेऽनुपयोगित्वान्न विवक्षितं, एवमुत्तरत्रापि वृष्टव्यं । सनत्कुमारमाहेन्द्ररूपे चिके सप्त  
सागरोपमाणि । ब्रह्मलोकलान्तकयोश्चतुर्दश सागरोपमाणि । शुक्रसहस्रायोरष्टादश । आनतप्राणतारणाच्युतेषु षावि-

शतिः । अवेयकेषु एकत्रिंशत् । पञ्चस्वनुत्तरदिमानेषु त्रयस्त्रिंशत् । इह प्रतिकदपं प्रतिप्रस्तटं च स्थितिरुकुष्टा प्रागेव प्रति-  
नियता प्रतिपादिता । यत् पुनरिस्थं सम्प्रति स्थितिप्रतिपादनं तद्वक्ष्यमाणकरणानुरोधेनेति न कश्चिद्दोषः ॥ १४५ ॥

सम्प्रति करणं प्रतिपादयति—

विवरे इक्किक्कूणे, इक्कारसगाज पाणिए सेसा । रयणिकारस जागा, एक्कुत्तर बुद्धिया चयसु ॥ १४७ ॥

व्याख्या—सप्तसु स्थानेषु सौधर्मेशानरूपद्विकारिष्वनुत्तरविमानपञ्चकपर्यन्तेषु तासां सागरोपमद्विकप्रमाणदीनामुक्त-  
घानां स्थितीनां विवरे विवरणे विश्लेषे । किमुक्तं भवति ? बृहत्याः स्थितेः सकाशाददृष्यायां स्थितौ पातितायां यदत्र-  
शिष्यते तस्मिन्नेकैकोन एकादशान्यो हस्तगतेऽन्यो जागेऽन्यः पतिते ये शेषास्तिष्ठन्ति एकादश जागास्तान् यथोत्तरमे-  
कोत्तरवर्धितानेकैकैः एकादशजागेन परिवृद्धान् पूर्वपूर्वकदृष्यागतशरीरप्रमाणस्यजेत् । सूत्रे तु प्रथमा द्वितीयात्रै प्राकृ-  
तत्वात् । ततो यथोक्तं प्रतिसागरोपममुक्तं शरीरप्रमाणं भवति । इयमत्र जावना—सौधर्मेशानयोरुकुष्टा स्थितिः किल  
दे सागरोपमे, सप्त सनत्कुमारमाहेन्द्रज्योः, ततो दे सप्तन्योऽपनीयेते, स्थिताः शेषाः पञ्च, त एकोनाः क्रियन्ते, जाताश्च-  
त्वारः, त एकं हस्तमेकादशजागीकृत्य तेऽन्यः पाल्यन्ते, स्थिताः शेषाः सदैकादश जागाः, ते सौधर्मेशानकदृष्यागतशरीर-  
प्रमाणत्वं सप्तहस्तरूपाऽन्यज्यन्ते, स्थिताः शेषा षड् हस्ताश्चत्वारश्चैकादश जागाः, एतावत्प्रमाणं येषां सनत्कुमारे माहेन्द्र-  
च कदपे त्रीणि सागरोपमाण्युक्तुष्टा स्थितिल्लेषां शरीरमिति, येषां तु चत्वारि सागरोपमाण्युक्तुष्टा स्थितिल्लेषां शरीर-

प्रमाणचिन्तायां ते सदैकादशजागा एकाधिका अष्टौ सन्तः सौधर्मेशानकद्वगत्शरीरप्रमाणत्सष्टहस्तरूपात्यज्यन्ते, ततः शेषमुद्गरति षड् हस्ताः त्रयश्चैकादशजागाः, एतावत्प्रमाणं तेषां शरीरंम् । एवमेकैकसागरोपमवृद्धान्वैकैकाधिकजागपा- तनं कर्तव्यं । तत्र येषां पञ्च सागरोपमाणि तेषां शरीरमानं षड् हस्ता द्वौ चैकादशजागौ । येषां षट् सागरोपमाणि तेषां षड् हस्ता एकश्चैकादशजागः । येषां तु परिपूर्णानि सप्त सागरोपमाणि तेषां परिपूर्णाः षड् हस्ताः शरीरमानं ॥ अङ्कस्थापना-

सन्त्कुमारमाहेन्धदेवयोर्देहमानम्—

सागर	३	४	५	६	७
हस्त	६	६	६	६	६
जाग	४	३	३	३	०
वेद	११	११	११	११	११

एतदेव गाथाचतुष्टयेनाह—“दो सागरोवमाद्, पुष्पाद् जाव जेसि विद् होइ ।

सत्तरयणी च तेसिं, देहपमाणं सुरवराणं ॥ १ ॥ इकारसञ्जागहिं, रयणी काऊण

वेद ११,११,११,११,११ देह परिमाणं । बुढामि विद्विसेसं, सणकुमाराद्देवाणं ॥ २ ॥ अयरतिगं विद् जेसिं,

सणकुमारे तद्देव माहिं दे । रयणीढकं तेसिं, जागचठकाहियं देहो ॥ ३ ॥ तत्तो अयरे अयरे, जागो इक्किळ पन्द् जाव ।

सागरसत्तविर्णं, रयणीढकं तणुपमाणं ॥ ४ ॥” तथा ब्रह्मलोकवान्तकयोरुक्कृष्टा स्थितिश्चतुर्दश सागरोपमाणि, सप्त सन्-

त्कुमारमाहेन्धयोः, ततः सप्त चतुर्दर्शन्यः पाल्यन्ते, स्थिताः शेषाः सप्त, त एकोनाः क्रियन्ते, जाताः षट्, त एकं हस्तमं-

कादशजागीकृत्य तेन्यः पाल्यन्ते, स्थिताः शेषाः पञ्चैकादशजागाः, ते सन्त्कुमारमाहेन्धकद्द्वगतसप्तसागरोपमस्थितिक-

देवशरीरप्रमाणान् षड् हस्तरूपादपवीयन्ते, स्थिताः शेषाः पञ्च हस्ताः षनेकादशजागाः, आगतं ब्रह्मलोके येषामष्टौ

सागरोपमाण्युकृष्टा स्थितिलेषासेतावत्प्रमाणं शरीरमिति । येषां तु नव सागरोपमाण्युकृष्टा स्थितिलेषां शरीरप्रमाण-  
चिन्तार्यां त एव पञ्चैकादशजागा एकाधिकाः षट् सन्तः प्रागुक्ताभ्यस्तपद्गुणाद्धरीरप्रमाणात्स्यज्यन्ते, ततः शेषमवतिष्ठन्ते  
पञ्च हस्ताः पञ्च चैकादशजागाः, एतावत्प्रमाणं तेषां शरीरम् । एवं येषां ब्रह्मलोकं दश सागरोपमाण्युकृष्टा स्थितिलेषा  
शरीराननं पञ्च हस्ताश्चत्वारश्चैकादशजागाः । येषां तु द्वान्तक एकादश सागरोपमाण्युकृष्टा स्थितिलेषां पञ्च हस्ता-  
यश्चैकादशजागाः । येषां द्वादश सागरोपमाण्युकृष्टा स्थितिः तेषां पञ्च हस्ता द्वौ चैकादशजागौ । येषां त्रयोदश सागरो-  
पमाणि तेषां पञ्च हस्ता एकश्चैकादशजागः । येषां तु परिपूर्णानि चतुर्दश सागरोपमाणि तेषां परिपूर्णाः पञ्च हस्ताः  
शरीरमानं ॥ अङ्कुस्थापना—

ब्रह्मलोकद्वान्तकदेवदेहमानम्—

सागर	०	१०	११	१२	१३	१४
हस्ता	५	५	५	५	५	५
जाग	६	५	४	३	२	०
वेद	११	११	११	११	११	११

॥ १ ॥” इमे द्वे अपि गाथे सुगमे । नवरं  
सागरोपमाणि स्थितिर्ब्रह्मलोक एव वेदितव्या न द्वान्तक इति । तथा शुक्रसहस्रायोरुक्तृष्टा स्थितिरष्टादश सागरोप-

एतदेव गाथावयेनाह—“बंजस्मि खंतए वि य, साय अठेव जेसि विई  
होइ । रयणी छ पंच जागा, ठंजेव य तेसि तणुमाणं ॥१॥ ततो अयरे अयरे,  
जागो इक्किऊं पण्ड जाव । षडदस अयरविईणं, रयणीठ पंच तणुमाणं  
“बंजस्मि खंतए वि य” इति प्रागुक्तराणानुरोधत उक्तं, अन्यथाद्यौ





स्थिताः शेषाश्चत्वारः, त एकोनाः क्रियन्ते, जातास्त्रयः, त एकं हस्तमेकादशजागीकृत्य तेज्यः पाल्यन्ते, जान्ताः शेषा-  
 अष्टावेकादशजागाः, ते शुक्रसहस्रारगताष्टादशसागरोपमस्थितिकदेवशरीरप्रमाणञ्चतुर्हस्तस्वरूपात्यज्यन्ते, स्थिताः शेषा-  
 स्त्रयो हस्तास्त्रयश्चैकादशजागाः । आगतं येषामानतकल्प एकोनविंशतिः सागरोपमायुत्कृष्टा स्थितिसंयामेतावत्प्रमाणं  
 शरीरमानमिति । येषां तु प्राणतकल्पे विंशतिः सागरोपमाणि स्थितिरुत्कृष्टा तेषां शरीरमानचिन्तायां त एवाष्टावेकाद-  
 शजागा एकाधिका नव सन्तः प्रागुक्ताश्चतुष्टयरूपाब्जरीरपरिमाणान्यज्यन्ते, ततः शेषमत्र तिष्ठते त्रयो हस्ता द्वाँ चैका-  
 दशजागौ, एतावत्प्रमाणं तेषां शरीरमानं । एवमारणकल्पे येषामेकविंशतिः सागरोपमाणि तेषां शरीरमानं त्रयो हस्ता  
 एकश्चैकादशजागः । येषां त्वच्युतकल्पे द्वाविंशतिसागरोपमाणि तेषां परिपूर्णस्त्रयो हस्ताः ॥ अङ्कस्थापना—

अनतप्राणतारणाच्युतदेवदेहमानम्—

सागर	१७	२०	२१	२२	एतदेव गाथाप्येनाह—
हस्त	३	३	३	३	“आण्यपमुहचञ्के, जणवीस सायरविर्दिण देवाणं ।
जाग	३	३	३	०	तणुमाणं हृत्तियं, जागतिय समहियं होइ ॥ १ ॥ ततो अयरे अयरे, जागो
नेद	११	११	११	११	इक्किक्कळ पफुइ जाव । नावीसयरविर्दिणं, तिहृहमाणो हवइ देहो ॥ २ ॥”

सुगमे । तथा त्रैवेयकेषूत्कृष्टा स्थितिरैकत्रिंशत्सागरोपमायानतादिचतुष्टये द्वाविंशतिः, तत एकत्रिंशतो द्वाविं-  
 शतिरपनीयते, स्थिताः शेषा नव, त एकोनाः क्रियन्ते, जाता अष्टौ, त एकं हस्तमेकादशजागीकृत्य तेज्यः पाल्यन्ते,  
 जाताः शेषास्त्रय एकादशजागाः, तेऽच्युतकल्पगतद्वाविंशतिसागरोपमस्थितिकदेवशरीरप्रमाणात्रिहस्तस्वरूपादपनीयन्ते,

स्थितौ शेषौ द्वौ हस्तावष्टौ चैकादशजागाः । आगतं येषामधस्तनग्रैवेयके त्रयोविंशतिः सागरोपमाण्युत्कृष्टा स्थिति-  
 स्तेषामेतावत्प्रमाणं शरीरमानम् । अधस्तनमध्यमग्रैवेयके येषां चतुर्विंशतिसागरोपमाणि स्थितिरुत्कृष्टा तेषां शरीर-  
 मानचिन्तायां त एव त्रय एकादशजागा एकाधिकाश्चत्वारः सन्तः प्रागुक्ताधस्तत्रयरूपाञ्जरीरप्रमाणात् परित्यज्यन्ते, ततः  
 शेषमवतिष्ठते द्वौ हस्तौ सप्त चैकादशजागाः । एतावत्प्रमाणं तेषां शरीरम् । एवमधस्तनोपरितनग्रैवेयके येषां पञ्चविंशतिः  
 सागरोपमाण्युत्कृष्टा स्थितिस्तेषां शरीरमानं द्वौ हस्तौ षट् चैकादशजागाः । येषां तु मध्यमाधस्तनग्रैवेयके षड्विंशतिः  
 सागरोपमाणि तेषां द्वौ हस्तौ पञ्च चैकादशजागाः । येषां मध्यममध्यमग्रैवेयके सप्तविंशतिः सागरोपमाणि तेषां द्वौ हस्तौ  
 चत्वारश्चैकादशजागाः । येषां मध्यमोपरितनग्रैवेयकेऽष्टाविंशतिः सागरोपमाणि तेषां द्वौ हस्तौ त्रयश्चैकादशजागाः ।  
 येषामुपरितनाधस्तनग्रैवेयक एकोनत्रिंशत्सागरोपमाणि तेषां द्वौ हस्तौ द्वौ चैकादशजागौ । येषामुपरितनमध्यमग्रैवेयके  
 त्रिंशत्सागरोपमाणि तेषां द्वौ हस्तावेकश्चैकादशजागः । येषामुपरितनोपरितनग्रैवेयक एकत्रिंशत्सागरोपमाणि तेषां परि-  
 पूर्णौ द्वौ हस्तौ शरीरमानम् ॥ अङ्कस्थापना—

नवग्रैवेयकदेवदेहमानम्—

सागर	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१
हस्त	२	२	२	२	२	२	२	२	२
जाग	०	७	६	५	४	३	२	१	०
वेद	११	११	११	११	११	११	११	११	११

एतदेव गाथाधयेनाह—“नेविज्ञेसु जेसिं, तेवीसं सायरा विइं तेसिं । हञ्ज-  
 डुगं तणुमाणं, जागा अण्ठेव देवाणं ॥ १ ॥ ततो अयरे अयरे, जागो ङकि-  
 कळं पकड जाव । इगात्रीस सागराळ, नवमे दोहबया देवा ॥ २ ॥” हे अपि

गाथे सुगमे । एवमनुत्तरविमानेषु विजयादिषु येषां द्वात्रिंशत्सागरोपमाणि स्थितित्सेनामेको हस्त एकश्चैकादशजागः शरीरमानं । येषां तु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि स्थितिः तेषामेक एव परिपूर्णो हस्तः शरीरमानं । सर्वार्थसिद्धे तु महाविमाने सदैवैकः परिपूर्णो हस्तस्तनुमानमिति ॥ एतदेवाह—“बत्तीसयरविर्णं, विजयाइसु इक्कागजुअरयाणी । अह इक्कं द्विय

रयाणी, सबडे देवतणुमाणं ॥ १ ॥” सुगमा ॥ १४९ ॥

तदेवमुक्ता जवधारणीया सुराणां शरीरावगाहना । साम्प्रतमुत्तरवैक्रियरूपामत्रिधित्सुराह—  
 सर्वेसुक्कोसा जोअण्ण वेउ विया सयसहस्सं । गेविज्जाणुत्तरेसुं, उत्तरवेउ विया नद्धि ॥ १४७ ॥

व्याख्या—जवनपत्यादिष्वच्युतदेवलोकर्यन्तेषु सर्वेषामपि देवानामुत्तरवैक्रियमुक्तं यतो जवति योजनानां शतसहस्रं योजनलक्षप्रमाणं जवतीत्यर्थः । त्रैवेयकेष्वनुत्तरेषु च विमानेषु देवानामुत्तरवैक्रियं न जवति, शक्तौ सत्यामपि प्रयो-

जनाजावतस्तदकरणत् ॥ १४७ ॥  
 सम्प्रति जघ्न्यतो जवधारणीयामुत्तरवैक्रियां चाह—  
 उत्तरवेउ विया सा वि ॥ १४९ ॥

अंगुल अखलागो, जहन्न जवधारणिज्जा अरंजे । संखिज्जो अवगाहण, उत्तरवेउ विया सा वि ॥ १४९ ॥

व्याख्या—सुगमा । नवरं सापीति प्रारञ्चकात्ते सापि इष्टव्या ॥ १४९ ॥

उक्ता सुराणामवगाहना । साम्प्रतं सुराणामेवोपपातविरहकाद्यमानमाह—  
 उक्कोसविरहकालो, पंचसु वि जहन्नउ समउ ॥ १५० ॥

नवणवणजोइसोहम्मीसाणे चउवीसइयं मुहुचा । उक्कोसविरहकालो, पंचसु वि जहन्नउ समउ ॥ १५० ॥

व्याख्या—जवनवासिषु व्यन्तरेषु ज्योतिष्केषु सौधर्मेदाने च प्रत्येकमुत्कर्षत उपपातविरहकालश्चतुर्विंशतिमुहूर्त्ताः । इयमत्र जावना—जवनवास्यादिषु मध्ये प्रत्येकमेकस्मिन् बहुषु वा समुत्पद्येषु सत्स्वन्य उत्कृष्टमन्तरं चतुर्विंशतिमुहूर्त्तान् कृत्वा नियमतः समुत्पद्यत इति । जघन्य उपपातविरहकालः पञ्चस्वपि जयनवासिव्यन्तरज्योतिष्कसौधर्मेदानरूपेणैकः समयः । किमुक्तं जवति ! एतेषु पञ्चस्वपि स्थानेषु प्रत्येकमेकस्मिन् बहुषु वा समुत्पद्येन्नैव न्यः समयमेकमन्तरं कृत्वा समुत्पद्यत इति । शेषः सर्वोऽप्युपपातविरहकालो मध्यमो वेदितव्यः ॥ १५० ॥

नवदिणवीस मुहुत्ता, वारस दस चैव दिणमुहुत्तालोबावीसा अरुं चिय, पणयाल असीइ दिवससयं ५ १  
 व्याख्या—सनत्कुमारकल्पे देवानामुत्कर्षत उपपातविरहकालो नव दिनानि रात्रिदिवानि विंशतिश्च मुहूर्त्ताः । माहन्धकल्पे द्वादश रात्रिदिवानि दश च मुहूर्त्ताः । ब्रह्मलोकं कल्पे सार्धानि द्वाविंशती रात्रिदिवानि । लान्तके कल्पे पञ्चचत्वारिंशत्त्रिदिवानि । महाशुक्रे कल्पेऽशीतिरात्रिदिवानि । सहस्रारे कल्पे दिवसशतमहोरारात्रशतम् ॥ १५१ ॥

संखिजा मासा आणयपाणसु तह आरणच्चुए वासा । संखिजा विन्नेया, गेविज्जेसु अउ बुद्धं ॥ १५२ ॥

व्याख्या—आनतप्राणतकल्पे च प्रत्येकमुत्कर्षत उपपातविरहकालः सङ्खेया मासाः । केवलमानतकल्पापेक्षया प्राणतकल्पे प्रचूता वंदितव्याः, तंऽपि च प्रचूता अपि वर्षादर्वाक् प्रतिपत्तव्याः । तथारणकल्पेऽच्युतकल्पे च प्रत्येकमुत्कर्षत उपपातविरहकालः सङ्खेयानि वर्षाणि । नद्यमत्राप्यारणकल्पापेक्षयाच्युतकल्पे प्रचूतानि इष्टव्यानि, तानि च वर्षशतादर्वाक् । अतः परं त्रैवेयवैः पूत्कपत उपपातविरहकालं वदथे ॥ १५२ ॥

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—

द्विष्टिमवाससायान्, मध्निमे सहस्स उव्ररिमे लस्का । संखिज्जा विन्नेया, जहासंखेण तीसुं पि ॥ १५३ ॥

व्याख्या—त्रिष्वप्यधस्तनादिषु श्रैवेयकत्रिकेषु यथामङ्गलेन सङ्खेयानि वर्षशतानि वर्षमहस्त्राणि वर्षलक्षाणि त्रिंशदानि । तद्यथा—अधस्तने श्रैवेयकत्रिक उत्कृष्ट उपपातविरहकालः सङ्खेयानि वर्षशतानि, तानि च वर्षमहस्त्रादारतः प्रतिपत्त-  
व्यानि । मध्यमे श्रैवेयकत्रिक उत्कृष्ट उपपातविरहकालः सङ्खेयानि वर्षसहस्त्राणि, तानि वर्षलक्षादात्रागवसेयानि । एत-  
उपरितनश्रैवेयकत्रिक उत्कृष्ट उपपातविरहकालः सङ्खेयानि वर्षलक्षाणि, तानि च वर्षकोट्या आरतो दृष्टव्यानि । एत-  
च्चैवं व्याख्यायते, मूलटीकाकारहरिजसूरिकृतटीकायामेवमेव दर्शनात् । अन्ये तु सामान्येन व्याचक्षते ॥ १५३ ॥

साम्प्रतमनुत्तरविमानेषूपपातविरहकालमानमाह—

पक्षिया असंखचागो, उक्कोसो दोइ विरहकालो उ । विजयाइसु निदिठो,

व्याख्या—विजयादिषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितरूपेषु चतुर्षु विमानेषूत्कृष्ट उपपातविरहकालः पश्योपमा-  
सङ्खेयचागोऽच्चापश्योपमासङ्खेयचागः । तुशब्दोऽनुकसमुच्चयार्थः, स च सर्वार्थसिद्धे विमान उत्कृष्ट उपपातविर-  
हकालः पश्योपमस्य सङ्खेयो जाग इति समुच्चिनोति । न चैतदनार्थं, यत उक्तं प्रज्ञापनायां—“विजयवैजयन्तजयन्तापरा-  
जितदेवाणं जंते ! केवइयं कालं विरहिआ उववाएणं पणत्ता ? गोयमा ! जहत्तेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखिज्जाकालं ।

सवच्चसिद्धदेवाणं ऋते ! केवङ्ग्यं कालं विरहिया उववापणं पल्लता ! गोयमा ! जह्मेणं एगं समयं उक्कोसेणं पलिउयमस्स संखिजाचागं” इति ॥

तदेवमुक्त उत्कृष्ट उपपातविरहकालः, सम्प्रति जघन्यमाह—

सर्वेषु जह्मन्तु समन्तं ॥ १५४ ॥

सर्वेष्वपि सनत्कुमारकहपादिषु जघन्यत उपपातविरहकाल एकः समयः ॥ १५४ ॥

साम्प्रतमुपपातविरहकालनिगमनपुरस्सरमुद्धर्तनाविरहकालमतिदेशत आह—

उववायविरहकालो, इय एसो वखिउ अ देवेषुं । उवहृणा वि एवं, सर्वेसिं होइ विषेया ॥ १५५ ॥

व्याख्या—इत्येवमुक्तेन प्रकारेणैषोऽनन्तरोक्त उपपातविरहकालो देवेषु वर्णितः, एवमुपपातगतैर्नैव प्रकारेण सर्वेषां देवानामुद्धर्तनाऽपि विज्ञेया । तद्यथा—अवनवासिव्यन्तरज्योतिष्कसौधमैशानदेवानामुरकृष्ट उद्धर्तनाविरहकालश्चतुर्विंशतिर्मुहूर्ताः । सनत्कुमारकहपे नव दिनानि विंशतिर्मुहूर्ताः । मारुन्दकहपे षादश दिनानि दश मुहूर्ताः । ब्रह्मलोककहपे सार्धषाड्विंशतिरहोरात्राः । ज्ञान्तके कहपे पञ्चत्वारिंशदहोरात्राः । मरुथुके कल्पेऽशीतिरहोरात्राः । सहस्रारे कल्पेऽहोरात्रशतं । आनतप्राणतकहपयोः सङ्क्षेया मासाः । आरणाच्युतकहपयोः सङ्क्षेयानि वर्षाणि । अधस्तनेषु त्रिषु भ्रैवेयकेषु सङ्क्षेयानि वर्षशतानि । मध्यमेषु त्रिषु भ्रैवेयकेषु सङ्क्षेयानि वर्षसहस्राणि । उपरितनेषु त्रिषु भ्रैवेयकेषु सङ्क्षेय-

यानि वर्षलक्षणि । विजयादिषु चतुर्षु पट्योपमासङ्ख्येयजागः । स्वार्थसिद्धे पट्योपमासङ्ख्येयजागः । एष उत्कृष्ट उच्यते ।  
विरहकालः । जघन्यः पुनः सर्वत्रायुघर्तनाविरहकाल एकः समयः ॥ १५५ ॥

उक्तः सुराणामुपपातोघर्तनाविरहकालः । सम्प्रति सुराणामेवोपपातमुघर्तनं चाधिकृत्य सङ्ख्यामाह—  
एको व दो व निम्नि व, संखमसंखा व एगसमएणं । उववज्जंतैवइया, उवइंता वि एमेव ॥ १५६ ॥  
व्याख्या—ऋवनवास्यादिषु सहस्रारपर्यन्तेषु प्रत्येकमेकस्मिन् समये जघन्यत एको दौ वीत्यद्यंते । उत्कृत्यः  
सङ्ख्याता असङ्ख्याता वा । सहस्राराद्धूर्ध्वं तु सर्वेष्वपि देवलोकेषूत्कर्षतः सङ्ख्याता एवोत्पद्यन्ते, नामङ्ख्याताः. यतो  
मनुष्या एव सहस्राराद्धूर्ध्वं गच्छन्ति, न तिर्यञ्चः, मनुष्यास्तु सङ्ख्याता एव । आह च मूलटीकाकारो हरिभद्रसूरिः—  
“एको व दो व तिन्नि व, संखमसंखा व एगसमएणं । ऋवणवइवंतराइसु, उववइंते व एवइया ॥ ? ॥ जाव सहस्मारा  
कप्पो तंण परं संखेज्जा एवोवज्जंति” इति । “उवइंता वि एमेव ति” उच्यते । ऋवणवइवंतराइसु, उववइंते व एवइया ॥ ? ॥ जाव सहस्मारा  
इत्थमेवोघर्तन्ते । तद्यथा—जघन्यत एको दौ वा, उत्कर्षतः सङ्ख्याता असङ्ख्याता वा यावत्सहस्रारकटपः । महस्रारक-  
टपाद्ध्वमुत्कर्षतः सङ्ख्याता एव च्यवन्ते ॥ १५६ ॥

तदेवमुक्तमुपपातमुघर्तनां चाधिकृत्य सङ्ख्याचारं । इदानीं गतिघारमाह—

परिणामविसुद्धीए, देवाउयकम्मबंधजोगाए । पंचिंदिया उ गछे, नरतिरिया सेस पन्निसेहो ॥ १५७ ॥

व्याख्या—परिणमनं परिणामो मानसिको व्यापारविशेषः । स च विधा—विशुद्धोऽविशुद्धश्च । तत्र यो विशुद्धः स

देवगतिकारणमिति तत्प्रतिपादनार्थं विशुद्धिग्रहणं, परिणामस्य विशुद्धिः परिणामविशुद्धिस्तया, प्रशस्तेन मानसेन व्यापारेणेत्यर्थः । एतेन शुजाशुभगत्यवाप्तौ मनोव्यापारः प्रधानं कारणमित्यावेदयति । तथा चोक्तमेतदन्यैरपि तीर्थान्तरैः—“चित्तरत्नसंक्लिष्टमान्तरं धनमुच्यते । यस्य तन्मुषितं दोषैस्तस्य शिष्टा विपत्तयः ॥ १ ॥” सापि च परिणामविशुद्धिः काप्युत्कर्षप्राप्ता मुक्तिपदघटनायैव प्रचवति, न च तथा प्रयोजनमतस्तन्निवृत्त्यर्थमाह—देवायुःकर्मबन्धयोग्यया हेतुञ्जत्या पञ्चेन्द्रियाः, च शब्द एवकारार्थः, पञ्चेन्द्रिया एव, नैकेन्द्रियवीन्द्रियादय इत्यर्थः, नरा मनुष्यास्तिर्यञ्चश्च देवेषु मध्ये गृह्णन्ति, शेषाणां तु सुरनारकाणां देवगतिगमने प्रतिषेधो वेदितव्यः । न खलु देवा देवायुःक्ष्यानन्तरं ज्यो देवत्वेनोत्पद्यन्ते, नापि नारका नारकजवानन्तरमिति प्रतीतमेतत्सर्वेषां प्रवचननिषेधमानसानामिति ॥ १५७ ॥

अयं च तिर्यङ्मनुष्याश्रितो देवगतिविषयो विशेषः—

नरतिरिअसंखजीवी, जोइसवज्जेसु जंति देवेसु । नियआउयसमहीणउएसु ईसाणअंतेसु ॥ १५८ ॥

तथा—

सम्मुद्धिमतिरिया उण, नवणाहिववंतरेसु गहंति । जं तेसिं उववाउ, पवियासंखिज्जाआऊसु ॥ १५९ ॥  
व्याख्या—“नरतिरिअसंखजीवी जोइसवज्जेसु” इति प्रतिषेधो विशेषविषयः, न सामान्यविषयः, विचित्रत्वात्सूत्रप्रवृत्तेः । विशेषश्चासंख्यवर्षायुषः खचरतिर्यक्पञ्चेन्द्रिया अन्तरर्षीपजमनुष्याश्च । तथाहि—असंख्यवर्षायुगो देवेषूपद्य-



माना निजायुषो हीनस्थितिषु समस्थितिषु वीर्यपद्यन्ते नाधिकस्थितिषु, तत एतेऽन्तरधीपजखचरतिर्यक्पञ्चेन्द्रियरूपा  
 नरतिर्यञ्चोऽसङ्ख्यजीविनो देवेषूपद्यमाना ज्योतिष्कवर्जेषु, उपलक्षणमेतज्ज्योतिष्कसौधर्मेशानवर्जेषूपद्यन्ते, न ज्योति-  
 ष्कादिष्वपि, अधिकस्थितिषु गत्यजावात् । शेषास्त्वसङ्ख्येयवर्षायुषो हैमवतादिदेवजाविनो निजायुषः समहीनायुष्केषु  
 सर्वेष्वपीशानान्तेषु गच्छन्ति । “संमुद्धिमतिरिया” गाहा—संमूर्द्धिमतिर्यञ्चः पुनर्धुवनाधिपव्यन्तरेषु जवनपतिषु व्यन्तरेषु  
 च गच्छन्ति । यद्यस्मात्तेषां संमूर्द्धिमतिरश्चासुपपात उत्पत्तिः पद्योपमासङ्ख्यांशायुःषु पद्योपमासङ्ख्यांशोऽसङ्ख्यातो  
 जाग आयुर्येषां ते पद्योपमासङ्ख्यांशायुपत्तेषु । तथा चोक्तं—“असन्निषो नेरश्यतिरिक्मणुअदेवेषु सवेसु वि अन्विय  
 जेणं चणियं कइविहे णं भंते ! असन्निआउए ? गोयमा ! चउविहे असन्निआउए, तं जहा—नेरश्यअसन्निआउए,  
 तिरियजोणियअसन्निआउए, मणुयजोणियअसन्निआउए, देवअसन्निआउए । तत्थ देवणेरियअसन्नियआउयस्स जहन्नेणं  
 दसवाससहस्साइं विई, उक्कोसेणं पविउवमस्स असंखिज्जइजागो । तिरियमणुयअसन्नियआउयस्स जहन्नेणं अतोमुइत्तं.  
 उक्कोसेणं पविउवमस्स असंखेज्जइजागो । तत्थ जे ते असन्नी नेरइया ते अप्पवेयणा, जे सन्नी ते महावेयणा ।” प्रजापना-  
 लघुवृत्तितः, धितीया तु गाथा पाठसिद्धा ॥ १५ए ॥

तदेवं सामान्यतो गतिवारमुक्तं । इदानीं जवनपतिव्यन्तरादिषु ये यथा गच्छन्ति, तान् तथाऽन्निधित्सुराह—

बालतवे पम्निबद्धा, उक्करोसा तवेण गारविया । वेरेण य पम्निबद्धा, मरिणं असुरेसु उववाउ ॥१६०॥

व्याख्या—इह ये सर्वज्ञवचनपरिज्ञानपरिब्रष्टाले परमार्थज्ञानधून्यत्वाद्वाद्या इव बालास्तेषां तपः पञ्चाइयादिरूपं, तद्धि

तत्त्ववेदिनां तपो न भवति, सत्त्वोपघातहेतुत्वात् । उक्तं च परैस्तीर्थान्तररीचैरेवं—“चतुर्णां ज्वलतां मध्ये, यो नरः सूर्य-  
 पञ्चमम् । तपस्तपति कौन्तेय !, न तत्पञ्चतपः स्मृतम् ॥ १ ॥ पञ्चानामिन्द्रियाग्नीनां, विषयेन्धनचारिणाम् । तेषां तिष्ठति  
 यो मध्ये, तस्मिन् पञ्चतपः स्मृतम् ॥ २ ॥” तस्मिन् जालतपसि ये प्रतिवञ्चा आसक्ताः, अथवा ये जालतपसि स्थिताः, ये  
 च तत्तद्द्रव्यहेतुकजालजावेषु प्रतिवञ्चाः, तथोत्कटः प्रचुरो रोषो येषां ते तथा, तथा तपसानशानादिजेदञ्जिनेन गौरत्रिता  
 वयं तपस्विन इति गर्वाध्मातमानसाः, ये च वैरेण कस्मिंश्चित् प्राणिविशेषे क्रोधानुशयरूपेण प्रतिवञ्चा अनुवञ्चा वीपायन  
 इव तेषामेवंस्वरूपाणां मृत्वाऽसुरेष्वसुरादिषु भवनवासिषु मध्य उपपातो भवति ॥ १६० ॥

तथा—

रज्जुगह्वरे विसन्नरूपे य जलणे य जलपवेसे य । तल्ला बुहा किलंता, मरिज्जण ह्वंति वंतरिया ॥१६१॥  
 व्याख्या—रज्जुगह्वरेणमुद्गन्धनं, विषजह्वणं प्रतीतं, ज्वलनो वैश्वानरो जलं तोयं तयोः प्रवेशे च काष्ठजह्वणे पानीय-  
 मध्ये पाते वा, उपलक्षणेमेतद् दृगुप्रपातादौ वा ये त्रियन्ते तथाविधमन्दद्युजपरिणामास्ते मृत्वा व्यन्तरा भवन्ति ।  
 तथा ये नरास्तथा ह्युधा वा क्लान्ताः पीकृताः सन्तो मरणमश्रुवते तथाविधमन्दद्युजपरिणामोपेताः शूलपाणिप्रचृतय इव  
 तेऽपि व्यन्तरा जायन्ते ॥ १६१ ॥

एतदेव किञ्चिद्विशेषत आह—

रज्जुगह्वरे विसन्नरूपे य जलणे य गिरिसिरावरूपे । मरिज्जण वंतरातो, हविज्ज जइ सोहणं चित्तं १६२

व्याख्या—गतार्था । नवरं यदि शोचनं चित्तमिति यदि नरकादिगतियोग्यमत्यन्तरौद्रमार्तं घा चित्तं न भवतीति ॥ १६१ ॥  
 उववाडै तावसाणं, उक्कोसेणं तु जाव जोइसिया । जावंति बंनलोगो, चरगपरिवायउववाडै ॥ १६३ ॥

व्याख्या—तापसा नाम वनवासिनो मूढकन्दफद्याहारास्तेषामुपपात उल्कर्षतो भवति यावज्ज्योतिष्का ज्योतिष्क-  
 निकायः, तत ऊर्ध्वं नोत्पद्यन्त इति जावः । तथा चरका धाटिजिह्वाचराः परित्राजकाः कपिलमतानुसारिणस्तेषामुल्कर्षत  
 उपपातो यावद् ब्रह्मलोकः ॥ १६३ ॥

पंचिंदियतिरियाणं, उववाडैक्कोसडै सहस्सारे । उववाडै सावगाणं, उक्कोसेणञ्जुडै जाव ॥ १६४ ॥

व्याख्या—पञ्चेन्द्रियाणां तिरश्चां हस्त्यादीनां सम्यग्दर्शनदेशविरतियुक्तानां तत्प्रजावाडुल्कर्षत उपपातो यावत्सह-  
 स्रारे भवति । श्रावकाणां तु मनुव्याणां देशविरतिसमन्वितानां तत्प्रजावाडुल्कर्षतो यावद् षादशोऽच्युतः कष्टपस्ता-  
 वडुपपातो भवति ॥ १६४ ॥

जे दंसणवावन्ना, विंगगहणं करिति सामन्ने । तेसिं पि य उववाडै, उक्कोसो जाव नेविज्जे ॥ १६५ ॥

व्याख्या—य इत्यनिर्दिष्टस्वरूपाः प्राणिनो गृह्यन्ते, दर्शनव्यापन्ना दर्शनात् सम्यग्दर्शनाध्यापन्ना व्यतीता दर्शनव्या-  
 पन्नाः सम्यक्त्वात् परित्रष्टा इत्यर्थः, विङ्गग्रहणं रजोहरणादिविङ्गधारणं श्रामण्ये श्रमणजावे श्रमणधर्मे दशप्रकारे ह्या-  
 न्त्यादिक इत्यर्थः, एतेन किमुक्तं भवति ? ये प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्यात्रिव्यक्तिलक्षणसमग्रसम्यक्त्वविकलाः

सन्तः परिपूर्णदशविधचक्रवालसामाचार्यनुष्ठानपरायणा भवन्ति, “तेसिं पि य” इत्यादि, तेषामपि परिपूर्णसामाचारीपरिपालनप्रजावत उत्कर्षेणोपपातो भवति यावद् त्रैवेयका त्रैवेयकान्त इत्यर्थः ॥ १६५ ॥

एतदेव किञ्चिद्विशेषतो ज्ञावयति—

उत्रवाउ एएसिं, उक्कोसो होइ जाव गेविजा । उक्कोसेण तवेणं, नियमा निगंथरूवेणं ॥ १६६ ॥  
व्याख्या—सुगमा । नवरमेतेयमिति दर्शनव्यापन्नानां निर्ग्रन्थरूपेणेति दशविधचक्रवालसामाचारीपरिपालन-  
लक्षणेनेति ॥ १६६ ॥

इह ये दर्शनव्यापन्नास्ते मिथ्यादृष्टयस्त एतत्प्रसङ्गान्मिथ्यादृष्टिलक्षणमाह—

पयमस्करं पि इक्कं, जो न रोएइ सुत्तनिदिठं । सेसं रोयंतो वि हु, मिळदिठी मुण्णेयवो ॥ १६७ ॥  
व्याख्या—सूत्रनिदिष्टमेकमपि पदमद्वयं वा यो न रोचयति न स्वचेतसि सत्यमेतदिति परिणमयति, स शेषं सकल-  
मपि षादशाङ्गार्थमत्रिरोचयमानोऽपि मिथ्यादृष्टिर्हातव्यः, तस्य जगवति जगद्गुरौ प्रत्ययनाशात् ॥ १६७ ॥

अथ किं तत्सूत्रं यज्ञतस्य पदस्याद्वयस्य त्रैकस्याप्यरोचनामिथ्यादृष्टिर्भवतीति सूत्रस्वरूपमाह—

सुत्तं गणहररश्यं, तहेव पत्तेयबुद्धरश्यं च । सुयकेवलिणा रश्यं, अजिन्नदसपुविणा रश्यं ॥ १६८ ॥  
व्याख्या—यद् गणधरैः सुधर्मस्वामिप्रचृत्तिनिर्विचितं यच्च प्रत्येकबुद्धैर्यच्च श्रुतकेवलिना चतुर्दशपूर्वधारिणा यच्चा-  
जिन्नदशपूर्वधारिणा परिपूर्णदशपूर्वधारिणा विरचितं तदेतत्सर्वं सूत्रमिति ॥ १६८ ॥

सम्प्रति चतुर्दशपूर्वधरस्योपपातं जघन्यत उत्कर्षतश्च कथयति—

उववाले वंतगमिम उ, चउदसपुविसस होइ उ जहन्नो । उक्कोसो सबठे, सिद्धिगमो वा अकम्मस्स ॥ १६ए ॥

व्याख्या—सुगमा ॥ १६ए ॥

उउमत्थसंजयाणं, उववालेक्कोसले उ सबठे । अणवणजोइवेमाणियाण एसो कमो अणिले ॥ १७ण ॥

व्याख्या—अद्यतं यथावस्थितमात्मनः स्वरूपं येन तद्वद्भ्रं ज्ञानावराणीयादि कर्म तस्मिन् तिष्ठन्तीति उग्रस्थाः. ते च ते संयताश्च तेषामुत्कर्षत उपपातः सर्वार्थे सर्वार्थसिद्धे महाविमाने त्रैलोक्यतिलकच्छूले अवति । तदेवं अवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानां अवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकेषु मध्य उत्कर्षत एष उपपातक्रमो अणितः, अधुना जघन्यतोऽचिधीयत इति शेषः ॥ १७ण ॥

तमेवाह—

अविराहियसामणस्स साहुणो सावगस्स य जहन्नो । सोहम्मो उववाले, अणिले तेलुक्कंसीहिं ॥ १७१ ॥

व्याख्या—साधोरविराधितश्रामणस्याल्लिफुतसर्वविरतिरूपचारित्रस्य श्रावकस्य चाविराधितश्रामणस्याल्लिफुतयथागृहीतदेशचारित्रस्य जघन्य उपपातो अणितल्लैलोक्यदर्शिनिस्तीर्थकरैः सौधर्मे सौधर्मदेवलोके ॥ १७१ ॥

सेसाण तावसाइण जहन्नो वंतरेसु उववाले । अणिले जिणेहिं सो पुण, नियकिरियविआण विनेले ॥ १७२ ॥

व्याख्या—शेषाणां तापसादीनां तापसचक्रपरिव्राजकादीनां जघन्य उपपातो जिनैस्तीश्रंकरं ऋणितो व्यन्तरेषु व्यन्तरनिकायमध्ये, स पुनर्व्यन्तरेषु मध्ये तेषामुपपातो विज्ञेयो निजक्रियास्थितानां निजनिजागमप्रतिपादिताचारपरिपालनरतानां, न तु स्वाचारपरिब्रष्टानामिति ॥ १७३ ॥

अथ योऽयं बालप्रच्युतिभिः कारणैर्जन्तवस्त्यादिष्वनुत्तरपर्यवसानेषु ऋणित उपपातः, स किं सर्वदा सर्वेषामुत नन्ति ? उच्यते—न सर्वदा न सर्वेषां, किं तु संहननविशेषयुक्तानां, अतस्तान्येव संहननानि प्ररूपयति—

वज्जरिसहनारायं, पढमं वीयं च रिसन्नारायं । नारायमरुन्नारायं कील्लिआ तह य ठेवठं ॥ १७३ ॥

व्याख्या—प्रथमं संहननं वज्रर्षन्नाराचं, वित्तीयमृपन्नाराचं, तृतीयं नाराचं, चतुर्थमर्धनाराचं, पञ्चमं कील्लिका, षष्ठं सेवार्त । तत्र वज्रं कील्लिका, कृपन्तः परिवेष्टनपट्टः, नाराचमुच्यते मर्कटबन्धः ॥ १७३ ॥

तथा चाह—

रिसहो अ होइ षट्ठो, वज्जं पुण कील्लिया मुणेषवा । उन्नठ मक्करुबधं, नारायं तं त्रियाणाहि ॥ १७४ ॥

व्याख्या—सुगमा । ततो द्वयोरस्थोरुच्यते मर्कटबन्धेन बध्योः पट्टाकृतिना तृतीयेनास्था परिवेष्टितयोरुपरि तदस्थितयत्नेदि कील्लिकाख्यं वज्रनामकमस्थि यत्र भवति, तच्च वज्रर्षन्नाराचसंज्ञं प्रथमं संहननम् । यत् पुनः कील्लिकारहितं संहननं भवति, तदृपन्नाराचं वित्तीयं संहननम् । यत्र त्वस्थोर्मर्कटबन्ध एव केवलो भवति, तन्नाराचसंज्ञं तृतीयं संहननम् । यत्र पुनरेकपार्श्वे मर्कटबन्धो वित्तीयपार्श्वे च कील्लिका तदर्धनाराचसंज्ञं चतुर्थं संहननम् । तथा यत्रास्थीनि

कीलिकामात्रब्रह्मान्येव ज्वन्ति, तत् कीलिकाख्यं पञ्चमं संहननम् । यत्र पुनः परस्परं पर्यन्तमात्रसंस्पर्शलक्षणां सेवामा-  
गतान्यस्थीनि ज्वन्ति, नित्यमेव च स्नेहान्यङ्गादिरूपां परिशीलनामपेक्षन्ते, तत्सेवार्तं षष्ठं संहननमिति ॥ १७४ ॥  
संहननं च संस्थानाविनाजावि, ततः संस्थानानि प्ररूपयति—

सप्तचतुरंसे निगोहमंरुद्वे साश्चामणे खुजे । हुंहे वि य संठाणा, जीवाणं ठ सुणेयवा ॥ १७५ ॥

व्याख्या—जीवानां षट् संस्थानानि ज्वन्ति, तद्यथा—सप्तचतुरस्रं, न्यग्रोधमण्डलं, मादि, वामनं, कुञ्जं, हुण्डमिति ।  
तत्र समाः सामुद्रिकशास्त्रोक्तप्रमाणलक्षणविसंवादिन्यश्चतस्रोऽस्रयश्चतुर्दिग्विजागोपलक्षिताः शरीरावयवा यत्र तत्सप्तच-  
तुरस्रं संस्थानं, समासान्तोऽत्रत्ययः । न्यग्रोधवत्परिमण्डलं यस्य तन्न्यग्रोधपरिमण्डलं, यथा न्यग्रोध उपरि सम्पूर्ण-  
प्रमाणोऽधस्तु हीनस्तथा यत् संस्थानं नात्रेरुपरि सम्पूर्णप्रमाणमधस्तु न तथा तन्न्यग्रोधपरिमण्डलमित्यर्थः । तथाऽऽदि-  
रिहोत्सेधाख्यो नात्रेरधस्तनो देहजागो गृह्यते, ततः सहादिना नात्रेरधस्तनजागेन यश्चोक्तप्रमाणलक्षणेन वर्तते इति सादि ।  
यद्यपि च सर्वमपि शरीरमादिना सह वर्तते, तथापि सादित्वविशेषणान्यथानुपपत्त्या विशिष्ट एव प्रमाणलक्षणोपपन्न  
आदिरिह लन्त्यते, तत उक्तं यश्चोक्तप्रमाणलक्षणेनेति । इदमुक्तं ज्वति—यत् संस्थानं नात्रेरधः प्रमाणोपपन्नमुपरि च  
हीनं तत्सादीति । तथा यत्र शिरोग्रीवं हस्तपादादिकं च यश्चोक्तप्रमाणलक्षणोपेतमुरजदरादि च मरुत्तं तत्त्वामनं  
संस्थानं । यत्र पुनरुरजदरादि प्रमाणलक्षणोपेतं हस्तपादादिकं ( च ) हीनं तत् कुञ्जं संस्थानं । यत्र तु सर्वेऽध्यवयवाः  
प्रमाणलक्षणपरिच्छास्तत् हुण्डं संस्थानम् ॥ १७५ ॥

एतदेव संस्थानव्याख्यानमाह—

तुष्टं विबभूवहुतं, उस्सेहवहुं च मरुहकोष्ठं च । हेष्ठिद्वकायमडहं सवन्नासंष्टियं हुंडं ॥ १७६ ॥

व्याख्या—समचतुरस्रं संस्थानं तुष्ट्यं सर्वासु दिक्षु शास्त्रोक्तेन प्रकारेण समप्रमाणं । न्यग्रोधमण्डलं नाजेरुपरि विस्तृतवहुतं विस्तारवहुतं । सादिसंस्थानमुत्सेधवहूत्सेधवहुतं प्रमाणोपपन्नोत्सेधमित्यर्थः । वामनं मरुजकोष्ठं मरुजो न्यूनाधिकप्रमाणः कोष्ठो यत्र तन्मरुजकोष्ठं परिपूर्णप्रमाणपाणिपादशिरोत्रीवाद्यवयवं न्यूनाधिकप्रमाणकोष्ठं वामनमित्यर्थः । कुजमधस्तनकायमरुजमधस्तनाः पाणिपादशिरोत्रीवादिरूपा अवयवा मरुजा यस्य तत्तथा यत् प्रमाणहीनहस्तपादशिरोत्रीवाद्यवयवं परिपूर्णप्रमाणकोष्ठं तत् कुजमित्यर्थः । अन्ये तु वामनकुजयोर्व्यत्यासेन लक्षणं प्रतिपेदिरे, अधस्तनकायमरुजं वामनं मरुजकोष्ठं कुजमिति । तथा सर्वत्र सर्वेषु शरीरावयवेष्वसंस्थितं न शास्त्रोक्तेन प्रमाणेन संस्थितं तत् हुणपं हुणसंस्थानमिति ॥ १७६ ॥

अथ कानि संस्थानानि केषु जीवेषु जवन्तीत्येतन्निरूपयति—

समचतुरस्रे निग्गोह साइ खुज्जा य वामणा हुंडा । पंचिंदिय तिरियनरा, सुरा समा हुंडया सेसा ॥ १७७ ॥

व्याख्या—पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो नराश्च यथायोगं षड्भिरपि संस्थानैः परिकलिताः । तथाहि—केचित्समचतुरस्राः समचतुरस्रसंस्थानोपेताः, केचिन्ग्रयोधपरिमण्डलाः, केचित्सादिसंस्थानाः, केचित् प्रामनाः, केचित् कुब्जाः, केचिद्भुजाः ।



सुरा देवाः पुनः सर्वेऽपि समाः समचतुरस्रसंस्थानोपेताः । शेषा एकेन्द्रियादयश्चतुरिन्द्रियपर्यवसाना नारकाश्च  
दुष्टाना इष्टानसंस्थानाः ॥ १७७ ॥

सम्प्रति कति संहननानि केषु जीवेषु भवन्तीत्येतन्निरूपयति—

नरतिरिश्चाणं ढप्पिय, हवंति विगळेदियाण भेवठं । सुरनेरइया षुगिंदिया य सवे असंघयणी ॥ १७८ ॥

व्याख्या—नराणां मनुष्याणां तिरश्चां च पञ्चेन्द्रियाणां षरूपि वज्रर्षजनाराचप्रच्युतीनि संहननानि भवन्ति । विकलेन्द्रियाणां वित्रिचतुरिन्द्रियाणां सेवार्तं । ये तु सुरा भवनवास्यादयो देवा ये च नैरयिका ये चैकेन्द्रियास्ते सर्वेऽप्यमंहनिनः संहननरहिताः, संहननं हि नामास्थिरचनाविशेषो, न च तेषामस्थीनि सन्तीति ज्ञावः ॥ १७८ ॥

सम्प्रति कस्य संहननस्य प्रजाववशात्केषु देवेषु मध्य उत्पद्यत इत्येतन्निरूपयति—

ठेवठेण उ गम्मइ, चत्तारि अ जाव आइमा कप्पा । वट्टिज्जा कप्पजुअलं संघयणे की लियाइए ॥ १७९ ॥

व्याख्या—सेवार्तेन सेवार्ताख्येन षष्ठेन संहननेन, लुर्विशेषणे, स च “परिणामविसुद्धीए, देवालअकम्मवंधजोगाए” इत्यादि विशिनष्टि, गम्यते यावदादिमाः सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्राख्याः कट्टयाः, यावदिति सीमाकरणाच्च भवनपल्यादिष्वर्वाकनेषु गह्वन्त्येवेति लभ्यते । ततः कीलिकादिके संहनने प्रत्येकं कट्टपयुगलं वर्धयेद् यावदपजनाराचं नहननं, यथा—कीलिकाख्येन संहननेन ब्रह्मलोकदान्तकौ यावज्जम्यते, अर्धनाराचसंज्ञेन संहननेन महाशुक्रसहस्रारकट्टपां यावत्,

नाराचंसंहनेनानतप्राणतकटपौ थावत्, कृपजनाराचनारणाधुतकटपौ, कडपानामुपरि त्रैवेयकानुत्तरविमानेषु पुनरव-  
शिष्टेन वज्रर्षजनाराचसंहनेन गम्यते ॥ १७ए ॥

उक्तं सप्रपञ्चं सुराणां गतिघारं, सम्प्रति ते देवाः स्वस्थानाच्च्युताः कस्यां गतावागहन्तीत्येतन्निरूपणारूपमागतिघारमाह—  
पुढवीश्राडवणस्सङ्गप्रे पङ्कतसंखजीवीसु । सगन्धुआणं वासो, सेसा पडिसेहिया छाणा ॥ १७० ॥

व्याख्या—स्वर्गाद् भवनपत्यावासादिरूपाच्चतुर्विधाद् देवलोकाच्च्युतानां देवानां वासो वसनमुत्पत्तिरित्यर्थः, पृथिवी-  
कायेऽकाये वनस्पतिकाये तथा गर्जव्युत्क्रान्तेषु “पङ्कतसि” विन्नक्तिलोपात् पर्यासेषु पृथिव्यादिषु सर्वेष्वपि  
सङ्घातवर्षजीविसु तिर्यञ्जानुष्येषु भवति, शेषाणि पुनः स्थानानि तेजस्कायवायुकायद्वित्रिचतुरिन्द्रियसंमूर्द्धिमपञ्चन्द्रिय-  
देवनारकरूपाणि प्रतिपिञ्चानि तीर्थकरगणधरैः ॥ एष च विशेषोऽवगन्तव्यः—“वायरपङ्कत्सेसुं, सुराण जूद्गत्रणेषु  
उप्यत्ती । ईसाणंताणं चिय, तड वि न उ उहूगाणं पि ॥१॥” तथा—“आणयपनिईहितो, जा एउत्तरवासिणो उ चवि-  
जाणं । मणुएसुं चिय जायइ, नियमा संखेज्जजीवीसु ॥ १ ॥” ॥ १७० ॥

आह—किमेषां देवानां देव्युपभोगो भवति किं वा न ? उच्यते—केषाञ्चिन्नवति केषाञ्चिन्न । तत्र येषां यथा  
भवति, येषां च सर्वथा न, तांस्तथा दर्शयति—

दो कायपवियारा, कप्पा फरिसेण दोन्नि दोरूवे । सहे दो चउर मणे, उवरिं पवियारणा नडि ॥ १७१ ॥

व्याख्या—दो प्रथमौ सौधर्मेशाननामानौ कटपौ कायप्रवीचारौ तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेश इति सौधर्मेशानदेवाः कायप्रवी-

चाराः कायेन शरीरेण मनुष्यस्त्रीपुंसानामित्र प्रवीचारो मैथुनोपसेवनं येषां ते तथा । द्यौः चेमावादिमौ कदपौ मर्यादारथौ,  
 तेन किमुक्तं ज्वति ? जवनपत्यादय ईशानदेवलोकर्थन्ताः संक्षिप्तोदकपुरुषवेदकर्मप्रजावतो मनुष्यवन्मैथुनसुखमनुप्र-  
 लीयमानाः सर्वाङ्गीणं कायहेक्षणं संस्पर्शसुखमवाप्य प्रीतिमासादयन्ति, नान्यथेति । ततः परौ द्यौः कदपौ सनत्कुमार-  
 माहेन्द्ररूपौ स्पर्शेन स्नानशुभोक्तयनादिगात्रसंस्पर्शतः प्रवीचारवन्तौ, अत्रापि तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेश इति न्यायात्सनत्कुमा-  
 रमाहेन्द्रदेवाः स्पर्शप्रवीचारा इति प्रतिपत्तव्यं, तथाहि—सनत्कुमारमाहेन्द्रदेवाः प्रवीचारात्रिलाषुकतया देवीनां स्नाना-  
 धवयवानां संस्पर्शेन कायप्रवीचारादनन्तगुणं सुखमनुभुञ्जते तृप्ताश्च जयन्ति । देवीनामपि च तथा संस्पर्शे दिव्यप्रजा-  
 वतः शुक्रपुञ्जसंचारतोऽनन्तगुणं सुखमुपजायते । तथोपरितनौ द्यौः कदपौ ब्रह्मलोकलान्तकात्रिधानौ रूपेण रूपमात्रद-  
 र्शनेन प्रवीचारवन्तौ, ब्रह्मलोकलान्तकदेवा हि सुरसुन्दरीणां मनोजवराजधानीस्थानीयं दिव्यमुन्मादजनकं रूपमुपलब्धय  
 कायप्रवीचारादनन्तगुणं सुरतसुखमासादयन्ति तृप्ताश्च जायन्ते । देवीनामपि च तैस्त्रयारूपवलोकने दिव्यप्रजावतः  
 शुक्रपुञ्जसङ्क्रमेण कायप्रवीचारादनन्तगुणमुपजायते कामसुखं । तत उपरितनौ द्यौः कदपौ शब्दे शब्दमात्रश्रवणेन प्रवी-  
 चारवन्तौ प्रवीचारेह्यविषयीकृतदेवीसत्कगीतहसितसविकारजापितनूरादिदिव्यध्वनिश्रवणमात्रत एव तत्रत्यदेवानां का-  
 यप्रवीचारादनन्तगुणसुखमुद्भवति । देवीनामपि च दिव्यप्रजावतः शरीरेषु शुक्रपुञ्जसङ्क्रमतो महत्सुखमुपजायत इति  
 ज्ञावः । तथोपरितनाश्चत्वार आनतप्राणतारणाच्युतकदपवास्तव्या देवा मनसा प्रवीचारवन्तः, ते हि यदा प्रवीचारे-  
 ह्यया देवीर्मनसो विषयीकुर्वन्ति, तदैव ताः कृताञ्जुतभृङ्गारा मनसैव स्वस्थानस्थिता एवोच्चावचानि मनांसि संप्रधारयन्त्यो

ज्ञोगायोपतिष्ठन्ते । तत इत्थं परस्परं मनःसंकल्पे दिव्यप्रजावतो देवीषु शुक्रपुञ्जसङ्गमत उच्चयेयां कायप्रवीचारादनन्त-  
गुणं सुखमुपजायते तृप्तिश्चोद्धसति । तत उपरि त्रैवेयकादिषु प्रवीचाराणा नास्ति, अत्यन्तमन्दपुरुषवेदोदयत्वात् । एते  
च यथोत्तरमनन्तगुणसुखजाजः । तथाहि—कायप्रवीचारेभ्योऽनन्तगुणसुखाः, स्पशप्रवीचाराः, तेभ्योऽप्यनन्तगुणसुखा  
रूपप्रवीचाराः, तेभ्योऽप्यनन्तगुणसुखाः शब्दप्रवीचाराः, तेभ्योऽप्यनन्तगुणसुखा मनःप्रवीचाराः, तेभ्योऽप्यनन्तगुण-  
सुखा अप्रवीचारास्तेषां प्रतनुमोहोदयतया प्रशमसुखान्तर्लीनत्वात् । यद्येवं कथं न ते ब्रह्मचारिण इति ? उच्यते—  
चारित्र्यपरिणामाच्चावात् ॥ १७१ ॥

अनन्तगुणसुखयुक्तत्वमेव तेषां शेषदेवेभ्यः प्रकटयति—

ततो परं तु देवा, बोधवा हुंति अप्रवीचारा । सप्विश्मारविर्द्विषं अनन्तगुणसोऽखञ्जुता ॥ १७२ ॥  
व्याख्या—तत्तस्मादच्युते देवलोकान्परमूर्ध्वं ये देवास्तेऽप्रवीचाराः प्रवीचारहिता बोद्धव्याः, ते च सप्रवीचारस्थि-  
तिभ्यः सकाशादनन्तगुणसौख्यसंयुक्ताः, प्रवीचारसुखाद्भ्रमसुखस्थानन्तगुणत्वात् ॥ १७३ ॥

तदेवाह—

जं च कामसुहं लोए, जं च दिवं महासुहं । वीरयसुहस्सेयं, एतन्नागं पि नग्धइ ॥ १७३ ॥  
व्याख्या—सुगमा ॥ १७३ ॥

सम्प्रति देवदेवीनामुत्पत्तिस्थानमाह—

आईसाणा कप्पे, उववाळं होइ देवदेवीणं । तत्तो परं तु नियमा, देवीणं नहि उववाळं ॥ १७४ ॥

व्याख्या—आईशानादीशानकहपमत्रिव्याप्य, किमुकं जवति ? जवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौधमेशानेनु देवानां देवीनां चोपपातो जन्म जवति । तत ईशानकहपात् परमूर्ध्वं सनत्कुमारादिषु कदपेणु देवीनामुपपातो नास्ति, किंतु देवानामेव केवलानां । केवलं सनत्कुमारादिदेवानां रताञ्जिदाषे सति देव्यः खड्वपरिगृहीताः सौधमादीशानाच्चास-  
हस्यारं यावज्जन्ति ॥ १७४ ॥

सम्प्रति गमनागमनपरिमाणमेव देवदेवीनां कथयति—

आरेण अञ्चुआळं, गमणागमणं तु देवदेवीणं । तत्तो परंतु नियमा, उजएसिं नळि तं कह वि ॥ १७५ ॥

व्याख्या—आरेण अर्वागच्युतादच्युतकहपपर्यन्तादच्युतं कदपं यावदित्यर्थः, गमनमागमनं च देवानां देवीनां च जवति । यद्यप्येवं सामान्येनोक्तं तथापि देवीनां सहस्यारं कदपं यावज्जमनमागमनं चावसेयं, न परतः, यत आनतादिदेवाः प्रवी-  
चारेह्यायां स्थानस्थिता एव देवीः संकहपविषयीकुर्वन्ति, स्थानस्थिताञ्जिरेव च ताञ्जिर्मनःप्रवीचाराणं कुर्वन्ति । तथा चोक्तं प्रज्ञापनायां—“तह णं जे ते मणपरियारागा देवा तेसिं इहा मणे समुप्पज्जइ इहामि णं अहाराहिं मणपग्गिआरणं करित्तए । तळं णं तेहिं देवेहि एवं मणसी कए समाणे खिप्पामेव ताळं अहाराळं तहगयाळं चेव समाणीं उ अणुत्तराइं उच्चावयाइं मणाइं संपहारेमाणीं उ चिंठंति । तळं णं ते देवा ताहिं अहाराहिं मण्णिं मणपरियारणं

करिति" इत्यादि । ततो न प्रचीचरणानिमित्तमानतादियु कटपेषु देवीनां गमनागमनसंभवः, नाप्यन्यतः कारणान्तरात्, इति सहस्रारं कटपं यावद्देवीनां गमनागमने । तथा चास्या एव सद्ब्रह्मणैर्मूढटीकाकारोऽप्याह हरिञ्जसूरिः—“देव्यः खट्वपरिर्यूहीताः सहस्रारं यावज्जन्वन्तीति । “ततो परं तु” इत्यादि, ततोऽच्युतकटपात् परमूर्ध्वं नियमाडुञ्जयेषां देवानां देवीनां च गमनमागमनं च कथमपि नास्ति, तत्रार्थात्कनानामूर्ध्वं शक्यत्वावात् गमनागमनप्रतिषेधः । तत्रत्यानां त्विहागमने प्रयोजनाच्चावात्, ते हि जिनजन्महिमादिष्वपि नात्रागच्छन्ति, किंतु स्थानस्थिता एव ऋक्तिमातन्वते संशयविषयं च स्थानस्थिताः पृच्छन्ति, पृष्टं चार्थं ऋगवता व्याकृतमवधिज्ञानतो ऋगवत्प्रयुक्तानि मनोऽव्याणि साह्योदेवावेत्य तदाकारान्यथानुपपत्त्या परिचावयन्ति । न चान्यत्प्रयोजनान्तरमस्ति, ततस्तेषामिहागमनासंभवः ॥ १०५ ॥

अथ ये वैमानिकाः किट्विषिका देवास्तेषां कियती स्थितिः ? क्व वा तेषां निवासाः ? इत्येतदजिधिसुराह—

तिन्नि पलिया तिसारा, तेरससारा य कि द्विसा ऋणिया । सोहम्मी साणसणकुमारलंतस्स हि डाजे ॥ १०६ ॥

व्याख्या—किट्विषाः किट्विषिका देवास्तीर्थकरणधरैस्त्रिषु स्थानेषु ऋणिताः । तद्यथा—सौधर्मज्ञानयोरधस्तात् सनत्कुमारकटपस्याधस्ताह्वान्तककटपस्याधस्ताच्च, ते च यथासङ्गं त्रिपट्यादिस्थितयः । किमुक्तं ऋवति ! सौधर्मज्ञानयोरधस्ताचे किट्विषिका देवास्ते त्रिपट्योपमस्थितयः । सनत्कुमारकटपस्याधस्तात्त्रिसागरोपमायुषः । ह्वान्तककटपस्याधस्तात्त्रयोदशसागरोपमायुष इति ॥ १०६ ॥

साम्प्रतमात्रियोगिकानां किद्विपिकाणां चोत्पत्तिस्थाननियममाह—

कल्पेषु आत्रियोगा देवा उवरिं न आरण्यचुयड । लंतगउवरि नियमा, न हुंति देवा उ किद्विसिया ॥१८७७  
 व्याख्या—आत्रियोग्या आत्रियोगिका देवाः कल्पेषु द्वादशस्वयुत्पद्यन्ते, आरण्यच्युतयोरुपरि तु सर्वथा नेति । तथा  
 दान्तककल्पस्योपरि किद्विषिका देवा नियमान्न भवन्ति, तथास्वान्नाव्यात् ॥ १८७७ ॥

इह सनखुमारादिदेवानां रतात्रिदाषे सति देव्यः खद्वपरिगृहीताः सौधर्मादीशानाञ्च सहस्रारं यावद्भ्रजन्ति, तासां  
 चापरिगृहीतानां देवीनामुत्पत्तिविमानानि पृथगेव, न तत्र देवा उत्पद्यन्ते, ततस्तत्सङ्ख्याप्रतिपादनार्थमाह—

सोहृमिस विमाणाणं, बञ्चेव हवंति सयसहस्साइं । चत्वारि य ईसाणे, अपरिगहिआण देवीणं ॥१८७८॥

व्याख्या—सौधर्मकल्पेऽपरिगृहीतानां देवीनां संबन्धीनि यानि विमानानि तेषां पद् शतसहस्राणि, ईशाने कल्पेऽप-  
 रिगृहीतानां देवीनां संबन्धनां विमानानां चत्वारि शतसहस्राणि ॥ १८७८ ॥

सम्प्रति या यथाविधायुष्कादियुक्ता येषामुपजोगाय भवन्ति तस्तथा निरूपयति—

पखिउवमाइ समयाहिआठिईजासि जाव दस पखिया । सोहृम्मगदेवीसुं, ताउ उ सणंकुमाराणं ॥१८७९

व्याख्या—यासां सौधर्मकल्पनिवासिनीनां देवीनां स्थितिः पद्योपमामूला पद्योपमामूला समयाधिका समथै-  
 रेकद्वित्र्यादिकैर्यावदसङ्ख्यैरधिका सती यावद्दशपद्योपमा दशपद्योपमप्रमाणा ताः सौधर्मकल्पनिवासिन्यो देव्यः सन-  
 खुमाराणां सनखुमारकल्पदेवानामुपजोगयोग्याः । इयमत्र जावना—यासां सौधर्मकल्पदेवीनामेकं परिपूर्णं पद्योपम-

मायुस्ताः सौधर्मकद्वेवानामेवोपज्ञोगयोग्याः । यासां तु पद्योपमं समयाधिकं विसमयाधिकं त्रिसमयाधिकं सङ्ख्येय-  
समयाधिकमसङ्ख्येयसमयाधिकं यावद्यासां परिपूर्णानि दश पद्योपमानि ताः सर्वा अपि सनत्कुमारकद्वेवानामुपज्ञो-  
गयोग्याः, उपरितनास्तु देवास्ताः सर्वथा नेहन्ति, तथास्वाभाव्यादिति ॥ १८९ ॥

एषण कमेण जवे, समयाहिय दसगपल्लिअवुहीए । बंजमहासुक्खाणयआरणदेवाण पन्नासा ॥ १९० ॥  
न्याख्या—एतेनानन्तरोक्तेन क्रमेण परिपाठ्या समयैरेकवित्र्यादिकैर्यौवदसङ्ख्यैरधिकानि दश पद्योपमानि तेषामु-  
परि समयवृद्धितौ या पद्योपमदशकवृद्धिस्तथा हेतुञ्चूतया ब्रह्मलोके महाशुक्र आनतकद्वेप आरणकद्वेपे च वास्तव्यानां  
देवानामुपज्ञोगयोग्या ऋष्टव्या यावदारणकद्वेपयास्तद्व्येवोपज्ञोगयोग्यदेवीनां स्थितिः पञ्चाशत्पद्योपमानि भवन्ति । इय-  
मत्र जावना—याः सौधर्मकद्वेवासिन्यो देव्यः समयाद्यधिकदशपद्योपमस्थितयो यावद्विंशतिपद्योपमस्थितिकास्ता ब्रह्म-  
लोकदेवानामुपज्ञोगयोग्याः, यास्तु समयाद्यधिकविंशतिपद्योपमस्थितयो यावद्विंशत्पद्योपमस्थितिकास्ता महाशुक्रकद्वेप-  
देवानामुपज्ञोगयोग्याः, यास्तु समयाद्यधिकत्रिंशत्पद्योपमस्थितयो यावच्चत्वारिंशत्पद्योपमस्थितिकास्ता आनन्तकद्वेप-  
देवानां तत्र स्थिता एव प्रवीचाराणप्रवृत्तमनोव्यापारावलम्बनं भवन्ति, यास्तु समयाद्यधिकचत्वारिंशत्पद्योपमस्थितयो  
यावत्पञ्चाशत्पद्योपमस्थितिकास्ता आरणकद्वेवास्तव्यानां देवानां तत्रस्था एव चित्तालम्बनं भवन्ति ॥ १९० ॥

तदेवमुक्तः सौधर्मदेवीनामपरिगृहीतानां विधिरधुनेशानदेवीनां प्रतिपादयति—

साह्मिअपल्लिया समयाहिया तिई जासि जाव पन्नरसा । ईसाणगदेवीउ ताउ माहिंदेवाण ॥ १९१ ॥



व्याख्या—यासामीशानदेवलोकवास्तव्यानां देवीनां स्थितिः साधिकपट्योपमा समयधिक्रा समयैरेकद्वित्र्यादित्रिया-  
वदसङ्ख्यैरधिका यावद्यासां परिपूर्णाणि पञ्चदशपट्योपमानि ता माहेन्द्रकटपवास्तव्यानां देवानामुपजोगयोग्याः । इय-  
मत्र ज्ञावना—यासां साधिकपट्योपमायुःस्थितिस्ता ईशानकटपवास्तव्यानामेव देवानां योग्याः । आह च मूलटीकाकारो  
हरिञ्जसुरिः—“ईसाणे जासिं देवीणं पल्लिठवममहियमालगं ताळ तदेवाणं चेष हवंति त्ति” । यासां तु साधिकं  
पट्योपमं समयधिकं त्रिसमयाधिकं सङ्ख्येयसमयाधिकमसङ्ख्येयसमयाधिकं यावद्यासां परिपूर्णाणि पञ्चदश  
पट्योपमानि ताः सर्वा अपि माहेन्द्रकटपदेवानामुपजोगं गच्छन्ति ॥ १९१ ॥

एषुण कमेण जवे, समयाहियदसगपद्वियवुद्धीए । लंतसहस्सारपाणयञ्चुअदेवाण पणपन्ना ॥ १९२ ॥

व्याख्या—एतेनानन्तरोक्तमेण समयैरेकद्वित्र्यादिकैर्यावदसङ्ख्यैरधिकैर्यानि यानि जायन्ते दश पट्योपमानि तेषां  
वृद्ध्या हेतुचूतया लान्तके सहस्रारे प्राणैरेड्युते च देवानामुपजोगाय तावद्देवितव्या यावद्देवीनां पञ्चपञ्चाशत् पट्यो-  
पमानि स्थितिः । इयमत्र ज्ञावना—या ईशानदेवलोकजाविन्यो देव्यः समयद्यधिकपञ्चदशपट्योपमस्थितयो यावत् पञ्च-  
विंशतिपट्योपमस्थितिकास्ता लान्तककटपदेवानामुपजोगयोग्याः । यास्तु समयद्यधिकपञ्चविंशतिपट्योपमस्थितयो याव-  
त्पञ्चत्रिंशत्पट्योपमस्थितिकास्ताः सहस्रारकटपदेवानामुपजोगयोग्या जवन्ति । यास्तु समयद्यधिकपञ्चत्रिंशत्पट्योपम-  
स्थितयो यावत्पञ्चचत्वारिंशत्पट्योपमस्थितिकास्ताः प्राणतकटपदेवानां तत्र स्थिता एव प्रवीचारप्रवृत्तमनोविषया

भवन्ति । यास्तु समयाद्यधिकपञ्चत्वारिंशत्पद्योपमस्थितयो यावत्पञ्चपञ्चाशत्पद्योपमस्थितयस्तास्तत्रस्था एवाच्युतक-  
दृपदेवानां चित्तालम्बनं भवन्ति ॥ १९३ ॥

सम्प्रति देवाधिकारप्रक्रम एव प्रसङ्गतो देवानां लेश्या अन्निधित्सुराह—

किंहा नीला काज तेज लेसा य भवणवंतरिया । जोइससोहमीसाण तेज लेसा सुण्येयवा ॥ १९३ ॥  
व्याख्या—लिश्यते श्लिष्यते जीवः कर्मणा सहानयेति लेश्या कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यादात्मनः शुभाशुभरूपः परि-  
णामविशेषः । उक्तं च—“कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यात्परिणामो य आत्मनः । स्फटिकस्यैव तत्रायं लेश्याशब्दः प्रवर्तते  
॥ १ ॥” तत्र पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् “भवणं चित्” भवनवासिनो व्यन्तराश्च यथासंज्ञवं कृष्णनीलकापोतते-  
जोलेश्याः । तत्रापि परमाधार्मिकाः कृष्णलेश्याः । तथा ज्योतिष्काः सौधर्मेशानदेवाश्च तेजोलेश्याः, सा च तेजोलेश्याः-  
मीषामुपसृपरि विशुध्यमानाऽवगन्तव्या । इदं च प्राचुर्यमधिकृत्योच्यते, यावता पुनः षरुपि लेश्याः प्रतिनिकायं यथा-  
संज्ञवं प्रतिपत्तव्याः । आह च तत्त्वार्थटीकाकारो हरिश्चन्द्रसूरिः—“जावलेश्याः षरुपि व्यन्ते देवानां प्रतिनिकायमिति” ॥ १९३ ॥

तथा—

कल्पे सणकुमारे, माहिंदे चैव बंजलोए अ । एएसु पम्हलेसा, तेण परं सुक्कलेसा उ ॥ १९४ ॥

व्याख्या—कल्पे सनत्कुमारे माहेन्द्रे ब्रह्मलोके चैतेषु त्रिषु कल्पेषु देवाः पद्मलेश्याः, केवलमुपर्युपरितना विशुध्यमा-  
नलेश्याका वेदितव्याः । “तेण परं सुक्कलेसा उ चित्” ततो ब्रह्मलोकात्परमूर्ध्वं लान्तकादिषु कल्पेषु त्रैवयकादिषु च देवाः

शुक्लक्षेत्र्याः, सा च शुक्लक्षेत्र्या यथोत्तरं विशुध्यमाना प्रतिपत्तव्या यावदनुत्तरवैमानिका इति । इह केचिद्व्याचक्षते—  
 किलैता देवानां क्षेत्र्या बाह्यवर्णरूपा इव्यक्षेत्र्याः प्रतिपत्तव्या इति, तदयुक्तं, अमीयां ( अमृयां ) भावक्षेत्र्यानामेव  
 सूत्रकृता विवक्षितत्वात् । यथा चामूर्त्तवक्षेत्र्या ज्वन्ति तथा नारकक्षेत्र्याजिधानप्रस्तात्र प्रतिपादयिष्यन्ते । किं च  
 यद्येता बाह्यवर्णरूपा इव्यक्षेत्र्या ज्वेयुस्तर्हि यदनन्तरमेव देवानां बाह्यवर्णप्रतिपादनं करिष्यत्याचार्यस्तदनर्थकतामभ्यु-  
 वीत, तस्मान्नावक्षेत्र्या एवैता इति ॥ १९४ ॥

सम्प्रति वैमानिकदेवानां वर्णविभागमाह—

कणगतत्तरत्ताजा, सुरवसजा दोसु हौंति कप्पेसु । तिसु हौंति पम्हगोरा, तेण परं सुक्खिजा देवा ॥ १९५ ॥

व्याख्या—घयोरादिमयोः कक्षयोः सौधर्मेज्ञानरूपयोः सुरवृषजा ज्वन्ति कनकत्वग्रकाजाः कनकत्वगिव रका-  
 ऽऽजा गया येषां ते तथा त्रिषु सन्तकुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकेषु देवाः पद्मगौराः पद्मपद्मगौराः पद्मकेसरुड्यावदातवर्णा  
 इत्यर्थः । ततो ब्रह्मलोकात् परमूर्ध्वं दान्तकादिष्वनुत्तरविमानपर्यवसानेषु शुक्ला यथोत्तरं शुक्लशुक्लतरशुक्लतमावदातवर्णा  
 देवाः । आह—नन्वेवं सति सूत्रेण सह विरोधः, यत एवमुक्तं जीवाजिगमे—“सोहम्मीसाणेषु णं जंते ! देवाणं सरीरगा  
 केरिसस्या वन्नेणं पन्नत्ता ? गोयमा ! कणगतत्तरत्ताजा । सणकुमारमाहिंदेसु णं जंते ! देवाणं सरीरगा केरिस्या वन्नेणं  
 पन्नत्ता ? गोयमा ! पम्हगोरा । वंजलोयलंतएसु णं पुब्बा, गोयमा ! अहमहुयपुष्फवसाजा । सेसेसु पुब्बा, गोयमा ! सेसेसु  
 सुक्खिज्जित्ति । उच्चते, न विरोधः सूत्रेण, यतो ब्रह्मलोककक्षपवासिनो देवाः परिणततरार्द्धमधूकपुष्पवर्णाजा अपि सन्तो

मनागौरत्वचस्ततः पद्मपद्मगौरैष्वन्तर्भवन्ति, दान्तकदेवास्त्वपरिणततार्द्धमधूकपुष्पवर्णाञ्जत्वे सत्यपि प्रायः आपाण्डु-  
तनव इति तेषां शुक्लेष्वन्तर्भावस्तत आर्द्धमधूकपुष्पवर्णाञ्जत्वमुजयोरविरुद्धमिति न कश्चिदोषः ॥ १९५ ॥

तदेवं प्रतिपादितो वर्णविभागः, साम्प्रतमाहारोद्भासविधिप्रतिपादनार्थमाह—

दसवाससहस्सांश्च जहन्नमानुं धरन्ति जे देवा । तेसि चउब्बाहारो, सत्तहि थोवेहि ऊत्तासो ॥ १९६ ॥  
व्याख्या—ये देवा भवनपतयो व्यन्तराश्च जघन्यमायुर्धारयन्ति विप्रति दशवर्षसहस्राणि, तेषामाहार आहाराज्जि-  
लाषो भवति चतुर्थात् । अत्र चतुर्थशब्देनाहोरात्रमुच्यते, तेनाहोरात्रादित्यर्थः । सति चाहाराज्जिलापं मनसैव तृप्ति-  
मासादयन्ति, न पुनर्मनुष्या इव कावल्जिकमाहारमाहारयन्ति, एतच्चाग्ने सूत्रकारः स्वयमेव व्यक्तीकरिष्यति । तथा  
तेषां दशवर्षसहस्रधारिणां देवानामुद्भासः सप्तभिः स्तोकैः प्राणसप्तकप्रमाणैः कालविशेषैः सप्तसप्तस्तोकादिक्रमेण  
तेषामुद्भासः प्रवर्तत इत्यर्थः । आह च तत्त्वार्थज्ञान्यकृत्—“उद्भासः सर्वजघन्यस्थितीनां देवानां सप्तसु स्तोकैर्वा-  
हारश्चतुर्थकाल इति” ॥ १९६ ॥

सम्प्रति यतिविधि आहारो यथा च य आहारस्तदेतन्निरूपयति—

सरिरेणोयाहारो, तथा य फासे य लोमश्चाहारो । परकेवाहारो पुण, काव्वदिउं होइ नायवो ॥१९७॥  
व्याख्या—शरीरेण तैजसकर्मणादिना ओजश्चाहारः, किमुक्तं भवति ? तैजसशरीरसहितेन कामेणशरीरेण पूर्व-  
शरीरपरित्यागे विग्रहेण चोत्पत्तिदेशं प्राप्य सन् यत् प्रथमत आदौदार्जिकादिशरीरप्रयोग्यान् पुत्रत्वानाहारयति, यच्च

द्वितीयादिषु समयेषु यावह्वरीरनिष्पत्तिस्तावदौदारिकादिमिश्रेणाहारयति, एष सर्वोऽप्याहार उजआहारः । तथा त्वचा त्वगिन्द्रियेण स्पर्शं स्पर्शने सति य आहारः शरीरोपष्टम्भकपुञ्जलसङ्ग्रहः स लोमाहारः लोमचिल्लोमरन्ध्रैराहारो लोमाहार इति व्युत्पत्तेः । प्रक्षेपाहारः पुनः कावलिको मुखे कत्रलप्रक्षेपरूपो भवति ज्ञातव्यः ॥ १९७ ॥

अथ कस्यामवस्थायां क आहार इत्येतन्निरूपयति—

उयाहारा जीवा, सवे अपजत्तगा मुण्णेयवा । पज्जत्तगा य लोमे, परकेवे होंति जइअवा ॥ १९८ ॥

व्याख्या—ओज उत्पत्तिदेशे स्वशरीरयोग्यपुञ्जलसङ्घातः ओज आहारयन्तीत्योजआहारा जीवाः प्राणिनः सर्वेऽप्येकेन्द्रियादयः पञ्चेन्द्रियपर्यवसाना अपर्याप्तकाः शरीरपर्याप्त्याऽपर्याप्तका ज्ञातव्याः, न त्वाहारपर्याप्त्याऽपर्याप्तकाः, आहारपर्याप्त्याऽपर्याप्तकानामनाहारकत्वात् । केषांचिन्मतेन सर्वाञ्चिः स्वयोग्याञ्चिः पर्याप्तिञ्चिरपर्याप्ता ओजआहाराः । तथा पर्याप्ताः शरीरपर्याप्त्या पर्याप्ता मतान्तरेण सर्वाञ्चिः स्वयोग्याञ्चिः पर्याप्तिः पर्याप्ताः सर्वे जीवा इति लोमाहारे नियमतो भवन्ति, प्रक्षेपे प्रक्षेपाहारे भवन्ति भजनीयाः केचिद्भवन्ति केचिन्न, चिन्निचतुःपञ्चेन्द्रियतिर्यङ्गानुष्या भवन्ति शेषा न भवन्तीत्यर्थः । वीन्द्रियादयोऽपि कदाचिद्भवन्ति कदाचिन्नेति ॥ १९८ ॥

एतदेवाह—

एगिंदियदेवाणं, नेरइयाणं च नहि परकेवो । सेसाणं जीवाणं, संसारब्बाण परकेवो ॥ १९९ ॥

व्याख्या—एकेन्द्रियाणां देवानां चवनपत्यादीनां वैमानिकपर्यन्तानां नैरधिकाणां च नास्ति प्रक्षेपः प्रक्षेपाहारः, कावदिकाहारोऽमीषां न चवतीत्यर्थः । शेषाणां संसारस्थानां जीवानां प्रक्षेपः प्रक्षेपाहारो भवति ॥ १९९ ॥

एतदेव व्यक्तीकुर्वन्नेकेन्द्रियादीनां पृथगाहारनैयत्यमाह—

लोमाहारा षर्गिंदिया य नेरदृश्य सुरगणा चैव । सेसाणं आहारो, लोमे परकेवउ चैव ॥ २०० ॥

व्याख्या—शरीरपर्याया पर्यासा मतान्तरेण सर्वस्वयोग्यपर्यासिपर्यासा एकेंद्रिया नैरधिकाः सुरगणाश्च सर्वे लोमाहारा ज्ञातव्याः । शेषाणां तु शरीरपर्याया पर्यासानां मतान्तरेण सर्वस्वयोग्यपर्यासिपर्यासानामाहारो लोमिन्नि लोमविपयः प्रक्षेपतश्च भवति, तत्र लोमाहारः सततचावी, प्रक्षेपाहारस्तु कदाचिन्नवति कदाचिन्न ॥ २०० ॥

तथा—

उयाहारा मणजखिणो य सध्वे वि सुरगणा होंति । सेसा हवंति जीवा लोमाहारा मुणेषवा ॥ २०१ ॥

व्याख्या—सर्वेऽपि चवनपत्यादिजेदचिन्नाः सुरगणा अपर्यासावस्थायामोजआहाराः, पर्यासावस्थायां मनोजद्विणो, मनसा चिन्तयोपस्थितान् सकलेन्द्रियाह्लादकमनोऽपुत्रवान् चक्षयन्तीव चक्षयन्ति वैक्रियशरीरेणात्मसात् कुर्वन्तीत्येवं शीलामनोजद्विणः । शेषाः सुरव्यतिरिक्ता जीवा एकेंद्रियाः पृथिव्यादयोऽपर्यासावस्थायामोजआहाराः, पर्यासास्तु लोमाहारा ज्ञातव्याः ॥ २०१ ॥

तथा—

अपजत्ताण सुराणमणाजोगनिवसितं उ आहारो । पल्लत्ताणं मणचक्रणेण आजोगनिम्माउं ॥१०१॥  
 व्याख्या—अपर्याप्तकानां सुराणामाहारोऽनाजोगनिर्वर्तितोऽनाजोगसंपादितो भवति, मनःपर्याप्तेरजावादाजोग-  
 संभवात् । पर्याप्तानां पुनर्यो मनोजक्षणेन मनसा संचिन्त्य विशिष्टपुञ्जलाभ्यवहरणेनाहारः स आजोगनिर्मात आजो-  
 गसंपादितो भवति ॥ १०१ ॥

किं च—

सच्चित्ताचित्तोजयरूवो आहार सवतिरियाणं । सधनराणं च तहा, सुरनेरइआण अच्चित्तो ॥१०३॥  
 व्याख्या—सर्वेषां तिरश्चामाहारः सच्चित्ताचित्तोजयरूपः कदाचित्सचित्तः कदाचिदचित्तः कदाचिदुजयरूपः । तथा  
 सर्वेषामपि नराणामाहारः सच्चित्ताचित्तोजयरूपः । सुरनैरथिकाणां पुनराहारः सर्वदैवाचित्तः ॥ १०३ ॥

तथा—

आजोगाणाजोगा, सर्वेसिं होइ लोम आहारो । नेरइयाणऽमणुन्नो, परिणमइ सुराण सुमणुन्नो ॥१०४॥  
 व्याख्या—सर्वेषां पर्याप्तानां लोमाहार उपजायमान आजोगतोऽनाजोगतश्च भवति, स उपजायमानः कदा-  
 चित्संवेद्यते कदाचिन्नेति जावः । तत्र नैरथिकाणामुपजायमानो लोमाहारोऽमनोज्ञोऽमनोज्ञतया परिणमति, तथाविधा-  
 शुचकर्मोदयवशात् । सुराणां तु सुमनोज्ञः सुमनोज्ञतया परिणमति, त्रवस्वजावतया तथाविधशुचकर्मोदयवशात् ॥ १०४ ॥

इग विगलिं दियनारयजीवाणंतोमुहुत्तमुक्कोसो । पंचिंदियतिरियाणं, ठष्ठड मणुआण अठमउ ॥२०५॥  
 व्याख्या—एकेन्धियाणां विकलेन्धियाणां नारकजीवानां चाहारे गृहीते सति ज्य आहारेहोपजायत उत्कर्षतोऽ-  
 न्तमुहुत्तादूर्ध्वं । पञ्चेन्धियतिरश्चामुत्कर्षतः पष्ठादहोरात्रघयरूपात् । मनुजानां मनुष्याणामष्टमादहोरात्रत्रयरूपात् । एतच्च  
 त्रिपद्योपमप्रमाणोत्कृष्टायुषामवसेयं न शेषाणां इदं च तिर्यकृपञ्चेन्धियाणां मनुष्याणां चाहाराज्जिवापान्तरपरिमाणं तयो-  
 विधिमन्तरेण स्वप्नावसंसिद्धं प्रतिपत्तव्यं, तपःसमाचरणवाञ्छया मासविमासादिकमपि यावदवसेयं ॥ २०५ ॥

आहारो देवाणं, सायरमङ्गस्मि दिणपुहुत्ततो । सायरसंखाए पुण, वाससहस्सेहि जणिउ अ ॥ २०६ ॥  
 व्याख्या—येषां देवानां सागरोपममध्ये पद्योपममादिं कृत्वा यावत् किञ्चिद्भूतं सागरोपममायुस्त्वेषामाहार आहारे  
 गृहीते सति ज्य आहारेहोपजायते दिनपृथक्त्वान्तरहोरात्रपृथक्त्वमध्ये, पृथक्त्वं क्षिप्रच्युतिरानवन्ध्यः सागरसङ्ख्याया  
 सागरोपमसङ्ख्यानेन पुनरायुषि वर्षसहस्रैराहारो जणितः । किमुकं जवति ? यस्य यावन्ति सागरोपमाणि तस्य तावत्सु  
 वर्षसहस्रेष्वेवाहारो जवति । एतच्चात्रे स्वयमेव व्यक्तीकरिष्यति ॥ २०६ ॥

ससन्निः स्तोकरुह्वासो देवानामित्युक्तं, ततः स्लोक्परिमाणं प्रसङ्गतो मुहूर्त्तोदिपरिमाणं च प्रतिपादयति—

हठस्स अणवगल्लस्स, निरुवकिठस्स जंतुणो । एगे ऊसासनीसासे, एस पाणु त्ति बुच्चइ ॥ २०७ ॥

व्याख्या—जायत इति जन्तुः प्राणी तस्य हृष्टस्य विषादरहितस्य विषयस्य हि श्वसनमन्यथाऽपि स्यादतो हृष्टस्ये-  
 त्युक्तं । तथाऽनपकहपस्य जावप्रधानः कहपशब्दस्ततोऽयमर्थः—अपगतः परित्रष्टः कहपात् कहपत्वात् नीरोगत्वादि-



त्यपकटपः सरोगस्तदत्रावोऽनपकटपो नीरोगस्तस्य, सरोगस्यापि प्रायोऽन्यथा श्वसनं भवति, ततस्तद्व्यवहारेदार्यमनपकटपस्थेत्युक्तं । अनपकटपोऽपि कश्चिन्नमबुद्ध्यादिना कृष्टो भवति, कृष्टस्य च श्वासान्यथासंभवस्ततस्तद्व्यवहारेदार्यं विशेषेणान्तरमाह—निरुपकृष्टस्य श्रमबुद्ध्यादिजनितोपक्केशरहितस्य य एक लङ्घासनिश्वास ऊर्ध्वं श्वसनमुद्घासो नीचैरधस्ताद्भ्रसनं निश्वासः तदुच्यते एष प्राण इत्युच्यते विशेषेणामत्रणिततत्त्वरूपेण प्रतिपाद्यते ॥ ३०७ ॥

सत्तपाणुणि से शोवे, सत्तथोवाणि से लवे । लवाणं सत्तहचरीए, एस मुहुत्ते त्रिआहिए ॥ ३०८ ॥  
 व्याख्या—से तस्य पूर्वनिदिष्टस्य जन्तोः संबन्धिनः सप्त प्राणस्तोकः । सप्त स्तोकाः से तस्य जन्तोः संबन्धिनो लवः । लवानां सप्तसप्तत्या मुहूर्तो व्याख्यातः । अस्मिंश्च मुहूर्त्तं आवलिकानामेका कोटी सप्तषष्टिलक्षाः सप्तसप्ततिसहस्राणि द्वे शते षोडशाधिके । लक्तं च—“एग कोमी सत्तद्विलखा सत्तनरी सहस्साय । दो य सया सोलहिआ, आवद्विआणं मुहुत्तम्मि ॥ १ ॥” इति ॥ ३०८ ॥

अथैकस्मिन्मुहूर्त्ते कियन्तः प्राणा इति मुहूर्त्तं प्रति प्राणसङ्ख्याह—

तिन्नि सहस्सा सत्त य, सयाइं तेवत्तरिं च ऊसासा । एस मुहुत्तो जणिउ, सबेहिं अणंतनाणीहिं ॥३०९॥

व्याख्या—सर्वैरभ्यनन्तज्ञानिभिः सर्वद्वैरेष मुहूर्त्तो जणितस्त्रीणि सहस्राणि सप्त शतानि त्रिसप्तत्यधिकान्युद्घासानां । तथाहि—सप्तभिः प्राणैरेकः स्तोकः, सप्तत्रिंशच्च स्तोकैरेको लव इति सप्त सप्तत्रिंशत्तन्ते, जातैकोनपञ्चाशत् । लवानां च सप्तसप्तत्या मुहूर्त्तं इति सैकोनपञ्चाशत् सप्तसप्तत्या गुण्यते, जातानि त्रीणि सहस्राणि सप्त शतानि त्रिसप्तत्यधिकानि ३०९ ॥

सम्प्रति यावन्तः प्राणा एकस्मिन्नहोरात्रे मासे वर्षे वर्षशते च ऋवन्ति तावतः प्रतिपिपादयिषुर्गाथाचतुष्टयमाह—  
 एगं च सयसहस्सं, ऊसासाणं तु तेरससहस्सा । नउअसएणं अहिआ, दिवसनिंसिं हुंति विन्नेया २१०  
 मासे विअ ऊसासा, लखा तेत्तीससहस पणनउई । सत्त य सयाइं जाणसु कहिआइं पुवसूरीहिं ॥ २११ ॥  
 चत्तारि य कोमीळ, लखा सत्तेव होंति नायवा । अरुयालीस सहस्सा, चारिसया होंति वरिसाणं ॥ २१२  
 चत्तारि उ कोरिसया, कोमीळ सत्त लख अरुयाला । चत्तालीस सहस्सा, वास सए होंति ऊसासा २१३

व्याख्या—निगदसिद्धाः । नवरं यदैकमुहूर्त्तगतं प्राणपरिमाणं त्रीणि सहस्राणि सप्त शतानि त्रिसप्तत्यधिकानि तदा-  
 होरात्रे त्रिंशन्मुहूर्त्ता इति त्रिंशता गुण्यन्ते, ततो यथोक्तमहोरात्रे प्राणपरिमाणं ऋवति । एवं मासादिष्वपि ऋवना  
 ऋवनीया ॥ २१०-२११-२१२-२१३ ॥

सम्प्रति प्रतिसागरोपममुह्वासपरिमाणमाहारपरिमाणं च प्रतिपादयति—

जस्स जइ सागराइं, विइ तस्स तत्तिएहिं पक्केहिं । ऊसासो देवाणं, वाससहस्सेहिं आहारो ॥ २१४ ॥  
 व्याख्या—देवानां मध्ये यस्य देवस्य यावन्ति सागरोपमाणि स्थितस्तस्य तावन्निः पदैरुह्वासः, तावन्निरवर्षसहस्रैरा-  
 हारः । तथाहि—यस्य देवस्यैकं सागरोपमं तस्यैकस्मिन् पक्षे उह्वासः, एकस्मिन् वर्षसहस्र आहारः । यस्य द्वे सागरो-

पमे स्थितिस्तस्य पद्मघय उद्भासः, वर्षसहस्रघय आहारः । यावन्नयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि यस्य स्थितिस्तस्य त्रयस्त्रिंशत्प-  
द्मातिक्रम उद्भासः, त्रयस्त्रिंशत्घयसहस्रातिक्रम आहारः ॥ ३१४ ॥

अथ वर्षसहस्रदशकस्थितेराच्य यावत्सागरोपमं संपूर्णं न जवति तावदेतस्मिन्नपान्तरादे आहारोद्भासकरणे-  
कालप्रमाणमाह—

दसवात्ससहस्सांशं, समयांशं जावत्सागरं ऊणं । दिवसमुद्दुत्तपुद्गता, आहारुत्सास सेसाणं ॥ ३१५ ॥  
व्याख्या—येषां देवानां दश वर्षसहस्राणि समयादीन्येकत्रिंशत्समयाद्यधिकानि यावत् किञ्चिद्गुणं सागरोपमायु-  
स्थितिस्तेषां शेषाणां दिवसमुद्दुत्तपृथक्त्वादाहारोद्भासौ दिवसपृथक्त्वादाहारो मुद्दुत्तपृथक्त्वाद्भासः । इयमत्र जावना—  
येषां दशवर्षसहस्राणायुस्तेषां सप्तत्रिंशः स्लोकैरुद्भासः, चतुर्थात्त्वाहारः । ततः समयमुद्दुत्तदिवसादिवृद्धयोद्भासकालप्रमाण-  
माहारकालप्रमाणं च शनैः शनैः प्रवर्धनीयं यावत्पट्योपमस्थितीनां मुद्दुत्तपृथक्त्वानोद्भासो दिवसपृथक्त्वाच्चाहारः । तत  
एतद्धूर्ध्वमथेतदनुसारेण पट्योपमादिवृद्धौ मुद्दुत्तपृथक्त्वानि दिवसपृथक्त्वानि च तावत्प्रवर्धनीयानि यावदेकसागरोपमस्थि-  
तीनां पद्माद्भासो वर्षसहस्रादाहारः । केवलं तदा दिवसमुद्दुत्तपुद्गता इति वचनविपरिणामेन बहुवचनं व्याख्येयमिति ॥ ३१५

सम्प्रति प्रसङ्गादेव देवानां शरीरस्वरूपमुपदर्शयति—

कण्ठमिव निरुवलेवा, निम्मलगत्ता सुगंधिनिस्सासा । सवंगभ्रूसणधरा, समचउरंसा य संठाणा ॥ ३१६ ॥  
व्याख्या—देवाः सर्वेऽपि कनकमिव जाल्यस्वर्णमिव रजःप्रस्वेदाद्युपलेपरहिताः । तथा निर्मलगत्ता अवदातररी-

रपरमाणवः । सुगन्धिनिश्वासा विशिष्टपरिमलोपेतमुखमारुताः । तथा सर्वेष्वङ्गेष्वङ्गयवेतु कर्णग्रीवादिषु जूषणधराः ।  
संस्थाने च चिन्त्यमानाः समचतुरस्राः समचतुरस्रसंस्थानाः ॥ ३१६ ॥

किं च—

केसनहंससरोमे, चम्मत्तसारुहिरमुत्तपुरिसं वा । नेवढी नेव सिरा, देवाण सरीरसंठाणे ॥ ३१७ ॥

व्याख्या—देवानां शरीरसंस्थाने शरीराकृतौ केशनखरमश्रुरोमाणि चर्मवसारुधिरमूत्रपुरीषं च नैव भवन्ति । तथा  
नैवास्थानि, नैव शिरा स्नायुरूपा, वैक्रियपुञ्जलमयत्वात्तेषां शरीराकृतेः, केशनखादीनां चौदारिकशरीरभावित्वादिति ॥ ३१७ ॥  
कीदृक् तर्हि तेषां शरीरमित्यत आह—

वद्भरसरूवगंधे, उत्तमदवं गुणेहि संजुत्तं । गिण्डइ देवो बोदी(दिं), सुचरियकम्माणुजावेणं ॥ ३१८ ॥

व्याख्या—देवः सुचरितकर्मानुजावेन पूर्वभवोपार्जितशोचनकर्मोदयप्रजावतो बोद्धिं तदुं गृह्णाति, उत्तमद्रव्यां उत्त-  
मानि वैक्रियशरीरप्रायोग्यानि द्रव्याणि पुञ्जलस्कन्धरूपाणि यस्यां सा तथा तां । कोत्तमानि द्रव्याणीत्याह—चर्णरसरू-  
पगन्धे, सूत्रे चैकवचनं समाहारत्वात्, किमुक्तं भवति ? सर्वोत्तमवर्णादिकलितद्रव्यनिष्पादितामित्यर्थः । तथा गुणैः  
सौत्तार्यादिभिः संयुक्तम् ॥ ३१८ ॥

अथ देवानामुत्पद्यमानानां कियता कालेन पर्याप्तिनिष्पत्तिः कथं वा भवतीत्येतन्निरूपयति—

पजात्ती पजात्तो, चिन्नमुहुत्तेण होइ नायवो । अणुसमयं पजात्तिं, गिण्डइ दिव्वेण रूवेणं ॥ ३१९ ॥

व्याख्या—पर्याप्त्या शरीरपर्याप्तिलक्षणया पर्याप्तो भवति ज्ञातव्यो देवो जिन्नमुहूर्त्तेनान्तमुहूर्त्तेन । तथाऽनुसमयेभे-  
 कैकेन समयेन पर्याप्तरीराहारेन्द्रियानप्राणजाषामनःपर्याप्तीर्गृह्णाति दिव्येन रूपेण दिव्यप्रजावपरिकल्पितः । इयमत्र जाव-  
 ना—इह सर्वेषामपि जीवानामाहारपर्याप्तिसिरेकसमयेनैव निष्पत्तिमासादयति, एतच्च पञ्चसङ्ग्रहटीकादौ चर्चितमिति न  
 ज्ञेयश्चर्चते । वैक्रियाहारकशरीरिणां त्वाहारेन्द्रियानप्राणजाषामनःपर्याप्तयः पञ्चाप्येकैकंनैव समयेन समाभ्यन्ते, शरी-  
 रपर्याप्तिस्त्वन्तमुहूर्त्तेन, औदारिकशरीरिणां त्वाहारपर्याप्तिं मुक्त्वा शेषाः पञ्चापि प्रत्येकमन्तमुहूर्त्तेन समाप्तिसमश्रुवते,  
 आहारपर्याप्तिस्त्वेकेन समयेनेति ॥ ३१ए ॥

इह देवाः सहजाविनाऽवधिज्ञानेन परिकल्पिता भवन्ति । यदुक्तं—“भवप्रत्ययो नारकदेवानां” इति, तत्र के देवाः  
 कियत्क्षेत्रमवधिना पश्यन्त्येतन्निरूपणार्थमाह—

सक्तीसाणा पढमं, दुच्चं च सणकुमारमाहिंदा । तच्चं च बंजलंतग सुकसहस्सार य चळिं ॥३२०॥

व्याख्या—शक्रेशानाविन्धौ, उपलक्षणमेतत्, इन्धसामानिकादयश्चोत्कृष्टायुपः, एवं सर्वत्राप्युपलक्षणव्याख्यानं  
 ज्ञष्टव्यं, प्रथमां रत्नप्रज्ञाख्यां पृथिवीं यावद्भ्रूलप्रज्ञायाः पृथिव्या अधस्तनं जागं यावदित्यर्थः; अर्वाधिना पश्यतः ।  
 सनकुमारमाहेन्धजाविन्धौ द्वितीयां शर्कराप्रज्ञां पृथिवीं यावद्भ्रूर्कराप्रज्ञायाः पृथिव्या अधस्तनं सर्वान्तिमं चरमं जागं  
 यावदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि जावनीयं । ब्रह्मलोकदान्तकौ तृतीयां वालुकाप्रज्ञां यावत् । शुक्रसहस्रारौ चतुर्थी  
 पङ्कप्रज्ञां यावत् ॥ ३२० ॥

आणयपाणयकप्पे, देवा पासंति पंचमिं पुढविं । तं चैव आरणञ्चुय, उहीनाणेण पासंति ॥ ११३ ॥  
 व्याख्या—आनतप्राणतकटपयोर्देवा इन्द्रतत्सामानिकादयः पञ्चमीं पृथिवीं धूमप्रजाख्यां यावदवधिना पश्यन्ति ।  
 आरणाञ्च्युतदेवा अपि इन्द्रतत्सामानिकादयस्तामेव पञ्चमीं पृथिवीं यावदवधिना पश्यन्ति ॥ ११३ ॥

बडिं हिटिममप्पिमगेविज्जा सत्तमिं च उवरिद्धा । संचिन्नल्लोगनालिं, पासंति अणुत्तरा देवा ॥११४॥  
 व्याख्या—अधस्तनमध्यमत्रैवेयकाः षष्ठीं तमःप्रजां पृथिवीं यावदवधिना पश्यन्ति । उपरितना उपरितनत्रैवेयकाः  
 सप्तमीं पृथिवीं यावत् सप्तम्यास्तमस्तपःप्रजायाः पृथिव्या अधस्तनजागं यावदित्यर्थः । संचिन्नां किञ्चिद्भूनां लोकनालि-  
 मनुत्तरा अनुत्तरविमानवासिनो देवाः पश्यन्ति ॥ ११४ ॥

तदेवमधस्तादवधिविषयचूतं क्षेत्रमुक्तं, सम्प्रति तदेव तिर्यगूर्ध्वं चाह—

एएस्सिमसंखेज्जा, तिरियं दीवाय सागरा चैव । बहुयथरं उवरिमगा, उट्ठं च सकप्पशुच्चाई ॥ ११५ ॥  
 व्याख्या—एतेषां शक्रेशानादीनां देवानां तिर्यक् तिरश्चीनमवधिविषयं क्षेत्रमसहोचा, षीपाः सागराश्च, केवलं “उव-  
 रिमगा” इति लपर्युपरिकटपवासिनो देवा बहुतरं, उपलक्षणमेतत् बहुतमं च क्षेत्रं त्रियगवधिना पश्यन्ति । ऊर्ध्वं पुनः  
 सर्वेपि शक्रेशानप्रचृतयो देवाः स्वकटपस्तूपादीन् स्वस्वविमानचूलाध्वजादिकं यावत् पश्यन्ति ॥ ११५ ॥

तदेवं तिर्यगूर्ध्वं चावधिविषयचूतं क्षेत्रपरिमाणमुक्तं । सम्प्रति स्थितिविशेषतस्तद्विशेषं दर्शयति—

संखेज्जाजोयणा खलु, देवाणं अरुसागरे जणे । तेण परमसंखेज्जा, जहन्नयं पन्नवीसं तु ॥ ११४ ॥

व्याख्या—देवानां ऋवनपत्यादीनामर्धसागरेऽर्धसागरोपमप्रमाणे किञ्चिद्दून आयुष्यवधिविषयं क्षेत्रं खलु सङ्ख्येयानि योजनानि सङ्ख्येययोजनात्मकमेवेत्यर्थः, खलुशब्द एवकारार्थः । “तेण परमसंखेजा त्ति” ततः किञ्चिद्दूनार्धमागरोपमात् परमूर्ध्वं प्रवृक्ष आयुषि देवानामसङ्ख्येयानि योजनान्यवधिविषयः, केवलं यथायुर्वृद्धिस्तथा योजनासङ्ख्येयत्वस्यापि वृद्धिरवसेया । “जहन्नयं पञ्चवीसं तु त्ति” तुरेवकारार्थः, येषां ऋवनपत्यादीनां जघन्यं दशवर्षसहस्रप्रमाणमायुस्तेषामवधिविषयक्षेत्रं पञ्चविंशतिरेव योजनानि ॥ ३३४ ॥

सम्प्रति प्रसङ्गत एव नारकतिर्यङ्नरामराणामवधिक्षेत्रस्य संस्थानविशेषान्निरूपयति—

नेरइयजवणवणयरजोइसकप्पालयाणमोहिस्स । नेविज्जाणुत्तराण य, हुंतागारा जहासंखं ॥ ३३५ ॥  
तप्पागारे पद्धगपढहगण्ढ्वरिमुइंगपुप्फजवे । तिरिअमणुएसु उंहि, नाणाविहसंठिउं ऋणिउं ॥३३६॥

व्याख्या—नैरथिकऋवनपतिव्यन्तरज्योतिष्ककदपालयानां त्रैवेयकाणामनुत्तरविमानानां च देवानामवधेवधिविषयस्य क्षेत्रस्याकारा यथासङ्ख्यममी ऋवन्ति, तद्यथा—नैरथिकाणामवधित्प्रकारः, तत्रो नाम काष्ठसमुदायविशेषो यो नदीप्रवाहेण स्राव्यमानो दुरादानीयते, स चायतल्यस्रश्च ऋवति, तदाकारोऽवधिर्नारकाणां । ऋवनपतीनां पल्लकाकारः, पल्लको नाम लाटदेशे धान्याधारविशेषः, स चोर्ध्वायत उपरि च किञ्चित्संक्षिप्तः । व्यन्तराणां पट्टाकारः, पट्टह आतोद्यविशेषः, स च किञ्चिदायत उपर्यधश्च समप्रमाणः । ज्योतिष्कदेवानां ऋव्याकारः, ऋवरी चर्मावनञ्जा विस्तीर्णवलयकाराऽऽतोद्यविशेषरूपा देशविशेषे प्रसिद्धा । कदपालयानां सौधर्मदेवादीनामच्युतेदेव पर्यन्तानां मृदङ्गाकारो मृदङ्गो

वाद्यविशेषः, स चाधस्ताद्विस्तीर्णं उपरि च तनुकः सुप्रतीतः । श्रैवेयकदेवानां गुंफितपुष्पसशिखाकचृतचङ्करीसंस्थान-  
संस्थितः । अनुत्तरोपपातिनां कन्याचोदकापरपर्यायजवनादकसंस्थितः । तथा चेदमेव तप्रादीनां व्याख्यानमाचार्येण  
विशेषावश्यके कृतं—“तप्पेण समागारो, तप्पागारो स चाययत्सो । उद्गायत् य पद्मो, उवरिं च स किंचि संखित्तो  
॥ १ ॥ नञ्चयत् समो वि य, पटहो हिणेवरिं पईत्त सो चम्मावणञ्चविह्विषवलयरूवा थ जह्वरिया ॥ ३ ॥ उद्गायत्  
मुइंगो, विहा रंदो तहोवरिं तणुत्त । पुप्फसिहावलिरइया, चंगेरी पुप्फचंगेरी ॥ ३ ॥ जवनादत्तं त्ति नन्नइ उप्पो सर-  
कंचुत्त कुमारीए” इति । तिर्यञ्जनुष्याणामवधिनानासंस्थानसंस्थितः, यथा स्वयंचूरमणोदधौ मत्स्याः । अपि च तत्र  
मत्स्यानां वलयकारं संस्थानं निषिद्धं, तिर्यञ्जनुष्यावधिस्तु तदपि ऋवत्ति । उक्तं च—“नाणागारो तिरियमाणुएसु मन्हा-  
सयंचूरमणुव । तत्थ वलयं निसिद्धं, तस्स पुण तयं पि हुज्जाहि ॥ १ ॥” तथा ऋवनपतिव्यन्तराणामूर्ध्वं प्रचूतोऽवधिः,  
वैमानिकानामधः, ज्योतिष्कनारकाणां तिर्यक्, विचित्रो नरतिरश्चाम् ॥ उक्तं च—“ऋवणवइवणयराणं, उहं वहुगो अहो  
य सेसाणं । नारगजोइसिआणं, तिरिअं उरादित्तं चित्तो ॥ १ ॥” ३१५-३३६ ॥

अधुना देवानामेव पुनः किञ्चित्स्वरूपमाह—

अणिमिसनयणा मणकज्जासाहणा पुप्फदामममिदाणा । चउरंगुलेण भूमिं, न उवित्ति सुरा जिणा बिंति  
व्याख्या—सर्वेऽपि सुराः स्वप्नावत एवानिमिषनयना निमेषरहितनयनाः । तथा मनसा कार्यं साधयन्तीति मनःका-  
र्यसाधनाः, अपरिमितसामर्थ्ययुक्त्वात्, “नन्धादिज्योऽनः” इत्यनप्रत्ययः । तथा “पुष्फदामममिदाणात्ति” प्राकृत-



त्वादिशेषणविशेष्यपदपूर्वापरीक्षाव्यत्ययो मकारस्त्वलाह्णिकः, अम्बानपुष्पदामानो म्बानिरहितवदःस्थलावलम्बिपुष्प-  
दामानः । तथा महीतलमवतीर्णा अपि स्वजावत एव चतुरश्रुलैर्चूर्मिं न स्पृशन्तीति जिनास्तीर्थकरा ब्रुवते ॥ ११७ ॥

सम्प्रति येन कारणेन वैमानिकसुरा इहागच्छन्ति तत्कारणमाह—

जिणपंचसु कक्षाणेषु चैव महूरिसितवाणुजावालं । जम्भंतरनेहेण य, आगच्छन्ति सुरा इहइं ॥ ११७ ॥

व्याख्या—जिनानां तीर्थकृतां जन्मादिषु पञ्चसु कक्ष्याणकेषु, तथा महर्षीणां तपोऽनुजावतस्तपःप्रजावाकृष्टचेतस्तथा,  
तथेहरेः कापि प्राणिविशेषे शालिचक्रादिप्रत्यये जन्मान्तरस्नेहेन जन्मान्तरानुगतस्नेहप्रतिवधतया सुरा इहागच्छन्ति ॥ ११७ ॥

जिनानां पञ्चसु कक्ष्याणकेषु सुरा इहागच्छन्तीत्युक्तमेतदेव जावयति—

अवयरणजम्भनिरुक्मणनाणनिगाणपंचकक्षाणे । तिष्ठयराणं नियमा, करंति सेसेसु खित्तेसु ॥ ११८ ॥

व्याख्या—निगदसिद्धा । नवः ऋशेषु क्षेत्रेषु पञ्चदशस्वपि कर्मचूमिषु ॥ ११८ ॥

यथोक्तनिमित्तमन्तरेणान्यदा किमिति सुरा नागच्छन्तीत्यत आह—

संकंतदिव्वपेमा, विसयपसत्तासमत्तकत्तवा । अणहीणमणुअकक्षा, नरजवमसुहं न इति सुरा ॥ ११९ ॥

व्याख्या—“निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां विचक्कीनां प्रायो दर्शनं” इति वचनात्सर्वत्र हेतौ प्रथमा । ततोऽ-  
यमर्थः—यदैव देवलोकेषु देवा उत्पद्यन्ते तदैव तेषां दिव्यं देवलोकजावि देवाङ्गनादिविषयं परमं प्रेम संक्रामति  
दिव्याङ्गनादीनामतिमनोहारित्वात् । तथा विषयेषु देवलोकसंबन्धिष्विष्टामात्रोपनतषु मनोक्षिप्तु शब्दरूपरसगन्धस्पर्शौषू-

त्यन्तरमेव प्रसक्ता अत्यन्तमासक्ता भवन्ति । अत एवासमासकर्तव्या इदं मङ्गनादिकं कृत्वंदं प्रेङ्गणकनिरीक्षण-  
दिकं कर्तव्यमित्यसमासकर्तव्यपरम्पराः । तथाऽनधीनमनुष्यकार्या न खलु तेषां किमपि कार्यं मनुष्याधीनं भवति, येन  
स्वप्रयोजननिष्पत्तये ते मनुष्यसमीपे समागच्छेयुः; अनुपमसामर्थ्ययुक्ततया तेषां स्वत एव स्वप्रयोजननिष्पादनात् । तत  
एतैः कारणैरिमं नरभवं नराणां भवो यत्रासौ नरभवो मनुष्यलोकस्तं, अशुभमशुभगन्धोपेतं न सुरा आगच्छन्ति ॥२३०॥

अशुभगन्धोपेतत्वमेव मनुष्यलोकस्य ख्यापयति—

चत्वारि पञ्च जोञ्छणसयांश्चिं गंधो य मण्डुअलोअस्स । उहुं वच्चइ जेणं, न हु देवा तेण आवंनि ॥२३१॥

व्याख्या—येन कारणेन चत्वारि पञ्च वा योजनशतानि यावन्मनुष्यलोकस्य सम्बन्धिमृतककलेचरमूत्रपुरिपादिग्रन्थ-  
वोऽशुभो गन्ध ऊर्ध्वं गच्छति, तेन कारणेन देवा वैमानिका न तु नैव मनुष्यलोक आगच्छन्ति, तीर्थकरादिकाञ्च तु नीश्रं-  
करादिषुष्यप्रभावादागच्छन्ति स्म । ननु नवम्यो योजनेभ्यः परतो गता गन्धपुञ्जला घ्राणेन्धियविषया न भवन्ति. नतः  
कथमुच्यते चत्वारि पञ्च वा योजनशतानि मनुष्यलोकस्याशुभो गन्ध ऊर्ध्वं गच्छति, तेन देवा नागच्छन्तीति ? सत्यमेतत्,  
किं तु य इतः स्थानादूर्ध्वं गन्धपुञ्जला गच्छन्ति, ते नवम्यो योजनेभ्यः परतो गता घ्राणेन्धियविषया न भवन्ति, ये  
त्वितः स्थानादूर्ध्वं निरन्तरं गच्छन्तिरान्तरालेऽन्ये गन्धपुञ्जला वास्यन्ते, ततोऽप्यूर्ध्वं गच्छन्ति, तैरपि निरन्तरमूर्ध्वं गच्छ-  
न्निरन्येऽपान्तरालवर्तिनो गन्धपुञ्जला जाव्यन्ते, ततोऽप्यूर्ध्वं गच्छन्ति, तैरप्यूर्ध्वं गच्छन्निरन्ये वास्यन्ते, इत्येवं परंपरया  
चत्वारि पञ्च वा योजनशतान्यूर्ध्वं गन्धस्य संभवः । तत्र यदा मनुष्यक्षेत्रे प्रच्युता मनुष्या मृतककलेचराणि च तिर्यङ्म-

दुष्याणां तूय्यांसि ज्वन्ति तदा पञ्च योजनशतानि यावद्धूर्ध्वं गन्धस्य संभवः, शेषकालं तु चत्वारि योजनशतानीति चत्वारि पञ्च वेत्युक्तम् ॥ ३३१ ॥

सम्प्रति देवाधिकारपरिसमाप्तिप्रदर्शनार्थं नरकाधिकारवक्तव्यतोपक्षेपार्थं चाह—

एवं देवोर्गाहणञ्चवणज्ज वन्निश्चा समासेणं । विद्दुषुढवीर्त्तगाहण; नरएसु अर्त्तं परं बुद्धं ॥ ३३२ ॥  
 व्याख्या—एवमुक्तेन प्रकारेण देवानामवगाहनाजवनार्थं, उपपातोर्ध्वतनाविरहकाल उपपातोर्ध्वत-  
 नायां च देवानां सङ्ख्या गत्यागती प्रसङ्गतो वर्णोदीनि च वर्णितानि ज्ञाणितानि । अतः परं नरकेषु नारकाणां स्थितिमा-  
 युक्तं, पृथिवी रत्नप्रजाद्या, अथवागहनाः शरीराणि वक्ष्ये ॥ ३३३ ॥

तत्र यथोद्देशं निर्देश इति न्यायात् प्रथमतः स्थितिर्वक्तव्या, सा च विधा—जघन्योत्कृष्टा च, तत्र प्रथमत  
 उत्कृष्टां स्थितिमाह—

सागरमेगं तिञ्च सत्त, दस य सत्तरस तद् य बावीसा । तितीसं चेत्र विद्दं, सत्तसु पुढवीसु उक्कोसा ॥३३३  
 व्याख्या—सप्तसु पृथिवीष्विचं यथासङ्ख्यमुत्कृष्टा स्थितिः । तद्यथा—रत्नप्रजायां पृथिव्यामेकं सागरोपममुत्कृष्टा  
 स्थितिः । शर्कराप्रजायां त्रीणि सागरोपमाणि । बालुकाप्रजायां सप्त । पङ्कप्रजायां दश । धूमप्रजायां सप्तदश । तमःप्र-  
 जायां षाविंशतिः । तमस्तमःप्रजायां त्रयस्त्रिंशदिति ॥ ३३३ ॥

सम्प्रति सप्तस्वपि पृथिवीषु जघन्यां स्थितिमाह—

जा पढमाए जिठा, सा बीआए कणि छिआ जणिआ । तरतमजोगो एसो, दसवाससहस्स रयणाए ३३४  
व्याख्या—या प्रथमायां रत्नप्रज्ञानिधायां पृथिव्यां ज्येष्ठोत्कृष्टा स्थितिः सागरोपमलक्षणा सा द्वितीयस्यां पृथिव्यां  
शर्कराप्रज्ञायां कनिष्ठा जघन्या जणिता । एष तरतमयोगो जघन्योत्कृष्टस्थितियोगः सर्वास्वपि पृथिवीषु जावनीयः ।  
तद्यथा—या द्वितीयस्यामुत्कृष्टा सा तृतीयस्यां जघन्या । या तृतीयस्यामुत्कृष्टा सा चतुर्थ्यां जघन्या । एवं या पष्ठ्यामु-  
त्कृष्टा सा सप्तम्यां जघन्या । “दस वाससहस्स रयणाए” इति प्रथमायां रत्नप्रज्ञायां पृथिव्यां जघन्या स्थितिर्दश वर्ष-  
सहस्राणि । इयमत्र जावना—रत्नप्रज्ञायां पृथिव्यां जघन्या स्थितिर्दश वर्षसहस्राणि । शर्कराप्रज्ञायामेकं सागरोपमं ।  
वालुकाप्रज्ञायां त्रीणि सागरोपमाणि । पङ्कप्रज्ञायां सप्त । धूमप्रज्ञायां दश । तमःप्रज्ञायां सप्तदश । तमस्तमःप्रज्ञायां  
कालादिषु नरकावासेषु चाविंशतिरिति ॥ ३३४ ॥

इह रत्नप्रज्ञायां त्रयोदश नरकप्रस्तदाः, शर्कराप्रज्ञायामेकादश, वालुकाप्रज्ञायां नव, पङ्कप्रज्ञायां सप्त, धूमप्रज्ञायां  
पञ्च, तमःप्रज्ञायां त्रयः, तमस्तमः प्रज्ञायामेकः । उक्तं च—“नरकपटलान्यधोऽधो धान्यां धान्यां हीनानि” । ततः  
प्रतिप्रस्तदं जघन्यामुत्कृष्टं च स्थितिं विवदुः प्रथमतो रत्नप्रज्ञायां गाथात्रयेणाह—

दसनर्दय सहस्सा, पढमे पयरम्मि विई जहन्नियरा । सा सयगुणिआ बिइए, तइयम्मि पुणो इमा होइ

नवई लख जहन्ना, उक्कोसा पुवकोमि निदिष्टा । आर्द्धद्वपुवकोमी, दसजागो सायरस्सियरा ॥ २३६ ॥  
दसजागो पंचमए, दो दसजागा य होइ उक्कोसा । एगुत्तरबुहीए, दसेव जागा भवे जात्र ॥ २३७ ॥

व्याख्या—रत्नप्रज्ञायां प्रथमे प्रस्तटे दश वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिः, उत्कृष्टा नवतिवर्षसहस्राणि । मैत्र्यं ( सा  
चेयं ) जघन्योत्कृष्टा च शतगुणिता द्वितीये प्रस्तटे जघन्योत्कृष्टा च स्थितिर्भवति । तद्यथा—दश लक्षा जघन्या स्थितिः  
१०००००० । नवतिर्वक्षाः ९०००००० उत्कृष्टा । तृतीये प्रस्तटे पुनरियं वक्ष्यमाणा जघन्योत्कृष्टा च स्थितिर्भवति,  
तामेवाह—“नवई” इत्यादि, नवतिर्वक्षाः ९०००००० जघन्या, उत्कृष्टा पूर्वकोटिर्निदिष्टा तीर्थकराणधरः । चतुर्थे  
प्रस्तटे आदौ जघन्यपदे स्थितिः पूर्वकोटिः, इतरोत्कृष्टा सागरोपमस्य दशजागो दशमो जागः । पञ्चमे प्रस्तटे सागरोप-  
मस्यैको दशजागो जघन्या स्थितिः, द्वौ दशजागाबुत्कृष्टौ । अत ऊर्ध्वमैकैको दशजागः प्रतिप्रस्तटं तावद्वृद्धिं नेतव्यो  
यावन्नयोदशे प्रस्तटे दशैव जागा उत्कृष्टा स्थितिर्भवति परिपूर्णं सागरोपमं भवतीत्यर्थः । तद्यथा—पष्ठे प्रतरे द्वौ दश-  
जागौ सागरोपमस्य जघन्या स्थितिः, त्रय उत्कृष्टा । सप्तमे प्रस्तटे त्रयो जघन्या, चत्वार उत्कृष्टा । अष्टमे प्रस्तटे  
चत्वारो जघन्या, पञ्चोत्कृष्टा । नवमे पञ्च जघन्या, षण्णोत्कृष्टा । दशमे षड् जघन्या, सप्तोत्कृष्टा । एकादशे सप्त  
जघन्या, अष्टाबुत्कृष्टा । द्वादशेऽष्टौ जघन्या, नवोत्कृष्टा । त्रयोदशे नव जघन्या, दशोत्कृष्टा परिपूर्णसागरोपममुत्कृ-  
ष्टमित्यर्थः ॥ २३५-२३६-२३७ ॥ स्थापना—

रत्नप्रज्ञानरकेषु प्रतरजघन्योत्कृष्टमायुः—

प्रतर	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
जघन्यसागर	१००००	१००००००	१०००००००	पूर्वकोटी	सा०	१०	१५	२०	२५	३०	३५	४०	४५
जघन्यजाग	०	०	०	०	जाग	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०
उत्कृष्टसागर	१००००	१०००००००	पूर्वकोटी	सागर	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
उत्कृष्टजाग	०	०	०	जाग	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०

तदेवं प्रथमायां पृथिव्यां प्रतिप्रस्तटं जघन्यामुत्कृष्टं च स्थितिमत्रिधाय सम्प्रति शेषासु पृथिवीषु प्रतिप्रस्तटमुत्कृष्टं स्थितिं प्रतिपादयन् करणमाह—

उवरिखिइविसेसो, सगपयरविजाग इष्ठसंगुणिं ।

उवरिमखिइविइसहिं, इष्ठियपरस्मि लकोसा ॥ ३३७ ॥

व्याख्या—उपरितन्यां द्वितौ योत्कृष्टा स्थितिस्तस्या विश्वेषो विवक्षितपृथिव्युत्कृष्टस्थितेः सकारादपनयनं, विश्वेषे च कृते यदवतिष्ठते, तस्य स्वकप्रतरैर्विजागो जागहरणं, जागे च हृते यद्वन्धं तदिष्टप्रतरमानेन गुण्यते, गुणिते च सति यदागच्छति, तदुपरितनस्थितिसत्कोत्कृष्टस्थितिसहितं तत्र प्रतर उत्कृष्टा स्थितिः । तद्यथा—शर्कराप्रजायामुत्कृष्टा स्थिति-  
 स्त्रीणि सागरोपमाणि, तेभ्यो रत्नप्रजापृथिव्युत्कृष्टा स्थितिरकसागरोपप्रमाणा विश्विष्यन्ते, स्थिते शेषे द्वे सागरोपमे, तयोः शर्कराप्रजागतैरेकादशजिः प्रस्तदैर्जागो ह्रियते, लब्धौ द्वौ सागरोपमस्यैकादशजागौ, तदिष्टप्रतरैकेन गुण्यते, एकेन च गुणितं तदेव जवतीति तावेव द्वौ सागरोपमस्यैकादशजागौ जातौ, तादुपरितनपृथिव्युत्कृष्टस्थितिसहितौ शर्करा-  
 राप्रजायाः प्रथमे प्रस्तटे उत्कृष्टस्थितिरिकं सागरोपमं द्वौ च सागरोपमस्यैकादशजागौ तत्रोत्कृष्टा स्थितिरित्यर्थः । यदि पुनर्द्वितीये प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिर्ज्ञातुमिष्यते तर्हि तौ द्वौ सागरोपमस्यैकादशजागौ दान्यां गुण्येते, जाताश्चत्वार एकाद-  
 शजागाः, ते रत्नप्रजापृथिव्युत्कृष्टस्थितिसहिताः क्रियन्ते, द्वितीये प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिः । एवं तृतीये षट् । चतुर्थेऽष्टौ । एवं प्रतिप्रस्तदं जागवयवृद्धिस्तावदवसेया यावदेकादशं प्रस्तदं । एकादशजिश्च जागैः सागरोपमं कर्तव्यं । तत्र एकादशे प्रस्तटे त्रीणि सागरोपमाणि ज्ञातव्यानि । या च पूर्वप्रस्तटे उत्कृष्टा सोत्तरस्मिन् प्रस्तटे जघन्या । ततोऽयं तात्पर्यार्थः—  
 शर्कराप्रजाया प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिरिकं सागरोपमं, उत्कृष्टैकं सागरोपमं द्वौ च सागरोपमस्यैकादशजागौ । द्विती-  
 ये प्रस्तटे जघन्या स्थितिरिकं सागरोपमं द्वौ च सागरोपमस्यैकादशजागौ, उत्कृष्टैकं सागरोपमं चत्वारः सागरोपमस्यैका-  
 दशजागाः । तृतीये जघन्या स्थितिरिकं सागरोपमं चत्वारः सागरोपमस्यैकादशजागाः, उत्कृष्टैकं सागरोपमं षट् सागरो-





तथा वालुकाप्रजायामुत्कृष्टा स्थितिः सप्त सागरोपमाणि, तेन्यः शर्कराप्रजापृथिव्युत्कृष्टा स्थितिः सागरोपमत्रयप्र-  
 माणा विश्विष्यते, स्थितानि शेषाणि चत्वारि सागरोपमाणि, तेषां वालुकागतैर्नवत्रिः प्रतरैर्जागो द्विधते, द्वन्धाश्चत्वारः  
 सागरोपमस्य नवजागाः, त इष्टप्रतरैकेन गुण्यन्ते, जातास्त एव चत्वारो नवजागाः, त उपरितनशर्कराप्रजापृथिव्युत्कृ-  
 ष्ठस्थितिसहिता वालुकाप्रजायाः प्रथमे प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिः । एवं करणवशतः प्रतिप्रस्तटे जागचतुष्टयवृद्ध्या प्रतिप्रस्त-  
 टमुत्कृष्टा स्थितिस्तावद्वाच्या यावच्चरमे प्रस्तटे सप्त सागरोपमाण्युत्कृष्टा स्थितिः, पूर्वपूर्वप्रस्तटगता चोत्कृष्टा स्थितिरुत्तर-  
 स्मिन्नुत्तरस्मिन् जघन्या । तद्यथा—वालुकाप्रजायाः प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिस्त्रीणि सागरोपमाणि, उत्कृष्टा त्रीणि साग-  
 रोपमाणि चत्वारश्च सागरोपमस्य नवजागाः । द्वितीये प्रस्तटे जघन्या त्रीणि सागरोपमाणि चत्वारः सागरस्य नवजागाः,  
 उत्कृष्टा त्रीणि सागरोपमाण्यष्टौ सागरोपमस्य नवजागाः । तृतीये प्रस्तटे जघन्या त्रीणि सागरोपमाण्यष्टौ सागरोपमस्य  
 नवजागाः, उत्कृष्टा चत्वारि सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य नवजागाः । चतुर्थे प्रस्तटे जघन्या चत्वारि सागरोपमाणि  
 त्रयः सागरोपमस्य नवजागाः, उत्कृष्टा चत्वारि सागरोपमाणि सप्त सागरोपमस्य नवजागाः । पञ्चमे प्रस्तटे जघन्या च-  
 त्वारि सागरोपमाणि सप्त सागरोपमस्य नवजागाः, उत्कृष्टा पञ्च सागरोपमाणि द्वौ सागरोपमस्य नवजागौ । षष्ठे प्रस्तटे  
 जघन्या पञ्च सागरोपमाणि द्वौ सागरोपमस्य नवजागौ, उत्कृष्टा पञ्च सागरोपमाणि षट् सागरोपमस्य नवजागाः । सप्तमे  
 प्रस्तटे जघन्या पञ्च सागरोपमाणि षट् सागरोपमस्य नवजागाः, उत्कृष्टा षट् सागरोपमाण्येकः सागरोपमस्य नवजागः ।

अष्टमे प्रस्तटे जघन्या षट् सागरोपमाख्येकः सागरोपमस्य नवत्रागाः, उत्कृष्टा षट् सागरोपमाणि पञ्च सागरोपमस्य नवत्रागाः । नवमे प्रस्तटे जघन्या षट् सागरोपमाणि पञ्च सागरोपमस्य नवत्रागाः, उत्कृष्टा षट् सागरोपमाणि ॥

वालुकाप्रज्ञानरकेषु प्रतरजघन्योत्कृष्टमायुः—

प्रतर	१	२	३	४	५	६	७	८	९
जघन्यसागर	३-४	३-४	३-७	४-३	४-७	५-२	५-६	६-१	६-५
जघन्यत्राग	०	ए	ए	ए	ए	ए	ए	ए	ए
उत्कृष्टसागर	३-४	३-७	४-३	४-७	५-२	५-६	६-१	६-५	७
उत्कृष्टत्राग	ए	ए	ए	ए	ए	ए	ए	ए	०

तथा चतुर्थपृथिव्यामुत्कृष्टा स्थितिः दश सागरोपमाणि, तेन्यो वालुकाप्रज्ञापृथिव्युत्कृष्टा स्थितिः सागरोपमसप्तप्रमाणा विश्दिब्यते, स्थितानि शेषाणि त्रीणि सागरोपमाणि, तेषां पङ्कप्रज्ञागतैः सप्तत्रिः प्रस्तटैर्जागो द्वियते, लब्धाख्यः सागरोपमस्य सप्तत्रागाः, त इष्टप्रतरैकेन गुण्यन्ते, जातास्त एव त्रयः सागरोपमस्य सप्तत्रागाः, त उपरितनवालुकापृथिव्युत्कृष्टस्थितिसहिताः पङ्कप्रज्ञायाः प्रथमे प्रस्तटे उत्कृष्टा स्थितिः । एवं करणवशतो ज्ञागत्रयवृद्ध्या प्रतिप्रस्तटमुत्कृष्टा स्थितिस्तावधान्या यावच्चरमे प्रस्तटे दश सागरोपमाण्युत्कृष्टा स्थितिः, पूर्वपूर्वप्रस्तटगता चोत्कृष्टा स्थितिरुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् जघन्या । तद्यथा—पङ्कप्रज्ञायाः प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिः सप्त सागरोपमाणि, उत्कृष्टा सप्त सागरोपमाणि



प्रस्तट उत्कृष्टस्थितिपरिमाणं । एवं करणवशातः प्रतिप्रस्तटमुत्कृष्टा स्थितिर्चावनीया, पूर्वपूर्वप्रस्तटगता चोत्कृष्टा स्थिति-  
 रुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् जघन्या वेदितव्या । सा चैवं—धूमप्रजायाः प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिर्दश सागरोपमाणि, उत्कृ-  
 ष्टैकादश सागरोपमाणि द्वौ सागरोपमस्य पञ्चत्रागौ । द्वितीये प्रस्तटे जघन्यैकादश सागरोपमाणि द्वौ च सागरोपमस्य  
 पञ्चत्रागौ, उत्कृष्टा द्वादश सागरोपमाणि चत्वारः सागरोपमस्य पञ्चत्रागाः । तृतीये प्रस्तटे जघन्या द्वादश सागरोप-  
 माणि चत्वारः सागरोपमस्य पञ्चत्रागाः, उत्कृष्टा चतुर्दश सागरोपमाण्येकः सागरोपमस्य पञ्चत्रागः । चतुर्थे प्रस्तटे जघन्या  
 चतुर्दश सागरोपमाण्येकः सागरोपमस्य पञ्चत्रागः, उत्कृष्टा पञ्चदश सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य पञ्चत्रागाः ।  
 पञ्चमे प्रस्तटे जघन्या पञ्चदश सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य पञ्चत्रागाः, उत्कृष्टा परिपूर्णानि सप्तदश सागरोपमाणि ।  
 तथा तमःप्रजापृथिव्यामुत्कृष्टा स्थितिर्चाविंशति सागरोपमाणि, तेभ्यो धूमप्रजोत्कृष्टा स्थितिः सप्तदशसागरोपमप्रमाणा  
 त्रिभ्रिद्वयते, स्थितानि शेषाणि पञ्च सागरोपमाणि, तेषां तमःप्रजागतैस्त्रिभिः प्रस्तटैर्त्रागो द्वियते, हृते च चागे दब्धमेकं  
 सागरोपमं द्वौ च सागरोपमस्य त्रिचागौ, तच्चेष्टप्रतरेणैकेन गुण्यते, एकेन च गुणितं तदेव भवति, ततस्तदुपरितनधूम-  
 प्रजागतसप्तदशसागरोपमप्रमाणोत्कृष्टस्थितिसहितं, एतावन्तमःप्रजायाः पृथिव्याः प्रथमे प्रस्तट उत्कृष्टस्थितिपरिमाणं ।  
 एवं करणवशात् प्रतिप्रस्तटमुत्कृष्टा स्थितिर्वेदितव्या, या च पूर्वपूर्वप्रस्तटोत्कृष्टा स्थितिः सोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् प्रस्तटे  
 जघन्या । तद्यथा—तमःप्रजायाः पृथिव्याः प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिः सप्तदश सागरोपमाणि, उत्कृष्टाऽष्टादश साग-  
 रोपमाणि द्वौ सागरोपमस्य त्रिचागौ । द्वितीये प्रस्तटे जघन्या स्थितिरष्टादश सागरोपमाणि द्वौ च सागरोपमस्य त्रिचागौ,

उत्कृष्टा विंशतिसागरोपमाण्येकः सागरोपमस्य त्रिजागः । तृतीये प्रस्तटे जघन्या विंशतिः सागरोपमाण्येकः सागरोपमस्य त्रिजागः, उत्कृष्टा परिपूर्णानि षाविंशतिः सागरोपमाणि । सप्तम्यां तु तमस्तमप्रजायां पृथिव्यां षाविंशतिः सागरोपमाणि जघन्या स्थितिः, उत्कृष्टा स्थितिस्रवस्त्रिंशत् सागरोपमाणि ॥ त्रयाणां स्थापना—

धूमप्रजानरकेषु प्रतरजघन्यो०

प्रतर	१	२	३	४	५
ज० सा०	१०	११-२	१२-४	१४-१	१५-३
ज० जाग	०	५	५	५	५
उ० सा०	११-३	१२-४	१४-१	१५-३	१७
उ० जाग	५	५	५	५	०

तसःप्रजानरके०

१	२	३	४
१७	१८-२	२०-१	२२
०	३	३	०
१८-२	२०-१	२२	२३
३	३	०	०

तमस्तमःप्रजानरके०

नरकेषु च यस्य यावती स्थितिः स तावन्तं कालं निरन्तरमनुब्रुवां दुःखवेदनामनुभवति, न त्वद्विनिमीलनकालमात्रमपि सुखं । उक्तं च ( जीवाग्निगमे )—“अद्विनिमीलणमित्तं नत्थि सुहं दुःखमेव अणुबद्धं । नए नेरइयाणं, अहो-निसिं पच्चमाणणं ॥ १ ॥” दुःखवेदना नरकेषु त्रिविधा, तद्यथा—द्वेत्रस्वप्नावजा, परस्परोदीरिता, संक्लिष्टाऽसुरोदीरिता च । द्वेत्रस्वप्नावजा नरकेष्वधोऽशुचाशुचतराऽशुचतमा । तत्र रत्नप्रजायां पृथिव्यामुष्णवेदना, सा चातितीव्रा, तस्याश्च स्वरूपमेवं प्रवचनवेदिनः प्रदर्शयन्ति, यथा कस्यापि पुंसो निदायचरमकाले पित्तव्याधिप्रकोपाज्जिहृतस्य सर्वतः

प्रदीप्ताग्निराशिपश्चित्तस्य मेघविनिर्मुक्तं नक्षसि मय्याहं वातप्रचररहिते तिरस्कृतातपत्रस्य याद्वगुणवेदनारूपं दुःखं,  
 ततोऽनन्तगुणं रत्नप्रज्ञायां नारकेषु । अपि च स नारको यदि किल तस्मात् स्थानादुत्पाद्य सुसंचृतखाडिराङ्गाराराशा-  
 बुद्दीप्ते प्रक्षिप्यते, ततः सुशीतमृदुमारुतां शीतलां ढायामिव प्राप्तः सुखमनुपमं विन्द्यात्, निजां चोपलभेत् । रत्नप्रज्ञा-  
 तोऽपि गर्कराप्रज्ञायामुणवेदना तीव्रतरा । ततोऽपि वायुकाप्रज्ञायां तीव्रतमा । पङ्कप्रज्ञायां चतुर्ध्यां पृथिव्यां बहुप-  
 रितनेषु नरकावासेषूणवेदना, स्तोकेषु शैष्वधस्तनेषु नरकायामेषु शीतवेदना । तस्याश्च स्वरूपमित्थं प्रवचनवेदिनः  
 प्रकटयन्ति—पैपे माये वा मासे रात्रौ तुषारकण्डलिसगान्नस्य हृदयकरचरणदशनाधरोष्ठप्रकम्पकारिणि प्रतिममयप्रवृज्ज-  
 माने प्रव्रति शीतमारुते निरग्नेनिराश्रयस्य निष्प्राचरणस्य यादृक् शीतसमुन्नवं दुःखं, ततोऽनन्तगुणं शीतवेदनेषु नर-  
 केषु । अपि चैवं संचाव्यते—स यदि नारकः शीतवेदनाभ्रकाकुटिक्षिप्य माघमासे रात्रौ नक्षसि तुषाराराशौ सकलशरी-  
 रप्रकम्पकारिणि प्रक्षिप्यते ततः स सुखमनुपमं विन्द्यात्, निजां चोपलभेत् । पद्यम्यां तु धूमप्रज्ञायां पृथिव्यां बहुषु नर-  
 कावासेषु शीतवेदना स्तोकेषूणवेदना । एते च द्वे अपि वेदने चतुर्थपृथिव्यपेक्षयाऽनन्तगुणे । पृथ्यां च तमःप्रज्ञान्नि-  
 धानायां पृथ्व्यां केवला शीतवेदना, सा च पञ्चमपृथिव्यपेक्षयाऽतिकष्टतरा । ततोऽपि या सप्तम्यां शीतवेदना माऽति-  
 कष्टतमा । योऽपि च पुञ्जलानां वन्धनगतिसंस्थानजेदवर्णगन्धरमस्पर्शागुरुलघुशब्दरूपो दशविधः परिणामः सोऽपि नर-  
 केषु तथाक्षेत्रस्वाप्नाव्यादतिपीमाजनकः । तथाहि—यस्तैः तै पुञ्जलैः प्रतिकृणमाहार्यैः सह संबन्धलक्षणो वन्धनपरि-  
 णामः स महाभ्यादिसंबन्धादप्यधिकवेदनः । योऽपि चोष्ट्रादिरूपो गतिपरिणामः स तप्तलोहादिपदन्यासादधिकतरपीमा-

जनकः । संस्थानपरिणामोऽप्यत्यन्तजडन्यहुएकरूपः स्वस्यापि च दृश्यमानो महोद्योगजनकः । संस्थानं च नारकाणां लून-  
 पक्षस्याण्डजपद्धिण इव पूर्वसूरयो व्यावर्णयन्ति । जेदपरिणामो नाम कुम्भ्यादिभ्यो यत् पुजलविचटनं तद्वखोपनिपाता-  
 दप्यतिपीनाकारि । वर्षपरिणामः परमनिकृष्टो विभीषणः । तथाहि—ते नरकावासा अविद्यमानधाराः सर्वासु दिवु  
 विद्विधूर्ध्वमधश्चोपमातीतेन जयानकेनादृष्टपर्यन्तेन तमसा नित्यान्यकाराः श्लेषममूत्रपूरीषश्चो(त्रो)तोमलहरधिरवसा-  
 मेदः पूत्यानुद्विषञ्चतलप्रदेशाः इमशानमिव पूतिमांसकेशास्थिचर्मदन्तखास्तीर्णां भ्रूसयः । गन्धपरिणामः शृगालमा-  
 जीरनकुलसर्पमूपकहस्त्यश्वगोमनुष्याणां यानि जीवविप्रमुक्तानि कलेवराणि तत्काथादप्यधिकमशुभतरः । अगुरुलघुपरि-  
 षोपातक्यादिनिस्स्यन्दादप्यतिकडुकः । स्पर्शपरिणामो वृश्चिककृपिकङ्कादिस्पर्शादप्यधिकतरदुःखावहः । अगुरुलघुपरि-  
 णामोऽतितीव्रानेकदुःखसमाश्रयः । शब्दपरिणामोऽपि तेपासतीवाशुभः, दद्याहि—ते सदैव पीर्याक्रान्तमनसः करुणै-  
 रात्संस्वरैर्विलापैरारटन्तस्तिष्ठन्ति, कुत्पिपासे अपि नारकाणामतिकष्टतरुपे, ते हि नारका अनुपरतशुक्केन्धनोपादाने-  
 नाग्निनेवातितीक्ष्णेन प्रततेन कुज्जग्निना दह्यमानशरीराः सदा व्यवतिष्ठन्ते । अपिच यदि ते सर्वानपि सकलजगद्वर्तिनो  
 घृतादिपुजलानाहारयेयुस्तथापि न ते तृप्तिमासादयन्ति । पिपासायाऽपि च ते तीव्रानुपक्या सदैव शुष्ककण्ठौष्ठताडु-  
 जिह्वा वर्तन्ते । अपिच यदि सर्वानपि समुद्रान् पिबेयुस्तथापि न ते तृप्तिमश्रुवते । किं तु वर्धेयतामेत्राधिके अधिकतरं  
 कुत्पिपासे तेषामिति । यदपि च नारकाणामवधिज्ञानं विचङ्गज्ञानं वा तदपि तेषां दुःखकारणं, ते हि दूरत एव तिर्य-  
 गूर्ध्वमधश्च निरन्तरं दुःखहेतुमागृह्यन्तं पश्यन्ति, दृष्ट्वा च जयेन कम्पमाना अवतिष्ठन्ते । इयं समस्तापि क्षेत्रस्वभावजा

दुःखवेदना । सम्प्रति परस्परोदीरिता कथ्यते—इह विविधा नारकाः, तद्यथा—सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयश्च । तत्र ये  
 मिथ्यादृष्टयस्ते मिथ्याज्ञानावल्लिप्तचेतसः परमार्थमजानानाः परस्परमुदीरयन्ति दुःखानि । सम्यग्दृष्टयस्तु नूनमस्माच्चिः  
 कृतं जन्मान्तरेऽपि तत् किमपि पापं प्राणिहिंसारूपं येन निमग्ना वयं परमदुःखाम्बोजात्रिति परिचावयन्तः सहन्ते  
 सम्यक् परोदीरितानि दुःखानि, न पुनरन्येषां दुःखमुत्पादयन्ति, दृष्टविपाकत्वात्, अत एव च ते मिथ्यादृष्टिच्योऽधि-  
 कतरदुःखाः प्रवचने प्रतिपाद्यन्ते, ऋथिष्ठतया मानसिकदुःखसंचवात् । यंऽपि च मिथ्यादृष्टयः परस्परमुदीरयन्ति दुःखा-  
 नि तेऽप्येवं यथेह जगत्प्रपूर्वात् ग्रामान्तरादागच्छतः शुनो दृष्ट्वा तद्ग्रामवास्तव्याः श्वानो निर्दयं कुञ्चयन्ति परस्परं प्रहरन्ति  
 च । तथा तेषामपि नारकाणां विचङ्गज्ञानवलेन दूरत एवान्योऽन्यमालोक्य तीव्रानुशयो महान् क्रोध उपजायते । ततः  
 क्रोधाग्निनोद्दीपितमनसो दुःखसमुद्घातनिपतिता अतर्किता. श्वान इव समुच्छता वैक्रियभयानकं रूपमाधाय तेज्ज्वेव  
 स्वस्वनरकावासेषु द्वेत्रानुचावजनितानि पृथिवीपरिणामरूपाणि यान्ययःशूलशिलामुजरकुन्ततोमरासिपट्टखड्गयष्टिपरशु-  
 प्रचृतीनि प्रहरणानि वैक्रियकृतानि वा तान्यादाय तैः करचरणदशनैश्च परस्परमञ्चिन्नन्ति । ततः परस्परान्निघाततो  
 विकृताज्ञानिःस्वनन्तो गाढवेदना सूनाघातनप्रविष्टा महिषादय इव रुधिरकर्दमे विचेष्टन्ते । एवमादिका परस्परोदी-  
 रिता दुःखवेदना । संक्लिष्टाऽसुरोदीरिता नाम परमाधार्मिकोदीरिता । ते च परमाधार्मिकाः पञ्चदश, तद्यथा—अम्बाः  
 १, अम्बरीषाः २, श्यामाः ३, शबलाः ४, रुद्राः ५, अपरुद्राः ६, कालाः ७, महाकालाः ८, अस्यः ९, धनुनामानः  
 १०, कुम्भीनामानः ११, बालुकानामानः १२, वैतरणीनामानः १३, खरस्वराः १४, महाघोषाः १५ ॥ एते चित्राञ्जिरु-



पपत्तिर्निराकाराणां वेदनाः समुदीरयन्ति । तद्यथा—कदाचित्तप्तायोरसपानं कारयन्ति, कदाचित्तप्तायःस्तम्भालिङ्गनं, तथा कूटशाहमलीनामग्रजागेध्वारोपणं कुर्वन्ति, अयोधनेनाग्निघातं, वासीकुंभरादिचिस्तक्षणं तद्वित्वा च तदुपरि ह्यारत-सतैलाचिकेकं, अयस्कुन्तात्रेषु प्रोतनं, अम्बरीषेषु चर्जनं, तिलवद्यन्त्रेषु पीरुनं, क्रकचेन पाटनं, तथा सिंहव्याघ्रवीपि-शृगालगृध्रकङ्कोलूकश्येनादीन् नानाविधान् वैक्रियान् कृत्वा तैरनेकधा कदर्थनं, तसवालुकासु मध्येऽवतारणं, असिपत्र-वनमध्ये प्रवेशनं, वैतरण्यां नद्यासवतारणं, परस्परमायोधनमित्यादि । अपिच ते कुम्भीषु नैरथिकान् पचन्ति, ते च पच्यमानाः परितापमसहन्तो यदि प्रयत्नविशेषादूर्ध्वमुत्सृजन्ते तत उत्कर्षतः पञ्च योजनशतान्यूर्ध्वं गच्छन्ति, ततो निप-तन्तोऽपान्तराले झोणकैर्बज्रतुण्डाचिश्चञ्चुरितश्चेतश्च त्रोल्यमानाः किञ्चिद्द्वेषा च्छसौ निपतन्ति, निपतिताश्च सन्तो विकुर्वितैर्व्याघ्रादिभिर्विलुप्यन्ते । लकं च सूत्रकृताङ्गचूर्णौ—“ते नेरइया पिठपयणगमाइसु पयणगेसु चिज्जिगाइ व म्भ्र-माणे उप्फिन्ति नेरइयाणुप्पाठं उहुं पंचेव जोयणसयाइं ततो उप्फिनिया वि संता उहुं काएहि विविहेहिं अउसुहेहिं खज्जमाणे चरिक्खसेसा च्छसि संपत्ता वग्घसियालाइएहिं खज्जति” । किमर्थमेत एवं ? इति चेदुच्यते—ते हि प्राजन्मनि संक्षिप्तकूर्ममाणः पापाञ्जिरतिशीलाः पञ्चाश्यादिरूपं मिथ्याकष्टपः कृत्वा रौद्रीमासुरीं गतिमनुप्राप्ताः सन्तस्ताड्डीट्या-न्नारकाणामुक्तस्वरूपा वेदनाः समुदीरयन्ति, यथा चेह मनुष्यलोके मेषकुटुवर्तकलावकान् मुष्टिमह्यैश्च युध्यमानान् परस्परं चाग्निघ्नतः पश्यतां रागद्वेषाच्चिचूतानामकुशदानुबन्धिपुण्यानां परा प्रीतिः संचवति, तथा तेषां परमाधार्मिकाणां तथा तथा नारकान् यातयतां परस्परमग्निघ्नतश्च पश्यतां महान् प्रमोद उपजायते, प्रमोदवशाच्च ते महतोऽद्दहासान्

कुर्वन्ति, चेलोत्क्षेपं विदधति, हस्ततलेन च दृष्टा ऋमिमाप्नन्ति । न च तेषां प्रेक्षणादौ शुभ्रेऽपि तादृशी प्रीतियादृशी नारकाणां कदर्थेनोत्पादने । तथाकर्मोदयशत् तेषामपि च नारकाणामित्थं कदर्थ्यमानानामसाधारणं दुःखमनुभवतां मरणमपि काङ्क्षतां न विपत्तिरकाले संपद्यते, तथारूपायुःकर्मविपाकोदयप्रजावात् । तत्र क्षेत्रस्वजावजा दुःखवेदना सप्तस्वपि पृथिवीषु, परस्परोदीरिता षष्ठीं पृथिवीं यावत्, परमाधार्मिकोदीरिताद्यासु तिस्रसु पृथिवीषु । तथा चोक्तं—“सत्तसु खित्तसहावा, अच्युत्तुदीरिञ्चा य जा ढटिं । तिसु आऽमासु वियणा, परमाहम्मियसुरकया य ॥ १ ॥” इह परस्परोदीरिता षष्ठीं पृथिवीं यावदित्युच्यते विचित्रासिकुन्तादिविकुर्वितप्रहरणात्रिघातरूपं परस्परोदीरणमधिकृत्य, यावता पुनः सप्तम्यामपि परस्परोदीरिता वेदितव्या । तथाहि—तेऽपि सप्तमपृथिवीनारका लोहितकुन्धुरूपण्यनेकानि विकुर्वित्वा परस्परमुदीरयन्ति दुःखं । तथा चोक्तं जीवात्रिगमे—“ढठमसत्तमासु णं पुढवीसु नेरऽया लोहियकुंथुरुवाइं वऽरामय-तुंमाइं गोमयकीरुसमाणाइं विडबित्ता अस्समस्स कायं समतुरंगेमाणा समतुरंगेमाणा सयपोरा किमिया इव चाळेमाणा चाळेमाणा अंतो अंतो अणुप्पविसमाणा अणुप्पविसमाणा वेयणं उदीरयंति” इति । अत्र समतुरंगेमाणा इति देशी-वचनत्वात् जह्यन्तो जह्यन्तः; “सयपोरा किमिया इव स्ति” शतपर्वकृतमय इव इच्छुकृतमय इवेत्यर्थः ॥ ३३७ ॥

सम्प्रति नरकपृथिवीनामत्रिधानगोत्रप्रतिपादनार्थमाह—

धम्मा वंसा सेला, अंजण रिठा मघा य माघवइं । पुढवीणं नामाइं, रयणाइं हुंति गोत्ताइं ॥ ३३८ ॥  
 व्याख्या—इह यद्भिरन्वयमत्रिधानं तस्मान्मेत्यत्रिधीयते, यत्पुनः सान्बयं तत्रोत्रं । तत्र सप्तानामपि पृथिवीनां यथा

सप्तमसूनि नामानि, तत्र प्रथमा पृथिवी घर्मा १, द्वितीया वंशा २, तृतीया शैला ३, चतुर्थी जना ४, पञ्चमी रिधा ५, षष्ठी मघा ६, सप्तमी माघवती ७ इति । रत्नादीनि पदैकदेशे पदसमुदायोपचारब्रह्मजादीनि नामानि गोत्रा-  
 एत्यन्वर्थयुक्तानि, तद्यथा—रत्नानि वज्रानीनि, प्रजाशब्दोऽत्र सर्वत्रापि रूपनाची, रत्नानि प्रजा रूपं स्वभावो यस्याः सा  
 रत्नप्रजा रत्नस्वजावा रत्नमची रत्नवहुलेत्यर्थः । एवं शर्कराप्रजादीन्यपि नामानि वाच्यानि ॥ २३ए ॥

उदही घणतणुवाया, आगारापइष्टिया उ सधाउ । घर्माई पुढवीउ, तत्ताइउत्संवाणा ॥ २४० ॥  
 सम्प्रति घर्मादिपृथिवीनामेव प्रतिष्ठानविधिं संस्थानविधिं च प्रतिपादयति—  
 व्याख्या—सर्वा अपि घर्मादिपृथिव्यः प्रत्येकमुदधिघनतनुवाताकाशप्रतिष्ठिताः घनग्रहणमुदधौ वाते च संवध्यते,  
 घनोदधिघनवाततनुवाताकाशप्रतिष्ठिता इत्यर्थः । तथाहि—घर्मा पृथिव्यनन्तरं घनोदधौ प्रतिष्ठिता, घनोदधिरपि घन-  
 वाते, घनवातोऽपि तनुवाते, तनुवातोऽध्याकाशे, आकाशे च स्वप्रतिष्ठितमिति । तत्र घनोदधिः कठिननिमित्तोदकरूपः,  
 स च तथास्वाजाव्याप्त प्रस्यन्दते, नापि तत्राश्रिता पृथिवी विलयमुपगच्छति । घनवातो घनपरिस्यन्दवायुरूपः, स च  
 तथारूपः तथाविधानादिपारिणामिकस्वभावत्वात् । तनुवाताकाशे तु प्रतीते । एवं वंशादिव्यपि पृथिवीपु प्रत्येकं वाच्यं ।  
 ताश्च सप्तपि पृथिव्यः समुदायेन संस्थानतनुवातिब्रह्मत्रसंस्थानाः उत्रमतिक्रम्य ब्रह्म तनुवातिब्रह्मं तद्वत् संस्थानं यासां  
 ताइब्रह्मत्रातिब्रह्मत्रसंस्थाना, यथा ह्यपरितनं ब्रह्मं लघु, तदधोवर्ति महत्, ततोऽप्यधोवर्ति महत्, एवमेता अपि घर्मादिपृ-  
 थिव्योऽधोधोवर्तिन्यो महाविस्तारा इति ॥ २४० ॥

साम्प्रतं घर्मादिपृथिवीनामुच्चैस्त्वमाह—

पहमा असीइसहस्सा, वत्तीसा अठवीस वीसा य । अठारसोलसठ य, सहस्स लख्कोवरिं कुळा ॥१४१॥

व्याख्या—अत्र प्राकृतत्वात् प्रथमाशब्दात् परत्र विभक्त्योपः, प्रथमायां घर्माजिधायां पृथिव्यामुच्चैस्त्वपरिमाणं परिचावयन्नशीतिसहस्राणि लक्षस्योपरि कुर्यात् । किमुक्तं भवति ? प्रथमाया रत्नप्रज्ञायाः पृथिव्या अशीतियोजनसहस्राधिको योजनलक्षो वाहृदयमिति । एवं द्वितीयादिष्वपि पृथिवीषु वाहृदयपरिचावने षात्रिंशदादीनि योजनसहस्राणि लक्षस्योपरि कुर्यात् । अत्राप्ययं जावार्थः—द्वितीयस्यां पृथिव्यां वाहृदयमानं षात्रिंशद्योजनसहस्राधिको लक्षः । तृतीयस्यां पृथिव्यामष्टाविंशतियोजनसहस्राधिकः । चतुर्थ्यां पृथिव्यां विंशतियोजनसहस्राधिकः । पञ्चम्यामष्टादशयोजनसहस्राधिकः । षष्ठ्यां पुरुशयोजनसहस्राधिकः । सप्तम्यामष्टयोजनसहस्राधिक इति । योजनं चेह प्रमाणान्जुलनिष्पन्नं इष्टव्यं । रत्नप्रज्ञायां च पृथिव्यामशीतियोजनसहस्राधिको लक्षः एवं, पुरुशसहस्रप्रमाणं प्रथमं खरकानं, द्वितीयं पङ्कवहुलं कानं चतुरशीतियोजनसहस्रमानं, तृतीयमशीतियोजनसहस्रप्रमाणं जलवहुलं कानमिति । शेषास्तु पृथिव्यः सर्वा अपि पृथिवीस्वरूपाः, केवलं शर्कराप्रज्ञा शर्करानहुला वालुकाप्रज्ञा वालुकावहुलेत्येवं नामानुमारतो विशेषस्वरूपं परिचावनीयं । उक्तं च—“तत्थ सहस्सा सोलस, खरकं पंकवहुलकं तु । चुलसीइ सहस्साइं, असीइ जलवहुलकं तु ॥ १ ॥ एवं असीइ लख्को, खरकंनार्ईहि घम्मपुढवीए । सेसा पुढविसरूवा, पुढवीउं हुंति वाहृद्वे ॥ १ ॥” ॥ १४१ ॥

अधुना सर्वासु पृथिवीषु घनोदध्यादीनामुच्चैस्त्वमानमाह—

सवे वीस सहस्सा, बाहद्वेष्टेणं धणोदही नेया । सेसाणं तु असांवा, अहो अहो जाव सत्तमिया ॥ १४१ ॥  
व्याख्या—सर्वासु पृथिवीष्वनन्तरमधो ये वर्तन्ते घनोदधयस्ते सर्वेऽपि मध्यजगते बाहद्वेष्टेणोच्चैस्त्वेन विज्ञेयाः प्रत्येकं  
विंशतिर्योजनसहस्राणि, विंशतियोजनसहस्रप्रमाणं सर्वेषामपि घनोदधीनां मध्यजगते बाहद्वयमिति ज्ञावः । शेषाणां तु  
घनवाततनुवाताकाशानामसङ्ख्येयानि योजनसहस्राण्युच्चैस्त्वेन मध्यजगते विज्ञेयानि । नवरं घनवातासङ्ख्येयकादसङ्ख्येयगुणं  
तनुवातासङ्ख्येयकं, तनुवातासङ्ख्येयकादसङ्ख्येयगुणमाकाशासङ्ख्येयकं । एतच्च घनवातादीनामसङ्ख्येययोजनात्मकं बाहद्वयप-  
रिमाणमधोऽधस्तावदवगन्तव्यं यावत्सप्तमी तमस्तमाञ्चिधाना पृथिवीति ॥ १४१ ॥

आह—किमेता घर्मादयः पृथिव्य आशामपिष्कम्भज्जगत्यामल्लोकं स्पृशन्ति किं वा नेति, उच्यते—

न वि अ फुसंति अलोगं, चउसुं पि दिसासु सव्वपुढवं । उ । संगहिया वलएहिं, विस्कंनं तेसि बुष्ठा मि १४३  
व्याख्या—नापि च नैव सर्वा अपि पृथिव्यश्चतसृष्वपि दिश्यलोकं स्पृशन्ति, किं तु संगृहीताः परिवेष्टितावल्यैर्ध-  
नोदधिघनवाततनुवातवल्यैः । तथाहि—सर्वासामपि पृथिवीनामधो ये वर्तन्ते घनोदध्यादयस्ते मध्यजगते यथोक्तप्रमा-  
णाबाहद्व्याः, ततः प्रदेशहान्या हीयमाना हीयमानाः स्वस्वपृथिवीपर्यन्तेषु तनुतरा ज्ञूत्या स्वां स्वां पृथिवीं वलयकारेण  
वेष्टयित्वा स्थिताः । तत्र तेषां घनोदध्यादिवलयानामुच्चैस्त्वं सर्वत्रापि स्वस्वपृथिव्यनुसारेण स्वयं परिजावनीयं । विष्कम्भं  
पुनस्तेषां वलयानामिदानीं वक्ष्ये ॥ १४३ ॥

प्रतिष्ठातमेव निर्वाहयति—

बन्धेव अरुपंचम, जाअणमरुं च होइ रयणाए । उदहीघणतणुवाया, जहासंखेण निदिष्ठा ॥ २४४ ॥

व्याख्या—रत्नप्रज्ञायां पृथिव्यां धनोदधिघनवाततनुवाता धनोदधिघनवाततनुवातवलयया यश्चासङ्घेन निर्दिष्टा. पट्ट  
योजनान्यर्धपञ्चमान्यर्धपञ्चमयोजनानि योजनेमेकमर्धं च । इयमत्र ज्ञावना—रत्नप्रज्ञायां पृथिव्यासुपरितलसमश्रेण्या  
धनोदधिवलयविष्कम्भः पट्ट योजनानि, घनवातवलयविष्कम्भोऽर्धपञ्चमानि योजनानि, तनुवातवलयविष्कम्भः माध  
योजनं । ततः परमलोकः ॥ २४४ ॥

सम्प्रति शेषपृथिवीनां धनोदध्यादिवलयविष्कम्भप्रतिपादनार्थमाह—

तिज्ञागो गाउञ्चं चैव, तिज्ञागो गाउञ्चस्स य । आइधुवे परेकेवो, अहो अहो जाव सत्तमिया ॥ २४५ ॥

व्याख्या—आदिधुवे प्रथमपृथिवीगतधनोदध्यादिवलयपरिमाणे यश्चासङ्घं त्रिज्ञागो योजनस्य, गव्यूतं, गव्यूतस्य च  
त्रिज्ञागः प्रक्षेप्यः । किमुक्तं जवति ? योजनत्रिज्ञागो धनोदधिवलयपरिमाणे प्रक्षेप्यः, घनवातवलये गव्यूतं, तनुवात-  
वलये गव्यूतस्य त्रिज्ञागः । एतावच्चाधोऽधः प्रतिपृथिवि तावत्प्रक्षेप्यं यावत्सप्तमनरकपृथिवीति ॥ २४५ ॥

साम्प्रतमित्थं प्रक्षेपे प्रतिपृथिवि यावद्घनोदध्यादिवलयानां विष्कम्भपरिमाणं जवति तावन्निर्दिदिङ्गुराह—

बच्च तिज्ञागा पलणा, य पंच वलयाए जोअणपमाणं । एगं वारस ज्ञागा, सत्त कमा वीयपुढवीए ॥ २४६ ॥

व्याख्या—द्वितीयस्यां शर्कराप्रज्ञाप्रिधानायां पृथिव्यां वलयानां-धनोदध्यादिवलयानां क्रमात्-क्रमेण योजनप्रमाण-

मिदं विष्कम्भे । तद्यथा—घनोदधिवलयस्य विष्कम्भपरिमाणं षड् योजनानि योजनस्य त्रिभागः । घनवातवलयस्य पादोनानि पञ्च योजनानि । तनुवातवलयस्यैकं योजनं सप्त च द्वादशत्रागा योजनस्य । किमुक्तं प्रवति ? एकं योजनं द्वे गव्यूते गव्यूतस्य च त्रिभाग इति ॥ ३४६ ॥

जोश्चाणसत्ततित्रागूणं पंच एगं च वलयपरिमाणं । बारस त्रागाश्च उ, तद्व्याए जहकमं नेयं ॥३४७॥  
 व्याख्या—तृतीयस्यां-वालुकाप्रज्ञानिधानायां पृथिव्यां वलयपरिमाणं-घनोदध्यादिवलयविष्कम्भपरिमाणं यथाक्रम-  
 मिदं ज्ञेयं, तद्यथा—घनोदधिवलयस्य विष्कम्भपरिमाणं त्रिभागोनानि सप्त योजनानि, घनवातवलयस्य परिपूर्णानि पञ्च  
 योजनानि, तनुवातवलयस्यैकं योजनमष्टौ च द्वादशत्रागा योजनस्य ॥ ३४७ ॥

सत्त सत्राया पंच उ, पञ्चणा दो जोयणा चउत्थ्रीए । घणउदहिमाइश्चाणं वलयाणमाणमेयं तु ॥ ३४८ ॥  
 व्याख्या—चतुर्थ्यां-पङ्कप्रज्ञायां पृथिव्यां घनोदध्यादीनां सम्बन्धिनां वलयानां विष्कम्भमधिकृत्य मानमेतद्यथाक्रम-  
 मवसेयं, तद्यथा—घनोदधिवलयस्य विष्कम्भपरिमाणं परिपूर्णानि सप्त योजनानि । घनवातवलयस्य सपादानि पादा-  
 न्यधिकानि पञ्च योजनानि । तनुवातवलयस्य पादोने द्वे योजने सप्त गव्यूतानीत्यर्थः ॥ ३४८ ॥

सत्तित्राग सत्त तह् अरु उठवलयाण माणमेयं तु । जोश्चाणमेगं बारस, त्रागा दस पंचमाए तहा ॥३४९॥  
 व्याख्या—पञ्चम्यां-धूमप्रज्ञायां पृथिव्यां वलयानां-घनोदध्यादिवलयानां यथाक्रमं विष्कम्भमानमेतत् । तद्यथा—

घनोदधिवलयस्य विष्कम्भमानं सत्रिजागानि-त्रिजागान्यधिकानि सप्त योजनानि । घनवातवलयस्यार्धषष्ठानि योजनानि  
सार्धानि पञ्च योजनानीत्यर्थः । तनुवातवलयस्यैकं योजनं दश च षादशजागा योजनस्य ॥ ३४ए ॥

अथ तिजागूणांश्च वलयमाणं तु । ठ्ठीए जोश्रणं तद्, वारस जागा य इकारा ॥ ३५० ॥  
व्याख्या—षष्ठ्यां पृथिव्यां-तमःप्रचान्निधानायां वलयमानं-घनोदध्यादिवलयविष्कम्भपरिमाणं यथाक्रममिदं, तद्यथा-  
घनोदधिवलयस्य विष्कम्भपरिमाणमष्टौ योजनानि त्रिजागोनानि । घनवातवलयस्य पादोनानि षड् योजनानि । तनुवा-  
तवलयस्य योजनमेकमेकादश च षादशजागा योजनस्य ॥ ३५० ॥

अथ य ठच्चिय तु त्रि य, घणोदहीमाइयाण माणं तु । सत्तममहि ए नेयं, जहासंखेण तिण्हं पि ॥ ३५१ ॥

व्याख्या—सप्तम्यां तमस्तमःप्रजायां पृथिव्यां त्रयाणां घनोदध्यादीनां-घनोदधिप्रचृतिवलयानां विष्कम्भमधिकृत्य  
मानं-प्रमाणमिदं यथासङ्ख्येन ज्ञेयं, तद्यथा—घनोदधिवलयस्य परिपूर्णान्यष्टौ योजनानि । घनवातवलयस्य षड् योज-  
नानि । तनुवातवलयस्य द्वे योजने । एवं च सति रत्नप्रजायाः पृथिव्याः सर्वासु दिक्षु तिर्यग्घादशत्रियोजनैरलोकः ।  
द्वितीयस्यास्त्रिजागोनैस्त्रयोदशत्रियोजनैः । बालुकाप्रजायाः सत्रिजागैस्त्रयोदशत्रियोजनैः । पङ्कप्रजायाश्चतुर्दशत्रियोजनैः ।  
धूमप्रजायास्त्रिजागोनैः पञ्चदशत्रियोजनैः । तमःप्रजायाः सत्रिजागैः पञ्चदशत्रियोजनैः । तमस्तमःप्रजायाः परिपूर्णैः षोड-  
शत्रियोजनैरिति ॥ ३५१ ॥



आह—किमेतासु धर्मादिषु पृथिवीषु सर्वत्र नरकावासाः सन्ति, आहोस्विन्न ? उच्यते—न सर्वत्र हि षोडशिरिं सहस्सं, सखा बावन्न सत्तममहीए। एयं निरयविहूणं, सेसेसु निरंतरा निरया ॥ ३५३ ॥  
 व्याख्या—षष्ठीं पृथिवीं यावदेकैकस्याः पृथिव्या अध उपरि च प्रत्येकं योजनसहस्रं, सप्तमपृथिव्यात्ममत्तमः प्रजाया अध उपरि च प्रत्येकं सार्धानि विपञ्चाशद्योजनसहस्राणि, एतावत्प्रमाणं क्षेत्रं नरकविहीनं । शेषेषु तु क्षेत्रविभागेषु प्रायो निरन्तरा नरका नरकनिवासाः ॥ ३५३ ॥

ते च प्रस्तटरूपतया, प्रस्तटा नाम वेदमन्त्रमिकाकटपा नरकावासपङ्क्तयः, ततः साम्प्रतं धर्मादिषु पृथिवीषु यथा-  
 क्रमं प्रस्तटसङ्ख्यामाह—

तेरिक्कारस नव सत्त पंच तिननेव हुंति इक्को य । परथरुसंखा एसा, सत्तसु वि क्रमेण पुढत्रीसु ॥ ३५३ ॥  
 व्याख्या—सप्तस्वपि पृथिवीषु क्रमेणैषा प्रस्तटसङ्ख्या, तद्यथा—प्रथमायां पृथिव्यां त्रयोदश, द्वितीयस्यामंकादश, तृतीयस्यां नव, चतुर्थ्यां सप्त, पञ्चम्यां पञ्च, षष्ठ्यां त्रयः, सप्तम्यामंका इति । एतं च प्रस्तटाः सर्वेऽपि प्रत्येकं सहस्रं य-  
 प्रमाणोद्भूयाः । तथाहि—योजनसहस्रमेकमधस्ताद्घनपृथिवीरूपं पीठं, योजनसहस्रं मध्ये शुषिरं, योजनसहस्रमुपरि मंको-  
 चतश्चद्विकान्तं यावदिति ॥ तथा चाह—“हिठा घणा सहस्सं, उत्पि संकोअउं सहस्सं तु । मंसे महम्म मुमिग. निन्नि  
 सहस्सूसिआ निरया ॥ १ ॥” सुगमा ॥ ३५३ ॥

सम्प्रति सर्वासु पृथिवीषु प्रस्तटान्तरपरिमाणमधिधित्सुराह—

विसहस्सूणा पुढवी, सगपयेरेहिं तिसहस्सगुणिएहिं । ऊणा रूवूण णियपयरचाइआ पत्थंन्तरयं ॥१५४॥  
व्याख्या—एकैका पृथिवी बाह्यपरिमाणमधिकृत्य विसहस्रोना-योजनसहस्रघ्यहीना क्रियते, अधोपरि च प्रत्येकं योजनसहस्रं नरकहीनत्वात् । ततो यत्र पृथिव्यां यावन्तः प्रस्तटाः सा विसहस्रोना तावन्निः प्रस्तटैस्त्रिसहस्रगुणितैरुना कर्तव्या । ततः स्वप्रस्तटै रूपोनैर्जागो ह्रियते, जागे हते सति यदागच्छति तत् प्रस्तटस्य प्रस्तटस्यान्तरमवगन्तव्यं । अथ कस्मात् प्रस्तटैरकरूपोनैर्जागो ह्रियते, न संपूर्णैः ? लच्यते—इह प्रस्तटानामन्तरमवगन्तुमिष्टं, अन्तराणि च सर्वत्रापि रूपोनानि भवन्ति, यथा चतसृणामडुलीनामन्तराणि त्रीण्येव भवन्ति, ततो रूपोनैः स्वप्रस्तटैर्जागो ह्रियते । सम्प्रत्येत-  
देव करणं प्रतिपृथिवि जाव्यते—रत्नप्रजाया बाह्यमशीतियोजनसहस्राधिकं योजनलक्षं, तच्चोपरितनेनाधस्तनेन च योजनसहस्रेण हीनं क्रियते, जातमष्टसप्ततिसहस्राधिकं लक्षं, तत एतस्मान्नयोदश प्रस्तटास्त्रिसहस्रगुणिताः सर्वसङ्ख्ययै-  
कोनचत्वारिंशत्सहस्ररूपा अपनीयन्ते, ततः स्थितमेकोनचत्वारिंशत्सहस्राधिकं लक्षं, तस्य रूपोनैः प्रस्तटैर्घादशत्रिंशत्जागो ह्रियते, हते च जागे लब्धमेकादश योजनसहस्राणि पञ्च शतानि त्र्यशीत्यधिकानि ११५७३, शेषं च तिष्ठतीदं ४ । अस्योच्यस्यापि चतुर्धैरपवर्तने लब्धो योजनत्रिंशत्सहस्राणि, एतावत्प्रमाणं रत्नप्रजायां प्रस्तटानां परस्परमन्तरं । तथा चोक्तम्—“तेसीया पंच सया, इक्कारस चैव जोअणसहस्सा । रथणाए पत्थंन्तरमेगो वि अ जोअणतिजागो ॥ १ ॥” शर्कराप्रजाया बाह्यं घात्रिंशत्सहस्राधिकं लक्षं, तच्चोपरितनेनाधस्तनेन च योजनसहस्रेण हीनं क्रियते, जातं त्रिंशत्स-



मन्तरं । उक्तं च—“गावठसयं सोढस, सहस्स पंकाए दो तिजागा य । अद्दाइजा सयाइं, पणवीससहस्स धूमाए ॥१॥” तमःप्रजाया नाहृदयं पोरुशसहस्राधिकं योजनदण्डं, तच्चोपरितनेनाधस्तनेन च योजनसहस्रेण रहितं जातं चतुर्दशसहस्राधिकं दण्डं, तत एतस्मात्स्वप्रस्तटास्त्रयस्त्रिसहस्रगुणिताः सर्वसङ्ख्याया नव सहस्राः शोध्यन्ते, जातं पञ्चसहस्राधिकं दण्डं, तस्य स्वप्रस्तटैरेकरूपोनैर्घान्यामित्यर्थः, जागो द्वियते, दब्धानि विपञ्चाशत्सहस्राणि पञ्च शतानि ५१५०० । एतावत्तमः प्रजायां प्रस्तदानां परस्परमन्तरं । तथा चोक्तं—“वावन्न सहस्राइं, पंचेव हवंति जोअणसयाइं । पत्थरुमंतरमेयं, तु षष्ठुढवीइ नेयवं ॥ १ ॥” सप्तम्यां तु पृथिव्यामेक एव प्रस्तट इति न तत्र प्रस्तटान्तरसंभवः ॥ १५४ ॥

सम्प्रति प्रतियुथिवि नरकावासानां सामस्त्येन सङ्ख्यामन्निधित्पुराह—

तीसा य पन्नवीसा, पनरस दस चेव तिन्नि य हवंति । पंचूण सयसहस्सं, पंचेव अणुत्तरा निरया ॥१५५॥

व्याख्या—प्रथमायां रत्नप्रजायां पृथिव्यां त्रिशतसहस्राणि नरकावासानां ३०००००० । द्वितीयस्यां पञ्चविंशति । शतसहस्राणि ३५००००० । तृतीयस्यां पञ्चदश १५००००० । चतुर्थ्यां दश १०००००० । पञ्चम्यां त्रीणि ३०००००० । षष्ठ्यां पञ्चोनं शतसहस्रं एणएणए । सप्तम्यां पञ्चेव ५ अनुत्तराः सर्वाधोवर्तिनो नरकावासाः । ते चैवं—पूर्वस्यां दिशिः काखतासा नरकावासोऽपरस्यां दिशि महाकाळो दक्षिणस्यां रोरुक उत्तरस्यां महारोरुको मध्येऽप्रतिष्ठानः । उक्तं च—“पुबेण होइ काळो, अवरेणं अप्पइठ महकाळो । रोरु दाहिणपासे उत्तरपासे महारोरु ॥ १ ॥” अत्रैवमहरथो जना—

“आप्पइठ सि” अप्रतिष्ठस्याप्रतिष्ठानस्य मध्यवर्तिनो नरकावासस्य पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि कालोऽपरस्यां दिशि महाकालो दक्षिणस्यां दिशि शेरुक उत्तरस्यां दिशि महारोरुक इत्यादि ॥ १५५ ॥

सम्प्रति कियन्त आवलिकाप्रविष्टाः कियन्तः पुष्पावकीर्णका इति प्रतिपिपादयिषुः प्रथमतः प्रतरे प्रतरे दिशि वि-  
दिशि च प्रत्येकं यावन्त आवलिकाप्रविष्टास्तावतो निरूपयति—

रयणाए पढमपथरे, दिसि दिसि एगूणवन्न नरयाड । विदिसासेही ए पुणो अरुयाला इंदउ मझे ॥१५६॥  
निश्याइसु पयरेसु दिसासु विदिसासु हीयमाणेणं । इक्किंकेणं पथरे, अउणावन्ने दिसिसु चउरो ॥१५७॥

व्याख्या—रत्नप्रज्ञायां प्रथमपृथिव्यां प्रथमे प्रसृष्टे दिशि दिश्यैकैकस्यां दिश्येकोनपञ्चाशन्नरका नरकावासाः । विदि-  
कृश्रेणामैकैकस्यां विदिज्ञाविन्यां श्रेणवष्टाचत्वारिंशन्नरकावासाः । तासां च दिग्विदिग्नाविनीनां श्रेणीनां मध्य इन्द्र-  
को नरकेन्द्रकः । द्वितीयादिषु तु प्रतरेषु दिक्षु विदिक्षु च प्रत्येकमैकैकेन नरकावासेन हीयमाना नरकावासश्रेणयो वेदितव्याः,  
तद्यथा—द्वितीये प्रसृष्टे चतसृष्वपि दिक्षु प्रत्येकमष्टचत्वारिंशन्नरकावासाः, विदिक्षु प्रत्येकं सप्तचत्वारिंशत् । तृतीये  
प्रसृष्टे चतसृषु दिक्षु प्रत्येकं सप्तचत्वारिंशत्, विदिक्षु प्रत्येकं षट्चत्वारिंशदित्येवं तावद्वक्तव्यं यावदेकोनपञ्चाशत्तमे  
प्रसृष्टे दिक्षु-पूर्वादिषु प्रत्येकमैकैकनरकावासजावेन सर्वसङ्ख्याया चत्वारो नरकावासाः, विदिक्षु च तत्रैकोऽपि नरकावासो  
न समस्ति, मध्ये च तत्राप्यप्रतिष्ठानात्रिधो नरकेन्द्रक इति सर्वसङ्ख्याया तत्र पञ्च नरकावासाः । सर्वेऽपि च प्रसृष्टेषु  
प्रत्येकं मध्य एकैको नरकेन्द्रकः, तन्नामानि चामूनि, तद्यथा—रत्नप्रज्ञायां पृथिव्यां प्रथमे प्रसृष्टे नरकेन्द्रकः सीमन्तको

द्वितीये रोरुकस्तृतीये त्रान्तश्चतुर्थे उद्भान्तः पञ्चमे संत्रान्तः षष्ठेऽसंत्रान्तः सप्तमे वित्रान्तोऽष्टमे तप्तो नवमे शीतो दशमे  
 वक्रान्त एकादशेऽवक्रान्तो द्वादशे विक्रान्तत्रयोदशे रोरुकः । शर्कराप्रजायां प्रथमे प्रस्तटे स्तनितो द्वितीये स्तनकस्तृतीये  
 मनकश्चतुर्थे वनकः पञ्चमे घटः षष्ठे संघट्टः सप्तमे जिह्वोऽष्टमेऽपजिह्वो नवमे लोलो दशमे लोलावर्त एकादशे स्तनलो-  
 लुपः । बालुकाप्रजायां प्रथमे प्रस्तटे तप्तो द्वितीये तपितस्तृतीये तपनश्चतुर्थे तापनः पञ्चमे निदाघः षष्ठे प्रञ्चलितः सप्तमे  
 उज्ज्वलितोऽष्टमे संज्वलितो नवमे संप्रज्वलितः । पङ्कप्रजायां प्रथमे प्रस्तटे अारः द्वितीये तारस्तृतीये मारश्चतुर्थे वर्चः  
 पञ्चमे तमकः षष्ठे खाटखटः सप्तमे खटखटः । धूमप्रजायां प्रथमे प्रस्तटे खादः द्वितीये तमकस्तृतीये जषश्चतुर्थेऽन्धः पञ्च-  
 मे तिमिश्रः । तमःप्रजायां प्रथमे प्रस्तटे हिमो द्वितीये वार्दलस्तृतीये लव्वकः । सप्तम्यामप्रतिष्ठानः । तथा चैतदर्थसंत्रा-  
 हिका इमा गाथाः—“सीमंततत्त्व पढमो, वीळं पुण रोरुअ त्ति नायवो । जतो जणत्थ तइळं, चजत्थळं होइ उप्रंतो  
 ॥ १ ॥ संजंतमसंजंतो, विप्लंतो चैव सत्तमो निरळं । अछमळं तत्तो पुण, नवमो सीळं त्ति नायवो ॥ २ ॥ वक्कंतमवक्कंतो,  
 विक्कंतो चैव रोरुळं निरळं । पढमाए पुढवीए, तेरस निरइंदया एए ॥ ३ ॥ अणिए अणए य तहा, मणए वणए य होइ  
 नायवो । घट्टे तह संघट्टे, जिण्णे अवजिण्णए चैव ॥ ४ ॥ लोले लोलावत्ते, तहेव अणलोळुए य बोधवें । वीयाए पुढवीए,  
 इक्कारस इंदया एए ॥ ५ ॥ तत्तो तविळं तवणो, य तावणो पंचमो निदाघो य । ठणो पुण पज्जलिळं, उज्जलिळं सत्तमो  
 निरळं ॥ ६ ॥ संजलिळं अछमळं, संपज्जलिळं य नवमळं ञणिळं । तइआए पुढवीए, एए नव हुंति निरइंदा ॥ ७ ॥  
 आरे तारे मारे, वच्चे तमए य होइ नायवें । खामखने य खरुखने, इंदयनिरया चजत्थीए ॥ ८ ॥ खाए तमए य तहा,

जसे य अंधे य तहय तिमिसे य । एए पंचमपुढवीएँ पंच निरइंदया हुंति ॥ ए ॥ हिमवद्वल्लक्षके, तिमि उ निरइंदया उ ठगीए । इको य सत्ताए बोधवो अपइछाणो ॥ १० ॥” ॥ १५६-१५७ ॥

सत्तममहीए इको, पयरो तत्तो उ उवरि पुढवीसुं । इगडुगतिगाइवुही जा रथणाए अउणवन्ना ॥ १५८ ॥

व्याख्या—सप्तम्यां पृथिव्यामेकः प्रतरः । स च पश्चानुपूर्व्यां प्रथमः । तस्मिन्नैकस्यां दिश्यैको नरकावासः, विदिशि त्वेकस्यामथेकोऽपि नरकावासो न समस्ति । तथा चोक्तं—“इच्छिको य दिसासुं, मझे निरउं उ अ अपइछाणो । विदिशि निरयविहूणं, तं पयरं पंचगं जाण ॥ १ ॥” अत्र पञ्चकमिति पञ्चपरिमाणं, तत उपरितनीपु पृथिवीपु प्रस्तटेपु क्रमेण दिक्षु विदिक्षु चैकत्रिकादिवृद्धिस्तावदवसेया यावज्जलप्रभायां पृथिव्यां सर्वांन्तिमे पूर्वांनुपूर्व्यां प्रथमे प्रस्तट एकैकस्यां दिशि नरकावासा एकोनपञ्चाशत् । उपलक्षणमेतत्, एकैकस्यां विदिश्यष्टाचत्वारिंशत् । इयमत्र जावना—पश्चानुपूर्व्यां दिक्षु । चतुर्थप्रस्तटे त्रयस्त्रयो विदिक्षु, चत्वारश्चत्वारो दिक्षु । एवं दिक्षु विदिक्षु च प्रत्येकं प्रतिप्रस्तटमैकैकनरकावासवृद्धिस्तावदवगन्तव्या यावदेकोनपञ्चाशत्तमे प्रस्तटे दिक्षु प्रत्येकमेकोनपञ्चाशत् विदिश्यष्टाचत्वारिंशत्तमेकैकनरकावासवृद्धिस्तावदवगन्तव्या यावदेकोनपञ्चाशत्तमे प्रस्तटे दिक्षु प्रत्येकं प्रतिप्रस्तटमैकैकनरकावासा इति ॥ १५८ ॥

इष्टपयरस्स संखा, अछगुणा तिरहिआ जवे संखा ।

व्याख्या—ऽष्टस्य विवक्षितस्य प्रतरस्यैकस्यां दिशि या नरकावाससङ्ख्या साऽष्टत्रिगुण्यते, गुणिता सती; त्रिरहिता  
 त्रिरूपरहिता तस्मिन् विवक्षिते प्रतरे भवति सकलदिग्विदिगतावलिकाप्रविष्टनरकावाससङ्ख्या । यथा रत्नप्रज्ञायां पृथिव्यां  
 प्रथमे प्रस्तटे एकस्यां दिशि नरकावाससङ्ख्येकोनपञ्चाशत्, साऽष्टत्रिगुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि द्विनवत्यधिकानि  
 ३९२, तानि त्रिरहितानि क्रियन्ते, जातानि त्रीणि शतान्येकोननवत्यधिकानि ३८९ । एतावन्तो रत्नप्रज्ञायां प्रथमे प्रस्तटे  
 सकलदिग्विदिगतावलिकाप्रविष्टा नरकावासाः । तथा द्वितीये प्रस्तटे एकस्यां दिशि नरकावासा अष्टाचत्वारिंशत् ४८,  
 साऽष्टत्रिगुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि चतुरशीत्यधिकानि ३८४, तानि त्रिरूपहीनानि क्रियन्ते स्थितानि शेषाणि त्रीणि  
 शतान्येकाशीत्यधिकानि ३८१ । एतावन्तो द्वितीये प्रस्तटे आवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः । एवं शेषेष्वपि प्रस्तटेषु प्रत्येकं  
 जावनीयं यावदेकोनपञ्चाशत्तमे प्रस्तटे एकस्यां दिश्येको नरकावासः, सोऽष्टत्रिगुण्यते, जाता अष्टौ, ते त्रिरूपहीनाः  
 क्रियन्ते, स्थिताः शेषाः पञ्च । एतावन्तस्तत्रावलिकाप्रविष्टा नरकावासाः ॥

सम्प्रति समस्तपृथिवीगतानामावलिकाप्रविष्टानां नरकावासानां परिज्ञानाय करणं विबद्धुः प्रथमतो मुखचूर्मीःप्रतिपादयति—  
**पढमो मुहसंतिमळ, चूमिं तेसिं मुणसु संखं ॥ ३५ए ॥**

व्याख्या—प्रथमः प्रथमप्रतरगतो नरकावाससमुदायो मुखं, पश्चानुपूर्व्यां तस्य मुखस्थानवर्तित्वात् । अन्तिमः सर्वा-  
 न्तिमप्रतरगतो नरकावाससमुदायो चूमिः, पश्चानुपूर्व्यां तस्यादिच्छत्त्वात् । ततः सम्प्रति तयोर्मुखचूर्म्योः सङ्ख्यापरि-  
 माणं शृणु ॥ ३५ए ॥



तदेवाह—

सीमंतयनरंद्दय, पढमे पयरस्मि होइ संखाउ । तिन्नि सय अउणनउयां, निरयां तह अंतिमे पंचा॥१६०॥

व्याख्या—सीमन्तकनरकेन्द्रके सीमन्तकनरकेन्द्रकोपलक्षिते प्रथमे प्रतर इयं नरकावाससङ्ख्या भवति । तद्यथा—  
त्रीणि शतान्येकोनवत्यधिकानि ३८९ । अन्तिमे सर्तीन्तिम एकोनपञ्चाशत्तमे प्रस्तटे सर्वसङ्ख्याया नरकाः पञ्च ॥ १६० ॥

तदेवं मुखचूमीः प्रतिपाद्य सम्प्रति तन्निबन्धनं करणं प्रतिपादयति—

मुहचूमिसमासं, पयरेहिं गुणं तु होइ सबधणं ।

व्याख्या—मुखचूम्योः समास एकत्र मीलनं, ततस्तस्यार्धं क्रियते, ततस्तत्प्रतरैः समस्तप्रतरसङ्ख्या गुण्यते, ततः सर्व-  
धनं समस्तप्रतरगतावल्लिकाप्रविष्टनरकावासपरिमाणं भवति । तत्र मुखं त्रीणि शतान्येकोनवत्यधिकानि ३८९, चूमिः  
पञ्च, एतयोः समासे जातानि त्रीणि शतानि चतुर्नवत्यधिकानि ३९४, तेषामर्धे सप्तनवतं शतं १९७, तत्समस्तप्रतरसङ्ख्य-  
यैकोनपञ्चाशद्रूपया गुण्यते, जातानि त्रिपञ्चाशदधिकानि षष्वतिशतानि ९६१३, एतावन्तः समस्तासु पृथिवीष्ववलि-  
काप्रविष्टा नरकावासाः, एतद्व्यतिरिक्ताश्च शेषाः पुष्पावकीर्णकाः ॥

तथा चाह—

तेवन्नहिया ठस्सय, नव चेव सहस्स सबधणं ॥ १६१ ॥

आवद्विआगयनरथा, इतिश्रमिच्छा उ सधपुढवीसु । तेहिं विहूणा सधे, सेसा पुष्पावकिन्नाड ॥ १६१ ॥  
व्याख्या—इयं सार्धाऽपि गाथा सुगमा ॥ १६१—१६१ ॥

सम्प्रति शेषाणां पुष्पावकीर्णानां परिमाणमाह—

एवं पद्मगाणं, तेसीद्दहवंति सयसहस्सांद् । नउद्द तहा य सहस्सा, तिन्रि सया चैव सीयाला ॥ १६३ ॥  
व्याख्या—इह सर्वासु पृथिवीषु सर्वसङ्ख्या नरकावासाश्चतुरशीतिशतसहस्राणि भवन्ति, तत्रावलिकाप्रविष्टा नरका-  
वासाः यणवतिशतानि त्रिपञ्चाशदधिकानि तानि चेत्युथक् क्रियन्ते तत एवं सति शेषाणां प्रकीर्णकानां त्र्यशीतिशतसहस्राणि  
नवतिः सहस्राणि त्रीणि शतानि सप्तचत्वारिंशदधिकानि भवन्ति ७३९०३४९ । सम्प्रति प्रागुक्तमेव कारणं प्रतिपृथिव्या-  
वलिकाप्रविष्टनरकावाससङ्ख्याननाय जाव्यते—तत्र प्रथमतो मुखभूमयः प्रदर्श्यन्ते—तत्र प्रथमायां रत्नप्रजायां मुखं त्रीणि  
शतान्येकोनवत्यधिकानि ३७९, भूमिर्द्वे शते त्रिनवत्यधिके १९३ । शर्कराप्रजायां मुखं द्वे शते पञ्चाशीत्यधिके १७५,  
भूमिर्द्वे शते पञ्चोत्तरे १०५ । वालुकाप्रजायां मुखं सप्तनवतं शतं १९९, भूमिस्त्रयस्त्रिंशं शतं १३३ । पङ्कप्रजायां मुखं  
पञ्चविंशत्यधिकं शतं ११५, भूमिः सप्तसप्ततिः ९९ । धूमप्रजायां मुखमेकोनसप्ततिः ६९, भूमिः सप्तत्रिंशत् ३९ । तमःप्रजायां  
मुखमेकोनत्रिंशत् १९ भूमिस्त्रयोदश १३ । उक्तं च—“तिन्नि सय अजणनउया, दो तेणउआ य हुंति पढमाए । दो

१ रत्नप्रमायां त्रयोदश प्रस्रटास्त एकोनाः क्रियन्ते, जाता द्वादश १२ त अष्टभिर्गुण्यन्ते, जाता षण्णवतिः ९६, एषा मुखात् ३८९  
लक्षणाद्विशोधयते, तिष्ठति २९३ भूमिः ।

सय पंचासीया, पंचोत्तर डुन्नि विद्याए ॥ १ ॥ सत्ताणउअं च सयं, तितीस सयं च पणवीसं । सत्तत्तरि अउण-  
 सय सत्तत्तीसा य गुणतीसा ॥ २ ॥ “तेरस मुहचूमीठ” इति । सम्प्रति करणचावना क्रियते—तत्र रत्नप्रज्ञायां मुखमे-  
 त्तरि, सत्तत्तीसा य गुणतीसा ॥ २ ॥ “तेरस मुहचूमीठ” इति । सम्प्रति करणचावना क्रियते—तत्र रत्नप्रज्ञायां मुखमे-  
 कोननवत्यधिकं शतत्रयं ३०९, अूमिदं शते त्रिनवत्यधिके ३९३, तयोः समासे जातानि षट् शतानि द्व्यशीत्यधिकानि  
 ६०२ । तेषामर्थं त्रीणि शतान्येकचत्वारिंशदधिकानि ३४१ । तानि स्वप्रतरैस्त्रयोदशत्रिगुण्यन्ते, जातानि चतुश्चत्वारिं-  
 शत्तानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि ४४३३ । एतावन्तः सर्वसङ्ख्या रत्नप्रज्ञायामवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः, शेषास्तु पुष्पाव-  
 कीर्णकाः; ते चैकोनत्रिंशद्द्वयाणि पञ्चनवतिः सहस्राणि पञ्च शतानि सप्तपथ्यधिकानि ३९९६९ । तथा चोक्तं—“सत्तच्छी  
 पंच सया, पणनउइ सहस्स लरक गुणतीसं । रयणाए सेढिगया, चोयालसया उ तितीसा ॥ १ ॥” शर्कराप्रज्ञायां मुखं  
 द्वे शते पञ्चाशीत्यधिके २०९, अूमिदं शते पञ्चोत्तरे २०९, तयोः समासे जातानि नवत्यधिकानि चत्वारि शतानि ४९०,  
 तेषामर्थं द्वे शते पञ्चचत्वारिंशदधिके ३४९, ते स्वप्रतरैरेकादशत्रिगुण्यन्ते, जातानि पञ्चनवत्यधिकानि पञ्चिंशतिशतानि  
 ३६९९, एतावन्तः शर्कराप्रज्ञायां सर्वसङ्ख्याऽऽवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः । एतद्द्वयतिरिक्ताः शेषाः पुष्पावकीर्णकाः; ते  
 च चतुर्विंशतिल्लयाणि सप्तनवतिः सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चाधिकानि ३४९३०५ । उक्तं च—“सत्ताणउइ सहस्सा,  
 चतुर्विंशतिल्लयाणि सप्तनवतिः सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चाधिकानि ३४९३०५ ॥ १ ॥” बालुकाप्रज्ञायां मुखं सप्तनवतं  
 चतुर्विंशतिल्लयाणि सप्तनवतिः सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रिंशदधिकानि ३३०, तेषामर्थं पञ्चपथ्य-  
 शतं १९९, अूमिस्त्रयस्त्रिंशं शतं ३३३, तयोः समासे जातानि त्रीणि शतानि त्रिंशदधिकानि ३३०, एतावन्तः सर्वसङ्ख्याया  
 धिकं शतं १६९, तन्नवतिः स्वप्रतरैर्गुण्यन्ते, जातानि पञ्चाशीत्यधिकानि चतुर्दश शतानि १४०५, एतावन्तः सर्वसङ्ख्याया

बाहुकाप्रचायामावलिकाप्रविष्टा नरकावासाः । एतद्व्यतिरिक्ताः शेषाः पुष्पावकीर्णकाः, ते च चतुर्दश लक्षा अष्टानवतिः  
 सहस्राणि पञ्च शतानि पञ्चदशाधिकानि १४८९१५ । उक्तं च—“पंच सया पन्नरसा, अरुनउद् सहस्स लक्क चोद्दस य ।  
 तइयाए सेडिगया, पणसीया चोद्दस सया उ ॥ १ ॥” पङ्कप्रचायां मुखं पञ्चविंशत्यधिकं शतं १२५, जूमिः सप्तसप्ततिः ७७,  
 तयोः समासे जाते षे शते ष्युत्तरे २०३, तयोरर्धमेकोत्तरं शतं १०१, तत्स्वप्रतरैः सप्तत्रिगुण्यते, जातानि सप्त शतानि  
 सप्तोत्तराणि ७०७, एतावन्तः पङ्कप्रचायामावलिकाप्रविष्टा नरकावासाः । एतद्व्यतिरिक्ताः शेषाः पुष्पावकीर्णकाः ते च नव  
 लक्षाणि नवनवतिः सहस्राणि षे शते त्रिनवत्यधिके ९९५९३ । उक्तं च—“तेणउआ डुन्नि सया, नवनवद् सहस्स नव  
 य लक्का य । पंकाए सेडिगया, सत्त सया हुंति सत्तहिआ ॥ १ ॥” धूमप्रचायां मुखमेकोनसप्ततिः ६९, जूमिः सप्तत्रिंशत्  
 ३७, तयोः समासे जातं पचुत्तरं शतं १०६, तस्यार्धं त्रिपञ्चाशत् ५३, सा स्वप्रतरैः पञ्चत्रिगुण्यते, जाते षे शते पञ्च-  
 पत्यधिके २६५, एतावन्तः सर्वसङ्ख्या धूमप्रचायामावलिकाप्रविष्टा नरकावासाः । एतद्व्यतिरिक्ताः शेषाः पुष्पावकीर्णकाः,  
 ते च षे लक्षे नवनवतिः सहस्राणि सप्त शतानि पञ्चत्रिंशदधिकानि २९९७३५ । उक्तं च—“सत्त सया पण्णीसा, नव-  
 नउद्द सहस्स दो अ लक्का य । धूमाए सेडिगया, पन्नठा दो सया हुंति ॥ १ ॥” तमः प्रचायां मुखमेकोनत्रिंशत् २९,  
 जूमिस्त्रयोदश १३, तयोः समासे जाता द्विचत्वारिंशत् ४२, तस्या अर्धमेकविंशतिः २१, सा स्वप्रतरैस्त्रिगुण्यते, जाता  
 त्रिपष्टिः ६३, एतावन्तस्तमः प्रचायामावलिकाप्रविष्टा नरकावासाः । शेषाः पुष्पावकीर्णकाः, ते च नवनवतिसहस्राणि नव  
 शतानि षात्रिंशदधिकानि ९९९३२ । उक्तं च—“नवनउद्द अ सहस्सा, नव चैव सया हुवंति वत्तीसा । पुढवीए उढीए,

पङ्कगणेश संखेवो ॥ १ ॥” एते चावलिकाप्रविष्टा नरकावासा वृत्तत्रयसचतुरस्रसंस्थानाः, पुष्पावकीर्णास्त्वेकसंस्थानाः, तत्रावलिकाप्रविष्टानां मध्य एकोनपञ्चाशदपीन्डका वृत्ता एव, ततोऽनन्तरं त्र्यस्रचतुरस्रवृत्तत्रयावृत्त्या तावदावतन्ते यावदावलिकापर्यन्तः । वृत्तादीनां च प्रतिपृथिवि परिमाणं देवेन्द्रनरकेन्द्रे प्रपञ्चितमिति नेह ज्ञेयः प्रपञ्च्यते, ग्रन्थगौरवञ्चयात् ॥ ३६३ ॥

### सप्तसु नरकेषु मुखजूमिसमासादियंत्रम् ।

	मुखम्	जूमिः	समासः	समासार्थं	प्रतरः	पंक्तिबद्धः	पुष्पावकीर्णकः	सर्वसंख्या
०	३८९	५	३९४	१९७	४९	९६१३	८३९०३४७	८४००००००
१	३८९	३९३	६८३	३४१	१३	४४३३	३९९११६७	३००००००
२	३८९	३०९	४९०	३४९	११	३६९९	३४९७३०९	३९०००००
३	१९७	१३३	३३०	१६९	९	१४८९	१४९८११९	१९०००००
४	१३९	७७	३०३	१०१	७	७०७	९९९२९३	१००००००
५	६९	३७	१०६	५३	५	३६९	३९९७३९	३००००००
६	३९	१३	४३	३१	३	६३	९९९३३	९९९९९
७	०	०	०	०	१	१	०	५

सम्प्रति नरकावासानामायामविष्कम्भोच्चत्वमाह—

अपश्याणो लस्कं, सेसा संखा व हुज्ज संखा वा । विखंजायामेणं, उच्चतं तिन्नि उ सहस्सा ॥ ३६४ ॥

व्याख्या—अप्रतिष्ठानः सप्तमपृथिव्यां सर्वमभ्यवर्ती पञ्चमो नरकावास आयामतो विष्कम्भतश्च 'प्रमाणहुज्जनिष्पन्नानां योजनानां लक्षं जवति, शेषास्तु नरकावासा आंयामतो विष्कम्भतश्च 'संखा व हुज्ज संखा व त्ति" पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् संख्यातयोजना वा जवेयुरसह्यातयोजना वा । उच्चैस्त्वं पुनः सर्वेषामपि त्रीणि सहस्राणि, तद्यथा—सहस्रमेकं पीठं, सहस्रं शुषिरं, सहस्रमुपरि स्तूपिकेति ॥ ३६४ ॥

तदेवमुक्तं नरकपृथिवीनां प्रमाणादि । साम्प्रतं नारकाणामवगाहना वाच्या । सा च द्विधा—जवधारणीया उत्तर-वैक्रिया च । एकैकाऽपि च द्विधा, तद्यथा—जघन्योत्कृष्टा च । तत्र प्रथमतो जवधारणीयामुत्कृष्टामाह—

जवधारणिज्जाहे सत्तमाए पंचेव धणुसज्झोसा । अरुद्धीण तडुवरि, नेअवा जाव रयणाए ॥ ३६५ ॥

व्याख्या—अधः सप्तम्यां नरकपृथिव्यां वर्तमानानां नारकाणामुत्कर्षतो जवधारणीया जवे जन्मनि धार्यत इति जव-धारणीया नारकजवधारयतां या स्वाप्ताविक्यवगाहना सा पञ्च धनुःशतानि जवति । ततस्तस्याः सप्तम्या उपरि षष्ठ्या-दिषु पृथिवीब्वर्धार्धहीना जवधारणीयोत्कृष्टावगाहना तावत्तस्या यावद्भ्रमज्जायां पृथिव्यां । सा चैवं—षष्ठ्यां पृथिव्या-मुत्कृष्टा जवधारणीया सार्धे द्वे धनुःशते, पञ्चम्यां पञ्चविंशत्यधिकं धनुःशतं, चतुर्थ्यां सार्धोनि द्वाषष्टिर्धनूंषि, तृतीयस्या-मेकत्रिंशज्जनूंष्येको हस्तः, द्वितीयस्यां पञ्चदश धनूंषि सार्धौ च द्वौ हस्तौ ॥ ३६५ ॥

प्रथमायां च पृथिव्यामेतदर्धे यत्परिमाणं भवति तत्स्वयमाह—

पठमाए पुढवीए, नेरइआणं तु होइ उच्चत्तं । सत्त धणु तिननि रयणी, ठच्चेत्र य अंगुलाइं तु ॥ २६६ ॥  
पठमाए पुढवीए, नेरइआणं तु होइ उच्चत्तं । सत्त धनूंषि त्रयो हस्ताः षट्

व्याख्या—प्रथमायां रत्नप्रचायां पृथिव्यां नारकाणामुत्कर्षतो भवधारणीयावगाहनोच्चत्वं सप्त धनूंषि त्रयो हस्ताः षट्  
चाङ्गुलानि ॥ २६६ ॥

तदेवमुक्ता सामान्यतः सप्तसु पृथिवीशूक्त्या भवधारणीयावगाहना । सम्प्रति तामेव प्रतिप्रस्तवं प्रतिपिपादयिषुः  
प्रथमतः प्रथमपृथिव्यामाह—

रयणाए पढमपयरे, हत्थतिगं देहउस्सयं जणियं । षण्पन्नंगुल सट्ठा, पयरे पयरे हत्तइ तुही ॥ २६७ ॥

रयणाए पढमपयरे, हत्थतिगं देहउस्सयं जणियं । सत्त धणु तिननि रयणी, ठच्चेत्र य अंगुला पुन्ना ॥ २६७ ॥  
जा तेरसमे पयरे, देहपमाणेण होइ एयं तु । सत्त धणु तिननि रयणी, ठच्चेत्र य अंगुला पुन्ना ॥ २६७ ॥

व्याख्या—रत्नप्रचायाः प्रथमे प्रतर उत्कर्षतो देहोद्भयो भवधारणीयावगाहनोच्चैस्त्वं जणितं तीर्थं करगणधरैर्हस्तत्रिकं  
त्रयो हस्ताः । तत ऊर्ध्वं प्रतरे प्रतरे वृद्धिर्भवति सार्धानि षट्पञ्चाशदङ्गुलानि षो हस्तौ सार्धानि चाष्टात्रङ्गुलानीत्यर्थः ।  
इत्थञ्चला च वृद्धिस्तावदवसेया यावन्नयोदशप्रस्तवं । तस्मिंश्च त्रयोदशे प्रस्तवे यथोक्तरूपया वृद्ध्या यदेहपरिमाणं भवति  
तत्साक्षाद्दर्शयति—“जा तेरसेत्यादि” यावन्नयोदशे प्रस्तवे देहप्रमाणं, सूत्रे तृतीया प्रथमांशे ज्ञेय्या प्राकृतत्वात्, नव-  
त्येतद्यदुत सप्त धनूंषि त्रयो हस्ताः षट् परिपूर्णान्यङ्गुलानि । अयमत्र चावार्थः—द्वितीये प्रस्तवे उत्कृष्टा भवधारणीया-  
वगाहना धनुरेकमेको हस्तः सार्धानि चाष्टाङ्गुलानि । तृतीये प्रस्तवे धनुरेकं त्रयो हस्ताः सप्तदशाङ्गुलानि । चतुर्थे

प्रस्तटे षे धनुषी ङौ हस्तौ सार्धमङ्गुलं । पञ्चमे प्रस्तटे त्रीणि धनूंषि दशाङ्गुलानि । षष्ठे प्रस्तटे त्रीणि धनूंषि ङौ हस्तौ सार्धान्यष्टादशाङ्गुलानि । सप्तमे प्रस्तटे चत्वारि धनूंष्येको हस्तस्त्रीणि चाङ्गुलानि । अष्टमे प्रस्तटे चत्वारि धनूंषि त्रयो हस्ताः सार्धान्येकादशाङ्गुलानि । नवमे प्रस्तटे पञ्च धनूंष्येको हस्तो विंशतिरङ्गुलानि । दशमे प्रस्तटे षड् धनूंषि सार्धानि चत्वार्यङ्गुलानि । एकादशे प्रस्तटे षड् धनूंषि ङौ हस्तौ त्रयोदशाङ्गुलानि । द्वादशे प्रस्तटे सप्त धनूंषि सार्धान्येकविंशतिरङ्गुलानि । त्रयोदशे प्रस्तटे सप्त धनूंषि त्रयो हस्ताः षट् परिपूर्णान्यङ्गुलानि ॥ ३६७-३६८ ॥

सम्प्रति शर्कराप्रज्ञायामाह—

सो चैव य बीज्याए, पढमे पयरम्मि होइ उत्सेहो । हृत्थतिअ तिन्नि अंगुल, पयरे पयरे य बुह्हीउ ॥ ३६९ ॥  
 व्याख्या—य एव प्रथमपृथिव्यां त्रयोदशे प्रस्तट उत्कर्षत उत्सेधो जणितो यथा सप्त धनूंषि त्रयो हस्ताः षट् चाङ्गुलानीति स, एव द्वितीयस्यां शर्कराप्रज्ञायां पृथिव्यां प्रथमे प्रतर उत्कर्षत उत्सेधो जवति । ततः प्रतरे प्रतरे वृश्चिरवसेया त्रयो हस्तास्त्रीणि चाङ्गुलानि । तद्यथा—द्वितीये जवधारणीयस्योत्कर्षत उत्सेधोऽष्टौ धनूंषि ङौ हस्तौ नव चाङ्गुलानि । तृतीये प्रस्तटे नव धनूंष्येको हस्तो द्वादश चाङ्गुलानि । चतुर्थे प्रस्तटे दश धनूंषि पञ्चदशाङ्गुलानि । पञ्चमे प्रस्तटे दश धनूंषि त्रयो हस्ता अष्टादशाङ्गुलानि । षष्ठे प्रस्तट एकादश धनूंषि ङौ हस्तावेकविंशतिरङ्गुलानि । सप्तमे प्रस्तटे द्वादश धनूंषि ङौ हस्तौ । अष्टमे प्रस्तटे त्रयोदश धनूंष्येको हस्तस्त्रीणि चाङ्गुलानि । नवमे प्रस्तटे चतुर्दश धनूंषि षट् चाङ्गुलानि । दशमे प्रस्तटे चतुर्दश धनूंषि त्रयो हस्ता नव चाङ्गुलानि ॥ ३६९ ॥



एकादशे च प्रस्तटे यथोक्त्या वृष्या यज्ञवति तत्साहास्रपदार्थयति—

इक्षारसमे पयरे, पन्नरस धणुयाइं दुन्नि रयणीड। बारस य अंगुलाइं, देहपमाणं तु विज्ञेयं ॥ ३९० ॥  
त्याख्या—द्वितीयस्यां शर्कराप्रजायां पृथिव्यामेकादशे प्रस्तटे देहप्रमाणं जवधारणीयशरीरप्रमाणमुत्कर्षतो विज्ञेयं  
पञ्चदश धनूंषि दौ च हस्तौ षादश चाङ्गुलानि ॥ ३९० ॥

अधुना वालुकाप्रजायामाह—

सो चैव य तद्ग्याए, पढमे पयरस्मि होइ उस्सेहो । सत्त रयणी उ अंगुल, उणवीसं सहबुद्धीए ॥ ३९१ ॥  
पयरे पयरे अ तहा, नवमे पयरस्मि होइ उस्सेहो । धणुआणि एगतीसं, इक्का रयणी य नायवा ॥ ३९२ ॥

व्याख्या—य एव द्वितीयस्यां शर्कराप्रजायामेकादशे प्रस्तटे जवधारणीयशरीरस्योत्कर्षत उत्सेध उक्तः पञ्चदश धनूंषि  
दौ हस्तौ षादश चाङ्गुलानि, स एव तृतीयस्यां वालुकाप्रजायां पृथिव्यां प्रथमे प्रतर उत्सेधो जवति । ततः प्रतरे प्रतरे  
वृद्धिः सप्त हस्ताः सार्धानि चैकोनविंशतिरङ्गुलानि । तद्यथा—द्वितीये प्रस्तटे सप्तदश धनूंषि दौ हस्तौ सार्धानि सप्ताङ्गु-  
लानि । तृतीये प्रस्तटे एकोनविंशतिर्धनूंषि दौ हस्तौ त्रीण्यङ्गुलानि । चतुर्थे प्रस्तटे एकविंशतिर्धनूंष्येको हस्तो सार्धानि  
षाविंशतिरङ्गुलानि । पञ्चमे प्रस्तटे त्रयोविंशतिर्धनूंष्येको हस्तोऽष्टादश चाङ्गुलानि । षष्ठे प्रस्तटे पञ्चविंशतिर्धनूंष्येको हस्तः  
सार्धानि त्रयोदशाङ्गुलानि । सप्तमे प्रस्तटे सप्तविंशतिर्धनूंष्येको हस्तो नव चाङ्गुलानि । अष्टमे प्रस्तटे एकोनत्रिंशत्तनूंष्येको

हस्तः सार्धानि चत्वार्यङ्गुलानि । नवमे प्रस्तटे यथोक्तरूपया वृद्ध्या यद्भवति, तत्साक्षादजिदधति—“नवमे इत्यादि” नवमे प्रतरे जवत्युत्कर्षतो जवधारणीयस्योत्सेध एकत्रिंशच्चनून्व्येकश्च परिपूर्णो हस्तः ॥ १७१-१७२ ॥

सम्प्रति पङ्कप्रजायामाह—

सो चैव चउत्थीए, पढमे पयरम्मि होइ उत्सेहो । पंच धणु वीस अंगुल, पयरे पयरे य बुह्ठी अ ॥ १७३ ॥  
जा सत्तमए पयरे, नेरइआणं तु होइ उत्सेहो । वासठी धणुआइं, दुन्नि अ रयणी अ बोधवा ॥ १७४ ॥

व्याख्या—य एव वालुकाप्रजायां नवमे प्रस्तटे जवधारणीयस्योत्कर्षत उत्सेध उक्त एकत्रिंशच्चनून्व्येको हस्त इति, स एव चतुर्थी पङ्कप्रजायां प्रथमे प्रस्तटे जवत्युत्कर्षत उत्सेधः । ततः प्रतरे प्रतरे वृद्धिर्भवति पञ्च धनूंषि विंशतिरङ्गुलानि, सा च तावदेदितव्या यावत्सप्तमं प्रतरं । सा चैवं—द्वितीये प्रस्तटे उत्कर्षतो जवधारणीयस्योत्सेधः षट्त्रिंशच्चनून्व्येको इस्तो विंशतिरङ्गुलानि । तृतीये प्रस्तटे एकचत्वारिंशच्चनूंषि द्वौ हस्तौ षोडशान्गुलानि । चतुर्थे प्रस्तटे षट्चत्वारिंशच्चनूंषि त्रयो हस्ता षादशान्गुलानि । पञ्चमे प्रस्तटे विपञ्चाशच्चनूंष्यष्टावङ्गुलानि । षष्ठे प्रस्तटे सप्तपञ्चाशच्चनूंष्येको हस्तश्चत्वार्यङ्गुलानि । सप्तमे प्रस्तटे यथोक्तरूपया वृद्ध्या यद्भवति, तत्साक्षात् कथयति—“सत्तमए इत्यादि” सप्तमे प्रतरे नैरयिकाणां जवधारणीयशरीरस्योत्कर्षत उत्सेधो जवति षापद्धिर्धनूंषि द्वौ च हस्ताविति ॥ १७३-१७४ ॥

सम्प्रति धूमप्रजायामाह—

सो चैव पंचमीए, पढमे पयरम्मि होइ उत्सेहो । पनरस धणूणि दो हत्थ सह पयरे य बुह्ठी अ ॥ १७५ ॥

व्याख्या—य एव चतुर्थ्यां पङ्कप्रजायामुत्कर्षतो जवधारणीयस्योत्सेध उक्तो वापट्टिर्धनूंषि द्वौ हस्ताविति, स एव पञ्चम्यां धूमप्रजायां प्रथमे प्रतर उत्कर्षत उत्सेधो जवति । ततोऽग्रेतनेषु प्रतरेषु प्रत्येकं वृद्धिः पञ्चदश धनूंषि द्वौ च हस्तौ सार्धोविति । तद्यथा—द्वितीये प्रस्तटेऽष्टसप्ततिर्धनूंष्यंका वितस्तिः । तृतीये प्रस्तटे त्रिनवतिर्धनूंषि त्रयो हस्ताः । चतुर्थे प्रस्तटे नवोत्तरं धनुःशतमेको हस्त एका च वितस्तिः ॥ ११५ ॥

पञ्चमे तु प्रस्तटे यथोक्तरूपया वृद्ध्या यन्नवति तत्स्वयमाह—

तद् पञ्चमए पयरे, उत्सेहो धणुसयं तु पणवीसं ।

व्याख्या—धूमप्रजायां पञ्चमे प्रस्तटे जवधारणीयस्योत्कर्षत उत्सेधः पञ्चविंशत्यधिकं धनुःशतम् ॥

सम्प्रति षष्ठ्यमाह—

सो चैव य बठीए, पहमे पयरम्नि होइ उत्सेहो ॥ ११६ ॥

वासठि धणुह सहा, पयरे पयरे य होइ बुढी अ । बठीए तइअपयरे, दो सय पन्नासया हुंति ॥ ११७ ॥

व्याख्या—य एव पञ्चम्यां धूमप्रजायां पृथिव्यामुत्कर्षतो जवधारणीयस्योत्सेध उक्तः पञ्चविंशं धनुःशतमिति, स एव षष्ठ्यां तमःप्रजायां प्रथमे प्रतरे जवत्युत्कर्षत उत्सेधः । ततः प्रतरे प्रतरे वृद्धिर्जवति सार्धानि द्वापट्टिर्धनूंषि । तद्यथा—द्वितीये प्रतरे सार्धसप्ताशीत्यधिकं धनुःशतं । तृतीये तु प्रतरे यन्नवति तत्साहादर्शयति—“बठीए इत्यादि” षष्ठ्यां पृथिव्यां तृतीये प्रतरे द्वे धनुःशतं पञ्चाशदधिकं जवतः ॥ ११६-११७ ॥



६ तमःप्रचानारकवेहमानयंत्रम् ।

प्रतर	१	२	३
धनुष	१२५	१०७	२५०
हस्त	०	२	०
अंगुल	०	०	०

७ तमस्तमःप्रचानारकवेहमानयंत्रम् ।

प्रतर	१
धनुष	५००
हस्त	०
अंगुल	०

सम्प्रति प्रतिपृथिव्युत्कर्षत उत्तरयैक्रियामाह—

जा जस्मि होश्त्रवधारणिज्जार्डगाहणा य नरएसु । सा डुगुणा बोधवा, उत्तरवेजवि उक्कोसा ॥ २७९ ॥  
 व्याख्या—सप्तसु नरकेषु—नरकपृथिवीषु मध्ये यस्मिन्नरके—नरकपृथिव्यामुत्कृष्टा त्रवधारणीयावगाहनोक्ता सा विगुणा  
 सती यावत्प्रमाणे त्रवति, तावती तस्यां नरकपृथिव्यामुत्कृष्टोत्तरयैक्रियारूपवगाहना बोद्धव्या । तद्यथा—रत्नप्रजाया-  
 मुत्कृष्टोत्तरयैक्रिया पञ्चदश धनूपि ङौ च सार्धो हस्तौ । शर्कराप्रजायामेकत्रिंशत्तनूप्येको हस्तः । बालुकाप्रजायां षापट्टि-  
 धनूपि ङौ च हस्तौ । पद्मप्रजायां पयविंशं धनुःशतं । धूमप्रजायां सार्धं ङे शते । तमःप्रजायां पञ्च धनुःशतानि । तम-  
 स्तमःप्रजायां धनुःसहस्रमिति ॥ २७९ ॥

सम्प्रति त्रवधारणीयामुत्तरयैक्रियां च जघन्यामाह—

त्रवधारणिज्जाल्वा, उत्तरवेजविआ य नरएसु । अंगुलअस्संख संखेज ॥ २८० ॥

व्याख्या—नरकेषु-सर्पासु नरकपृथिवीषु नारकाणां जघन्या जवधारणीयाऽद्भुलस्यासक्षेयो जागः, सा चोत्पत्तिसमये  
 जघ्न्या, न त्वन्यदा । उत्तरवैक्रियरूपा त्वगगाहना जघन्याऽद्भुलसक्षेयजागमात्रा, साऽपि च प्रारम्भकाले जघ्न्या ।  
 केवलं सा प्रथमसमयेऽपि तथाविधप्रयत्नवादाद्भुलसक्षेयजागमात्रैव जवति, न त्वसक्षेयजागमात्रा । आह चानुयोगवा-  
 र्मूलटीकाकारो हरिजघ्नसूरिः—“उत्तरवैक्रिया तु तथाविधप्रयत्नजावादाद्यसमयेऽप्यद्भुलसक्षेयजागमात्रैवेति” ॥ १७० ॥  
 उक्तं नारकानधिकृत्यावगाहनाधारं । सम्प्रति तेषामेवोपपातविरहकालमुच्यते नारकालं चोत्कृष्टतरजेदच्चिन्नं  
 तथोपपातमुच्यते नारकालं चोत्कृष्टतरजेदच्चिन्नं—

चउवीसयं मुहुत्ता, सत्त अहोरत्त तहय पन्नरस । मासो अ दो अ चउरो, ठम्मासा विरहकालो ज॥१७१॥  
 उक्कोसो रयणाऽसु, सवासु जहन्नउ जवे समउ । एमेव य उवट्टण, संखा पुण सुरवरू तुद्धा ॥ १७२ ॥

व्याख्या—इह नरकेषु नारकाः सततमेव प्राय उत्पद्यन्ते । केवलं कदाचिदन्तरं जवति । तच्चान्तरं जघन्यतः सर्वासु  
 समस्तासु पृथिवीषु प्रत्येकं जवत्येकः समयः । उत्कर्षतो रत्नप्रजायां पृथिव्यां चतुर्विंशतिमुहूर्ता अन्तरं । शर्कराप्रजायां  
 सप्ताहोरात्राः । वालुकाप्रजायां पञ्चदश । धूमप्रजायां षो मासौ । तमःप्रजायां चत्वारो मासाः । तम-  
 स्तमःप्रजायां षण्मासाः । “एमेव य उवट्टण ति” यथोपपातविरहकाल उक्त एवमेवोच्यते नारकालोऽपि जघन्यत  
 उत्कर्षतश्च वाच्यः । ततः समस्तासु पृथिवीषु प्रत्येकमुच्यते नारकालो जघन्यत एकः समयः । उत्कर्षतो रत्नप्रजायां  
 चतुर्विंशतिमुहूर्ताः । शर्कराप्रजायां सप्ताहोरात्राः । वालुकाप्रजायां पञ्चदश । धूमप्रजायां षो मासौ ।

तमःप्रजायां चत्वारो मासाः । तमस्तमःप्रजायां षणमासाः । “संखा पुण सुरवरुत्तुह्वत्ति” उपात उघर्तनायां च सङ्ख्या पुनरेकस्मिन् समये सुरवरुत्तुह्वया सुराणामिव द्रष्टव्या । तद्यथा—एकस्मिन् समये नारका उत्पद्यन्ते जघन्यपद एको द्वौ वा, उत्कर्षतः सङ्ख्याता असङ्ख्याता वा, एवमेव चोघर्तन्तेऽपीति ॥ ३७१-३७३ ॥

तदेवमुक्तान्युपपातोघर्तनाविरहकालसङ्ख्याधाराणि । सम्प्रति के प्राणिनो मृत्वा नरकेषूपद्यन्त इत्येवं दृष्टाणं गतिवारमाह—

नरतिरिय संखजीवी, नरए गहंति के वि पंचिंदि । अश्कूरप्रवसाणा, अहो अहो जात्र सत्तमिया ॥३७३॥

व्याख्या—नरा मनुष्यास्तिर्यञ्चश्च, कथञ्चूता इत्याह—सङ्ख्यातजीविनः सङ्ख्यातवर्षीयुपः । अनेनासङ्ख्यातवर्षीयुपां शुग-  
दधमिमनुष्यतिरिश्चां व्युदासः, तेषामतिक्रूराध्यवसानाजावतो नरकयोग्यकर्मबन्धासंज्ञवात् नरके गहन्ति किं सर्व एवा-  
नन्तरोक्ताः ? नेत्याह—पञ्चेन्द्रियाः, अनेनैकेन्द्रियादितिर्यग्यवहेदः । तेऽपि च पञ्चेन्द्रियनरतिर्यञ्चो न सर्वेऽपि, किंतु  
“अश्कूरप्रवसाणत्ति” अतिक्रूरौघ्रध्यानोपगतमध्यवसानं चित्तं येषां ते तथा । अनेन नरकगतिहेतुमध्ये मनोयोगस्य  
प्राधान्यमाह, अन्यथा महारम्भादियुक्ता अपि नरकेषु गहन्ति । तथा चोक्तं स्थानाङ्गे—“चउहिं गाणेहिं जीवा निरयं  
गहंति, तं जहा—महारंजयाए महापरिगहियाए कुणिमाहारेणं पंचिंदियवहेणं ति” । ते चैवं नरकेषु गहन्तोऽति तीव्रा-  
तितीव्रतरातितीव्रतमाध्यवसाना अधोऽधो गहन्ति यावदधः सप्तमीं नरकपृथिवीमिति ॥ ३७३ ॥

तदेवं सामान्यतो ये जीवा नरकेषु गह्वन्ति त उक्ताः । सम्प्रति रत्नप्रज्ञादिकं पृथ्वीजेदमधिकृत्य ये यत्रोत्पद्यन्ते तान् विशेषत आचष्टे—

असन्नी खलु पहमं, दुच्चं च सरीसवा तद्व्य पस्की । सीहा जंति चउत्थिं, उरगा पुण पंचमिं पुढविं ॥ १७४ ॥  
 ठठिं च इत्थिआउं, महा मणुया य सत्तमिं पुढविं । एसो परमुववाउं, बोधवो नरयपुढवीसु ॥ १७५ ॥

व्याख्या—असंज्ञिनः—संमूर्द्धिमपञ्चेन्द्रियाः खलु प्रथमां नरकपृथिवीं गह्वन्ति । खलुशब्दोऽवधारणे, तच्चावधारण-  
 मेवं—असंज्ञिनः प्रथमामेव यावद्गह्वन्ति, न परत इति, न तु त एव प्रथमामिति गर्जजसरीसृपादीनामप्युत्तरपृथिवी-  
 षट्कगामिनां तत्र गमनजावात्, एवमुत्तरत्राप्यवधारणं ज्ञायनीयं । “दुच्चं च सरीसव ति” द्वितीयामेव शर्कराप्रज्ञाह्वयां  
 पृथिवीं यावत् गह्वन्ति सरीसृपा गोधानकुलादयो गर्जव्युत्क्रान्ता न परतः । एवं तृतीयामेव गर्जजाः पक्षिणो गृध्रादयः ।  
 चतुर्थीमेव गर्जजाः सिंहाः । पञ्चमीमेव गर्जजा उरगाः । षष्ठीमेव स्त्रियः स्त्रीरत्नाद्या महारम्भादियुक्ताः । सप्तमीं याव-  
 द्गर्जजा मत्स्यमनुजा अतिक्रूराध्यवसायिनो महापापकारिणः । एष नरकपृथिवीषु धर्मादिषु जेदेन जीवविशेषाणां परम्  
 उरकृष्ट उपपातो बोद्धव्यो, जघन्यतो मध्यमतस्त्वन्वथा, तत्र जघन्यतः सर्वेषामपि रत्नप्रज्ञायाः पृथिव्याः प्रथमे प्रसूटे,  
 मध्यमतो जघन्यात् परतः स्वस्वोत्कृष्टोपपातादर्वाक् ॥ १७४-१७५ ॥

सम्प्रति केषाञ्चित्तरिग्योनिजानां बाहुद्वयकृतं विशेषमाह—

वालेसु अ दाढीसु अ, पस्कीसु अ जलयरेसु उववन्ना । संखिज्जा उ तिईअ, पुणो वि नरयाउअ हंति ॥



व्याख्या—नरकेच्य उद्धृत्य व्याख्येसु सर्पादिषु, दंष्ट्रिषु व्याघ्रसिंहादिषु, पक्षिषु गृध्रादिषु, जलचरेषु मत्स्येषु, सह्या-  
 तायुःस्थितय उत्पन्नाः सन्तो म्रूयः क्रूराध्यवसायवशागाः पञ्चेन्द्रियवधादीन् कृत्वा नरकायुषो भवन्ति । एतच्च बाहुद्वय-  
 मधिकृत्योच्यते, अन्यथा नरकेच्योऽपि केचिदुद्धृत्य सम्यक्त्वादिप्राप्तिवशाद्भुजां गतिमामादयन्तीति ॥ ३८६ ॥

सम्प्रति केन संहनेनोपेताः कां पृथिवीं यावदुत्कर्षतो गन्तुं शक्ता इत्येतन्निरूपयति—

देवष्टेण उ गम्मइ, पुढवीउ रयणसक्कराजाउ । इक्किक्कपुढविउही, संघयणे कीलियाईए ॥ ३८७ ॥

व्याख्या—सेवार्तेन संहनेन—सेवार्तसंहननवलेन गम्यते जीवैरुत्कर्षतो हे एव पृथिव्यौ रत्नप्रज्ञाशर्कराप्रज्ञाख्ये यावत्,  
 न परतः । ततः कीलिकादौ संहनन एकैकपृथिवीवृद्धिः कर्तव्या, सा चैवं—कीलिकाख्येन संहनेनोत्कर्षतस्वृतीयां पृथिवीं  
 यावद्गम्यते, अर्धनाराचेन चतुर्थी, नाराचेन पञ्चमी, रूपजनाराचेन षष्ठी, वर्ज्यजनाराचेन सप्तमी यावदिति । एतच्चो-  
 त्कर्षतः । जघन्यतः पुनः सर्वैरपि संहननैरध्यवसायमन्दानुनावतया रत्नप्रज्ञायाः प्रथमे प्रसृटे । मध्यमतो जघन्यात्  
 परतः स्वस्वोत्कर्षोपातादर्वागिति ॥ ३८७ ॥

सम्प्रति प्रसङ्गतो धर्मादिपृथिवीषु नारकाणां लेश्याः प्रतिपादयति—

काज नीला किण्हा, लेसाउ तिननि हुंति नरएसु । तइआए काउ नीला, किण्हा नीला य रिठाए ॥ ३८८ ॥

व्याख्या—कृष्णलेश्या नीललेश्या कापोतलेश्या एतास्तिष्ठो लेश्या नरकेषु भवन्ति । तत्र प्रथमायां धर्मायां पृथिव्यां  
 कापोतलेश्या । द्वितीयस्यामपि वंशायां कापोतलेश्या, नवरं सा क्लिष्टतरा वेदितव्या । “तइआए काउ नील त्ति” तृती-

यस्यां शैलान्निधायां पृथिव्यां कापोतलेश्या नीललेश्या च । केषुचिदुपरितनेषु प्रस्तटेषु कापोतलेश्या, सा च द्वितीयपृथिवीगतकापोतलेश्यापेक्षया तिसंक्लिष्टतरा विज्ञेया । अधस्तनेषु तु प्रस्तटेषु नीललेश्या । ततश्चतुर्थ्यामञ्जनायां पृथिव्यां केवला नीललेश्या, सा च प्राक्तननीललेश्यामपेक्षया विशुद्धतरा प्रतिपत्तव्या । “किण्हा नीला य रिष्ठाए त्ति” रिष्ठायां पञ्चम्यां पृथिव्यां नीललेश्या कृष्णलेश्या च । केषुचिदुपरितनेषु प्रस्तटेषु नीललेश्या, सा चातिसंक्लिष्टतमा । अधस्तनेषु तु प्रस्तटेषु कृष्णलेश्या । षष्ठ्यां मघायां पृथिव्यां केवला कृष्णलेश्या, सा च पञ्चमपृथिवीगतकृष्णलेश्यापेक्षयाऽविशुद्धतरा । सप्तम्यां माघवत्यां पृथिव्यामतिसंक्लिष्टतमा कृष्णलेश्या । उक्तं च ऋगवत्यां—“काल आ दोसु तद्दुआए, मीसिआ नीलिविआ चउत्थीए । पंचमिआए मीसा, किण्हा तत्तो परमकिण्हा ॥ १ ॥” ॥ ३८८ ॥

अमुमेवार्थं स्पष्टयन्नाह—

काजु काजु तह काउनील नीला य नीलकिण्हा य । किण्हा किण्हा य तहा सत्तसु पुढवीसु लेसाउ ॥३८९॥  
व्याख्या—इयं गाथा व्याख्याताशैवेति न व्याख्यायते । अत्र केचिद्भ्याचक्षते—यथैता नारकाणां प्रागुक्ताश्च सुराणां बाह्यवर्णरूपाः किल इव्यलेश्याऽवगन्तव्याः, अन्यथाधः सप्तमनरकपृथिवीवासिनां नारकाणां या सम्यग्दर्शनवाप्तिरचिधीयते ग्रन्थान्तरेषु, सा न युक्तिमिर्यति, यस्मादुपरितनीष्वेव तेजोलेश्याप्रचृतिषु तिसृषु लेश्यासु सम्यक्त्वावासिर्भवति, नाद्यासु तिसृषु लेश्यासु । तथा चोक्तमावश्यकं—“सम्भत्तस उ तिसु, उवरिमासु पन्निवज्जमाण्णउ होइ । पुष्पन्निवन्नउ पुण, आणयरीए उ लेसाए ॥ १ ॥” उपरितन्त्यश्च तेजोलेश्याप्रचृतयो लेश्याः सप्तमनरकपृथिवीनारकाणां न

विद्यन्ते, कृष्णलेश्याया एव तेषां प्रतिपादितत्वादिति । तथा सौधर्मे तेजोलेश्यैव केवला प्राग्व्यावर्णिता । अथ च सङ्गम-  
 कादीनां शुवनगुरुतीर्थकराल्यन्तोपसर्गकारिणां सा न घटां प्राञ्चति, तत्सन्नावे प्रशस्तपरिणामोपपत्तितो शुवनगुरुतीर्थक-  
 रोपसर्गकारित्वानुपपत्तेः । अन्यच्चप्रदेशान्तरे एवमुच्यते—“देवाण नारयाण य दबलेसा हवंति एआळ । जावपरावत्तीए  
 पुणो सुरनेइआण बलेसा ॥ १ ॥” ततः “काळ नीळा किएहा, लेसाळ तिन्नि हुंति नरएसु” इत्यादिरूपो यो नियमः स  
 नियमाद्विरुच्यते । तस्मादेता नारकाणां प्राक्तन्यश्च सुराणां बाह्यवर्णरूपा एव इव्यलेश्याः प्रतिपत्तव्या इति । तदेतत्स-  
 र्वमव्ययुक्तं, यतो यत्तावदुक्तमधः सप्तमनरकपृथिवीवासिनां नारकाणां वा सम्यग्दर्शनावासिरभिधीयत इत्यादि, तदेत-  
 दागमापरिज्ञानविजृम्भितं, यत उक्तमेवमागमे प्रज्ञापनादौ—“से नूणं जंते ! किएहलेसा नीललेसं पप्प नो तारूवत्ताए,  
 नो ता वषत्ताए, नो तागंधत्ताए, नो तारसत्ताए जुजो जुजो परिणमइ ? हुंता गोयमा ! किएहलेसा नीललेसं  
 पप्प नो तारूवत्ताए, नो तावषत्ताए, नो तागंधत्ताए, नो तारसत्ताए जुजो जुजो परिणमइ, से केण-  
 ठेणं जंते एवं बुच्चइ किएहलेसा नीललेसं पप्प नो तारूवत्ताए जाव परिणमेइ ? गोयमा ! आगारजावमायाए वा सेसिआ  
 पळिजागमायाए वा सेसिया किएहलेसाणं सा नो खलु नीललेसा तत्थ गया उस्सक्कड । से एएण्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ  
 किएहा लेसा नीललेसं पप्प नो तारूवत्ताए जाव परिणमइ ति” । अस्य सूत्रस्थायमर्थः—सेशब्दोऽश्वशब्दार्थः स चेह  
 प्रश्नेऽवगन्तव्यः, जदंतेति जगवतो वर्धमानस्वामिन आमंत्रणं, नूनं निश्चितमेतद् यथा कृष्णलेश्या-कृष्णलेश्याइव्याणि  
 नीललेश्यां-नीललेश्यासंबन्धिइव्यवृन्दं प्राप्य न तद्रूपतया-न नीललेश्याइव्यरूपतया, एतदेव व्याचष्टे—न तवर्णतया-

न नीललेश्याञ्चव्यवर्णतया, न तज्जन्धतया-न नीललेश्याञ्चव्यगन्धतया, न तच्छसतया-न नीललेश्याञ्चव्यरसतया, न तत्स्पर्शतया-न नीललेश्याञ्चव्यस्पर्शतया च्योः परिणमते । किमुक्तं भवति ? ये नीललेश्याञ्चव्याणां वर्णगन्धरस-  
 स्पर्शास्ते कृष्णलेश्याञ्चव्यसंपर्केऽपि कृष्णलेश्याञ्चव्याणां न परिणमन्त इति । अत्रार्थे जगवन्निर्वचनं—“हंता गोयमे-  
 त्यादि” । पुनस्ताद्रूप्यापरिणमने कारणजिज्ञासायां प्रश्नसूत्रं—“से केण्ठेणं षंते ! एवं बुच्चइ इत्यादि” । अत्र निर्वचनं—  
 “गोयमा ! आगारजावमायाए वा सेसिया पल्लिजागमायाए वा सेसिया इति” आकार लङ्घेखमात्रं, आकारश्चासौ जावश्चा-  
 कारजावः, आकारजाव एवाकारजावमात्रा, मात्राशब्दस्यावधारणात्मकत्वाद्नाकारजावव्यतिरिक्तप्रतिबिम्बादिधर्मन्त-  
 रव्यवच्छेदः, तथाऽऽकारजावमात्रया स्यादसौ कृष्णलेश्या नीललेश्या न तु साद्यानीललेश्यास्वरूपप्रतिपत्ति इति । तथा  
 प्रतिरूपो जागः प्रतिजागः प्रतिबिम्बमित्यर्थः, प्रतिजाग एव प्रतिजागमात्रा, अत्र मात्राशब्दः प्रतिजागव्यतिरिक्तसाद्या-  
 त्स्वरूपतापत्तिरूपधर्मन्तरप्रतिषेधवाचकः, तथा प्रतिजागमात्रया । वाराब्दः पदान्तरसूचने । स्यादसौ कृष्णलेश्या  
 नीललेश्या, न तु तत्स्वरूपापत्त्या । किमुक्तं भवति ? यथा वैडूर्यादिमणिषु कृष्णसूत्रे नीलसूत्रे लोहितसूत्रे हारिद्रसूत्रे  
 शुक्लसूत्रे वा प्रोतेषु कृष्णादिसूत्रसंपर्कतो वैडूर्यादिमणीनामस्पष्टं किञ्चित्तदाकारजावमात्रं भवति । यदि वा स्फटिकोपलस्य  
 जपाकुसुमादि सन्निधानतः स्पष्टं जपाकुसुमादिप्रतिबिम्बमात्रं, न तूत्रयत्रापि तद्रूपतापत्तिः । तथा कृष्णलेश्याञ्चव्यनिकु-  
 रम्नो नीललेश्याञ्चव्यसमूहं प्राप्य कदाचिदस्पष्टं तदाकारजावमात्रं प्रतिपद्यते, कदाचित् स्पष्टं प्रतिबिम्बमात्रं, न पुन-  
 स्तानि कृष्णलेश्याञ्चव्याणि सर्वथा नीललेश्याञ्चवरूपतां प्रतिपद्यन्ते । तथा चाह—“किण्डूलेसाणं सा नो खलु नील-

लेसा” । सा स्वरूपतः कृष्णलेशैव यथा वैडूर्यादिमणयः । कृष्णादिसूत्रसंपर्कऽपि वैडूर्यादिमणय एव, यथा वा स्फटिकोपलो  
 जपाकुसुमादिसंनिधानेऽपि स्फटिकोपल एव । नो खलु नीललेश्या-नैव नीललेश्या केवलं तत्र गता तत्रस्था स्वरूपस्थैत्र  
 सतीत्यर्थं उत्सर्पति नीललेश्यादिकं लेश्यान्तरं प्राप्य तदाकारत्रां तत्प्रतिविम्बत्रावमात्रं वा ममासादयति, न पुनस्तद्-  
 पतां प्रतिपद्यत इति । तथा “से एणं जंते नीललेसा काजलेसं पप्प नो तारुवत्ताए जाव नीललेसाणं मा नो खलु काज-  
 लेसा तत्थ गया उत्सक्कइ उत्सक्कइ वा” । इदमपि सूत्रं प्राग्वह्याख्येयं । नवरं “तत्थ गया उत्सक्कइ च्चि” तत्र तस्मिन्  
 स्वकीयस्वरूपे गता स्थिता सत्युत्प्वज्जकत उत्सर्पति कापोतलेश्यासंबन्धनमाकारत्रावं प्रतिविम्बत्रां वा प्रतिपद्यत इत्यर्थः,  
 न पुनस्तद्भूषतामासादयति । “उत्सक्कइ वेत्ति” सैव नीललेश्या कृष्णलेश्यां प्राप्यावज्ज्जकते अत्रसर्पति कृष्णलेश्यासंबन्ध-  
 न्धनमाकारत्रावं प्रतिविम्बत्रां वा समासादयति, न तु तद्भूषतां प्रतिपद्यते । इह नीललेश्यातः कृष्णलेश्या वर्णगन्धर-  
 सस्पशैरतिनिकृष्टतरा, ततस्तत्संबन्धनमाकारत्रावं प्रतिविम्बं वा समामादयतीत्यवज्ज्जकत इत्युच्यते । तथा “से एणं  
 जंते ! काजलेसा तेजलेसं पप्प, तथा तेजलेसा पम्हलेसं पप्प” इत्यादयोऽपि सूत्रालापका चात्रार्थ-  
 मधिकृत्य प्राग्वदवगन्तव्याः । यथा च कृष्णलेश्याया नीललेश्यां प्रत्यालापक उत्सत्ता कापोतलेश्यां प्रति व्रष्टव्यः । ये  
 तु कृष्णलेश्यायास्तेजोलेस्यादिकं प्रत्यालापकास्ते प्रकृतोपयोगिन इत्युपदर्शयन्ते—“किण्हलेसा णं जंते ! तेजलेसं पप्प नो  
 तारुवत्ताए, नो तावत्ताए, नो तागंधत्ताए, नो तारसत्ताए, नो ताफासत्ताए, जुज्जो परिणमइ हंता गोयमा !  
 किण्हलेसा तेजलेसं पप्प नो तारुवत्ताए जाव जुज्जो परिणमइ । से केण्ठेणं जंते ! एवं बुच्चइ किण्हलेसा तेजलेसं

पप्य नो तारूवत्ताए जाव परिणमइ ? गोयमा आगारजात्रमायाए वा से सिया पदिजागमायाए वा से सिया किएहले-  
 साणं सा नो खलु सा तेउलेसा तड्ढगया उस्सकइ उस्सकइ वा” । अस्यार्थः प्राग्वदवसेयः । एवं कृष्णलेश्यायाः पद्म-  
 लेश्यां प्रति शुक्ललेश्यां च प्रत्यादापकां इष्टव्यौ । ततो यदा सप्तमनरकपृथिव्यामपि कृष्णलेश्या तेजोलेश्याञ्चव्याणि  
 प्राप्य तदाकारजावमात्रान्विता भवति तत्रप्रतिविम्बमात्रान्विता वा, तदा कृष्णादिद्रव्यसाचिव्येऽप्युपधानोपरकररफटि-  
 कसन्निधाने स्फटिकसेवान्याकार एव साक्षादुत्कलितस्वरूपतेजोलेश्याञ्चव्यसाचिव्य इव शुभ्रः परिणामो जीवस्योपजायते,  
 ततस्तथाविधशुभ्रतेजोलेश्यापरिणामापन्नस्य सतस्तस्य सप्तमपृथिवीवासिनो नारकस्य सम्यग्दर्शनावाप्तिरुद्भवन्ती न विरो-  
 धजागभवति । नन्वेवमपि सप्तमनरकपृथिव्यामपि परमार्थतस्तेजोलेश्यासंज्ञत्र उक्तः, स चाधिकृतसूत्रे नोपदर्शित इति  
 तदवस्थमेवासमञ्जसं । तदेतदसत्, सम्यग्जावार्थापरिज्ञानात् । सप्तमनरकपृथिव्यां हि नारकस्य सदैव सञ्चिहितस्वद्रव्य-  
 तथा सदावस्थायिनी कृष्णलेश्या, या तु तेजोलेश्या साऽऽकारजावमात्रादिना प्रकारेण कदाचिदेव भवति, न च ज्ञूयांसं  
 कालमवतिष्ठते, न च तदापि कृष्णलेश्याञ्चव्याणि स्वं स्वरूपं त्यजन्ति, ततोऽधिकृतसूत्रे कृष्णलेश्यैव सप्तमनरकपृथि-  
 व्यामुक्ता, न तेजोलेश्यादिका लेश्या, एवं सर्वत्रापि जावनीयं । अत्र एव सङ्गमकादीनामप्याकारजावमात्रादिना प्रका-  
 रेण कृष्णलेश्यासंज्ञवाहुपपद्यते शुवनगुरुमपि तीर्थकरमधिकृत्योपसर्गकर्तृत्वमिति न काचिदनुपपत्तिः । यदपि चोक्तं—  
 “देवाण नारयाण य” इत्यादि, तदपि यथोक्तन्यायेन सङ्गतमेव । तथाहि—यद्यप्याकारजावमात्रेण प्रतिविम्बजावमा-  
 त्रेण वाऽन्यलेश्योपनिपातस्तथाप्यधिकृतसूत्रोपात्तलेश्यागतानि द्रव्याणि स्वस्वरूपं न परित्यजन्ति, ज्ञूयश्चान्यलेश्याविगमे

ता एवाधिकृतसूत्रोपात्ता लेश्याः प्रवर्तन्ते । तत इत्थं प्रायः सदावस्थायित्वादन्यलेश्यान्तरोपनिपातेऽपि स्वप्नव्यरूपता-  
 परित्यागासंज्ञवादधिकृतसूत्रोपात्ता लेश्या इत्युक्ताः, न पुनरेतावता बाह्यवर्णरूपाः । अपि चेमा एवाधिकृत-  
 सूत्रोपात्ता लेश्या नारकाणां जगवत्यां प्रज्ञापनादिषु चाग्निधीयन्ते, तद्यद्येता बाह्यवर्णरूपा जवेयुस्तर्हि यद्भगवत्यादिषु  
 वर्णप्रतिपादकं सूत्रमग्निधाय लेश्याप्रतिपादकं सूत्रमेवमुक्तं, यथा—“नेरइआ णं जंते ! सब्बे समवसा ? गोयमा ! नो इण्णे  
 समच्छे । से केण्णेणं जंते ! एवं बुच्चइ ? गोयमा ! नेरइया इविहा पन्नत्ता, तं जहा—पुबोववसणा पब्बोववसणा य । तत्थ णं  
 जे ते पुबोववसणा ते णं विसुञ्जवसतरागा, जे ते पब्बोववसणा ते णं अविमुञ्जवसतरागा, से एएण्णेणं गोयमा ! एवं  
 बुच्चइ नो नेरइआ सब्बे समवसा । नेरइया णं जंते ! सब्बे समलेसा ? गोयमा ! णो इण्णे समच्छे । से केण्णेणं जंते ! एवं बुच्चइ ?  
 गोयमा ! नेरइया इविहा पन्नत्ता, तं जहा—पुबोववसणा पब्बोववसणा य । तत्थ णं जे ते पुबोववसणा ते णं विसुञ्जले-  
 सतरागा, जे ते पब्बोववसणा ते णं अविमुञ्जलेसतरागा से एएण्णेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ नो नेरइया सब्बे समलेसा इति”  
 तद्विरुद्ध्येत, वर्णानामेव लेश्यात्वान्युपगमात्, तेषां च पूर्वसूत्रेणैव प्रतिपादितत्वादिति । या अपि जावपरावृत्त्या सुरना-  
 रकाणां षरुपि लेश्या उक्तास्ता अप्यस्मदुक्तेनैवाकारजावमात्रादिना प्रकारेण घटन्ते नान्यथेति न कश्चिदोषः । यदपि  
 चोक्तं—“किण्हा नीला काज्ज लेसाळं हुंति तिमि नरएसु” इति नियमश्च विरुद्ध्यत इति तदप्यशोचनं, अधिकृतनि-  
 यमस्यावस्थितलेश्यापेक्षत्वात् । किं च यदिबाह्यवर्णरूपा एताः सुरनारकाणां इव्यलेश्याः स्युः, तर्हि “किण्हा नीला

काञ्च तेज्ज दोसां यं जवणवंतरिया” इत्यादिना जवनपतीनामाद्यदोश्याच्चतुष्टयमन्निधाय पुनः “काळा असुरकुमारा” इत्यादिबाह्यवर्णांनिधानं निरर्थकतां यायादिति कृतं प्रसङ्गेन ॥ ३७ए ॥

उक्तं सप्रसङ्गं नारकानधिकृत्य गतिघारं । अधुना नरकाद्ब्रूताः क्व पुनरागच्छन्तीत्येवंददृष्टणमागतिघारमाह—  
नरयाउं उवडा, गप्पे पज्जात्त संखजीवीसु । नियमेण होइ वासो, लक्ष्मीण उ संजवं वोहं ॥ ३७ए ॥  
आख्या—इह “उवडा” इति प्राकृतत्वात् षष्ठ्यर्थे प्रथमा, ततोऽयमर्थः—नरकाद्ब्रूतानां प्रच्युतानां सतां जीवानामनन्तरजवे नियमेन वासो जवति, गर्जव्युत्क्रान्तेषु पर्यासेषु सङ्घातजीविषु सङ्घातवर्षायुक्तेषु न शेषेषु । तत्र गर्जव्युत्क्रान्तग्रहणेन संमूर्द्धिमसुरनारककथ्यवह्नेदः, पर्यासग्रहणेन लब्धयपर्यासिककथ्यवह्नेदः, सङ्घातजीविग्रहणेनासङ्घातजीविनां निरासः । साम्प्रतमुत्तरगाथासंबन्धार्थमाह—“लक्ष्मीण उ संजवं वोहं” ततो नरकाद्ब्रूतानां जीवानां या लब्धयः संजवन्ति तासां लब्धीनां संजवं वक्ष्ये ॥ ३७ए ॥

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—

तिसु तिह चउह्ठीए उ केवलं पंचमीए सामन्नं । उठीइ विरयविरइ सत्तमपुढवीए सम्मत्तं ॥३७ए॥  
आख्या—आद्यान्त्यस्तिसुन्यः पृथिवीन्त्य उद्भूता अनन्तरजवे तीर्थकृतो जवन्ति । एतच्च संजवमात्रमुच्यते, न नियमः, तेन ये पूर्वमेव बद्धायुषः सन्तः सम्यग्दर्शनविशुद्धादिभिः कारणैस्तीर्थकरणामगोत्रकर्माण्युपादाय श्रेणिकादय इव नरकेषु गच्छन्ति, त एव तत उद्भूता अनन्तरजवे तीर्थकृतो जवन्ति, न शेषा इति इष्टव्यं । चतुर्थ्या उद्भूताः केचित्



केवलज्ञानं सामान्यतः प्राप्नुवन्ति, तीर्थकृतस्तु नियमान्न भवन्ति । पञ्चम्या उद्धृताः श्रावण्यं सर्वविरतिरूपं लजन्ते, न तु केवलज्ञानं । षष्ठ्या उद्धृता विरत्यविरतिं । सप्तम्या उद्धृताः सम्यक्त्वं सम्यग्दर्शनं नान्यं गुणमिति । अयं चात्र ता-  
 त्पर्यर्थः—आद्यान्यस्तिस्तुन्य उद्धृतास्तीर्थकृतो भवन्ति, षतस्तुन्य उद्धृताः केवलज्ञानिनः पञ्चन्य उद्धृताः संयमिनः,  
 षड्न्थ्यो देशविरताः, सप्तन्यः सम्यग्दृष्टय इति ॥ ३ए१ ॥

पुनरपि लब्धिविशेषसंचवं प्रतिपादयति—

पढमाउ चक्कवही, बिइयाउ रामकेसवा हुंति । तच्चाउ अरिहंता, तहंतकिरिया चउढीउ ॥ ३ए२ ॥  
 व्याख्या—प्रथमाया एव रत्नप्रज्ञायाः पृथिव्या उद्धृताश्चक्रवर्तिनो भवन्ति, न शेषपृथिवीन्यः । द्वितीयाया द्वितीयां  
 पृथिवीं मर्यादीकृत्य नरकेन्य उद्धृता रामकेशवाः—बलदेवा वासुदेवा भवन्ति । एवं तृतीयस्या उद्धृता अर्हन्तस्तीर्थ-  
 कराः । चतुर्थ्या उद्धृता “अंतकिरिय सि” पदैकदेशे पदसमुदायोपचारादन्तक्रियासाधका भवन्ति निर्वाणसाधका  
 भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ए३ ॥

तथा—

उवद्विया य संता, नेरइया तमतमाउ पुढवीउ । न बहंति माणुसत्तं, तिरिक्कजोणिं उवणमंति ॥ ३ए३ ॥  
 उढीउ पुढवीउ, उवढा इह अणंतरभवम्मि । जज्जा माणुसजम्मे, संजमलंजेण उ विद्दीणा ॥ ३ए४ ॥

व्याख्या—तमस्समःप्रज्ञानिधानायाः सप्तमनरकपृथिव्या उद्धृताः सन्तो नैरथिका नियमान्मानुषत्वं न लजन्ते, किं

तु तिर्यग्योनिमुपनमन्ति धातूनामनेकार्थत्वात् प्राप्नुवन्ति । तथा षष्ठास्तमःप्रजात्रिधानायाः पृथिव्या लघुत्वा सन्तो नारका इहानन्तरजवे मनुष्यजन्मनि प्राज्याः—केचिन्मनुष्या जवन्ति केचिन्नेति ज्ञावः । येऽपि ष मनुष्या जवन्ति तेऽपि नियमतः संयमलाजेन सर्वविरतिरूपेण विहीना जवन्ति, न तु कदाचनपि तद्युक्ताः ॥ ३९३—३९४ ॥

सम्प्रति प्रसङ्गतोऽन्यतोऽप्युद्धृत्ता बलदेवादयो जवन्तीत्येतद्वर्णयति—

बलदेव चक्रवर्ही, देवठाणेषु हुंति सधेसु । अरिहंता वासुदेवा, विमाणवासीसु बोधवा ॥ ३९५ ॥

व्याख्या—इह “देवठाणेषु” इति पञ्चम्यर्थे सप्तमी प्राकृतत्वाद्यथा “अंतेजरे रमिजमागतो राया” इत्यत्र । ततोऽयमर्थः—सर्वेच्योऽपि देवस्थानेच्यो जवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कैमानिकरूपेच्य लघुत्वा बलदेवाः—रामाश्चक्रवर्तिनः—पद्मराज-नरतादिजोक्तारो जवन्ति, अर्हन्तो वासुदेवाश्च विमानवासिच्य एवोद्धृत्ता जवन्ति न शेषस्थानेच्यः ॥ ३९५ ॥

अरिहंतचक्रवर्ही, बलदेवा नह य वासुदेवा । न मणुयतिरिण्हितो, अणंतरं चव जायंति ॥ ३९६ ॥  
व्याख्या—अर्हन्तश्चक्रवर्तिनो बलदेवा वासुदेवाश्च मनुष्येच्यस्तिर्यग्यो वाऽनन्तरमुद्धृत्ताः सन्तो न जायन्ते, किं तु देवेच्यो नारकेच्यो वा, तेच्योऽपि यथोकस्थानेच्य इति ॥ ३९६ ॥

सम्प्रति प्रसङ्गतोऽन्यतोऽप्युद्धृत्तानां खण्धि प्रतिपादयति—

भूदगपंकप्पजवा, चजरो हरिआउ ठच्च सिप्रंति ।  
विगखा सचिज्जा विरधं, न हु किंचि सचिज्जा सुहुमतसा ॥ ३९७ ॥

व्याख्या—नुवः—पृथिव्या उदकात्—अप्कायात् “पंक ति” पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् पङ्कप्रजायाः प्रजवः—उत्पत्ति-  
 र्थेषां मनुष्याणां ते ऋदकपङ्कप्रजवा एकस्मिन् समये चत्वारः सिध्यन्ति । किमुक्तंः जवति ? पृथिवीकायेभ्योऽथवाऽका-  
 थिकेभ्यो यदि वा पङ्कप्रजाया उद्भूताः सन्तोऽनन्तरजवे मनुष्या जाता यथेकस्मिन् समये सिध्यन्ति, ततः प्रत्येकं चत्वा-  
 रश्चत्वारः सिध्यन्ति । हरितेभ्यो—वनस्पतिकार्थिकेभ्य उद्भूताः षड् । तथा विकलात्—विकलोन्मिया उद्भूता अनन्तरजवे  
 मनुष्या जाता विरतिं—सर्वसावद्यविरतिं लभन्ते, न तु सिध्यन्ति । सूक्ष्मसात्—तेजःकारिकाद्युकारिकाद्या उद्भूता  
 अनन्तरजवे तिर्यक्पञ्चेन्द्रिया अपि जाता न कमपि गुणं सम्यक्त्वादिकं लभन्ते, तथास्वाप्नाभ्यात् ॥ ३९७ ॥

मंरुबिअमणुअरयणाहेसतमतेउवाउवजेहिं । वसुदेवमणुअरयणा, अणुतरविमाणवजेहिं ॥ ३९८ ॥

व्याख्या—माणविका—मुकुटबद्धराजानः शेषराजानो वा मनुष्यरत्नानि—मनुष्यरूपाणि यानि चक्रवर्तिनां रत्नानि से-  
 नापतिगृहपतिपुरोहितवर्धकिष्ठीरत्नानि तानि चाधः सप्तमनरकपृथिवीं तेजस्कारिकान् वायुकारिकांश्च वर्जयित्वा शेष-  
 जीवनिकायेभ्यः सर्वेभ्योऽप्युद्भूताः संभवन्ति, न तु सप्तमपृथिव्यादिभ्यः, तेभ्य उद्भूतानामनन्तरजवे मनुष्यजन्मन  
 एवासंजवात् । तथा वासुदेवमनुष्यरत्नानि च यदि देवेभ्य उद्भूता अनन्तरजवे जवन्ति, तर्ह्यनुत्तरविमानवर्जेभ्यो नानु-  
 त्तरविमानवासिभ्यः, तथास्वप्नावत्वात् ॥ ३९८ ॥

तेरिब्रमणुअसंखाउएहिं कप्याउ जा सहस्सारी । हयगथरयणुववाउ, नेरइएहिं च सबेहिं ॥ ३९९ ॥

व्याख्या—हयरत्नोपपातो गजरत्नोपपातश्च सङ्घातजीविन्यस्तिर्यञ्जनुष्येच्यः कल्पघावत्सहस्रारात्रैरधिकेच्यश्च सर्वे-  
च्यः—सप्तगृध्रिवर्तिच्यो जवति, न शेषस्थानेच्यः ॥ ३९६ ॥

एगिंदिअरयणाइं, असुरकुमारेहिं जाव ईसाणो। उववजांति अ नियमा, सेसठाणेहिं पन्निसेहो ॥३००॥  
व्याख्या—एकेन्धिरूपाणि यानि चक्रवर्तिनां रत्नानि चक्रादीनि यदि देवेच्य उद्धृत्य जायन्ते, तर्हि निअदसुर-  
कुमारेच्य आरच्य यावदीशानकल्पस्तावदुत्पद्यन्ते । किमुक्तं जवति ? जवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौधमेशानदेवेच्य उद्धृ-  
त्योत्पद्यन्ते, न शेषदेवेच्यः ॥ ३०० ॥

सम्प्रति प्रसङ्गतश्चक्रादीनां रत्नानां प्रमाणमाह—

चक्रं ठत्तं दंडं, तिननि वि एयाइं वाममिताइं । चम्मं दुहत्थदीहं, बत्तीसं अंगुळाइं असि ॥ ३०१ ॥

व्याख्या—चक्रं ठत्तं दण्डमिलेयानि त्रीण्यपि रत्नानि वाम ( व्याम ) मात्राणि, वा ( व्या ) मनाम प्रसारितोच्य-  
बाहोः पुरुषस्योच्यकराङ्गुल्यपान्तराळं । चम्मरत्नं विहत्तदैर्घ्यं, चात्रिशदङ्गुलान्यसिः—खड्गरत्नं ॥ ३०१ ॥

चउरंगुलो मणी पुण, तस्सरुं चैव होइ विडिखो । चउरंगुलप्यमाणा, सुवषवरकागिणी नेया ॥३०२॥  
व्याख्या—दैर्घ्यमधिकृत्य मणिः पुनश्चतुरङ्गुलप्रमाणः, तस्यार्धं दीर्घस्यार्धं द्वे अङ्गुले इत्यर्थः, विस्तीर्णो विस्तृतः ।  
तथा चतुरङ्गुलप्रमाणा सुवर्णवरकाकिनी जाल्यसुवर्णमयी—काकिनी, काकिनी नाम रत्नं ज्ञेया । इहाङ्गुलं प्रमाणाङ्गुलमव-  
गन्तव्यं । सर्वचक्रवर्तिनामपि काकिन्यादिरत्नानां तुल्यप्रमाणत्वात् ॥ ३०२ ॥

सम्प्रति चतुर्दशापि रत्नानि चक्रवर्तिनां नामग्राहमाह—

सेषावश्च गाहावश्च, पुरोहि गय तुरय वद्वद् ईश्वरी । चक्रं तत्तं चम्भं, मणि कागिणि खगग दं नो य ॥ ३०३ ॥  
व्याख्या—सेनापतिः—दक्षनायको गङ्गासिन्धुपरपारविजयबलिष्ठः । गृहपतिः—चक्रवर्तिगृहममुचितेति कर्तव्यतापरो  
यंस्तमिस्रगुहायां खरुप्रपातगुहायां च चक्रवर्तिनः समस्तस्यापि स्कन्धावारस्य सुखोत्तारयोग्यमुन्मन्नजलायां निमग्नजलायां  
वा नद्यां काष्ठमयं सेतुबन्धं करोति । पुरोहितः—शान्तिकर्मादिकर्ता । गजतुरङ्गमौ प्रकृष्टवेगमहापराक्रमादिगुणसमन्वितो ।  
वर्धकिर्गृहनिवेशादिसूत्रणाकृत् । स्त्रीरत्नमद्भुतकामसुखनिधानं । चक्रं—समस्तायुधातिशायि दुर्जयरिपुविजयकरं । नृन्नं-  
चक्रवर्तिहस्तसंस्पर्शप्रज्ञावसंजातषादशयोजनायामविस्तारं सवैताढ्योत्तरविजागवतिभ्द्वेह्याराधितमेघकुमारसुरोत्सृष्टाम्बु-  
ज्जरनिरसनसमर्थं । चर्मरत्नं—चक्रवर्तिहस्तसंस्पर्शप्रज्ञावसंजातषादशयोजनायामविस्तारं प्रातरुक्षापरारङ्गसंपन्नोपजोग्यशा-  
द्व्यादिसंपत्तिकरं । तथा मणिरत्नं—यथाक्रममुपर्यधोन्नागव्यवस्थितयोऽन्वचर्मरत्नयोरपान्तरात्ने तत्रतुम्बे न्यस्तः सन् षाद-  
शयोजनविस्तारिणः समस्तस्यापि चक्रवर्तिकटकस्य प्रकाशकारी तमिस्रगुहायां खरुप्रपातगुहायां च प्रविशतश्चक्रवर्तिनो  
हस्तिरत्नशिरसि निवञ्चो षादश योजनानि यावत् पूर्वापरपुरोरूपास्तु तिस्रसु दिद्वृत्तिनिविन्मपि तिमिरजालापहता, यस्य  
च हस्ते शिरसि वा निवञ्चस्तस्य समस्तोपज्ववसमस्तरोगापहारकारी मणिः । काकिनीरत्नं—वैताढ्यगुहयोरुत्तयत्रिचिब्वेको-  
नपञ्चाशत्सङ्ख्यमरुत्तकरण उपयोगि । खङ्गरत्नं—संग्रामभूमावप्रतिहतशक्ति । दण्डरत्नं—विषमोन्नतविजागेषु समत्वकारि

१ यस्तमिस्रगुहायामित्यादितः काष्ठमयं सेतुबन्धं करोति इति पर्यंतं व्याख्या वर्धकिरत्नस्यार्थाधिकारे आवश्यकचूर्णार्थो द्रुताऽस्ति ।

यत्नविशेषतश्च व्यापार्यमाणं योजनसहस्रमत्यधः प्रविशति । एतानि चतुर्दशापि चक्रवर्तिनो रत्नानि प्रत्येकं यद्दसहस्रा-  
 धिष्ठितानि भवन्ति । एतेषां च मध्ये सप्त पञ्चेन्द्रियरूपाणि सप्तैकेन्द्रियरूपाणि । तानि च पञ्चेन्द्रियरूपाण्येकेन्द्रियरू-  
 पाणि च प्रत्येकं जम्बूद्वीपे जघन्यपदेऽष्टाविंशतिसंख्यान्युत्कृष्टपदे दशोत्तरशतसंख्यानि परिजोगमायान्ति । तथाहि—  
 जघन्यपदे चत्वारश्चक्रवर्तिनः, एकैकस्य च चक्रवर्तिनः सप्त पञ्चेन्द्रियाणि सप्तैकेन्द्रियरूपाणि, सप्त च चतुर्भिर्गुणिता  
 अष्टाविंशतिर्भवति । उत्कृष्टपदे चक्रवर्तिनस्त्रिंशत्, तद्यथा—अष्टाविंशतिर्महाविदेह एको भरतदेशत्र एक ऐरवतदेशत्र,  
 सप्तानां च त्रिंशता गुणने षे शते दशोत्तरे ११० भवत इति । तथा चोक्तं जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तौ—“जंबूद्वीपे णं ऋते ! जहन्-  
 पए उक्कोसपए वा केवइया पंचैदियरयणसया परिजोगत्ताए ह्वमगहंति ? गोयमा ! जहणपए अठ्ठावीसं उक्कोसपए दुन्नि  
 सया दसुत्तरा पंचैदियरयणसया परिजोगत्ताए ह्वमगहंति । जंबूद्वीपे णं ऋते ! दीवे जहन्नपए उक्कोसपए वा केवइया  
 एगिंदियरयणसया परिजोगत्ताए ह्वमगहंति ? गोयमा ! जहन्नपए अठ्ठावीसं उक्कोसपए दुन्नि सया दसुत्तरा एगिंदियर-  
 यणसया परिजोगत्ताए ह्वमगहंति चि” ॥ ३०३ ॥

सम्प्रति प्रसङ्गत एव वासुदेवरत्नान्याह—

चक्रं खगं च धणु, मणी य माला तद्देव गय संखो । एए उ सत्त रयणा, सधेसिं वासुदेवाणं ॥ ३०४ ॥  
 व्याख्या—चक्रं खड्गं धनुर्मणिर्मालाऽम्बानगुणा देवसमर्पिता गदा—प्रहरणविशेषः शङ्खः—पाञ्चजन्यो घादशयोजनवि-  
 स्तारिभ्वानः, एतानि सप्त रत्नानि वासुदेवानां भवन्ति ॥ ३०४ ॥

उक्तं च प्रसक्तानुप्रसक्तं, इदानीं प्रस्तुतमुच्यते, तत्र नारकाणां कियत्क्षेत्रमवधि विषय इत्येतन्निरूपयन्नाह—  
 रयणप्पहाए जोयणमेगं विसलं हविजा अवहीए। पुढवीए पुढवीए, गाउअमरुं परिहरिजा ॥३०५॥  
 व्याख्या—रत्नप्रचायां पृथिव्यां नारकाणामवधिज्ञानस्य विषयो योजनमेकं । ततः परं पृथिव्यां पृथिव्यामवधि वि-  
 षयचिन्तायां गन्धुतार्थं परिहरेत्, तद्यथा—द्वितीयस्यां पृथिव्यां सार्धं गन्धुतत्रयमवधिज्ञानविषयः, तृतीयस्यां गन्धु-  
 तत्रयं, चतुर्थ्यामर्धतृतीयानि गन्धुतानि, पञ्चम्यां द्वे गन्धुते, षष्ठ्यां सार्धं गन्धुतं, सप्तम्यां गन्धुतमिति । उक्तं च—  
 “चत्तारि गाउआइं, अजुठाइं तिगाउअं चैव । अट्टाइजा जुनि य, दिवहुमेगं च नरएसु ॥ १ ॥” इदं च विषयपरि-  
 माणमवधिज्ञानस्योत्कर्षतो वेदितव्यं । जधन्यतः पुनरिदं—रत्नप्रचायामर्धचतुर्थीनि गन्धुतानि नारकाणामवधिज्ञानवि-  
 षयः, द्वितीयस्यां पृथिव्यां त्रीणि गन्धुतानि, तृतीयस्यामर्धतृतीयानि गन्धुतानि, चतुर्थ्यां द्वे गन्धुते, पञ्चम्यां सार्धं  
 गन्धुतं, षष्ठ्यामेकं गन्धुतं, सप्तम्यामर्धगन्धुतमिति ॥ ३०५ ॥

उक्तं सप्रसङ्गं नारकानधिकृत्यागतिघातं, सम्प्रति नारकवक्तव्यतामुपसंहरन्नुत्तरवक्तव्यतोपक्षेपं च कुर्वन्नाह—  
 नरए संखेवेसो, इत्तो एगिं दियाण तिरियाणं । गप्पजुयजलचरो जयपंचिं दियाआउमाणं च ॥ ३०६ ॥

व्याख्या—नरके नरकविषये नारकाणां स्थित्यवगाहनादिप्रतिपादने संक्षेप उक्तः । इत ऊर्ध्वमेकेन्द्रियाणां विकले-  
 न्द्रियाणां—द्वित्रिचतुरिन्द्रियरूपाणां, एकेन्द्रियाणां पञ्चेन्द्रियाणां च साक्षादुपादानं कृतमतोऽत्र पारिशेष्यातिर्यग्रहणेन  
 विकलेन्द्रियाणां ग्रहणं । तथा गर्भजन्मोपलक्षिता गर्भास्ते च चतुष्पदाः पक्षिणश्च ब्रह्मव्याः । “पुञ्ज स्ति” पदैकदेशे

पदसमुदायो पञ्चाराज्जपारिस्पर्षाः, उपलक्षणमेतदुरःपरिस्पर्षाश्च । तथा जलचरा मत्स्यादयः । “उज्यति” गर्जजाः संमू-  
 ळिमाश्च । एतच्च विशेषणं जुजपारिस्पर्षाणामुरःपरिस्पर्षाणां जलचराणां च द्रष्टव्यं । येऽपि च चतुष्पदाः पक्षिणश्च संमू-  
 ळिमास्तेऽप्युपलक्षणेन सूचिता वेदितव्याः । एते च कथञ्चूता इत्याह—पञ्चेन्द्रियाः । ततो विशेषणसमासः, तेषां उप-  
 लक्षणेमेतत्, तेन गर्जजसंमूळिममनुष्याणां चायुःप्रमाणं चशब्दाद्देहप्रमाणं च वहयामि ॥ ३०६ ॥

तत्र प्रथमत एकेन्द्रियादीनां शरीरावगाहनामाह—

जोयणसहस्समहियं, उहेण एगिंदिए तरुणेषु । महजुश्रले सहस्सं, उरगेसु य गप्रजाईसु ॥ ३०७ ॥

व्याख्या—उधेन—सामान्यरूपेणैकेन्द्रियसामान्यचिन्तायामेकेन्द्रियाणामित्यर्थः, विशेषचिन्तायां तरुणेषु योजनसह-  
 स्रमधिकं—किञ्चित्समधिकं, तच्च समुज्जादिगतं पद्मनालमवसेयं । अत्राह—शरीरप्रमाणमुद्भूयाद्भुवतः समुज्जादिपरिमाणं  
 तु प्रमाणाद्भुवतः, समुज्जाणां चावगाहो योजनसहस्रमतस्तत्पद्मनालादिकमुद्भूयाद्भुवापेक्षयाऽधिकप्रमाणं भवतीति कथं  
 न विरोधः । नैष दोषः, इह समुज्जमध्ये प्रमाणाद्भुवतो योजनसहस्रावगाहे यानि पद्मानि तानि पृथिवीपरिणामरूपाणि,  
 यथा श्रीदेवतायाः पद्महृदे पद्मं, यानि पुनः शेषेषु गोतीर्थादिषु स्थानेषु पद्मानि तानि वनस्पतिपरिणामरूपा-  
 ण्यपि भवन्ति, तानि च शेषेषु जलाशयेषु वह्नयादयश्चोत्कर्षतः शरीरप्रमाणमानेन किञ्चित्समधिकं योजनसहस्रं भवतीति  
 न कश्चिदोषः । तथा चायुमेवार्थं जिनञ्जगण्डिहमाश्रमणो विशेषणवत्यामाह—“जोअणसहस्समहियं, वणस्सईदेहमा-  
 ण्णुदिठं । तं च किब्ब समुद्दगयं, जलरुहनावं हवइ नन्नं ॥ १ ॥ उस्सेहंणुवठं तं, होइ पमाणंणुलेण य समुद्दो ! अक्व-



रोप्यते इन्निवि, कहमविरोहीणि हुञ्जाहु ॥ २ ॥ पुढवीपरिणामां तां किं सिरिनिवासपलमं च । गोतित्येसु वण-  
 स्सइपरिणामां तु हुञ्जाहि ॥ ३ ॥ जत्थुस्सेहंगुदलं, सहस्समवसेसएसु य जलेसु । वल्लीदयादलं वि य, सहस्समायामलं  
 हुंति ॥ ४ ॥” तथा मत्स्ययुग्ले-गर्जव्युत्क्रान्तिकसंमूर्द्धिमलद्वयं उरगेषु च-सर्पजातीयेषु गर्जजातिषु-गर्जजन्मसु देहप्र-  
 माणं प्रत्येकं योजनसहस्रं परिपूर्णमुक्तम् ॥ अत्रान्तरे च प्रागुक्तवन्स्पतिशरीरविषयादेपपरिहारसंवादकमन्यकर्तृकं गाथा-  
 त्रयम्—“उस्सेहंगुदगणियं, जलासयं जमिह जोयणसहस्रं । तत्थुप्पन्नं नद्विणं, विक्केयं जणियमेयं तु ॥ १ ॥ जं पुण  
 जलद्विदहेसुं, पमाणजोअणसहस्समाणेषु । उप्पज्जइ वरपलमं, तं जाणसु च्छुविआरं तु ॥ २ ॥ अक्खसद्विलासएसुं,  
 केसु वि निरुवइवेसु च्छुणिआरं । वद्विलयामाईरं, जहुत्तमाणेण जुत्तारं ॥ ३ ॥”

व्याख्या—इदं गाथान्नयमपि गतार्थम् ॥ ३०७ ॥

गप्पचउप्पय उग्गाउआइं शुअगेसु गाउअपुहुत्तांपक्सिसु धणुयपुहुत्तं, मणुएसु अ गाउआ तिन्नि ॥३०८॥

व्याख्या—गर्जव्युत्क्रान्तिकानां चतुष्पदादीनां हस्त्यादीनां शरीरप्रमाणं षड् गव्यूतानि । शुजगेषु गोधानकुलादिषु  
 गव्यूतपृथक्त्वं शरीरप्रमाणं । पृथक्त्वं विप्रचृतिरानवन्त्यः । पक्षिषु शरीरप्रमाणं धनुःपृथक्त्वं । मनुष्येषु त्रीणि गव्यू-  
 तानि ॥ ३०८ ॥

साम्प्रतमेषामेव संमूर्द्धिमजानां शरीरमानमाह—

धणुअपुहुत्तं पक्सिसु, शुअगे उरगे अ जोयणपुहुत्तं । होइ चउप्पय संसुद्धिमाण तह गाउअपुहुत्तं ॥३०९॥

व्याख्या—पद्मिषु संमूर्द्धिषु शरीरप्रमाणमुत्कृष्टं धनुःपृथक्त्वं । युजगेषु तु गोधानकुशादिपूरगेषु सर्पजातीयेषु संमूर्द्धि-  
 मेषु योजनपृथक्त्वं । तथा संमूर्द्धिमचतुष्पदानां शरीरप्रमाणं गव्यूतपृथक्त्वम् ॥ अत्रान्तरे चेयं विशेषप्रतिपादिकाऽन्य-  
 कर्तृका गाथा—“संखो पुण वारस जोअणइं गुम्मी जवे तिकोसं तु । जसरो जोअणमेगं, म्हुएगा जोअणसहसं ॥ १ ॥”  
 शङ्खो षादश योजनानि शरीरोद्भयेण वेदितव्यः । गुडमी कर्णशृगाली त्रीन्द्ध्यविशेषः शरीरोद्भयमधिकृत्य क्रोशत्रिकं  
 जवति । त्रसरश्चतुरिन्द्ध्यविशेषो योजनमेकं । मत्स्या लरगाश्च प्रत्येकं योजनसहस्रम् ॥ १ ॥ ३०ए ॥

सम्प्रति विकलेन्द्धियाणां प्रत्येकवनस्पतिरहितानामेकेन्द्धियाणां संमूर्द्धिममनुजानां च शरीरप्रमाणमाह—

विगलिंदियाण वारस, उ जोअणा तिन्नि चउर कोसा यासेसाणोगाहणया, अंगुलजागो असंखतमो ३१०  
 व्याख्या—विकलेन्द्धियाणां—द्वित्रिचतुरिन्द्धियाणां यथाक्रमं शरीरमानं षादश योजनानि त्रयः क्रोशाश्चत्वारः कोशाः ।  
 श्यमत्र चावना—धीन्द्धियाणां—शङ्खादीनामुत्कर्षतो देहमानं षादश योजनानि । त्रीन्द्धियाणां मत्कोटादीनां त्रीणि गव्यू-  
 तानि । चतुरिन्द्धियाणां त्रसरादीनां चत्वारि गव्यूतानि । शेषाणां पृथिव्यसेजोवायूनां साधारणवनस्पतीनां संमूर्द्धिमम-  
 नुष्याणां चावगाहना देहमानमङ्गुलजागोऽसङ्ख्येयोऽङ्गुलासङ्ख्येयजागमानमित्यर्थः ॥ ३१० ॥

सम्प्रति वनस्पतिकायिकादीनामेकेन्द्धियाणां परस्परं देहमाने तारतम्यमाह—

वणणंतसरीराणं, एगं निलसरीराणं पमाणेणं । अनलोदगपुढवीणं, असंखगुणिआ जवे बुढी ॥ ३१ ॥

व्याख्या—वनस्पतिकायिकानामन्तशरीराणां साधारणानामित्यर्थः प्रमाणैकमनिलशरीरकं, किमुक्तं जवति ? याव-

प्रमाणं साधारणवनस्पतिशरीरं तावत्प्रमाणमेव वायुकायिकैकजीवशरीरमिति । ततो वायुकायिकशरीरादनलोदकपृथिवी-  
नां-अशिकायिकायिकपृथिवीकायिकानां शरीराणां यथाक्रमसंज्ञगुणिताऽसह्येयगुणा जवति वृद्धिः । इयमत्र चाव-  
ना-यावत्प्रमाणमेकं वायुकायिकशरीरं ततोऽसह्ययातगुणमेकमशिकायिकशरीरं, ततोऽप्यसह्ययातगुणमेकमकायिकश-  
रीरं, ततोऽप्यसह्ययातगुणमेकं पृथिवीकायिकशरीरं । सर्वाणि चामूनि साधारणवनस्पतिकायिकवायुकायिकाशिकायि-  
कायिकपृथिवीकायिकशरीराणि स्वस्वस्थाने प्रत्येकमद्बुदासह्येयजागमात्राणि जवन्ति । उक्तं च मूलटीकायां—  
“सद्वाइं सद्याणे अंगुदासंखिजागमिताइं हवंति चि” ॥ ३११ ॥

उक्तं तिर्यज्जनुष्याणां देहमानं, सम्प्रति तेषामायुःप्रमाणमाह—

बावीस सहस्साइं, सत्त सहस्साइं तिन्नि होरत्तावाए तिन्नि सहस्सा, दस वाससहु स्सिसया रुक्का ॥३१॥

संवहराणि बारस, राइंदिय हुंति अउणपन्नासा । ठम्मास तिन्नि पक्षिया, पुढवाइंणं विइ उक्कोसा ॥३१॥

व्याख्या—एकेन्द्रियादीनां मनुष्यपर्यन्तानां स्थितिरायुःप्रमाणरूपैपोत्कृष्टा । तद्यथा—पृथिवीकायिकानां चाविंशति-  
वर्षसहस्राणि । अप्कायिकानां सप्त वर्षसहस्राणि । तेजस्कायिकानां त्रीणि रात्रिंदिवानि । वाते वातकाये त्रीणि वर्षस-  
हस्राणि । वृद्धा वनस्पतयो दशवर्षसहस्रिकाः । किमुक्तं जवति ? वनस्पतिकायिकानामुत्कर्षतः स्थितिर्दश वर्षसहस्राणी-  
ति तथा क्षीन्द्रियाणामुत्कर्षतः आयुःस्थितिर्षादश वर्षाणि, त्रीन्द्रियाणामेकोनपञ्चाशत्रिंदिवानि, चतुरिन्द्रियाणां  
षण्मासाः; पञ्चेन्द्रियाणां तिर्यज्जनुष्याणां त्रीणि पट्योपमानि ॥ ३११-३१३ ॥

एवं सामान्येन पृथिव्यादीनामुत्कृष्टां स्थितिभिर्जिघाय सम्प्रति पृथिवीकायिकेभेदेषु प्रतिभेदमायुषो भेदानाह—  
**सह्याय सुरु वाबुअ, मणोसिला सकरा य खरपुढवी । एगं बारस चउदस, सोलस अठार बावीसा ३१४**  
 व्याख्या—इह पूर्वार्धपदानामुत्तरार्धदानां च यथाक्रमं योजना । सा चैवं—श्लदणा—मरुस्थल्यादिगता पृथिवी  
 तस्या निरुपज्वस्थानस्थिताया एकं वर्षसहस्रमुत्कृष्टायुः । शुधा—कुमारमृत्तिका तस्या उपज्ववाजावे वादश वर्षसहस्राणि ।  
 वालुका—सिकता तस्याश्चतुर्दश वर्षसहस्राणि । मनःशिला—प्रतीता तस्याः पोरुश वर्षसहस्राणि । शर्करा—हृषत्कर्करिका  
 तस्या अष्टादश वर्षसहस्राणि । खरपृथिवी—शिलापाषाणरूपा तस्या षाविंशतिर्वर्षसहस्राणि ॥ ३१४ ॥

सम्प्रति तिर्यक्पञ्चेन्द्रियाणां गर्भजानामायुष्कविशेषमाह—

**गप्पुअजलचरोअयउरगेसु अ पुवकोदि उक्कोसा । मणुअचउप्पय तपलिअ, पलिअसांखिज्जा पक्कीसु**  
 व्याख्या—“गप्पत्ति” पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराज्जजा इति ङष्टव्यं, एतच्च विशेषणमुत्तरशब्दोपाधिलचरशब्द-  
 मपहायापरेषु सर्वेष्वपि पदेषु योज्यं । “अत्ति” अजपरिसर्पाणां गोधानकुलप्रचृतीनां गर्भजानां, तथा जलचराणां  
 मत्स्यादीनामुज्येषां—संसृष्टिमजानां गर्भव्युत्क्रान्तानां च, तथोरगेषु पृष्ठीसप्तभयोरर्थं प्रत्यभेदादुरगाणां—सर्पजातीनामुत्क-  
 र्षत आयुष्कस्थितिः पूर्वकोटी विज्ञेया । तथा गर्भव्युत्क्रान्तानां मनुजानां चतुष्पदादीनां च त्रीणि पश्योपमान्युत्कृष्ट-  
 मायुः । पक्षिषु पक्षिणां गर्भव्युत्क्रान्तिकानां पश्योपमस्यासह्येयो जगः ॥ ३१५ ॥

इह गर्भजयुजपरिसर्पादीनामुत्कृष्टमायुः पूर्वकोटिप्रमाणमित्युक्तं, ततः पूर्वस्य परिमाणमाह—  
 पुषस्स उ परिमाणं, सयरिं खलु हुंति कोऽद्विरकाळ । ढष्पसं च सहस्सा, बोधवा वासकोनीणं ॥३१६॥  
 व्याख्या—पूर्वस्य परिमाणं वर्षकोटीनां सप्ततिः कोटिलक्षाः षट्षष्टशत्सहस्राणि ९०५६०००००००००० । तथा-  
 हि—पूर्वाङ्गं चतुरशीतिवर्षलक्षाणि, पूर्वाङ्गं च पूर्वाङ्गेन गुणितं पूर्वं भवति, ततो यथोक्तं पूर्वस्य परिमाणं न विरुध्यते ॥३१६॥

सम्प्रति संमूर्द्धिमपञ्चेन्द्रियस्थलचरादीनामायुःस्थितिं प्रतिपादयति—  
 वाससहस्स परिणिसु मुह्निम बुलसी बिसत्तरि तिवन्ना । बायाला उक्कोसा, थल खहउरगे युयंगे य ३१९  
 व्याख्या—इह “मुह्निम ति” विशेषणं सर्वत्रापि संबन्धनीयं, वर्षसहस्राणीति च पदं चतुरशीत्यादिषु प्रत्येकं योज्यते,  
 यथासङ्गं च सप्तशतश्लेषपदयोजना, सा चैवं—संमूर्द्धिमानां पञ्चेन्द्रियाणां स्थलचराणामुत्कृष्टमायुःप्रमाणं चतुरशीति-  
 वर्षसहस्राणि । खचराणां पञ्चेन्द्रियाणां संमूर्द्धिमानां वलाकादीनां षासप्ततिवर्षसहस्राणि । उरगाणां सर्पजातीनां संमू-  
 र्द्धिमानां त्रिपञ्चाशद्वर्षसहस्राणि । युजगानां युजपरिसर्पाणां संमूर्द्धिमानां विचत्वारिंशद्वर्षसहस्राणि ॥ ३१९ ॥

सम्प्रतं संमूर्द्धिममनुष्याणामवगाहनां स्थितिं चाभिधातुकाम आह—  
 अंगुलअसंखत्रागो, उक्कोसोगाहणा मणुस्साणं । संमुह्निमाण जाणसु, अंतमुहुत्तं च परमाळं ॥ ३१७ ॥  
 व्याख्या—मनुष्याणां संमूर्द्धिमानां वातपित्तादिसमुद्भवानां, तथा चोक्तं प्रह्लापनायां—“कहि णं नंते ! सम्मुह्निममणुस्सा  
 संमुहंति ? गोयमा ! अंतो मणुस्साखित्ते पणयालीसाए जोअणसयसहस्सेसु अह्हाइजेसु दीवसमुद्वेसु पन्नरससु कम्मचूमीसु

तीसाए अकम्मच्छमीसु षप्पसाए अंतरदीवेषु गप्पवक्कतिय मणुस्साणं चैव उच्चारेसु वा पासवणेषु वा खेलेसु वा जह्वेषु वा सिंघाणेषु वा वंतेसु वा पित्तेषु वा सुक्केसु वा सोणिएसु वा सुक्कपुगलपरिसान्हेसु वा विगयजीवकलेवरेसु वा श्रीपुरिससंजोगेसु वा नगरनिष्कसणेषु वा सधेसिं चैव असुइठ्ठाणेषु एत्थ णं संमुह्मिममाणुस्सा संमुह्मंति” । तेषामुक्कट्टावगाहनां जानीह्यद्धुलासह्वेयजागं परमं चोत्कट्टमायुरन्तमुहूर्त्तम् ॥ ३१८ ॥

अथ पूर्वोक्तानां संमूर्द्धिमानां सर्वेषां जघन्यमायुःप्रमाणमाह—

सधेसिं अमणाणं, निन्नमुहुत्तो जवे जह्वेषेणं । सोवक्कमाउअ्राणं, सन्नीणं चैव एमेव ॥ ३१९ ॥

व्याख्या—सर्वेषामेवैकेन्द्रियादीनां पञ्चेन्द्रियपर्यवसानानामनस्कानां संमूर्द्धिमज्जमाजां निन्नः खण्णो मुहूर्त्तोऽन्तमुहूर्त्तमित्यर्थः जवति जघन्यमायुः । तथा सोपक्रमायुषां संज्ञिनां गर्भव्युत्क्रान्तानां पञ्चेन्द्रियाणामेवमेव जघन्यमप्यायुरन्तमुहूर्त्तप्रमाणमित्यर्थः ॥ ३१९ ॥

अत्रैवायुर्विषये प्रसङ्गतः किञ्चिदभिधातुकाम आह—

आउस्स बंधकालो, अबाहकालो उ अंतसमउंय । अपवत्तणएपवत्तणउवक्कमाणुवक्कमा ञणिया ॥३२०॥

व्याख्या—आयुषः सप्त पदार्था यथायोगं प्रवर्तन्ते । तद्यथा—प्रथमो बन्धकालः, स च यावति जीवितव्यत्रिजागे शेषे परजवायुर्बध्यते स वेदितव्यः । “अबाहकालु ति” बद्धं सत् परजवायुर्यावन्तं कालं नोदयमायाति तावान् कालविशेषोऽबाधाकालः । अन्तसमयो नामानुच्यमानं जवायुर्यस्मिन् समये निष्ठां लभते । अपवर्तनं दीर्घकालवेद्यतया व्यव-

स्थितस्यायुषः स्वदृपकालवेद्यतापादनं । अनपवर्तनं यद्यावत्स्थितिकं पुरा बन्धं तत्तावत्स्थितिकमनुचूयते न स्थितिहासापा-  
दनमिति । तथोपक्रम्यते येन कारणकलापेन स उपक्रमोऽपवर्तनकारणकलापः । अनुपक्रमस्तदज्ञावः ॥ ३१० ॥

एत आयुषः सप्त पदार्थां येषां जीवानां यथा ज्वन्ति तथा प्रतिपादयति—

देवा नेरइआ वा, असंखवासाउआ य तिरिमणुआ । बम्मासवसेसाऊ, परचविअं आउ बंधंति ॥ ३११ ॥  
एगिंदिअ तह विगला, पणिंदिआ जे य अणपवत्ताऊ । ते जीविअत्तिजागे, सेसे बंधंति परमाउं ॥ ३१२ ॥  
सेसा पुणो तिजागे, नवजाए सत्तवीसजाए वा । बंधंति परजवाउं, अंतमुहुत्तंतिमे वाऽवि ॥ ३१३ ॥

व्याख्या—देवा नारका वा, वाशब्दः समुच्चये, असंख्यातवर्षायुषस्तिर्यङ्मानुष्याश्च एसासावशेषायुषः सन्तः पारचवि-  
कमायुर्बध्नन्ति । तथैकेन्द्रिया विकलेन्द्रियाः—धीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियलक्षणाः पञ्चेन्द्रियाः—तिर्यञ्चो मनुष्या वा येऽनपव-  
र्त्यायुषस्ते नियमतः स्वजीवितत्रिजागे शेषे पारजविकमायुर्बध्नन्ति । शेषाः पुनरपवर्तनीयायुष एकेन्द्रियत्रिकलेन्द्रियपञ्चे-  
न्द्रियतिर्यङ्मनुष्याः स्वजीवितस्य त्रिजागे वा शेषे परजवायुर्बध्नन्ति, यदि वा नवजागे त्रिजागत्रिजाग इत्यर्थः, अथवा  
सप्तविंशतिजागे त्रिजागत्रिजागत्रिजाग इति ज्ञावः । तेन यदुच्यते सिद्धान्ते—“सिय त्तिजागे सिय त्तिजागत्तिजागे  
सिय त्तिजागत्तिजागत्तिजागे” इति, तेन सहाविसंवादीदमवसेयं । तत्रापि बन्धतश्च्युताः सन्तो नियमतोऽन्तिमे मुहुत्तं  
बध्नन्ति ॥ ३११—३१२—३१३ ॥

तदेवमुक्तो बन्धकालः, साम्प्रतमबाधाकालमानमाह—

जे जावइमे प्रागे, जीवा बंधंति परचवस्साणं । तेसिमबाहाकालो, अणुदयकालु ति सो जणित् ॥३३४॥  
व्याख्या—ये जीवा यावति प्रागे—एणमासादिरूपे स्वजीवितत्रिजागादिरूपे वा परचवस्य योग्यमायुर्वधन्ति, स तावान्  
बन्धोदयापान्तराललक्षणो भवति तेषामबाधाकालः । एतमेव पर्यायेण व्याचष्टे—सोवाधाकालोऽनुदयकाल इति जणित-  
स्तीर्थैकरगणधरैः ॥ ३३४ ॥

तथाऽन्तसमय आयुष निष्ठासमयो यदनन्तरं परचवायुरुदयमागच्छति परचवायुषि चोदयप्राप्ते परचवं प्रति जीवानां  
गतिर्विधा प्रवर्तते, ततस्तामेव विवच्छुरिदमाह—

डुविहा गई जिआणं, उज्जू वक्का य परचवगहणे । इगसामइया उज्जू, वक्का चंडपंचसमयंता ॥ ३३५ ॥

व्याख्या—जीवानां परचवग्रहणे परचवमाक्रासतां गतिर्विधा प्रवर्तते, तद्यथा—रुज्जी वक्का च । तत्र या रुज्जी  
सैकसामधिक्येकसमयनिर्वृत्तौत्यत्तिदेशस्य समश्रेण्या व्यवस्थितत्वेन प्रथमसमय एव प्राप्तेः, अन्यथा गतेर्कजुत्वायोगात् ।  
वक्का तु चतुःसमयान्ता पञ्चसमयान्ता वा इष्टव्या । चतुःपञ्चशब्दोपादानस्य च फलमिदं—बाहुइयेनोत्कर्षतश्चतुःसमयपर्य-  
वसाना वक्रगतिः क्वचिच्च कदाचिच्च पञ्चसमयपर्यवसाना । एतदनन्तरमेव जावयिष्यते ॥ तत्रजुगतौ वक्रगतौ च नयमतत्रेदेन  
परचवायुरुदयं विचिन्तयिषुरिदमाह—“उज्जुगइ पढससमए, परचविअं आउअं तहाहारो । वक्काए वीयसमए, परच-

१ चउ पंच समया वा इति प्रत्यन्तरे.



विश्राजं उदयमेइ ॥ १ ॥” ऋजुगतौ प्रथमसमय एव प्रारज्जविकमायुरुदयमागच्छति, प्रथमसमय एव च परज्जवगं वन्ध्या-  
 हारः । तथाहि—निश्चयनयमतेन परज्जवप्रथमसमय एव पूर्वशरीरपरिसाटः, यस्मिन्नेव च समये सर्वात्मना पूर्वशरीरप-  
 रिसाटस्तस्मिन्नेव समये गतिः, ततो गतेः प्रथमसमय एव परज्जवायुषः उदयः, ऋजुगत्या च प्रथमसमय एवोत्पत्तिदेशमा-  
 सादयति, तज्जतौश्च स्वशरीरयोग्यान् पुज्जलानादत्ते, ततः प्रथमसमय एव परज्जवसं वन्ध्याहारः । वक्रगतावप्युक्तप्रकारेण  
 निश्चयनयमधिकृत्य प्रथमसमय एव परज्जवायुष उदयः, तमन्तरेण सर्वात्मना पूर्वशरीरत्यागासंजवतो गतेरसंजवात् ।  
 परं कैश्चित् परिस्थूलन्यायमाश्रित्य वक्रगतौ द्वितीयसमये परज्जवायुरुदयमागच्छतीति प्रतिपन्नं, ततस्तदन्निधिसुराह—  
 “वक्काए” इत्यादि, वक्रायां गतौ द्वितीये समये परज्जवायुरुदयमेति । इयमत्र जायना—किञ्च पूर्वजवपर्यन्तसमय एव  
 वक्रा गतिः प्रतिपत्तुमारब्धा, तत्परिणामाज्जिमुखत्वात्, ततः सोऽपि समयो वक्रगतिमं वन्धी इष्टव्यः, द्वितीये च समये  
 परज्जवायुरुदयमागच्छति, तत उक्तं द्वितीये समये वक्रायां गतौ परज्जवायुष उदय इति ॥१॥ इयं च गाथाऽन्यकर्तृव्यवसेया,  
 न सूत्रकारकृता, मूलटीकायां हरिजञ्जसूरिकृताशामव्याख्यानात्, तस्यां च वक्रायां गतौ स्थितो जीवः कदाचिदेकेन  
 वक्रेणोत्पत्तिदेशमासादयति, कदाचिद्द्वान्यां, कदाचिच्चतुर्भिः । तत्र यदैकेन वक्रेण तदा नियमादाहा-  
 रकः । तथाहि—प्रथमसमये पूर्वशरीरमोहः तस्मिंश्च समय आहारको, द्वितीयसमये तज्जरीरयोग्याः केचित् पुज्जला  
 जीवयोगतो लोमाहारतः संबन्धमाप्नुवन्ति, औदारिकवैक्रियाहारकुजलापादानं चाहारस्ततः प्रथमसमय आहारको,  
 द्वितीये च समय उत्पत्तिदेशमागत इति तज्जवयोग्यशरीरपुज्जलोपादानं करोति, ततस्तस्मिन्नपि समय आहारक इति ।

द्विवक्रायां गतौ त्रयः समयाः, तत्र प्रथमेऽन्तिमे च समये पूर्वोक्तनीत्याऽऽहारक इति मध्यम एकस्मिन् समयेऽनाहारकः । त्रिवक्रायां गतौ चत्वारः समयाः, ते चैवं—त्रसनाख्या बहिरधस्तनत्रागागुपरितने जागे यद्योपरितनाम्नागागदधस्तने जागे समुत्पद्यमानो जीवो विदिशो दिशि दिशो वा विदिशि यदोत्पद्यते, तदैकेन समयेन त्रसनाभीं प्रविशति, द्वितीयेनोपर्यधो वा गमनं, तृतीयेन बहिर्निस्सरणं, चतुर्थेन विदिश्युत्पत्तिदेशे प्राप्तिः । अत्र प्रथमान्तिसमययोः प्रागुक्तयुक्तेराहारको मध्यमयोस्तु द्वयोः समययोरनाहारकः । चतुर्वक्रायां गतौ पञ्च समयाः, ते च त्रसनाख्या बहिरेव विदिशो विदिश्युत्पत्तौ लभ्यन्ते, तद्यथा—प्रथमे समये त्रसनाख्या बहिरेव विदिशो दिशि गमनं, द्वितीये त्रसनाख्या मध्ये प्रवेशः, तृतीय उपर्यधो वा गमनं, चतुर्थे बहिर्निःसरणं, पञ्चमे विदिश्युत्पत्तिदेशगमनं, अत्रापि प्रथमान्तिसमययोरानाहारकः, शेषेषु तु मध्यमेषु त्रिषु समयेष्वनाहारकः । इहोत्कर्षतोऽपि बाहुद्वयतश्चतुःसामयिकी वक्रगतिः प्रवर्तते, पञ्चसामयिकी तु स्वल्पसत्त्वाश्रिता ततो न विवक्ष्यत इति तत्र तत्र सिद्धान्तप्रदेशे वक्रगतावनाहारकचिन्तायामेकं द्वौ वा समावनाहारक इत्युक्तं । यदि वैकं द्वौ वेत्यत्र वाशब्दात् त्रीन्वा समयाननाहारक इति ङष्टव्यं, ततो न कश्चिद्दोषः ॥३३॥

एतदेव दर्शयति—

इगुगतिगवक्काइसु, डुगाइसमएसु परत्रवाहरो । डुगवक्काइसु समया, इग दो तिन्नि य अणाहारा ३३६  
 व्याख्या—एकद्वित्रिवक्रादिषु वक्रगतिष्वानिर्दिशब्दाच्चतुर्वक्रायां च गतौ द्वितीयादिषु समयेषु परत्रवाहारः । तद्यथा—  
 एकवक्रायां गतौ द्वितीये समये परत्रवाहारः, द्विवक्रायां तृतीये समये, त्रिवक्रायां चतुर्थे समये, चतुर्वक्रायां पञ्चमे

समये । तथैकवक्रायां सर्वथाऽऽहारकः । एतच्च प्रागेव ज्ञावितं । द्विवक्रादिषु तु वक्रगतिषु यथाक्रममेकं द्वौ त्रीन् सम्-  
यानऽनाहारकः । तद्यथा—द्विवक्रायां वक्रगतावेकं समयमनाहारकः, त्रिवक्रायां द्वौ समयौ, चतुर्वक्रायां त्रीन् समयानिति ३२६

साम्प्रतमपवर्तनानपवर्तनरूपघारघयमन्निधित्सुराह—

बहुकालवेअणिल्लं, कम्मं अप्पेण जसिह कालेण । वेइज्जाइ जुगवं चिअ, उइससवप्पसगं ॥ ३२७ ॥

अपवत्तणिल्लमेयं, आळं अहवा असेस कम्मं पि । बंधसमए वि बळं, सिट्ठिलं चिय तं जहाजुगं ॥ ३२८ ॥

व्याख्या—यदायूरूपं कर्म बहुकालवेदनीयं प्रचूतकालवेद्यमिह जगति तिर्यग्निर्मनुष्यैश्चापवर्तनाकरणवशतो युगप-  
दुदीर्णसर्वप्रदेशाग्रं सदृश्येनैव कालेन वेद्यते अनुष्ठय निजीर्यते । एतदायुः कर्मापवर्तनीयमुच्यते । न चैवमायुरेवैकं कर्मा-  
पवर्तनीयं, किं तु शेषाण्यपि कर्माणि । तथा चाह—‘अहवेत्यादि’ अथवा शेषकर्मापि समस्तमपि कर्म प्रचूतकालवेद्यम-  
पवर्तनाकरणयोगतो युगपदुदीर्णसर्वप्रदेशाग्रमद्वयेन कालेन वेद्यते तदपवर्तनीयमवसेयं । ननु यदि बन्धकाले प्रचूतकाल-  
वेद्यं बद्धं सदवर्गापवर्तनाकरणवशतोऽद्वयेनैव कालेन वेद्यते तर्हि कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः, यथावद्बन्धवेदनाद्यथावे-  
दनमबन्धात् । तत आह—बन्धसमयेऽपि बन्धकालेऽपि तदपवर्तनीयमायुः शेषं वा कर्म शिथिलमेव यथायोग्यमपवर्त-  
नीयतायोग्यदेशकालानतिक्रमेण बद्धं । इयमत्र ज्ञावना—बन्धकालेऽपि तथारूपाध्यवसाययोगतस्तत्तथारूपमेव बद्धं येन  
तं तं देशं कालं पुरुषं वाऽपेक्ष्यापवर्तयति, ततो न कश्चिद्दोषः ॥ ३२७-३२८ ॥

जं पुण गाढनिकायण बंधेणं पुव्वमेव किल बळं । तं होइ अणपवत्तण, जोगं कमवेअणिल्लफलं ॥ ३२९ ॥

व्याख्या—यत् पुनरायुः शेषं वा कर्म गाढनिकाचनबन्धेन गाढमत्यर्थं यन्निकाचनमवश्यवेद्यतयाऽवस्थापनं तच्च तद्वन्धश्च तेन गाढनिकाचनबन्धेन पूर्वमेव क्लिप्तं भवति, तन्नवत्यनपवर्तनयोग्यं क्रमवेदनीयफलं क्रमेण परिपाठ्या वेदनीयं फलं यस्य तत्तथा । किमुक्तं भवति ? यत्तथारूपपरिणामयोगतोऽवश्यवेद्यतया निकाचितं तदनपवर्तनीयस्वरूपं, अनपवर्तनीयस्वरूपत्वाच्च क्रमवेदनीयफलमिति । तत्रायुश्चिन्तायां देवा नारका उत्तमपुरुषाश्चरमशरीरा असङ्ख्यातवर्षा-  
युषश्चानपवर्तनीयायुषः, शेषा अपवर्तनीयायुषोऽनपवर्तनीयायुषश्च ॥ ३२९ ॥

साम्प्रतमुपक्रमानुपक्रमरूपद्वारघ्यं व्याचिख्यासुरिदमाह—

जेणानुमुवक्कमिज्जाइ अप्पसमुत्थेण इअरगेणावि । अप्पवसाणाइंठ, उवक्कमो सो इहं नेउ ॥ ३३० ॥

व्याख्या—येनात्मसमुत्थेनाध्यवसायविशेषादिनेतरेणापि बाह्येन विषाग्निशाखादिना आयुरुपक्रम्यते दीर्घकालवेद्यं सदहपकालवेद्यतया व्यवस्थाप्यते, सोऽपवर्तनेहेतुरध्यवसानादिरिह प्रक्रम उपक्रमो भवति ज्ञेयः ॥ ३३० ॥

स च सप्तविधस्तथा चाह—

अप्पवसाणनिमित्ते, आहारे वेयणा पराधाए । फासे आणायाणू, सत्तविहं निज्जाए आउं ॥ ३३१ ॥

व्याख्या—आयुर्भिद्यते जेदमुपयाति शीघ्रमेव विध्वंसमुपगच्छतीति ज्ञावः । अध्यवसाने—अध्यवसितिरध्यवसानं तस्मिन् सति, तच्चाध्यवसानं त्रिधा, तद्यथा—रागरूपं, स्नेहरूपं, जयरूपं । तत्र रागादायुर्जेदो यथा प्रपापान्निकायास्त-  
रणं कञ्चन पुरुषमनुरागतः पश्यन्त्याः । स्नेहाद्यथा कस्याश्चित्पुत्रवियोगतः । जयाद्यथा वासुदेवदर्शनतः सोमिदस्य गज-

सुकुमारश्वशुरस्य । निमित्ते-दएभकशाशखरज्ज्वादिके । आहारे-प्रचुरे ऋक्षिते सति । तथा वेदनायां शूलादि-  
रूपायां । तथा पराघातो-गर्ताप्रपातादिसमुत्थस्तस्मिन् सति । तथा स्पर्शो-श्रुजगादिसंबन्धिनि । तथा प्राणपाने-  
उद्ध्वासनिःश्वासरूपे निरुद्धे सति । सर्वसङ्ख्यामाह—सप्तविधं सप्तप्रकारेणायुर्भिद्यते । एते चोपक्रमा अपवर्तनयोग्यमायु-  
रपवर्तयन्ति, नानपवर्तनयोग्यं । एते च चरमशरीरिणामपि केषाञ्चित्संभवन्ति, पीनां च जनयन्ति, न पुनरायुरपवर्तयन्ति,  
केवलमुपक्रमहेतुसम्पर्कतस्ते सोपक्रमायुष उच्यन्ते, शेषास्तूपक्रमहेतुविकला निरुपक्रमायुष इति कृतं प्रसङ्गेन ॥ ३३१ ॥

सम्प्रति प्रस्तुतमन्विधीयते । तत्र प्रकृतमुपसंहरञ्चुत्तरग्रन्थं च संबधयन्नदिदमाह—

पुढवाईण ऋवर्तिई, एसा मेवसिआ समासेण । एएसिं कायविई, उहं तु अउरं परं बुहं ॥ ३३२ ॥

व्याख्या—एषाऽनन्तरोदिता ऋवस्थितिः पृथिव्यादीनां समासेन संक्षेपेण वणिता । साम्प्रतमतः परमूर्ध्वमेतेषामेव  
पृथिवीकायादीनां कायस्थितिं-तमेव पृथिवीकायादिकं कायमपरित्यजतामवस्थानरूपां वदथे ॥ ३३२ ॥

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—

अस्संखोसपिणिसपिणीउ एगिं दियाण य चउण्हं । ता चैवऊ अणंता, वणस्सईए उ बोधवा ॥ ३३३ ॥

व्याख्या—एकेन्द्रियाणां चतुर्णां पृथिव्यसेजोवायुरूपाणां प्रत्येकमुत्कृष्टा कायस्थितिरसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः,  
एतच्च कालतः परिमाणं । एतदेव कालपरिमाणं यदा हेतत्रतश्चिन्त्यते तदैवमवसेयं—असङ्ख्येयेषु लोकाकाशेषु प्रतिसमय-  
मेकैकप्रदेशापहारे यावान् कालो लगति, तावत्कालपरिमाणपरिच्छिन्ना असङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः । उक्तं च प्रज्ञा-

पनायां—“पुढविकाइए णं जंते ! पुढविकाइए त्ति कालउं किच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं असं-  
खिज्जं कालं असंखिजाउंसप्पिणीउंसप्पिणीउं कालउं, खित्तउं असंखिज्जा लोगा, एवं आऊ तेउ वाउकाइयावि” । ता  
एवोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो वनस्पतेर्वनस्पतिकारिकस्यानन्तोत्कृष्टा कायस्थितिर्वोज्ज्वल्या । इदमपि कालतः परिमाणं । हेतवतः  
पूर्वोक्तप्रकारेणानन्ता लोका असंख्येयाः पुगलपरावर्ताः, ते चावलिकाया असंख्ययत्तमे जागे यावन्तः समयास्तावत्प्रमाणा  
वेदितव्याः । तथा चोक्तं प्रज्ञापनायां—“वणफइकाइए णं जंते ! वणफइकाइए त्ति कालउं किच्चिरं होइ ? गोयमा !  
जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अणंतं कालं अणंताउं उंस्सप्पिणिउंसप्पिणीउं कालउं, खित्तउं अणंता लोगा असंखिज्जा  
पुगलपरियद्दा, तेणं पुगलपरियद्दा आवलियाए असंखिज्जइ जागो” ॥ ३३३ ॥

तथा—

वाससहस्सा संखा, विगलाण विईउ होइ बोरुव्वासत्त ष जवा उ जवे, पणिंदितिरिमणुअ उक्कोसा ३३४  
व्याख्या—संख्येयानि वर्षसहस्राणि विकलानां—विकलेन्द्रियाणां वित्रिचतुरिन्द्रियाणां प्रत्येकमुत्कृष्टा कायस्थितिः ।  
तुर्वाक्यजेदे, उक्तं च—“तुः स्याद्देऽवधारणे” अयं च वाक्यजेदः पूर्वमुत्सर्पिण्यवसर्पिणीञ्चिः कायस्थितिपरिमाणमुक्तं,  
इदं तु वर्षसहस्रैरिति । पञ्चेन्द्रियतिरश्चां मनुष्याणां चोत्कृष्टा कायस्थितिः सप्ताष्टजवाः । तत्र यदाऽष्टौ जवाः प्राप्यन्ते  
तदा सप्त जवाः पाश्चात्याः सङ्ख्यातवर्षायुषो वेदितव्याः, अष्टमस्तु नियमादसंख्येयवर्षायुः, अत एव सप्ताष्टजवा इत्युक्तं,  
अन्यथाऽष्ट जवा इत्युच्येत । जघन्या तु सर्वत्रापि कायस्थितिरन्तर्मुहूर्त्तम् ॥ ३३४ ॥

तदेवमुक्तं नरतिरश्चां देहमानमायुःप्रमाणं च । साम्प्रतमेतेषामेवोपपातोघर्तनाविरहकालस्योत्पद्यमानोघर्तमानसङ्ख्य-  
योर्गत्यागलोभश्च प्रतिपादनावसरः, तत्र तिरश्चोऽधिकृत्य तत्रान्येकेन्द्रियानुपपातसङ्ख्यां गतिं चाह—

अणुसमयमसंखिज्जा. संखिज्जाज्ज अ तिरिमणुअथ । एगिंदिएसु गहे, आरा ईसाएदेवा थ ॥ ३३५ ॥

व्याख्या—उपपातविरहकाल उघर्तनाविरहकालश्च नैकेन्द्रियाणामस्ति, प्रतिसमयं तेषामुपपातोघर्तनयोः सद्भावात्,  
ततो न तेषु धारघयावतारः, केवलं कियन्तः प्रतिसमयमुत्पद्यन्त इति चिन्त्यते, तत्रानुसमयं प्रतिसमयमेकेन्द्रिया नैक-  
चिन्नादिसङ्ख्या उत्पद्यन्ते, किं त्वसङ्ख्येयाः । किमुक्तं भवति ? प्रतिसमयमेकेन्द्रियत्वेनोत्पद्यमाना जीवा असङ्ख्येया द्रव्य-  
न्ते, एतच्च परस्थानोपपातापेक्षया द्रष्टव्यं, स्वस्थानोपपातापेक्षया त्वनन्ता अपि द्रष्टव्याः । एकेन्द्रियाश्च पञ्चविधाः,  
तद्यथा—पृथिवीकायिका आकाशिकासेजस्कायिका वायुकायिका वनस्पतिकायिकाश्च । तत्राद्याः पृथिवीकायिकादय-  
श्चत्वारः स्वस्थानतः परस्थानतो वेत्यनपेक्ष्य सामान्यत उत्पत्तौ चिन्त्यमानाः प्रत्येकमनुसमयमसङ्ख्येया उत्पद्यमाना द्रव्य-  
न्ते । तथा चोक्तं प्रज्ञापनायां—“पुढविकाइया णं चंते ! एगसमएणं केवइया उवज्जंति ? गोयमा ! अणुसमयं अविरहिया  
असंखिज्जा । एवं जाव वाउक्काइया इति” । वनस्पतिकायिकाः स्वस्थानत उत्पद्यमानाः प्रतिसमयमनन्ताः, परस्थानत  
उत्पद्यमानाः प्रतिसमयमसङ्ख्येयाः सकलकालं द्रव्यन्ते । उक्तं च—“वणप्फइकाइया णं चंते ! एगसमएणं केवइया उव-  
वज्जंति ? गोयमा ! सठाणोववायं पकुच्च अणुसमयमविरहिया अणंता उववज्जंति, परठाणोववायं पकुच्च अणुसमयमवि-  
रहिया असंखिज्जा” इति ॥ स्वस्थानोपपातमेवाधिकृत्यं प्रहेपगाथा—“एगो असंखज्जागो, वइइ उवइणोववायस्मि ।

एगनिगोए निच्चं, एवं सेसेसुवि स एव ॥ १ ॥” एकस्मिन्निगोदे नित्यं सर्वकालमेकोऽसङ्ख्येयजाग उघर्तनायां वर्तते, एकश्चासङ्ख्येयजाग उपपाते, एवं शेषेष्वपि सूक्ष्मवादर्चेदचिक्षेषु प्रत्येकं स एवैकोऽसङ्ख्येयो जाग उघर्तनायां, स एवैकोऽसङ्ख्येयो जाग उपपाते इष्टव्यः । इयमत्र जावना—एकैकस्य निगोदस्य सूक्ष्मस्य बादरस्य वाऽनन्तजीवात्मकस्यासङ्ख्येयजागीकृतस्यैकोऽसङ्ख्येयजागः सततमुघर्तते, एकश्चासङ्ख्येयजागस्तस्मिन् स्थान उत्पद्यते, सोऽप्यसङ्ख्येयो जागोऽनन्तजीवात्मकः, तत एकैकस्मिन्नपि निगोदे प्रतिसमयमुत्पद्यमाना अनन्ता दृश्यन्ते, किं पुनः सकलनिगोदापेक्ष्येति ॥ १ ॥ अथ किमिदं निगोद इति ? उच्यते—अनन्तानां जीवानां साधारणमेकं शरीरं, तच्च सिबुकाकारं, इत्थञ्छूतानां चासङ्ख्येयानां निगोदानां समुदायो गोलकाकारो गोलकः । ते च गोलका असङ्ख्येयाः । तथा चैतदर्थसञ्ज्ञाहिका द्वितीयेयं प्रक्षेपगाथा—“गोला य असंखिजा, अस्संखनिगोयगोल्लं ञणिलं । इक्किम्मि निगोए, अणंतजीवा मुणेयवा ॥ १ ॥” गोला लोके सङ्ख्येयाः, गोलकश्च ञणितस्तीर्थंकरगणधैरसङ्ख्येयनिगोदोऽसङ्ख्येयनिगोदात्मकः, एकैकस्मिंश्च निगोदे जीवा अनन्ता हातव्याः । मुणेयवा इति जानातेः शो “जाणमुणौ” इति जानातेर्मुणदेशः ॥ १ ॥ एते च निगोदे वर्तमाना जीवा द्विविधाः, तद्यथा—सांख्यवहारिका असांख्यवहारिकाश्च । तत्र ये सांख्यवहारिकास्ते निगोदेऽप्य उद्धृत्य शेषजीवराशिमध्ये समुत्पद्यन्ते । तेऽप्युद्धृताः केचिद्भूयोऽपि निगोदेषु मध्ये समागच्छन्ति, तत्राभ्युत्कर्षत आवाहिकाया असङ्ख्येयजागतसमयप्रमाणान् पुञ्जलपरावर्तान् स्थित्वा भूयोऽपि शेषजीवेषु मध्ये समागच्छन्ति । एवं भूयो भूयः सांख्यवहारिकजीवा गत्यागती कुर्वन्ति । ये त्वसांख्यवहारिकास्ते सर्वदेव निगोदेऽप्येवावतिष्ठन्ते, न पुनस्ते कदाचनपि त्रसत्ताव



लब्धवन्तः ॥ तथा चैतदर्थसद्भाहिका प्रद्वेषगाथा—“अस्थि अणंता जीवा, जेहि न पत्तो तसत्तपरिणामो । उप्पज्जति चयंति य, पुणो वि तत्थेव तत्थेव ॥ १ ॥” अस्तीति निपातोऽत्र बहुवचनार्थः सन्ति अनन्ता जीवा येन कदाचनपि लब्धस्त्वपरिणामः, केवलं तत्रैव निगोदेषु मध्ये पुनः पुनरुत्पद्यन्ते च्यवन्ते च ॥ १ ॥ आह—प्रत्येकशरीरेष्वपि वनस्पतिव्रनन्तकायिकानां संजवोऽस्ति किं वा नेति, अस्तीति ब्रूमः, तथा च प्रद्वेषगाथा—“सन्नो वि किसल्लं खलु, उग्गममाणो अणंतं जणितं । सो चैव विवहंतो, होइ परित्तो अणंतो वा ॥ १ ॥” इह सर्वशब्दोऽपरिशेषवाची, सर्वो वनस्पतिकायः प्रत्येकशरीरः साधारणो वा किसलयवस्थायमुपगतः सन्ननन्तकायस्तीर्थकरणधैर्यैर्जणितः । स एव किसलयरूपोऽनन्तकायिकः प्रवृद्धिं गहन्ननन्तो वा परीत्तो वा । कथं ? उच्यते—यदा साधारणं शरीरं निर्वर्तितं जवति, तदा साधारण एव । अथ प्रत्येकशरीरं तदा प्रत्येको जवतीति । कियतः कालादूर्ध्वं प्रत्येको जवतीति चेदुच्यते—अन्तर्मुहूर्त्तात् । तथाहि—निगोदानामुत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तकालं यावत् स्थितिरुक्ता, ततोऽन्तर्मुहूर्त्तात् परतो विवर्धमानः प्रत्येको जवतीति वेदितव्यमिति कृतं प्रसङ्गेन ॥ १ ॥ तदेवमुक्तमुपपातसङ्ख्याघारं, अधुना के जीवा एकेन्द्रियेषु गहन्तीत्येतन्निरूपणार्थमाह—“संखिजाज्ज” इत्यादि, सङ्ख्यातवर्षायुषस्तिर्यञ्च एकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रिया मनुष्या अपि सङ्ख्यातवर्षायुष एकेन्द्रियनामगोत्रायुःकर्माण्युपचित्यैकेन्द्रियेषु मध्ये समागहन्ति । अनेनासङ्ख्यातवर्षायुषां तिर्यज्जानुष्याणां नारकाणां च न्युदास आवेदितः । “आरा ईसाणदेवा य त्ति” आराहब्दो मर्यादावाची, आरादीशानादीशानदेवलोकमन्त्रिव्याप्य जवनपत्यादय एकेन्द्रियेषु पृथिव्यम्बुवनस्पतिषु मध्ये समुत्पद्यन्ते, न तेजोवायुषु, तथाचवस्वात्राव्यात् ॥ ३३५ ॥

अथ कदा जीवानामेकेन्द्रियत्वप्राप्तिरत आह—

जया मोहोदलं तिष्ठो, अन्नाणं सुमहप्रयं । पेलवं वेयणीयं च, तथा एगिंदिलं ऋवे ॥ ३३६ ॥

व्याख्या—यदा यस्मिन् काले मोहोदयो मैथुनासेवनाचिलापरूपस्तीव्रो गाढस्वरूपो ऋवति, अज्ञानं चानाचोगरूपं, सुमहाचयमतीवचयानकं, को नामाज्ञानान्न विचेति ? यद्दशाजीवः सचेतनोऽप्यचेतन इवोपजायते, तथा पेलवमसारं वेदनीयमसातरूपमुदयप्राप्तं ऋवति, तदैकेन्द्रियो ऋवेदेकेन्द्रियतयोत्पद्येत ॥ ३३६ ॥

साम्प्रतमेकेन्द्रियाणामागतिद्वारावसरः, यथैकेन्द्रियाः स्वस्थानाद्दुहृत्ताः सन्तः क्रोत्पद्यन्त इति तदुत्तरत्र प्रसङ्गेन ऋणिव्यते । सम्प्रति विकलेन्द्रियाणामुपपातविरहकालमुत्कृष्टतरजेदचिन्नमाह—

चिन्नमुहुत्तो विगलिंदिआण समुच्छिमाण य तद्देव । बारस मुहुत्त गप्ते, उक्कोस जहन्नलं समलं ॥ ३३७ ॥

व्याख्या—विकलेन्द्रियाणां—द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाणां तथैव समूर्द्धिमानां च पञ्चेन्द्रियाणां चिन्नः—खण्डो मुहूर्त्तोऽन्तर्मुहूर्त्तमित्यर्थः, उत्कृष्ट उपपातविरहकालः । गर्भान् गर्भव्युत्क्रान्तान् पञ्चेन्द्रियतिरश्चोऽधिकृत्योत्कृष्ट उपपातविरहकालो द्वादश मुहूर्त्ताः । जघन्यः पुनः सर्वत्रापि विकलेन्द्रियादिषूपपातविरहकाल एकः समयः ॥ ३३७ ॥

सम्प्रति विकलेन्द्रियाणां समूर्द्धिमगर्भजतिरश्चां चोर्ध्वतनाविरहकाल एतेषामेव चोपपातोर्ध्वतनयोः सङ्घां तथा सामान्येन नारकतिर्यङ्गनरामराणां गतिद्वारं च प्रतिपादयति—

उषट्टणा वि एवं, संखा समएण सुरवर तुद्धा । नरतिरि य संख सवेसु जंति सुरनारया गप्पे ॥ ३३७ ॥  
 व्याख्या—विकलेन्द्रियाणां समूर्द्धिमजानां गर्जन्व्युत्क्रान्तानां च पञ्चेन्द्रियतिरश्चासुपपातविरहकालसमतयोषर्तनाप्यु-  
 षर्तनाविरहकालोऽपि द्रष्टव्यः । स चैवं—“जिन्नमुहुत्तो विगळिंदियाण समुद्धिमाण य तहेव । वारस मुहुत्त गप्पे, उक्कोस जह-  
 न्नात्तं समत्तं ॥ १ ॥” इयं गाथा पूर्ववद्ब्रह्माख्येया, नवरमुषर्तनाजिखापेन, एतेनोषर्तनाविरहघारमाख्यातं । तथैतेषामेव  
 धीन्द्रियादीनामेकेन समयेनैकस्मिन् समये उपपात उषर्तनायां च सख्या सुरवरैस्तुड्या वक्तव्या, सा चैवं—“एगो व  
 दो व तिन्नि व, संखमसंखा व एगसमएणं । उववज्जातेवड्या, उवडुंता वि एमेव ॥ १ ॥” एतेनोपपातोषर्तनयोः सङ्घो-  
 का । तथा नरास्तिर्यञ्चश्च सङ्घातवर्षायुषः सर्वेष्वपि विकलेन्द्रियादिषु गह्वन्ति । “सुरनारया गप्पे” इति सुरा नारकाश्च  
 गर्जे, एकदेशे समुदायोपचाराद् गर्ज्जेषु तिर्यज्जानुष्येषु गह्वन्ति । आह—पूर्वमुक्तमीशानादारतः सुरा एकेन्द्रियेषु  
 गह्वन्ति, साम्प्रतं गर्ज्जेष्वायान्तीति कथं न विरोधः ? उच्यते—उक्तव्यतिरेकेणानिधानान्न दोषः । एतेन किमुक्तं  
 भवति ? एकेन्द्रियेष्वगह्वन्ति गर्ज्जेष्वापीति ॥ ३३७ ॥

साम्प्रतं प्रक्रान्तानामेव गतिघारावसरे सामान्येनागतिघारमाह—

उषट्टा तिरियात्तं, चउसुं पि गर्इसु जंति पंचिंदी । थावरविगला दोसुं, नियमा पुण संखजीवीसु ॥ ३३८ ॥  
 व्याख्या—तिर्यञ्चः पञ्चेन्द्रियाः सङ्घातवर्षायुषः स्वस्वस्थानाद्गृत्ताः सन्तश्चतसृष्वपि गतिषु नारकतिर्यङ्गरामरलक्षणसु

१ सुरवरखुल्ला, इति प्रत्यन्तरे.

यान्ति । स्थावरा एकेन्द्रिया विकलेन्द्रिया (श्च) द्वीन्द्रियादयो षयोर्मनुष्यतिर्यगत्योर्गच्छन्ति । केवलं नियमान्त्रियमेन सङ्घातविषु सङ्घातवर्षयुष्केषु मध्ये, नासङ्घातवर्षयुष्केषु ॥ ३३ए ॥

साम्प्रतं गर्जजसंमूर्द्धिमजमनुष्याणामुपपातविरहकालमुत्कृष्टेतरजेदञ्चिन्नमाह—

वारसमुदुत्तगप्ते, मुदुत्तसंमुद्धिमेसु चउवीसं । उक्कोसविरहकालो, दोसु वि य जहन्नलं समलं ॥३४०॥  
 व्याख्या—गर्जव्युत्क्रान्तिकेषु मनुष्येषूत्कर्षत उपपातविरहकालो षादश मुहूर्ताः, संमूर्द्धिमेषु चतुर्विंशतिः । जघन्यतः पुनर्घयेष्वपि संमूर्द्धिमजगर्जव्युत्क्रान्तेषूपपातविरहकालः एकः समयः ॥ ३४० ॥

सम्प्रति मनुष्याणामेवोर्धतनाधारं सङ्घाधारं गतिधारं चाह—

एमेव य उववदृण, संखासमएण सुरवर तुद्धा । मणुएसुं उववजे, ऽसंखालय मुत्तु सेसालं ॥ ३४१ ॥  
 व्याख्या—गर्जजमनुष्याणां संमूर्द्धिममनुष्याणामुर्धतनापि चोर्धतनाविरहकालोऽप्येवमेवोपपातविरहकालवदेव वेदितव्यः । तद्यथा—गर्जजमनुष्याणामुर्धतनाविरहकाल उत्कर्षतो षादश मुहूर्ताः, संमूर्द्धिममनुष्याणां चतुर्विंशतिः । जघन्यत उचयत्रापि समयः । एतेनोर्धतनाधारमुक्तं । “संखा सुरवरतुद्ध ति” एकस्मिन् समय उत्पद्यमानानामुर्धतमानानां च सङ्घा सुरवरस्तुद्ध्या । सा चैवं—“इक्को व दो व तिन्रि व, संखमसंखा व एगसमएणं । उववजंतेवइया, उवइंता वि एमेव ॥ १ ॥” नवरमसङ्घातत्वं सामान्यतो गर्जजसंमूर्द्धिमसङ्घापेक्षया षट्ठ्वं । एतेन सङ्घाधारमञ्चिहितं । गति-

१ सुरवरतुद्धा, इत्यपि ।

घारमाह—“मणुएसु” इत्यादि, मनुष्येषु मध्य उत्पद्यन्ते “असंखालय मुत्तु त्ति” असंख्यातवर्षायुषो मनुष्योस्तिरश्चथ मुक्त्वा शेषाः सङ्ख्यातवर्षायुषो मनुष्यतिर्यञ्चो देवा नारकाश्चोत्पद्यन्ते ॥ ३४१ ॥

सम्प्रति मनुष्यागतिघारावसरेऽपि तावत् पृथिवीकायिकादीनां लेश्याः प्रतिपादयन्नाह—

पुढवी आउ वणस्सइ, बायर परिएसु लेश चत्तारि। गप्पेतिरियनरेसुं, ठह्लेसा तिन्नि सेसाणं ॥ ३४२ ॥

व्याख्या—बादरशब्दः प्रत्येकमजिसंबध्यते, पर्यास इति विशेषणं च सामर्थ्याद् द्वष्टव्यं, अन्यथा तेजोलेश्याया अयोगात् । बादरपर्यासेषु पृथिवीकायिकेषु बादरपर्यासेष्वप्कायिकेषु प्रत्येकविशेषणविशिष्टवादरपर्यासवनस्पतिकायिकेषु चाद्याश्चतस्रः कृष्णनीलकापोततेजोरूपा लेश्या भवन्ति । तेजोलेश्या कथमवाप्यत इति चेदुच्यते—एषु हि मध्ये भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौधर्मेज्ञानदेवा उत्पद्यन्ते, ते च तेजोलेश्यावन्तः, यल्लेश्याश्च म्रियन्तेऽग्रेऽपि तल्लेश्या एवोत्पद्यन्ते, यत एवमागमः—“नागामिजवाद्यसमये जन्तूनामन्यो लेश्यापरिणामो भवति, नापि पाश्चात्यजत्रचरमसमये, किंतु तिर्यञ्जमनुष्याणामागामिजवसंबन्धिलेश्याया अन्तर्मुहूर्तेगते सति देवानारकाणां स्वजवसंबन्धिलेश्याया अन्तर्मुहूर्ते सति शेषेऽनान्तरे परलोकगमनं । तथा चोक्तं—“लेशाहिं सबाहिं, पढमे समयम्मि परिणयाहिं तु । न हु कस्स वि उववाउ परे जवे होइ जीवस्स ॥ १ ॥ लेशाहिं सबाहिं चरमे समयम्मि परिणयाहिं तु । न हु कस्स वि उववाउ, परे जवे होइ जीवस्स ॥ २ ॥ अंतमुहुत्तम्मि गए, अंतमुहुत्तम्मि सेसए चव । लेशाहिं परिणयाहिं, जीवा वच्चंति परलोगं ॥ ३ ॥” ततस्त्रेषामुत्पद्यमानानां कियत्कालं तेजोलेश्याऽवाप्यत इत्याह—“गप्पे” इत्यादि, गर्जनेषु तिर्यञ्जमनुष्येषु षरूपि लेश्या

भवन्ति, तेषामनवस्थितलेखाकत्वात् । तथाहि—शुक्कलेखावर्जाः शेषाः पञ्चापि लेख्या गर्जजतिर्यज्मनुष्याणां जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहूर्त्तावस्थानाः, शुक्कलेख्या तु जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तावस्थाना, उत्कर्षतः किञ्चिद्भूतैर्नैव त्रिवर्षैरूनां पूर्वकोटिं यावत् । इत्थंप्रमाणवस्थाना च केवलिनः पूर्वकोट्यायुषः किञ्चित्समधिकवर्षाष्टकादूर्ध्वमुत्पादितकेवलज्ञानस्यावसेया । शेषाणामुत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तावस्थानैव । उक्तं च—“अंतोमुहुत्तमद्वा, लेसाण त्रिई जहिं जाळ । तिरियाण नराणं वा, वज्जिता सुक्कलेसं तु ॥ १ ॥ अंतमुहुत्त जहसा, उक्कोसा होइ पुबकोमीळ । नवाहिं वरिसेहि ऊणा, नायबा चरमलेसाए ॥ २ ॥” अत्र “जहिं जाळ चि” या लेख्या यत्र कालविशेषे यत्र तिरश्चि मनुष्ये वा गर्भजे प्रवर्तन्ते, तासां लेखानां स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तमद्वां यावत्, शेषं सुगमं । शेषाणां तेजस्कायिकवायुकायिकसूक्ष्मापर्याप्तपृथिव्यादिसाधारणवन्स्पृतिविकलेन्धियाणां समूर्द्धिमपञ्चेन्धियतिर्यज्मनुष्याणां च तिस्र आद्याः कृष्णनीलकापोतरूपा लेख्याः ॥ ३४२ ॥

सम्प्रति “आवरविगला दोसुं” इत्यादिनाऽतिप्रसङ्गे प्राप्ते तदपवादमाह—

सत्तममहिनेरइया, तेऊ वाऊ अणंतखट्टा । न वि पावे माणुस्सं, तथा असंखाउआ सबे ॥ ३४३ ॥

व्याख्या—सप्तमपृथिवीनैरयिकास्तेजस्कायिका वायुकायिका सप्ताऽसङ्ख्यातवर्षायुषश्च सर्वे तिर्यञ्चो मनुष्या अनन्तरमुहृताः सन्तो नैव प्राणुवन्ति मानुष्यं मानुषत्वम् ॥ ३४३ ॥

सम्प्रति मनुष्यागतिघातप्रतिपादनार्थमाह—

मुत्तूण मणुयदेहं, पंचसुवि गईसु जंति अवरुळा । परिणामविसेसेणं, संखाउय पढमसंघयणा ॥ ३४४ ॥

व्याख्या—मनुष्याः सङ्ख्यायुषः सङ्ख्येयानि वर्षाण्युष्येषां ते सङ्ख्यायुषः । अनेनासङ्ख्यातवर्षायुषां मिथुनकराणां व्यव-  
 छेदमाह । प्रथमं वज्रर्षजनाराचं संहननं येषां ते वज्रर्षजनाराचसंहननाः, अनेन शेषसंहननव्यवच्छेदमाह । मनु-  
 ष्यदेहं मनुष्यजवं मुक्त्वा पञ्चस्वपि गतिषु नारकतिर्यङ्गरामरमोक्षलक्षणस्वविरुद्धाः सन्तो यान्ति गच्छन्ति । कथम-  
 विरुद्धा इत्याह—परिणामविशेषेण मनोव्यापाररूपेण, तथाहि—यदा हिंसापरिणामः संक्षिप्तो भवति, तदा तेन परि-  
 णामविशेषेण नारकजवयोग्यं कर्मोपादाय नारकगतिमासादयन्ति । यदा तु मायादिपरिणामपरव्यस-  
 नैकनिष्ठा भवन्ति, तदा तत्परिणामविशेषेण तिर्यग्भवयोग्यं कर्मोपादाय तिर्यङ्हु गच्छन्ति । यदा तु मार्दवार्जवादिपरि-  
 णाम उपजायते, तदा तेन परिणामविशेषेण मनुष्यभवयोग्यं कर्मोपादाय तु हिंसादिविरति-  
 परिणामो भवति, तदा तत्परिणामविशेषेणामरभवयोग्यं कर्मोपादायामरेष्वगच्छन्ति । यदा तु प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पा-  
 स्तिक्याजिव्यकिलक्षणः सम्यक्त्वपरिणामस्तथा सम्यग्ज्ञानपरिणामः प्राणतिपातमृषावादादत्तादानमैथुनपरिग्रहनिवृत्ति-  
 रूपश्च चारित्रपरिणामस्तदा तन्मिश्रेण तेन परिणामविशेषेणानन्तभवजनितानेकशारीरमानसज्वरकुष्ठजगन्दरादीष्टवियो-  
 गानिष्टसंप्रयोगादिदुःखबीजचूतं प्रायोऽसातवेदनीयं ज्ञानावरणीयादि च घातिकर्मचतुष्टयमपाकृत्य समवाप्ताखिललोका-  
 लोकावत्रासिकेवलज्ञानाः पुनरनियतेनान्तर्मुहूर्त्तोदिना देशोनपूर्वकोत्थवसानेन कालेनाशेषभवोपग्राहिकर्ममलकलङ्कर-  
 हिता निरतिशयसुखजाजः खट्वेकेन समयेन सिद्धिगतिमासादयन्ति । अत्र कश्चिदाह—किमन्यद्विशिष्टं सिद्धिद्वेत्रम-  
 स्ति ? यत्र मुक्तात्मानो गच्छन्ति गत्वा च व्यवतिष्ठन्ते, न पुनर्यथा साङ्ख्यादीनां गुणपुरुषान्तरज्ञानादिना प्रकृतिवियोगा-

दिरूपां मुक्तिमवाऽप्य मुक्तात्मानः सर्वगतत्वाच्चैल्लोक्य एव व्यवतिष्ठन्त इति, उच्यते—अस्तिविशिष्टमेव सिद्धिदेत्रं पञ्चम-  
मगतिदक्षणं, तथ पञ्चचत्वारिंशदो जनसद्व्यपमाणा शुचापुश्रिधी, उक्तं च—“निम्मलदगरयवणा, तुसारगोखीरहारसम-  
वणा । उत्ताणयत्तस्यसंविद्या य ज्ञप्पिया जिणयेरहिं ॥ १ ॥” अन्यत्राप्युक्तं—“तत्र मनोशा सुरज्जि; प्राग्जारा नाम  
पूर्णचन्द्रनिजा । तत्राकारा वसुधा, मानुषलोकान्तपर्यन्ता ॥ १ ॥” सितशङ्खकुन्दमौक्तिकगोक्षीरतुषारहारसंकाशाऽर्जु-  
नसुवर्णमयी स्वच्छाऽत्यन्तं मनोशा च । तत्र न जन्म न मृत्युर्न जरा न व्याधयो न चेष्टवियोगा नानिष्टसंप्रयोगा न दुःख  
तृष्ट न कामरोष न जयं तत्सुखमव्याबाधं सर्वज्ञानां त्रिलोकमूर्धस्थानामात्यन्तिकमैकान्तिकमतीत्य सांसारिकं स्मृतं  
सिद्धानामिति कृतं प्रसङ्गेन ॥ ३४४ ॥

सम्प्रति सिद्धिगतिमधिकृत्योपपातविरहकालप्रदर्शनार्थमाह—

जहन्नेणेगसमत्ते, उक्कोसेणं तु हुंति तम्मसासा । विरहो सिद्धिगर्हए, उव्वटणवज्जिआ नियमा ॥ ३४५ ॥  
व्याख्या—सिद्धिगतौ विरहो जगन्त्यत एकः समयो भवति, उत्कर्षतः षण्मासाः । सा च सिद्धिगतिर्नियमान्त्रियमेनो-  
धर्तनवर्जिता । न खलु सिद्धास्ततः कदाचनान्युधर्तन्ते, उधर्तनहेतूनां कर्मणां निर्मूलकायं कथितत्वात् । उक्तं च—“दग्धे  
बीजे यथाऽत्यन्तं, प्रादुर्भवति नाङ्कुरः । कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः ॥ १ ॥” ॥ ३४५ ॥

अधुना यावन्त एकसमयेन सिद्धिसुपयान्ति तावत् उपदर्शयति—

इक्को व दो व तिसि व, अट्टसयं जाव एगसमएणं । मणुअगर्हउ गळे, संखाउअ वीअरागा उ ॥ ३४६ ॥



व्याख्या—एकस्मिन् समये जघन्यत एको द्वौ त्रयो वा सिध्यन्ति, उत्कर्षतोऽष्टशतं—अष्टोत्तरशतं, ते च सिध्यन्ति मनुष्यगतेः सकाशात्, न शेषगतिन्यः तेऽपि च सङ्ख्येयवर्षाद्युषः, तत्रापि वीतरागा अपगतरागाः, रागग्रहणमुपलक्षणमपगतसकलकर्मकलङ्काः, न तीर्थान्तरीयसंमता इव सत्कर्मणोऽपि ॥ ३४६ ॥

अत्रैव विशेषोपदर्शनार्थमाह—

बत्तीसा अग्रयाला, सठी बावत्तरी य बोद्धवा । जुलसीई ठल्लई, डुरहिअमहुत्तरसयं च ॥ ३४७ ॥

व्याख्या—एकादयो षात्रिंशत्पर्यन्ता निरन्तरमष्टौ समयान् यावत् प्राप्यन्ते । इयमत्र जावना—प्रथमे समये जघन्यत एको द्वौ वा सिध्यतः, उत्कर्षतो षात्रिंशत् सिध्यन्ति । द्वितीये समयेऽपि जघन्यत एको द्वौ वा सिध्यतः, उत्कर्षतो षात्रिंशत् । एवं तृतीयेऽपि चतुर्थेऽपि यावदष्टमेऽपि समये जघन्यत एको द्वौ वा सिध्यतः, उत्कर्षतो षात्रिंशत् । परतोऽवश्यमन्तरं समयान् । तथा त्रयस्त्रिंशदादयः क्वचित्समय एकादयो वाऽष्टाचत्वारिंशत्पर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्तः सप्त समयान् यावत् प्राप्यन्ते, परतो नियमान्तरं समयान् । एवमेकोनपञ्चाशदादयः षष्टिपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्तः षट् समयान् यावत् प्राप्यन्ते, तत ऊर्ध्वमन्तरं समयान् । एकपञ्चादयो विसप्ततिपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्तः उत्कर्षतः पञ्च समयान् यावत्, परतोऽन्तरं । त्रिसप्तत्यादयश्चतुरशीतिपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्तः उत्कर्षतः सप्तनवत्यान, परतोऽन्तरं । पञ्चाशीत्यादयः षष्वतिपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्तः उत्कर्षतः सप्तनवत्यान, परतोऽन्तरं । सप्तनवत्यादयो ष्युत्तरशतपर्यन्ता निरन्तरं सिध्यन्तः उत्कर्षतो द्वौ समयौ, परतोऽन्तरं । ष्युत्तरशतादयोऽष्टोत्तरशतपर्यन्ताः सिध्य-

न्तो नियमत एकमेव समयं यावत्प्राप्यन्ते, परतोऽवश्यमन्तरं समयादि ॥ एतदर्थसङ्ग्राहिकेयं प्रक्षेपगाथा—“अथ य  
 सत्त य न पंच चैव चत्वारि तिस्रि दो इक्कं । बत्तीसाइसु समया, निरंतरं अंतरं उवरिं ॥ १ ॥” सुगमा ॥ १ ॥ अत्रै-  
 वार्थे विशेषान्तरप्रतिपादिकाः प्रक्षेपगाथाः—“विसिस्थिगाल पुरिसा, अछसयं एगसमयउं सिञ्जे । दस चैव ननुसा तह,  
 उवरिं समएण पन्निसेहो ॥ १ ॥ इय चउरो गिहिलिङ्गे, दसन्नदिगे सयं च अछहियं । विखेअं तु सदिगे, समएणं सिञ्ज-  
 माणणं ॥ २ ॥ दो चैबुक्कोसाए, चउर जहन्ना य मस्सिमाए उ । अछहियं सयं खलु, सिञ्जइ उंगाहणाए उ ॥ ३ ॥  
 चत्वारि उहुलोए, इवे समुद्धे तज्ज जले चैव । वावीसमहोलोए, तिरिए अहुत्तरसयं च ॥ ४ ॥” आसामद्धरगमनिका—  
 एकस्मिन् समय उत्कर्षतः स्त्रियो विंशतिः सिध्यन्ति । पुरुषा अष्टशतं—अष्टाधिकं शतं । तथा समयेनैकेन ननुसका दशैव  
 सिध्यन्ति । उक्तसङ्ख्याया उपरि सर्वत्रापि प्रतिषेधः । तथेत्युत्कर्षतो गृह्यदिङ्गे वर्तमानाश्चत्वारः सिध्यन्ति, अन्यदिङ्गे  
 वर्तमाना दश, तथा स्वदिङ्ग एकेन समयेन सिध्यतामुत्कर्षतो विज्ञेयमष्टोत्तरं शतं । तथोत्कृष्टायामवगाहनायां युगपदे-  
 कसमयेनोत्कर्षतो दौ सिध्यतः, जघन्यायां चत्वारः, मध्यमायामजघन्योत्कृष्टरूपायामष्टाधिकं शतं खलु सिध्यति । तत्र  
 जघन्यावगाहना विहसप्रमाणा, उत्कृष्टा पञ्चविंशत्यधिकपञ्चधनुःशतप्रमाणा, सा च मरुदेवीकालवर्तिनामवसेया ।  
 मरुदेव्यप्यादेशान्तरेण नाञ्जिबुलकरतुहया । तदुक्तं सिद्धप्राचृतटीकायां—“मरुदेवी वि आएसंतरेण नाञ्जिबुह सि” ।  
 उक्तं च सिद्धप्राचृतसूत्रे—“उंगाहणा जहन्ना, रयणिडुगं अह पुणाइ उक्कोसा । पंचेव धणुसयाइं, धणुहपुहत्तेण अहि-  
 याइं ॥ १ ॥” अत्र पृथक्त्वशब्दो बहुत्ववाची, बहुत्वं चेह पञ्चविंशतिरूपं इष्टव्यं, सिद्धप्राचृतटीकायां तथा व्याख्या-

नात् । तेन पञ्चविंशत्यधिकानीति दृष्टव्यं । तथोर्ध्वलोक उत्कर्षत एकसमयेन चत्वारः सिध्यन्ति, द्वौ समुद्रे, त्रयो जलमध्ये, एतच्चैतत्प्रक्षेपगानुसारेण व्याख्यायते, यावता सिद्धप्राचृतसूत्रानुसारतो जलमध्ये चत्वारो दृष्टव्याः । अथो-  
लोक उत्कर्षत एकसमयेन सिध्यन्ति षाविंशतिरिति, तदप्येतज्जाश्रयानुसारतो व्याख्यातं, सिद्धप्राचृतसूत्रानुसारतस्तु  
विंशतिपृथक्त्वमवसेयं, केवलं विंशतिपृथक्त्वं षाविंशतिप्रमाणं तत्र गृहीतं, “विप्रचृत्यानवन्य” इति पृथक्त्ववचनात्,  
ततो यद्यत्रापि “दोवीसमहोलोए” इति पठ्यते, ततः समीचीनं भवति । तिर्यग्लोक उत्कर्षत एकसमयेनाष्टोत्तरं शतं  
सिध्यति । उत्कं च—“चत्वारि लहूलोए, जले चउकं दुवे समुहंमि । अउसयं तिरियलोए, वीसपुहुत्तं अहोलोए ॥१॥”  
इति ॥ १-१-३-४ ॥ ३४७ ॥

इदानीं समस्तग्रन्थार्थोपसंहारं वक्तव्यशेषोपदेयं च कुर्वन्नाह—

विद्वन्नवणोणोगाहणवक्कंती वसिआ समासेणं । इत्तो तिविहपमाणं, जोणी पज्जत्ति बुहामि ॥ ३४८ ॥

व्याख्या—स्थितिश्च जवनानि च स्थितिजवनानि, अवगाहना च व्युत्क्रान्तयश्च अवगाहनाव्युत्क्रान्तयः, व्युत्क्रान्तयो  
नाम यत्र मनुष्यादिरागच्छति यतो वा गच्छतीत्येवं गत्यागतिलक्षणा, सुरनारकाणां समासेन संक्षेपेण वर्णिताः । अत  
उर्ध्वं त्रिविधं प्रमाणं योनीः पर्याप्तीश्च वक्ष्ये ॥ ३४८ ॥

तत्रेदं त्रिविधं प्रमाणं, तद्यथा—आत्माद्भुलं समुह्याद्भुलं प्रमाणद्भुलं च । तत्र येनाद्भुलेन यन्मीयते तदाह—  
आयंगुलेण वस्थुं, उस्सेहपमाणउ मिणसु देहं । नगपुढविविमाणउं, मिणसु पमाणंगुलेणं तु ॥ ३४९ ॥

व्याख्या—आरमाङ्गुलेन मिमीब्व वास्तु, तच्च त्रिविधं, तद्यथा—खातमुद्धितमुच्यं च । तत्र खातं कूपतरागच्छमि-  
 गृहादि, उद्धितं धवलगृहादि, उच्यं च्छमिगृहयुक्तधवलगृहादि । उत्सेधप्रमाणेनाङ्गुलेन मिमीब्व देहं सुरादीनां शरीरं ।  
 प्रमाणङ्गुलेन पुनर्मिमीब्व नगपृथिवीविमानानि, तत्र नगाः पर्वता मेर्वादयः, पृथिव्यो घर्मादयः, विमानानि सौधर्मा-  
 वतंसकादीनि, विमानग्रहणं ऋवननरकावासाद्युपलक्षणं, तेन तान्यपि प्रमाणङ्गुलेन मिमीब्व ॥ सम्प्रत्यङ्गुलजावना  
 क्रियते—तत्र ये यत्र काले पुरुषा ऋवन्ति तेषां यदात्मीयमङ्गुलं तदात्माङ्गुलं । उच्चयाङ्गुलं परमाण्वादिप्रमितं । तत्र  
 परमाणुर्विधा—सूक्ष्मो व्यावहारिकश्च । तत्रानन्तैः सूक्ष्मैः परमाणुत्रिविधसापरिणामेन संघातविशेषमापन्नैरेको व्यावहा-  
 रिकः परमाणुर्निष्पद्यते । तस्य च परिमाणमिदं पूर्वसूर्यो ब्रुवते—“सत्येण सुतिकेण वि, त्रिभुं त्रिभुं च जं किर न  
 सक्का । तं परमाणुं सिद्धा, वयंति आर्इ पमाण्णं ॥ १ ॥” अस्या अक्षरगमनिका—शस्त्रेण खड्गादिना सुतीक्ष्णेनापि  
 त्रेभुं विधा कर्तुं नेतुं सरन्ध्रमापादयितुं यं पुञ्जलविशेषं किलेत्यासोक्तौ न शक्ताः पुमांसस्तं परमाणुं परमोऽणुः सूक्ष्मो  
 घटाद्यपेक्षया परमाणुस्तं सिद्धाः सिद्धान्तवेदितया प्रसिद्धा वदन्ति ब्रुवते प्रमाणानामङ्गुलहस्तादीनामादिमूलं । एवंचूला-  
 श्राष्टौ परमाणव एकोल्लुदणश्चद्विणिका । अष्टाबुल्लुदणश्चद्विणैकिका श्चद्वदणश्चद्विणैकैको रथरेणुः ।  
 अष्टौ रथरेणव एकल्लसरेणुः । अष्टौ त्रसरेणव एकं बालाग्रं । अष्टौ बालाग्राथेका विद्या । अष्टौ विद्या एका यूका । अष्टौ  
 यूका एकं यवमध्यं । अष्टौ यवमध्यान्थेकमुल्लयाङ्गुलं । षण्णुलानि पादः । षौ पादौ त्रितस्तिः । षौ वितस्ती एको हस्तः ।  
 चतुर्हस्तं धनुः । षे धनुःसहस्रे गण्युतं । चत्वारि गण्युतानि योजनं ॥ तथा चैतदर्थसङ्ग्राहिकाः प्रदेपगाथाः—“परमाणु

रहरेण, तसरेण अगगं च वालस्स । विसका जूआ य जवो, अउगुणविवद्धिआ कमसो ॥ १ ॥ अठे व य जवमझाणि अंगुलं ढच्च अंगुलं पाणं । पाया य दो विहत्थी दो य विहत्थी जवे हत्थो ॥ ३ ॥ चउहत्थं पुण धणुहं, दुअि सहस्साइं गाउअं तेसिं । चत्तारि गाउया पुण, जोयणमेगं सुणेषधं ॥ ३ ॥” सुगमाः । नवरं परमाणवनन्तरमुल्लूदणभ्लद्विणकाभ्लदणभ्लद्विणके अनुपात्ते अपि इष्टव्ये, तथाऽनुयोगवारसूत्रेऽभिधानात् ॥ ३४ए ॥

सम्प्रति प्रमाणञ्जुलप्रतिपादनार्थमाह—

उस्सेहंगुलमेगं, हवइ पमाणंगुलं सहस्सगुणं । उस्सेहंगुलउगुणं, वीरस्सायंगुलं जणिअं ॥ ३५० ॥

व्याख्या—उत्सेधाञ्जुलमनन्तरव्यावर्णितस्वरूपं सहस्रगुणं सदेकं प्रमाणञ्जुलं जवति । तथा तदेवोत्सेधाञ्जुलं विगुणं सइ वीरस्य जगवतोऽपश्चिमतीर्थकृत एकमात्माञ्जुलं जणितं गणधरप्रचृत्तिभिः पूर्वाचार्यैः । अत्राह—ननु यदि सहस्रगुणमुत्सेधाञ्जुलमेकं प्रमाणञ्जुलं जवतीत्युच्यते, प्रमाणञ्जुलं च जगतस्यात्माञ्जुलं, ततो जगतश्चक्रवर्ती जगवतो वर्धमानस्वामिनः पञ्चशतगुणं प्राप्नोति । कथमिति चेदुच्यते—जगतः किलात्माञ्जुलेनाद्योत्तरशताङ्गुलप्रमाणो “हुंति पुण अहिय पुरिसा अउसयंगुलाण उविद्धा” इति वचनप्रामाण्यात्, जगतस्य चात्माञ्जुलमुत्सेधाञ्जुलापेक्षया सहस्रगुणं, ततोऽद्योत्तरं शतं सहस्रेण गुण्यते, जातमेकं लक्षमदौ सहस्राणि १००००० । जगवोश्च वर्धमानस्वाम्युत्सेधाञ्जुलापेक्षया पञ्चशोत्तरविंशताङ्गुलप्रमाणः “विगुणमुत्सेधाञ्जुलं वीरस्यात्माञ्जुलम्” इति वचनप्रामाण्यात् । ततोऽष्टसहस्राधिकस्य लक्षस्य षाट्शोत्तराभ्यां शतान्यां जागो हियते, लब्धानि पञ्च शतानि, तत आगतं पञ्चशततमांशो जगतार्धमानस्वामी वर्धमानस्वामिनो वा जगतः पञ्चशत-

गुणः । आह च—“जरहायंगुलमेगं, जइ य पमाणंगुलं विणिद्धिं ॥ १ ॥”  
 तथा यदि विगुणमुत्सेधाङ्गुलं जगवतो वर्धमानस्वामिन एकमात्माङ्गुलं, ततः कथं जगवानात्माङ्गुलेनाष्टोत्तरशताङ्गुलप्र-  
 माणः, एवं हि चतुरशीत्यङ्गुलप्रमाणः प्राप्नोति, तथाहि—जगवानुब्रूयाङ्गुलेन सप्तहस्तप्रमाणः, इस्ते चाङ्गुलानि चतुर्विं-  
 शतिः, ततः सप्तत्रिंशत्तुर्विंशतौ गुणितायां जातमष्टषष्टधिकमुब्रूयाङ्गुलशतं द्वे चोब्रूयाङ्गुले जगवत एकमात्माङ्गुलं, ततो-  
 ऽष्टषष्टधिकस्य शतस्यार्धं करणीयं, अर्धं च कृते लब्धा चतुरशीतिरित्यागतमात्माङ्गुलेन जगवौश्चतुरशीत्यङ्गुलप्रमाणः ।  
 अथ चाष्टोत्तरशताङ्गुलप्रमाणो गीयते । अथाष्टोत्तरशताङ्गुलप्रमाण एवात्माङ्गुलतो जगवान् ततो “विगुणमुत्सेधाङ्गुल-  
 मेकं वीरस्यात्माङ्गुलं” इति वचनात् पोरुशोत्तरत्रिंशताङ्गुलप्रमाण उब्रूयाङ्गुलतः प्राप्नोति, तथा च सति जगवतः प्रमाणमा-  
 गतमुब्रूयाङ्गुलतो नव हस्ताः । न चैतत्सम्मतमिति कथं यथोक्तमङ्गुलमविसंवादि ? तथा चैतदेवान्यत्राप्युक्तं—“एवं-  
 चायंगुललं, कहमच्छस्यं जिणो हवइ वीरो । उस्सेहंगुलमाणेणं कहं च सयमच्छसंसो ॥ १ ॥ दो सोलसुत्तरसया, उस्से-  
 हङ्गुलपमाणलं एवं । अहवायङ्गुलमाणेण, होइ चुलसीइमुबिद्धो ॥ २ ॥” इति अत्रोच्यते—यत्किंल पूर्वमुक्तमस्मान्नि-  
 रुत्सेधाङ्गुलं सहस्रगुणितमेकं प्रमाणङ्गुलं भवति, तच्च जरतस्यात्माङ्गुलमिति, तत्रेदं कारणं—जरतः किलात्माङ्गुलेन  
 विंशत्युत्तरमङ्गुलशतं, सर्वेषां तीर्थकृतां चक्रवर्तिनां वासुदेवानां चात्माङ्गुलेन विंशत्युत्तरशताङ्गुलप्रमाणत्वात् । यत्पुनर-  
 नुयोगवारसूत्रं—“हुंति पुण अहियगुरिसा, अछस्यं अङ्गुलाण उबिद्धा” । तल्लेषप्रधानपुरुषोपेक्षया इष्टव्यं । विंशत्युत्तरं  
 चाङ्गुलशतं सपादं धनुः, उत्सेधाङ्गुलेन च जरतः पञ्च धनुःशतानि, ततोऽत्र तैराशिकावतारः—यदि सपादेन धनुषा

पञ्च धनुःशतानि लब्धानि तत एकेन धनुषा किं लज्जामहे ?-५००-१, अत्राद्यो राशिः सांश इति सवर्णनार्थं हस्त-  
 सङ्ख्या क्रियते, जाताः पञ्च । मध्येऽपि राशिर्हस्तसङ्ख्याकरणार्थं चतुर्भिर्गुण्यते, जातानि विंशतिशतानि । अन्योऽपि  
 राशिश्चतुःप्रमाणः ५-१०००-४ । अत्रान्त्येन राशिना चतुष्कलद्वयेन मध्यराशिर्गुण्यते, जातान्यष्टौ सहस्राणि ०००० ।  
 तत आद्येन राशिना ज्ञागहारः, लब्धानि षोडश शतानि १६०० । तेषां धनुरानयनार्थं चतुर्भिर्जगो ह्रियते, लब्धानि  
 चत्वारि धनुःशतानि, आगतमेकेन धनुषा चत्वारि धनुःशतानि लभ्यन्ते । एवमेकेन हस्तेन चत्वारि हस्तशतानि, एके-  
 नाङ्गुलेन चत्वार्यङ्गुलशतानि, एकेन योजनेन चत्वारि योजनशतानीत्यादि लभ्यते । तत आगतमेकस्मिन् श्रेणिप्रमाणा-  
 ङ्गुले चत्वार्युत्सेधाङ्गुलशतानि भवन्ति । तच्च प्रमाणाङ्गुलमुत्सेधाङ्गुलवार्धतृतीयोत्सेधाङ्गुलविस्तारं । ततो यानि  
 श्रेणौ चत्वार्युत्सेधाङ्गुलशतानि लब्धानि तान्यर्धतृतीयैरुत्सेधाङ्गुलैर्गुण्यन्ते, तत एवं सहस्रगुणमुत्सेधाङ्गुलमेकं प्रमाणाङ्गुलं  
 भवति, एवंचूलेन प्रमाणाङ्गुलेन पृथिव्यादिप्रमाणान्यान्येनैतव्यानि, न सूच्यङ्गुलेन । तथा यदप्युक्तं विगुणमुत्सेधाङ्गुलं  
 जगवतो वर्धमानस्वामिन एकमात्माङ्गुलमित्यादि, तदप्युक्तं, वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, जगवान् हि वर्धमानस्वाम्यादे-  
 शान्तरत आत्माङ्गुलेन चतुरशीत्यङ्गुलप्रमाणे लब्ध्याङ्गुलतोऽष्टपथ्यधिकशताङ्गुलमानः । आह चानुयोगघारचूर्णिकृत-  
 “वीरो आपसंतरणं आयङ्गुलेण चुलसीद् अङ्गुलमुबिषो उत्सेहङ्गुलं सयमठसठि हवइ” इति । ततो द्वे उत्सेधाङ्गुले  
 वीरस्यैकमात्माङ्गुलं भवति । तेषां पुनर्भतेन जगवानात्माङ्गुलेन विंशत्युत्तरशताङ्गुलप्रमाणेत्सेषां समचतुरस्रवाहाप्र-  
 तिवाहागणितक्रमेण विगुणमुत्सेधाङ्गुलं वीरस्यैकमात्माङ्गुलं भवति । कथमिति चेदुच्यते—यदि जगवानात्माङ्गु-

लेन विंशत्युत्तरशताङ्गुलप्रमाणस्ततो हस्तसङ्ख्यया पञ्चहस्तप्रमाणः, ते च समचतुरस्रवाहाप्रतिवाहारूपेण क्षेत्रगणि-  
 तक्रमेण पञ्चविंशतिर्भवन्ति, उद्ध्रयाङ्गुलतश्च ऋगवान् सप्तहस्तप्रमाणः, ते च सप्त हस्ताः समचतुरस्रवाहाप्रतिवाहाग-  
 णितक्रमेणैकोनपञ्चाशन्नवन्ति, एकश्च हस्तः पाष्णिकेशाद्यपेक्षया प्राप्यते, ततः सर्वसङ्ख्यया पञ्चाशच्छस्ताः, पञ्चाशतश्चार्ध-  
 पञ्चविंशतिरित्यागतमेकमात्माङ्गुलं ऋगवतो वीरस्य द्विगुणमुत्सेधाङ्गुलमिति । यदा तु वाहागणितं नापेक्ष्यते, तदा ऋगवत  
 एकस्मिन्नात्माङ्गुल एकमुत्सेधाङ्गुलं द्वितीयस्य चोत्सेधाङ्गुलस्य द्वौ पञ्चजागौ । तथाहि—यदि विंशत्युत्तरेणाङ्गुलशतेनाष्ट-  
 पथ्यधिकमुत्सेधाङ्गुलशतं लब्धं, तत एकेनात्माङ्गुलेन किं लजामहे ? राशित्रयस्थापना—१२०—१६०—१, अत्रान्त्येन  
 राशिनैककलक्षणैः मध्यराशिरष्टपथ्यधिकशतप्रमाणो गुह्यते, जातः स तावानेव, एकेन गुह्यितं तदेव ऋवतीति वचनात् ।  
 तत आधेन राशिना विंशत्युत्तरशतप्रमाणेन ऋगहारे लब्धमेकमुत्सेधाङ्गुलं, राशिश्च पञ्चादुपर्यवतिष्ठतेऽष्टाचत्वारिंशत्,  
 ततः ऋधेदकरश्योश्चतुर्विंशत्यापवर्तनात्, आगतौ द्वौ पञ्चजागौ । येषां पुनर्मते ऋगवानात्माङ्गुलेनाष्टोत्तरशताङ्गुलमान-  
 स्तेषां ऋगवत एकस्मिन्नात्माङ्गुल एकमुत्सेधाङ्गुलं द्वितीयस्य चोत्सेधाङ्गुलस्य पञ्च नवजागाः । अत्रापि त्रैराशिकं पूर्वव-  
 ज्ञावनीयं ॥ ३५० ॥

सम्प्रति सर्वजीवानां योनिसङ्ख्या प्रदर्श्यते—तत्र योनयो नामोत्पत्तिस्थानानि, ताश्च प्रतिजीवराशिं वर्णगन्धरसस्पर्श-  
 भेदादनेकविधाः, ता अपि व्यक्तिरूपा न गृह्यन्ते, व्यक्तीनामानन्त्येन परिगणयितुमशक्यत्वात्, किंतु जातिरूपाः ।  
 तत्रानन्ता अपि व्यक्तयः समानवर्णगन्धरसस्पर्शा एका योनिजातिः । उक्तं च—“समवस्थाद् समेया, बहवो वि हु



स  
जोषिचेयलखाळ । सामसा धिप्पंतीह इक्कगजोषी य गहणेण ॥ १ ॥” एंवरूपाणां जातिचेदानां प्रतिजीवराशिं जेदस-

जोषिचेयलखाळ । सामसा धिप्पंतीह इक्कगजोषी य गहणेण ॥ १ ॥” एंवरूपाणां जातिचेदानां प्रतिजीवराशिं जेदस-

ह्याप्रमाणनिरूपणार्थमाह—  
पुढविदगअगणिमारुय, इक्किंके सत्त जोषिलखाळ । वणपत्तेय अणंते, दस चउदस जोषिलखाळ ३५२  
विगळिंदिणसु दो दो, चउरो चउरो अ नारयसुरेसु।तिरिणसु हुंति चउरो, चउदस लखाळ उ मणुणसु ५२

व्याख्या—पृथिव्युदकाशिमरुतां संबन्धिन्येकैकस्मिन् समूहे सप्त योनिलक्षा ज्वन्ति, तद्यथा—सप्त पृथिवीनिकाये,  
सप्तोदकनिकाये, सप्ताग्निनिकाये, सप्त वायुनिकाये । वनस्पतिनिकायो द्विविधः, तद्यथा—प्रत्येकोऽनन्तकायश्च । तत्र  
प्रत्येकवनस्पतिनिकाये दश योनिलक्षाः, अनन्तवनस्पतिनिकाये चतुर्दश । विकलेन्द्रियेषु-धीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रिय-  
रूपेषु प्रत्येकं द्वे द्वे योनिलक्षे, तद्यथा—द्वे योनिलक्षे धीन्द्रियेषु, द्वे त्रीन्द्रियेषु, द्वे चतुरिन्द्रियेषु । तथा चतस्रो योनि-  
लक्षा नारकाणां, चतस्रो देवानां, तथा तिर्यक्तु पञ्चेन्द्रियेषु चतस्रो योनिलक्षाः, चतुर्दश योनिलक्षा मनुष्येषु । सर्व-  
सङ्ख्यया चतुरशीतिर्योनिलक्षा ज्वन्ति । उक्तं च—“नभस्वतः सप्त जलस्य चाग्नेः, क्षितेस्तथा ताश्च निगोदयोर्द्वे । स्मृता-  
श्चतस्रः किल नारकाणां, तथा तिरश्चां त्रिदिवीकसां च ॥ १ ॥ त्रिरीरिते द्वे विकलेन्द्रियाणां, चतुर्दश स्युर्मनुजन्मनां  
च । वनस्पतीनां दश योनिलक्षा, अशीतिरेवं चतुरहतरा स्यात् ॥ २ ॥” इति ॥ ३५१-३५२ ॥

सम्प्रति कुलसङ्ख्या प्रतिपादनीया । कुलानि च योनिप्रचवानि, तथाहि—एकस्यामेव योनावनेकानि कुलानि ज्वन्ति-

यथा ळगणयोनौ कृमिकुलं कीटकुलं वृश्चिककुलमित्यादि । तत्र कस्मिन् जीवराशौ कति कुलकोटय इत्येतन्निरूपणार्थमाह—  
बारस सत्त य तिन्नि य, सत्त य कुलकोरि सयसस्साइं । नेया पुढ विदगाग णिवाऊणं चेव परिसंखा ३५३  
व्याख्या—पृथिव्युदकाग्निवायूनामेवं कुलपरिसङ्ख्या यथाक्रमं हेया, तद्यथा—पृथिवीनिकाये ढादश कुलकोटिशतस-  
हस्राणि, सप्तोदकनिकाये, त्रीण्यग्निनिकाये, सप्त वायुनिकाये ॥ ३५३ ॥

कुलकोरिसयसहस्सा, सत्त ढ य नव य अठवीसं च । वेइंदिअतेइंदिअचउरिंदिअह रियकायाणं ॥३५४॥  
व्याख्या—अत्रापि यथासङ्ख्येन योजना । ढीन्त्रियाणां सप्त कुलकोटिशतसहस्राणि । अष्टौ त्रीन्त्रियाणां । नव चतु-  
रिन्त्रियाणां । अष्टाविंशतिर्वनस्पतिकार्थिकानाम् ॥ ३५४ ॥

अरुतेरस बारस, दस दस नव चेव सयसहस्साइं । जलयरपक्कि चउप्यउरशुअसप्पाण कुलसंखा३५५  
व्याख्या—अत्रापि यथासङ्ख्यं पदघटना । जलचराणांमर्धत्रयोदश कुलकोटिशतसहस्राणि । ढादश पद्धियां । दश  
चतुष्पदानां दशोरपरिसर्पाणां । नव शुजपरिसर्पाणाम् ॥ ३५५ ॥

ढवीसा पणवीसा, सुरनेरइअण सयसहस्साइं । बारसयसहस्साइं, कुलकोनीणं मणुस्साणं ॥ ३५६ ॥  
व्याख्या—पङ्क्तिशतिकुलकोटिशतसहस्राणि सुराणां । पञ्चविंशतिकुलकोटिशतसहस्राणि नारकाणां । ढादश कुलको-  
टीनां शतसहस्राणि मनुष्याणाम् ॥ ३५६ ॥

एवं सर्वसङ्ख्यया किं स्यादित्याह—

एगा कोनाकोनी, सत्ताणउइ ऋवे सयसहस्साइं । पन्नासं च सहस्सा, कुलकोनीणं मुण्णेयवा ॥ ३५७ ॥

व्याख्या—सर्वसङ्ख्यैका कुलकोटाकोटी ज्ञातव्या, सप्तनवतिः कुलकोटीनां शतसहस्राणि, पञ्चाशत्सहस्राणि ॥ ३५७ ॥ सम्प्रति योनिप्रस्तावादेव संबृताद्या योनित्रेदाः कथ्यन्ते—

एगिंदियनेरइया, संबुनजोणी हवंति देवा य । विगळिंदियाण विअमा, संबुनवियमा य गप्पम्मि ॥ ३५८ ॥

व्याख्या—एकेन्द्रियाः—पृथिव्यसेजोवायुवनस्पतयो नारका—रत्नप्रजादिपृथिवीसप्तकवर्तिनो देवा—ऋवनपतिव्यन्तरज्यो-  
तिष्कवैमानिकरूपाः संबृतयो नयः । विकलेन्द्रियाणां—धीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाणां विवृतयोनिः । संबृतविवृता “गप्प-  
म्मि ति” गर्जजानां—पञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मनुष्याणाम् ॥ ३५८ ॥

तथा—

अच्चित्ता खलु जोणी, नेरइआणं तहेव देवाणं । मीसा य गप्पवसही, ति विहा जोणी उ सेसाणं ॥ ३५९ ॥

व्याख्या—अचित्ताऽचेतना खलुवधारणेऽचित्तैव योनिर्नैरयिकाणां देवानां ( च ) ऋवति । मिश्रा सचित्ताचित्त-  
रूपा गर्भवसतिर्गर्भयोनिः, तथाहि—ये शुक्रसन्मिश्राः शोणितपुजला योन्याऽऽत्मसात्कृतास्ते सचित्ताः, ये त्वनात्मसा-  
त्कृतास्तेऽचित्ताः । एवं मिश्रा गर्भयोनिः । शेषाणां देवनारकगर्भजतिर्यङ्मनुष्यव्यतिरिक्तानामेकद्वित्रिचतुरिन्द्रियसंमूर्द्धि-  
मतिर्यङ्मनुष्याणां त्रिविधा त्रिप्रकारा सचित्ताऽचित्ता मिश्रा च योनिः, यथा जीवति गवादाबुलपद्यमानानां कृम्यादीनां

सचित्ता, अचित्ते काष्ठे घुणादीनामुत्पद्यमानानामचित्ता, सचित्ताचित्ते काष्ठे घुणादीनामुत्पद्यमानानां सचित्ताचित्ता । एवम-  
न्येषामपि ज्ञावनीयम् ॥ ३५ए ॥

अधुना शीतोष्णादिजेदतो योनिविशेषमाह—

सीउसिणजोणीआ, सबे देवा य गप्पवक्कंती । उसिणा य तैउकाए, उह नरए तिविह सेसाणं ॥३६०॥  
व्याख्या—सर्वे देवा भवनपत्यादयः सर्वे च गर्भव्युत्क्रान्तयो-गर्भोत्पत्तिकारिर्ध्वज्जनुष्याः शीतोष्णयोनयः—शीतोष्ण-  
रूपोन्नयस्वप्नावयोनयः; उष्णयोनित्सेजस्काये । “उह नरए त्ति” विधा-विप्रकारा योनिर्नरके, तद्यथा—आद्यासु  
तिसृषु पृथिवीषु नारकाः शीतयोनयः; चतुर्थी तु पृथिव्यां केषुचिन्नरकावासेषु शीतयोनयः; केषुचिदुष्णयोनयः । पञ्च-  
म्यां तु प्रचूतेषूष्णयोनयः; स्लोकेषु शीतयोनयः । अन्त्ययोर्ध्वयोः पृथिव्योरुष्णयोनय एव । शीतयोनिकानां ह्युष्णवेदना-  
ऽधिका भवति, उष्णयोनिकानां तु शीतवेदना, ततो वेदनाक्रमप्रतिकूट्येन योनिक्रमसंभव । अन्ये तु व्याचक्षते—  
आद्ये पृथिवीत्रय उष्णयोनयः; चतुर्थी क्वचिदुष्णयोनयः क्वचिद्वीतयोनयः अन्त्यपृथिवीत्रये तु शीतयोनय इति । तच्च  
नातिश्चिष्टमित्युपेक्ष्यते । “तिविह सेसाणं त्ति” शेषाणां देवनारकतेजो गर्भजतिर्यज्जनुष्यव्यतिरिक्तानां त्रिविधा-त्रिप्र-  
कारा योनिर्भवति, तद्यथा—केपाञ्चिदुष्णा केषाञ्चिन्मिश्रा ॥ ३६० ॥

प्रसङ्गत एव मनुष्ययोनिविशेषानाह—

संखावत्ता जोणी, कुम्भुन्नय वंसपत्त जोणी अ । संखावत्ताइ तहिं, नियमाउ विणस्सए गप्पो ॥ ३६१ ॥

कुम्भुन्नयजोणीए, तित्थयरा डुविह चक्कवही य । रामा वि य जायंते, सेसाए सेसगजणो य ॥ ३६२ ॥  
 व्याख्या—त्रिविधा योनिर्मनुष्याणां, तद्यथा—शहावर्ता कूर्मोन्नता वंशीपत्राकारा च । तत्र शह्णावर्तायां नियमा-  
 ज्ञर्त्तौ विनश्यति न निष्पत्तिं यातीत्यर्थः । कूर्मोन्नतायां तु योनौ तीर्थकरा द्विविधाश्चक्रवर्तिनः—पद्मखण्डत्रिखण्डरुचरतर्जो-  
 कारौ रामाश्च जायन्ते । शेषायां तु वंशीपत्रायां शेषकजन-इतरजनो जायते ॥ ३६१—३६२ ॥

सम्प्रति यावत्सङ्ख्याः पर्याप्तयो भवन्ति यावत्यश्वेकेन्द्रियादीनां तदेतन्निरूपयति—  
 आहारसरीरिन्द्रियपञ्जात्ती आणपाणजासमणे । चत्तारि पंच ठप्पिअ, ष्णिंदिअ विगलसन्नीणं ॥ ३६३ ॥

व्याख्या—पर्याप्तिर्नाम शक्तिः सामर्थ्यविशेष इत्यर्थः, सा च पुञ्जलज्ज्योपचयाडुपजायते, किमुक्तं भवति ? उत्पत्ति-  
 देशमागतेन प्रथमं ये गृहीताः पुञ्जलास्तेषां तथाऽन्येषामपि प्रतिसमयं गृह्यमाणानां तत्संपर्कतस्तद्गुणतया जातानां यः  
 शक्तिविशेष आहारादिपुञ्जलखलरसादिरूपतापादनहेतुः, यथोदरान्तर्गतानां पुञ्जलविशेषाणामाहारपुञ्जलग्रहणखलरस-  
 रूपापरिणमनहेतुः शक्तिविशेषः पर्याप्तिः, ताश्च षट्, तद्यथा—आहारपर्याप्तिः शरीरपर्याप्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः पाणपाण-  
 पर्याप्तिर्चाषापपर्याप्तिर्मनःपर्याप्तिश्च । तत्र यथा शक्त्या करणचूतया सुक्तमाहारं खलरसरूपतया कर्तुं समर्थो भवति,  
 साऽऽहारपर्याप्तिः । यथा रसीचूतमाहारं रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रलहणसप्तधातुरूपतया परिणमयति, सा शरीर-  
 पर्याप्तिः । यथा धातुरूपतया परिणमितादाहारादेकस्य द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णां पञ्चानां वेन्द्रियाणां प्रायोग्याणि इव्याण्यु-  
 पादावैकद्वित्रयादीन्द्रियरूपतया परिणमस्य स्वस्वविषयेषु परिज्ञानसमर्थो भवति सेन्द्रियपर्याप्तिः । यथा पुनरुच्चासप्रायो-

ग्यवर्गणादलिकमादायोद्भासरूपतया परिणमय्यालम्ब्य च मुञ्चति, सोद्भासपर्याप्तिः । यथा तु ज्ञाथाप्रायोग्यदलिकमादाय  
 ज्ञाषात्वेन परिणमय्यालम्ब्य च मुञ्चति सा ज्ञाषापार्याप्तिः । यथा पुनर्मनोयोग्यवर्गणादलिकमादाय मनस्त्वेन परिणम-  
 य्यालम्ब्य मुञ्चन्ति, सा मनःपर्याप्तिः । एताश्च यथाक्रममेकेन्द्रियाणां संज्ञिवर्जानां द्वीन्द्रियादीनां संज्ञिनां च चतुःपञ्च-  
 षड्सङ्ख्या भवन्ति । उत्पत्तिप्रथमसमय एव च यथायथं सर्वा अपि युगपन्निष्पादयितुमारभन्ते, क्रमेण च निष्ठासुपयांति ।  
 तद्यथा—प्रथममाहारपर्याप्तिस्ततः शरीरपर्याप्तिस्तत इन्द्रियपर्याप्तिरित्यादि, आहारपर्याप्तिश्च प्रथमसमय एवारभ्यते  
 प्रथमसमय एव निष्पत्तिमुपपद्यते, शेषास्तु प्रत्येकमन्तमुहूर्त्तेन कालेन । अथाहारपर्याप्तिः प्रथमसमय एव निष्पद्यत इति  
 कथमवसीयते ? उच्यते—इह जगवताऽऽर्थज्ञेयामेन प्रज्ञापनायामाहारपदे द्वितीयोद्देशके सूत्रमिदमपाठि—“आहारप-  
 ङ्कतीए अपङ्कत्तएणं भन्ते किं आहारए अणाहारए ? गोयमा नो आहारए, अणाहारए” इति । तत आहारपर्याप्त्या-  
 ऽपर्याप्तौ विग्रहतावेवोपपद्यते नोपपातद्वेत्रमागतोऽपि, उपपातद्वेत्रमागतस्य प्रथमसमय एवाहारकत्वात्, तत एकसा-  
 मधिक्याहारपर्याप्तिनिवृत्तिः । यदि पुनरुपपातद्वेत्रमागतोऽप्याहारपर्याप्त्याऽपर्याप्तः स्यात्त एवं सति व्याकरणसूत्रमित्थं  
 पठेत्—“सिय आहारए सिय अणाहारए” यथा शरीरादिपर्याप्तिषु “सिय आहारए सिय अणाहारए” इति । सर्वा-  
 सामपि च पर्याप्तीनां परिसमाप्तिकालोऽन्तमुहूर्त्तप्रमाणः । यथोक्तपर्याप्तिस्वरूपप्रतिपादिकेयं प्रदेशेपगाथा—“आहारसरी-  
 रिदियजसासवर्जमणोत्रिनिवृत्ती । होइ जळ दलिआळ, करणं पइ सा उ पङ्कती ॥ १ ॥” आहारशरीरेन्द्रियोद्भासव-  
 चोमनसामत्रिनिवृत्तिरत्रिनिष्पत्तिर्यतो दलिकाद्वलञ्चलात् पुञ्जलसमूहात्तस्य दलिकस्य स्वस्वविषये परिणमनं प्रति यत्

करणं शक्तिरूपं सा पर्याप्तिः ॥ उक्तपर्याप्तिसङ्ख्यादिप्रतिपादिका इमास्त्रिभ्यः प्रद्वेषगाथाः—“आहारे अ सरीरे, तर्हिदिए  
 आणपाणनासाए । हुंति मणो वि अ कमसो, पज्जत्तील जिणस्काया ॥ १ ॥ एणिंदिएसु चत्तारि, आइल आइल य  
 पंच भवे । बेइंदियाइयाणं, पज्जत्तील असन्नीणं ॥ २ ॥ त्वपिअ पज्जत्तील, बोधवा हुंति सन्निजीवाणं । एआहिं अणि-  
 वत्ता, ते उ अपज्जत्तया जणिया ॥ ३ ॥” सुगमाः ॥ ३६३ ॥

इदानीं सकलशास्त्रोपसंहारमाह—

एसा संखेवत्था, भवाण हियठयाइ समयालं । कहिया भे संघयणी, संखित्तयरी इमा वन्ना ॥ ३६४ ॥  
 व्याख्या—एषाऽनन्तरोदितस्वरूपा सङ्ग्रहणिः संक्षेपार्थां भे भवतां ज्ञव्यानां हितार्थं समयादागमात् प्रज्ञापनादिरू-  
 पाङ्कृत्य कथिता प्रतिपादिता । संक्षिप्ततरा चान्या सङ्ग्रहणिरियं वक्ष्यमाणा ॥ ३६४ ॥

तामेव प्रतिपादयति—

सरीरोगाहणसंघयणसंठाणकसाय हुंति सस्सालं । वेसिंदियसमुग्घाए, सन्नी वेए अ पज्जत्ती ॥ ३६५ ॥  
 दिठ्ठी दंसणनाणे, जोशुवउगे तहा किमाहारे । उववाय विई समुग्घाय, चवणं गइरागई चेव ॥ ३६६ ॥

व्याख्या—अत्र प्रथमगाथायामाद्येऽर्धे प्रथमवृत्तीयगणौ पञ्चमात्रौ, गाथान्तरत्वात् । एतानि शरीरादीनि चतुर्विंश-  
 तिसङ्ख्यानि धाराणि संक्षिप्ततरा सङ्ग्रहणिः । तत्र शीर्यत इति शरीरं, तच्च पञ्चप्रकारं, तद्यथा—औदारिकं वैक्रियमा-  
 हारकं तैजसं कार्मणं च । अमीषां च शब्दव्युत्पत्तिरन्यत्रानेकशः कृतेति ततोऽवधार्या, केवलं स्वामिविषयप्रयोजनप्र-

माणावगाहनास्थित्यद्वयवहुत्वकृतो जेदः शाखान्तरेऽजिधीयते, स विनेयजनानुग्रहाय दर्शयते—तत्र स्वामिकृतो जेदो यथा—तिर्यञ्जानुव्याणामौदारिकं शरीरं, वैक्रियं देवनारकाणां मनुष्यतिरश्चां च केपाञ्चित्तद्विधिमतां, आहारकं चतुर्द-  
 शपूर्वविदां, तैजसकार्मणे सर्वसंसारिणां । विषयकृतो जेदो यथा—विद्याधरानधिकृत्यानन्दीश्वरादौदारिकस्य विषयः,  
 जङ्घाचारणान् प्रत्यारुचकवरपर्वतात्, ऊर्ध्वमुञ्जयान् प्रत्यापाणुकवनात्, वैक्रियमसहस्रघ्नीपसमुद्रविषयः, आहारकस्य यावन्म-  
 हाविदेहेन्द्राणि विषयः, तैजसकार्मणयोः सर्वलोकः । प्रयोजनकृतो जेदो यथा—औदारिकस्य धर्माधर्ममुखदुःखकेवलज्ञा-  
 नावाप्त्यादि प्रयोजनं, वैक्रियस्य स्थूलसूक्ष्मकानेकत्वव्योमगमनक्षितिगमनाद्यनेकलक्षणा विभ्रूतिः, आहारकस्य सूक्ष्मार्थ-  
 विषयसंशयविच्छेदः, तैजसस्याहारपाकः शापानुग्रहप्रदानसामर्थ्यं च, कार्मणस्य प्रवान्तरे गमनं । प्रमाणकृतो जेदो  
 यथा—उत्कर्षतः सातिरेकयोजनसहस्रमानमौदारिकं, योजनलक्षप्रमाणं वैक्रियं, हस्तप्रमाणमाहारकं, लोकायामप्रमाणे  
 तैजसकार्मणे । स्थितिकृतो जेदो यथा—औदारिकं जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तस्थितिकमुत्कर्षतस्त्रिपल्योपमस्थितिकं, वैक्रियं  
 जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तस्थितिकमुत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थिति, आहारकं जघन्यत उत्कर्षतो वाऽन्तर्मुहूर्त्तस्थिति, तैज-  
 सकार्मणे प्रवाहतः सर्वेषामनादिनी जघन्यानां सपर्यवसानेऽजघन्यानामपर्यवसाने । अद्वयवहुत्वकृतो जेदो यथा—सर्वस्तो-  
 कमाहारकं, तद्धि कदाचित्संभवति कदाचिन्न, कियत्प्रमाणं पुनस्तस्यान्तरमिति चेदुच्यते—जघन्यत एकः समयः,  
 उत्कर्षतः षण्मासाः, यदापि संभवति तदापि जघन्येनैकं द्वे वा, उत्कर्षतो नव सहस्राणि । आहारकशरी-  
 रेभ्यो वैक्रियशरीराण्यसह्येयगुणानि, नारकदेवानामसह्येयत्वात्, तेषां चावश्यं वैक्रियशरीरत्वात् । तेभ्य औदारिकश-



शरीरायसङ्क्षेयगुणानि, सकलतिर्यङ्मनुष्याणां तत्संज्ञवात् । ननु तिर्यङ्चोऽनन्तास्तत्कथमानन्त्ये सत्यसङ्क्षेयानि शरीराणि  
 स्युः ? उच्यते—इह द्विविधास्तिर्यङ्मनुष्याणां—प्रत्येकशरीराः साधारणशरीराश्च, तत्र ये प्रत्येकशरीरास्तेषां जीवं जीवं  
 प्रत्येकं शरीरं, ये साधारणशरीरास्तेषामनन्तानामेकं शरीरं, ततो यद्यप्यनन्तास्तिर्यङ्मनुष्याण्यसङ्क्षेयानि शरीराणीति न  
 कश्चिद्दोषः । तेज्योऽप्यनन्तगुणानि तैजसकर्मणानि, स्वस्थाने च परस्परं तुष्टयानि, प्रति संसारिजीवं तेषामवश्यंजावात्  
 । १ । अत्रगाहना शरीरप्रमाणदृष्ट्या, सा च नारकादीनां प्राग्वर्णिता । २ । संहननं वज्रर्षन्नाराचादि षोढा, तच्च  
 प्रागेवोक्तं । ३ । “संवाण ति” संतिष्ठन्त्यनेनेति संस्थानं तच्च विधा—जीवानामजीवानां च, तत्र जीवानां षोढा समच-  
 तुरश्चादि, तच्च प्रागुक्तं । अजीवानां पञ्चधा, तद्यथा—परिमण्डलं वृत्तं त्र्यस्रं चतुरस्रमायतं च । तत्र परिमण्डलं बहि-  
 र्वृत्तावस्थितप्रदेशमन्तःशुषिरं यथा वलयस्य । वृत्तमध्येवंचूतमेव, केवलमन्तः शुषिरहीनं यथादर्शमण्डलस्य । त्र्यस्रं  
 त्रिकोणं । चतुरस्रं चतुष्कोणं । आयतं दीर्घं । एतानि सर्वाणि धनप्रतरज्रेदेन द्विविधानि, पुनः परिमण्डलमपहाय शेषा-  
 एयोजःप्रदेशजनितानि युग्मप्रदेशजनितानि चेति विधा । तत्रौजःप्रदेशं प्रतरवृत्तं पञ्चप्रदेशावगाढं च, तद्यथा-  
 एकः परमाणुर्मध्ये, चत्वारः क्रमेण पूर्वीदिषु चतसृषु दिक्षु, स्थापना—०० । युग्मप्रदेशं प्रतरवृत्तं षादशप्रदेशं षादश-  
 प्रदेशावगाढं च तत्र निरन्तरं चतुर्ष्वोकाशप्रदेशेषु चत्वारोऽणवः ततस्तत्परिद्वेषेण शेषा अष्टौ—०००० । उजःप्रदेशं धन-  
 वृत्तं सप्तप्रदेशं सप्तप्रदेशावगाढं च, तच्चैवं—तत्रैव पञ्चप्रदेशे प्रतरवृत्ते मध्यस्थितस्य परमाणोरुपरिष्ठादधस्ताच्चैकोऽणु-  
 रवस्थाप्यते, तत एवं सप्तप्रदेशं षड्विंशति ००० । युग्मप्रदेशं षात्रिंशत्प्रदेशं, तच्चैवं—पूर्वोक्तस्यैव षादशप्रदेशात्मकस्य प्रतर-



उजःप्रदेशं घनायतं पञ्चचत्वारिंशत्प्रदेशं, तत्र पूर्वोक्तस्यैव पञ्चदशप्रतरायतस्याध उपरि च तथैव पञ्चदश पञ्चदशाणवः  
 स्थाप्यन्ते । युगमप्रदेशं घनायतं षादशप्रदेशं, तत्र प्रागुक्तस्य षट्प्रदेशस्य प्रतरायतस्योपरि तथैव तावन्तोऽणवः स्थाप्य-  
 न्ते । प्रतरपरिमण्डलं विंशतिप्रदेशं, तच्चैवं—प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु प्रत्येकं चत्वारश्चत्वारोऽणवः स्थाप्यन्ते, विदिक्षु  
 च प्रत्येकमेकैकोऽणुः, स्थापना—ःःःःःःः । घनपरिमण्डलं चत्वारिंशत्प्रदेशं, तत्र तस्या विंशतेरुपरि तथैवान्या विंशतिरत्र-  
 स्थाप्यते । इत्थं चैषां प्ररूपणं, इतोऽपि न्यूनप्रदेशतायां यथोक्तसंस्थानासंभवात् । एतत्सद्भाहिकाश्चेमा उत्तराध्ययननि-  
 र्मुक्तिगाथाः—“परिमण्डले य वष्टे, तंसे चउरंस आयए चैव । घणपथरपढमवज्जां, उजपएसे य जुम्मे य ॥ १ ॥ पंचग-  
 वारसगं खडु, सत्तग बत्तीसगं च वट्टम्मि । तिय षक्कग पणतीसा, चत्तारि य होंति तंसम्मि ॥ २ ॥ नव चैव तहा चउरो,  
 सत्तावीसा य अछ चउरंसे । तिग दुग पन्नरसेव य, षच्चेव य आयए होंति ॥ ३ ॥ पणयात्ता वारसगं, तह चैव य आययम्मि  
 संगणे । वीसा चत्तावीसा, परिसंखए य संगणे ॥ ४ ॥” “कसाय त्ति” कथ्यन्ते प्राणिनोऽस्मिन्निति कषः संसारस्त-  
 स्याया लाजाः प्रासयः कषायाः क्रोधमानमायादोजाः । ते च प्रत्येकमन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनत्रेदाच्च-  
 तुर्था । तेषां च स्वरूपमिदं—“जलरेणुषु विष्वथराश्रिसो चळविहो कोहो । तिणसलयाकच्छिय, सेलत्थंजोवमो माणो  
 ॥ १ ॥ मायावलेह्रिगोमुत्तिमिढसिंघणवंसमूलसमा । खोहो हद्विहखंजणकद्दमकिमिरागसारिहो ॥ २ ॥ परकचउमास-  
 वड्डरजावज्जीवाणुगामिणो कमसो । देवनरतिरियनारयगइसाहणहेयवो जणिया ॥ ३ ॥” “सन्नाउ त्ति” संज्ञानं संज्ञा, सा

चतुर्विधा, तद्यथा—आहारसंज्ञा जयसंज्ञा मैथुनसंज्ञा परिग्रहसंज्ञा च । “क्षेस ति” क्षिश्यते श्लिष्यते कर्मणा सहान-  
 येति क्षेस्या कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यादात्मनः शुभाशुभरूपः परिणामविशेषः । तदुक्तं—“कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यात् परि-  
 णामोऽयमात्मनः । स्फटिकस्येव तत्रायं क्षेस्याशब्दः प्रवर्तते ॥ १ ॥” सा च पोढा, तद्यथा—कृष्णक्षेस्या नीलक्षेस्या  
 कापोतक्षेस्या तेजोक्षेस्या पद्मक्षेस्या शुक्लक्षेस्या । आसां च स्वरूपं जम्बूफलखादकषट्पुरुषट्टान्तेनैवमवसेयं—“जह  
 जंबुपायवेगो, सुपक्वफलचारनमियसाहगो । दिघो बहिं पुरिसेहिं, ते वित्ती जंबु जकेमो ॥ १ ॥ किह पुण वित्तो,  
 आरुहणे होज जीवसंदेहो । तो तिंदिक्कण मूलाज, जक्किमो ताणि पानेजं ॥ २ ॥ वीयाह किमम्हाणं, तरुणा विन्नेण  
 एमहंतेण । साला महल्ल तिंदह, तइजं वेइ पसाहाज ॥ ३ ॥ गोह्णे चजत्थजं पुण पंचमगो वेइ गिणहह फलाइं । बघो  
 वेइ पन्थिया एए च्चि य खायहा घेजुं ॥ ४ ॥ दिंठतस्सोवणजं, जो वेइ एय तिंदिमो मूला । सो वट्टइ किणहाए, साल-  
 महल्ला ज नीलाए ॥ ५ ॥ हवइ पसाहा काज, गोह्णा तेज फला य पम्हा ए । पन्थिया य सुक्कलेसा, अहवा अन्नं इमा-  
 हरणं ॥ ६ ॥ चोरा गामवहत्थं, विणिग्गया एगु वेइ घाएह । जं पासह तं सबं, दुपयं चजप्पयं वावि ॥ ७ ॥ बीजं  
 माणुस पुरिसे, य तइअजं सालहे चजत्थो य । पंचमजं जुंणते, बघो पुण तत्थिमं जणइ ॥ ८ ॥ इक्कं ता हरह धणं, वीयं  
 मारेह मा कुणह एयं । केवल हरह धणं ता, जयसंहारो इमो तेसिं ॥ ९ ॥ सबे मारेह ती, वट्टइ सो किणहलेसपरि-  
 णामे । एवं कमाणं संसा, जा चरिमो सुक्कलेमाए ॥ १० ॥ आइल्लतिन्नि इत्थं, अपसत्था जवरिमा पसत्थाजं । आइल्ला  
 परिहरिजं, जइयं जवरिमाजुं तु ॥ ११ ॥ “इंदिय ति” इन्धियाणि स्पर्शनादीनि “स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणीन्दि-

याणि” इति वचनात् । तानि च पृथ्वीकृमिपिपीलिकात्रमरमनुष्यादीनामैकैकवृद्धानि द्रष्टव्यानि । अमीषां च स्वरूपं  
 द्रव्यत्रावभेदत्रिभ्रं नन्द्यध्ययनटीकातोऽवसेयं । “समुघाए ति” समुद्घातः स च सप्तप्रकारः—“वेयणकसायमरणंतिए  
 य वेजघिए समुघाए । तेयाहारे तह केवली य इइ सत्त नायवा ॥ १ ॥” अमीषां च स्वरूपं पञ्चसङ्ग्रहटीकातो वेदि-  
 तव्यं । “सन्नि ति” संज्ञाऽस्य विद्यत इति संज्ञी पञ्चेन्द्रियो मनःपर्याय्या पर्याप्तः, इतरे त्वसंज्ञिनः पृथिवीकायादयः समू-  
 ह्निमपञ्चेन्द्रियपर्यवसानाः । अथवा संज्ञी त्रिविधः—दीर्घकालिक्युपदेशेन हेतुवादोपदेशेन दृष्टिवादोपदेशेन च । तत्र  
 दीर्घकालिक्युपदेशेन करोम्यहं कृतवानहं करिष्याम्यहमित्येवं त्रिकालविषयसंज्ञः संज्ञी, इतरस्त्वसंज्ञी । हेतुवादोपदेशेन  
 संज्ञी कारणमधिकृत्य, यथा कृम्यादयोऽपि घर्माद्यञ्जिचूतास्तन्निराकरणाय प्रयतन्ते, तस्मात्तेऽपि संज्ञिनः प्रतिपत्तव्याः,  
 केवलं तेषां दीर्घकालिकी संज्ञा नास्ति । तथा चोक्तं—“जे पुण संचितेणं, इच्छाणिण्ठेसु तिसयवत्थसुं । वट्टंति नियत्तंति  
 य, सदेहपरिपावणहेणं ॥ १ ॥ पाएण संपइ च्चिय, कालम्मि न यावि दीहकालम्मि ( ज्ञा ) । ते हेतुवायसन्नी, निच्चि-  
 णा होंति अस्सन्नी ॥ २ ॥” दृष्टिवादोपदेशेन सम्यग्दृष्टिरेव संज्ञी, शेषास्त्वसंज्ञिनः. हिताहितप्राप्तिपरिचर्जनलक्षणसंज्ञि-  
 साध्यप्रयोजनाकरणात् । उक्तं च—“सम्मदिठी सन्नी, संते नाणे खलवसमियम्मि । अस्सन्नी मिहत्तंमि, दिठ्ठिवालवए-  
 सेणुं ॥ १ ॥” “वेयत्ति” वेद्यते इति वेदः, स च त्रिधा, तद्यथा—स्त्रीवेदः पुरुषवेदो नपुंसकवेदश्च १ । “पज्जत्ति ति”  
 पर्याप्तयस्ताथ प्रागेवोक्ताः १२ । “दिठ्ठि ति” दृष्टिस्त्रिधा, तद्यथा—सम्यग्दृष्टिर्मिथ्यादृष्टिः सम्यग्मिथ्यादृष्टिश्च १३ ।  
 “दंसणे ति” दर्शनं, तच्चतुर्धा, तद्यथा—चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनं केवलदर्शनं १४ । “नाए ति” ज्ञानं, तच्च

पञ्चप्रकारं, तद्यथा—मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्यवज्ञानं केवलज्ञानं चेति १५ । “जोग त्ति” योग मनोवा-  
 क्कायाः १६ । “उवजोग त्ति” उपयोगः, स च द्विविधः—सांकारोऽनाकारश्च १७ । “किमाहार त्ति” किमाहारकोऽना-  
 हारको वा जीव इति प्रश्ने “विगहगइमावन्ना” इत्याद्युक्तमेव १८ । “उववाळ त्ति” उपपत्तनमुपपातः प्रसूतिर्देवनार-  
 काणां, स च प्रागेवोक्तः १९ । “ठिइ त्ति” स्थितिरायुष्कं, सा च देवनारकादीनां प्रागेवोक्ता २० । “समुघाए त्ति”  
 समुद्घातः खल्वथमचित्तमहास्कन्धसमुद्घातः, स च केवलिसमुद्घातक्रमेण ऋष्टव्यः २१ । च्युतिश्चवनं, तच्चाभरांतीनाम-  
 धस्ताडुकं २२ । “गइ त्ति” गमनं गतिर्मनुष्यादीनां विबुधादिषु २३ । “आगइ त्ति” आगमनमागतिः, विबुधानां मनु-  
 ब्यादिषु, धारण्यस्याप्यर्थो न्यक्षेणाथः प्रतिपादित एव ॥ ३६५—३६६ ॥

तदेवं संहितां संहिषतरां च सङ्ग्रहणिमन्निधाय सम्प्रत्याचार्योऽनुद्धतत्वमात्मनो दर्शयन्नाह—

जं उच्चियं सुयाळ, पुवायरियकयमहव समईए । खमियवं सुयहरेहिं, तहेव सुयदेवयाए य ॥ ३६७ ॥

व्याख्या—अथवा प्रकरणात्त्रिहितोऽर्थो विशिष्टश्रमणपर्यायप्राप्यः सत् कृपया सर्वेषामासन्नीकृत इत्यात्मनोऽपराध-  
 स्थानमाशङ्क्याह—“जं उच्चियं” इत्यादि, यदुद्धृतं श्रुतात् प्रज्ञापनादेः काद्यान्तरे प्राप्यं पूर्वाचार्यकृतं वा यदुद्धृतमथवा  
 स्वमत्या तत्तदन्तव्यं श्रुतधरैः, तथैव श्रुतदेवतयेति ॥ ३६७ ॥

सङ्ग्रहण्यां मतेर्दोषाख्याख्यातं जौ यदन्यथा । श्रुतज्ञैर्नः समस्तं तत् कन्तव्यं बालबोधवत् ॥ १ ॥

सङ्ग्रहणेर्विवृत्तिमिमां कृत्वा यदवापि मखयगिरिणेह । कुशळं तेन खजन्तां श्रुत्वा सर्वेऽपि जितवचनम् ॥ २ ॥

॥ सम्पूर्णं श्रीमलयगिरिविचिता बृहत्संग्रहणी वृत्तिः ॥

